

TI PILIBUSTERISMO
(ILOKANO)

NI
JOSE RIZAL

**N
H
I**

003870

RC
899.2103
E1i
1963

3994

Republic of the Philippines
Department of Education
NATIONAL HISTORICAL COMMISSION
E. O. Rosales, Manila

UNIVERSITY OF CALIFORNIA
LIBRARY
SERIALS ACQUISITION DEPARTMENT
400 TOWN HALL
BERKELEY, CALIF. 94720

TI "PILIBUSTERISMO"

(ILOKANO)

Author: [Faint text]
Editor: [Faint text]

Published by: [Faint text]

Copyright: [Faint text]

Printed at: [Faint text]

San Francisco, Calif. [Faint text]

1911 [Faint text]

Price: [Faint text]

REPUBLIKA TI PILIPINAS
OPISINA TI PRESIDENTE
NAILIAN A KOMISYON DAGITI BANNUAR
Manila

DIOSDADO MACAPAGAL
Pangulo
Republika ti Pilipinas

ALEJANDRO R. ROCES
(Sekretaryo ti Edukasyon)
Pangulo

CARLOS QUIRINO
Direktor ti Biblioteka Publika
Kameng

GALO B. OCAMPO
Direktor ti Museo Nasyonal
Kameng

ESTEBAN A. DE OCAMPO
(Presidente, Asosasyon ti Historya ti Pilipinas)
Kameng

VICENTE DEL CARMEN
Pangamaen Iti Oficina

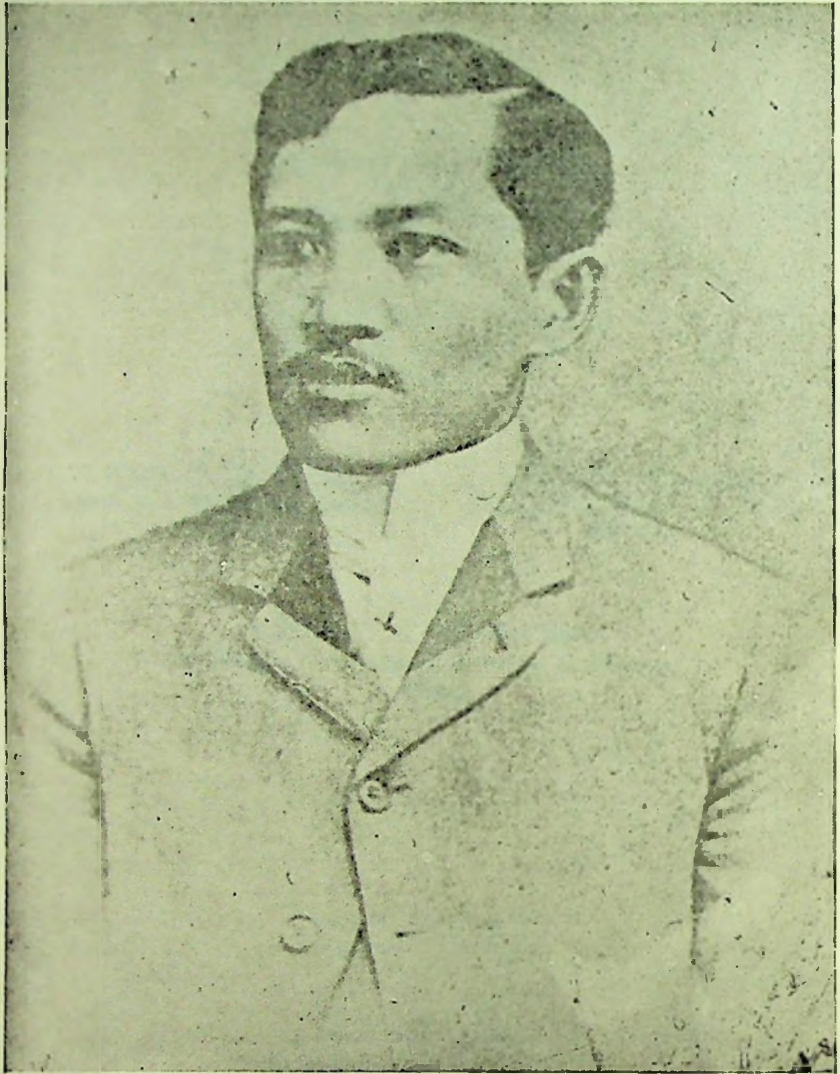
PEDRO M. ALARAS
Katulongan Nga Ehekutivo

JOSE C. DAYRIT
Mangimaton Iti Pagiwarnak

FLORENDO L. RAMOS
Kameng Iti Pagiwarnak

PABLO A. GARCIA
Auditor

JOSE RIZAL

PINAIPABLAÁK TI
NAILIAN A KOMISYON DAGITI BANNUAR

Salaysay ni Jose Rizal

BILANG V

TI “PILIBUSTERISMO”

(Ilokano)

ni

JOSE RIZAL

NAIPABLAÁK GAPU ITI MAIKA-100
A PANAGKASANGAY NI DR. JOSE RIZAL

M A N I L A
1963

HISTORICAL DATA BANK
N H I /

PRINTED BY
COMMUNITY PUBLISHERS, INC.

MANILA

1963

J. RIZAL

TI "PILIBUSTERISMO"

(Kasilpo ti "NOLI ME TANGERE")

Inyulog iti sao ti Iloko

Ni

SANTIAGO A. FONACIER Y SUGUITAN

Nalaka unay a pagarupen a ti maysa a "pilibustero" nailabegna iti nalimed dagiti aso-aso dagiti praile ken dagiti madi iti irarang-ay tapno, iti inda panang-surot a dida mapupuotan kadagiti inda ipalpaltiing, inda yubyuban ken iduron ti aramid nga awan sabali a gangamanna no di la maymaysa a banag: ti panagwaras ti kinapilibustero iti amin ti Pilipinas ken ti pannakaipanekeke kadagiti amin a pilipino nga awan sabali a pakaispalan da no di ti inda isisina iti Espania.

FERDINAND BLUMENTRITT

PAGSUSURUTAN

	<i>Panid</i>
Iti lagip	xi
I. Iti rabaw ti "kubierta"	1
II. Iti baba ti "kubierta"	13
III. Sarsarita	21
IV. Ni Kabesang Tales	27
V. "Nochebuena" ti maysa a kotsero	38
VI. Ni Basilio	44
VII. Ni Simoun	51
VIII. Naimbag a Paskua	64
IX. Pilatos	68
X. Kinabaknang ken kinamarigrigat	71
XI. Los Banios	83
XII. Ni Placido Penitente	98
XIII. Ti pagadalan iti Pisika	107
XIV. Maysa a Balay dagiti Agad-adal	119
XV. Ni "Senior" Pasta	131
XVI. As-asog ti Maysa nga Insik	140
XVII. Ti "Peria sadi Kiapo"	152
XVIII. Pangal-allilaw	158
XIX. Ti Gagangtan	167
XX. Ti "Ponente"	178
XXI. Tattao sadi Manila	188
XXII. Ti Buyaen	201
XXIII. Maysa a Bangkay	216
XXIV. Dardarepdep	224
XXV. Katkatawa-Sangsangit	235
XXVI. Pikpiket	244
XXVII. Ti praille ken ti Pilipino	250
XXVIII. Butbuteng	261
XXIX. Maudi a Sao Maipanggep ken Kapitan Tiago	271
XXX. Ni Juli	275
XXXI. Daydi Nangato nga Agturay	286
XXXII. Binanag dagiti Pikpiket	293
XXXIII. Maudi a Kalintegan	298
XXXIV. Ti Panagasawa	306
XXXV. Ti Rambak	311
XXXVI. Dandanag ni Ben-Zayb	320
XXXVII. Ti Palimed	327
XXXVIII. Ti di Maliklikan	332
XXXIX.	338

ITI LAGIP

Dagiti appo a papadi, don MARIANO GOMEZ (agtawen iti 85) don JOSE BURGOS (agtawen iti 30) ken don JACINTO ZAMORA (agtawen iti 35) a nadingpil sadi Bagong-Bayan idi 17 ti Pebrero ti tawen a 1872.

Ti Simbaan, idi nadi a mauksubankay iti kinapadi yo, nagduaduaanna ti basol a naipabiddot ka dakayo; ti Turay, idi inna kinabbuyutan ti nakaidaruman yo iti limed ken sipngget, kas na inpakita nga adda riro a naaramid iti maysa a kanito a dakes; ket amin ti Pilipinas, iti inna panagraem iti lagip yo ken iti inna panangpanagan kadakayo a *Martir*, saan na a bigbigen iti uray apagapaman nga adda basol yo.

Ingga na, ngarod, iti di maidiaya iti nalawag ti iraraman yo iti daydi gulo sadi Kabite, inayatyo man wenno saan ti daga a nakayanakanyo, inayatyo man wenno saan ti linteg, inayatyo man wenno saan ti wayawaya, adda kalintegak a mangidaton kadakayo itoy aramid ko, a kis inpatli ti dakes a kayatko a gubaten. Ket kas inkam pagur-urayan iti idadateng ti aldaw a inna panangbigbig ti Espania ti kinaawan ti basol yo; ti aldaw a inna panangilawag a saan na a kanunungan ti pannakapapatay yo, agpaay kuma dagitoy a pinpinanid a kas nagabay a balangat a bulbulong a nagango a maisaad iti rabaw ti awan makaam-ammo a tanem yo; ket si asino man nga awanan nalawag a pammaneknek a mangdadael iti lagip yo, inna kuma mamulitan dagiti im-ima na iti dara yo!

JOSE RIZAL

ITI RABAW TI “KUBIERTA”

Sic itur ad estra.
(*Kasta ti idadanon iti kinaagananayon*)

Maysa a bigat ti bulan ti Disiembre, ti bapor TABO sursurungenna a sisusulit ti nagsikkusikko nga ayos ti karayan Pasig, nga aduda dagiti simmakay kenkuana nga agturong iti pangukuman a La Laguna. Ti bapor kita na ti nabuntog, nganngani nagbukel a kas ti tabo, iso a nagtaudan ti nagan na, nalaos a nagrugit, numan pay napintaan iti puraw, nabannayat ket nadagsen, iti pannakagagara nan iti ininayad a pannagna. Nupay kasta, kaay-ayo dagiti tattao sadiay, nalabit gapo iti nagan na a pilipino, wenno gapo ta addaan kadagiti gagangay a kabkababalin dagiti banbanag sadiay, kas la maysa a balligi iti pannakibakal iti irarang-ay, maysa a bapor a di met bapor a naminpinsan, maysa a kameng a di agsukat, saan a nasayaat, ngem di met mabalin a susiken, ket no kas ta kayatna a makuna a naayat met iti irarang-ay, umanayen ti pannakaparabaw ti daan a pinta na.

Ket, tapno toy nainggasatan a bapor awan pagkurangan ti kinapilipino na! ¡No adda la ket sangkabassit a naimbag a pakinakem, mabalin pay a kunaen a iso ti barangay ti Turay, a naaramid babaen ti imaton dagiti *Reberendos* (pagraeman) ken *Ilustrisimos* (naslag unay) a tattao!

Raniagan ti init iti bigat a mamagkuti kadagiti dalluyon ti karayan ken mamagsagawisiw iti angin kadagiti nalap-it a kawkawayan nga adda kadagiti agsumbangir a igigid, addaydiay ti puraw a bagina a mangisarua iti nangesit nga asok; ¡ti barangay ti Turay, kunada, kasta met a napgisa ti panagasok na!... Ti tangguyob na, no manen, aguni, gargar ket nabangag, kas la maysa a nadangkok a kayatna ti mangituray iti bin-ig a pukkaw, ket gapo iti kasta. iti uneg na, awan agkakaawatan. Kasna la dalapusen amin a masarakanna; kasna la rimrimiten dagiti SALSALAMBAW kawkawayan a pagala iti ikan, a iti panagkutikuti da umadasda kadagiti tultulang ti sigante nga agdaydayawen iti

maysa a pagong idi saan pay a naglayos iti sapasap; pasaray pumardas a kas la agtaros kadagiti kakawkawayanan; wenno ka dagiti agtatapaw a pagpapanganan a nalawlaw kadagiti kaykayanga ken sabsabali pay a sabsabong, a kas da kadagitay agdidigos a babbai a naitapugdan dagiti dapdapanda iti daimon, ngem dida pay la bumatok...; no dadduma, kas na sursuruten ti dalan a napasukan iti kawayan; ket no kasta, ti bapor magna a kas la sipepennek unay, ngem pagammuanen, mawagwag dagiti naglugan ket maibasingda: ti bapor naisadsad iti maysa a kapitakan nga awan ti mangipagpagarop nga adda...

Ket no kasta ti pannakaipadpad na iti barangay ti Turay adda pay la pagkurangan na, kitaentay ti panagyan dagiti naglugan. Iti baba ti kubierta, ruprupa a kayumanggi ken ul-ulo a nangisit dagiti makita, langlanga ti indio, insik ken mestiso, a napinipin iti nagbabaetan dagiti laklako ken laklakasa; ket iti ngato, iti rabaw ti kubierta, iti babaen ti maysa a linong a mangigaga kadakuada iti init, addada met a nakatugaw kadagiti nanam-ay ken dadakkel a palpalangka dagiti naglugan a nakakawes iti aruaten ti europeo, papraile kada agan-annong, nga agtabtabako iti kasta unay, buybuya-enda dagiti nalasbang a dagdaga a malabasan, ket kas dida madlaw dagiti rigrigat ti kapitan ken dagiti marinero a mangilusot iti bapor ka dagiti nagkaado a sulsulit, a masarakan iti karayan.

Ti kapitan, maysa a tao, a langa na ti naimbag, lumakayen, daan nga aglaylayag a idi kinaubing na, nagluglugan ka dagiti sassasakayan a daddadakkel ket naglaylayag kadagiti tata-aw a nalalawa, ket ita ta lakayen, maipapilit a yadaddana ti panangipasnek, panagannad ken panangimaton na a mangliklik ka dagiti babassit a pegpeggad... ket dagidi met la a pegpeggad iti patinayon nga aldaw, dagidi met la a kapitakan a pakaisadsadan, daydi met la a bagi ti bapor a maisardesardeng kadagiti nagsikkusikkuan ti karayan, a kas la maysa a nalukmeg a babai a naipaslong iti kaaduan dagiti tattao, gapo na a no manen, ti naimbag a kapitan pagsardenganna ti bapor, pagsanudenna, pagin-inayadenna, a baunbaunenna pasaray iti makatigid (bapor), pasaray iti makanawan (estribor), dagidi lima a marinero a siig-gem ka dagiti atitiddag a tektekken, tapno matulungan ti bapor a mapan iti pangiturungan ti timon. Ti kapitan mayasping iti maysa a lakay a nag soldado nga iti kalpasan ti panangiturturong na ka dagiti buybuyot na kadagiti gubgubat a napeggad, ita ta lakayen, nagbalinen a maysa nga agay-aywan iti ubing a nauyong, nasukir ken nasadot.

Ket ni dunia Victorina, nga is-iso laeng ti babai nga adda iti yan dagiti europeo, mabalinna a sawen no toy bapor TABO nasadot, nasukir ken nauyong. Ni dunia Victorina, a kankanayon la a makaung-unget, napalalo a pungtot na kadagiti kaskasko, bangbangka, inunoy a ni-niog kadagiti indio a nagsakay ken agraman pay kadagiti aglablaba ken agdidigos a kasta unay ti ragsak ken ariwawa da! Wen, ta ti bapor TABO nasayaat kuma ti pagna na, no awan indio iti karayan, no awan indio sadi Pilipinas, wen! no awan kuma ti uray la no maysa nga indio iti amin ti lubong, a dina ket madlaw a indio dagiti mangyurit (timonel), indio dagiti marinero, indio dagiti makinista, indio ti apagkasiam a pulo ket siam dagiti nagsakay, ket uray pay iso, india met, no kuskusen ti blankete na ket ikkaten ti naparammag a *bata* na. Iti daydi a bigat, ni dunia Victorina napalalo a rurod na kadagiti nagsakay a kasangsanguna, ta dida la ngamin ibibiang, ket pudno, ta panunutenyo met ngamin: addada tallo a praile, isuda a sipepennek a umunanto pay nga agbaliktad ti lubong, santo dumteng ti aldaw a inda panaglinteg; adda ni napalalo naggaget a don Custodio, a matmaturug a sitatalna, gapo ta sipepennek kadagiti gaggakat na; adda ni nalaing nga agsursurat a Ben-Zayb (nagtaud iti Ibañez), iso a mangipagarop a sadi Manila adda agpanunot, ta iso, ni Ben-Zayb, agpanunot; adda maysa a kanonigo, nga iso ni Padre Irene, a mangilanlandayag kadagiti papadi gapo iti nalabaga a rupa na a nasayaat ti pannakakiskis na, iso a yan ti agong na a nataraki, a kasla agong ti judio, ken ti pay met sotana a seda a nataer ti tabas na ket nagbotones iti babassit; ket adda pay ni nabaknang unay a joyero (agtagtagilako kadagiti balbalitok), a Simoun, a kunada nga iso ti mamalbalakad ken mangibagbaga kadagiti amin nga ar-aramiden ti Kapitan Jeneral, panunutenyo nga agpayso ta natiptipon dagitoy nga ad-adigi ti ili *sine quibus non* (no awanda, awanen), nga agsasaritada iti naragsak, ket dida la italtalek ti maysa a pilipina a naglikod, a pintaanna pay ti buok na iti nalabaga, agpayso, makaanay toy a mamukaw iti anos ti maysa a Joba, a kas pangnagnagan met la ni dunia Victorina iti bagi na. no adda kasango na.

Ket ti rurod toy *siniura* rumaba tunggal ipukkaw ti kapitan ti ¡BAPORP! ¡ESTRIBORP! ket dagiti marinero darasenda nga alaen dagiti atitiddag a tekteken, sada ibagsol iti maysa nga igid wenna iti sabali a bangir ti kayaran, tapno masanggada iti pigsa dagiti saksaka ken ab-abaga da

ti pannakaidungpar ti bapor. No kitaen a kasta ti barangay ti Turay, mabalin a kunaen a maysa a pagong nga agbalin a rasa tunggal adda peggad a umasideg.

—¿Ngem, kapitan, apay a dagita duldog a mangyurit (ti-monel) ipaturungda pay met dita?—kinunana ti nagsaludsod a sipupungtot toy *siniura*.

—Gapo ta ababaw unay sadiay, seniora,—insungbat ti kapitan a sibabannayat, ket inkiremna a siinayad ti maysa a mata na.

Ti kapitan naalana toy bassit a kadawyan, a kasna pang-bilin ka dagiti sasao na nga: ¡aginayadda, aginayadda unay!

—¡*Media makina*, ni, *media makina*!—kinuna a silalais ni dunia Victorina;—¿apay a saan a *entera*?

—Wen a ta di tayto ket maisadsad ita kapagayan, seniora,—insungbat a di nagkir-ing ti kapitan, ket limmibbi a kas na pinangipatuldo ka dagiti katalalunan, sa nagkiray iti namindua.

Toy masarita a dunia Victorina am-ammo unay dagiti tattaon maipupon iti kinaballa ken kinamait na. Masansan a makitatabuno, ket an-anusanda laeng, no la ket agkuyugda ken kaanakan na a Paulita Gomez, maysa toy a nalapsat unay ken nabaknang unay a balasang, ulila iti ama ken ina, ket ni dunia Victorina iso ti kasna pannakaaywan. Baketen idi nakiasawa iti maysa a daksanggasat nga agnagan iti don Tiburcio de Espadania, ket kadagitoy nga al-aldaw a panakakitatay ken kuana, agsangapulo ket lima a tawenen a naasawaan, nakapudos, ta bassit-usiten ti buok na, ket ti aruat na sinan kawes ti babai a kastila, a saan met. Agsipod ta amin a tarigagay na iso ti panagbalin na nga europea, ket nanipod iti daydi dakes a kanito a pannakiasawa na, ken gapo ka dagiti dakes a pampamayan a inna inpakpakat, nangun-udna a nangin-inot a nagbalin a maysa a parsua nga uray pay agtipon da Quatrefages ken Virchow dida ammo nga ilasinen no ania kadagiti ammo a pulpuli ti naggapuan na. Kalpasan dagiti nabayag a tawtawen a panagasawa da, ni lakay na a nangan-anos ken kuana a kasla panaganos ti maysa a *fakir*, a tinungpalna amin a kinaykayat na, dinapunan ti maysa a dakes a kanito a panangmalo na kenkuana iti sarukod na, a sarukod ti pilay. Ti siddaaw ni *siniura Joba* iti kasta nga inaramid ni lakay na, a maisupiat iti kababalin na iso ti dina nakaitaltalkan a dagos iti sakit a sinagabana; sana la nariknan idi napalabas ti kigtot na ket nakatalaw metten ti lakay na, ket naipapilit a inyiddana iti bayat dagiti sumagmamano nga al-aldaw, iso a namaragsak unay ken Pau-

lita, a napalaos ti ayat na a mangatkatawa ken mangangangaw iti ikit na. No maipapan iti daydi lakay, iti buteng-na iti kasdi a naaramid, a kasla ket no nakapatayen iti ina, ama, asawa wenno asideg a kabagyan, a kamkamatan ti pungtot ni baket na (dagidi dua nga uk-uken ken ti loro a tarakenda), dinardarasna ti nagtalaw, kas inpalubos ti kinapilay na, simmakay iti immuna a lugan a nasarakanna, sa immallatiw iti immuna a bangka a nasirpatna iti maysa a karayan, ket, Ulises a pilipino napanen nagallaallatiw kadagiti inilin-ili, pangpangkuman ken purpuro a sursuruten ken kamkamatan ni Calipso na, a nakaantiukos iti mangsigpit iti agong, ket nakassusuron iti uray siasino man a dakes ti gasatna a makasakay na. Nadamagna a ni lakay na adda sadi pangukuman a La Laguna, nga aglelemmeng iti maysa nga ili, ket adtoy a mapan a dumanon ta inna manen ay-aywen kadagiti natina a bubuok na.

Dagiti kinaluganan na, tapnon maispalda iti kinamaagna, agsasauda iti nabig, a ti la adda nga inda pagsasaritaan. Iti daydi a kanito a panaglasatda kadagiti nagsikkusikkuan ti karayan, ti pagsasaritaan da, iso ti pannakalinteg ti ayos ti karayan ket naipapilit a nalagipda ti pannakaaramid ti sangladan.

Ni Ben-Zayb, daydi mannurat a kasla agruprupa a praile, makisinsinnupiat iti maysa nga agkabanuag a praile a kas met la agruprupa nga artiliero. Isuda a dua agririawda, pagkutikutien ken ingatungatuda dagiti taktakiag da, ukradenda dagiti im-ima da, pasaray agdeppada, pasaray itupakda dagiti saksaka da, ket ibagbagada dagiti nibnibel, dagiti paspasabing, ti karayan ti San Mateo, dagiti kaskasko, dagiti indio ken sabsabali pay, a kasta unay a ragsak dagiti agdengdenggeg, ken apas a di mailemmeng ti maysa a pransiskano a nataenganen a nalaos ti kuttong ken bessag na, ken ti pay maysa a nataer a dominiko a kasla . . . kasla umis-isem iti isem a narabak.

Daydi nakuttong a pransiskano, ta naawatanna ti isem ti dominiko, kinayatna a ginuped ti riri ket kimmamang. Nalabit ngata nga inda pagdayawan, ta apaman la a naggaraw dagiti im-ima na, dagidi dua nga agsupsupiat nagsardengda, idi pay met ngarod madama daydi praile nga artiliero nga ibagbaga dagiti padpadasna ket daydi mannurat a praile ibagbagana met dagiti mamasirib.

—Dagiti mamasirib, Ben-Zayb, ammuyo no ania da?—kinuna daydi pransiskano, a timek na ti kasla naggapo iti maysa a rukib, a di man la nagkir-ing iti tugaw na, ket apa-

man la a pinagkutina dagiti nakatultulang a im-ima na.—Adda a makitayo ditoy a pangukuman ti *Rangtay ni Maag* a pinatakder ti maysa a kabsat mi, ket saan a natuloy, ta *dagiti mamasirib*, nga awan sabali a namkuatan da no di ti ammo da, kinunada a saan a nalagda ket saan a nakanna-nama, ket ;kitaenyo! ti rangtay madaeranna a sarangten amin a layos ken ginggined!

—;Dayta, *puniales*, dayta iso ti ibagak kuma itay!—kinuna daydi praile nga artiliero; ket dinanugna ti ima ti nagtugawanna a palangka a kawayan;—iso dayta iso, ti *Rangtay ni Maag*, ken dagiti mamasirib, dayta kuma ti ibagak itay, Padre Salvi, wen, *puniales!*

Ni Ben-Zayb nagulimek, a kasla immisem, di ammo no pammadayawna, wen ket di no pudpudno nga awan ammo nga isungbat; ket nupay kasta, ;is-iso laeng ti ulo nga agpanunot iti amin ti Pilipinas!—Ni Padre Irene intanged-tangedna ti ulo na a kasna pinangabuloy ket linidlidna ti atiddag nga agong na.

Ni Padre Salvi, daydi praile a nakuttong ken nakatultulang, a kasla nakaayat iti kasdi a tuddioda, intuluyna ti nagsao iti let-ang ti napalalo nga ulimek.

—Ngem toy dina kayat a ibaga nga awan kinapudno dagiti sasao yo a kas met dagiti sasao ni Padre Camorra (toy iso ti nagan daydi praile nga artiliero); ti dakes adda iti danaw. . .

—;Awan ngamin uray maysa la a danaw a nasayaat ditoy,—insamang ni dunia Victorina, a pudno a nakapungtot ken sisasagana a sumngat, tapno is-iso man la ti agsasaon.

Dagiti sisasaklang nagkikinnitada a sikikigtot, ket iti siglat ti maysa a jeneral, ni joyero Simoun bimiang:

—Ti pamuspusan, nalaka unay—kinuna ti timek na a nakaddidillaw, laok ti ingles ken amerikano a yabagatan;—ket pudno a diak ammo no ania ti gapo na nga awan la ti nakalagip.

Isuda amin timmaliawda ket tinimudda a sipapasnek unay, agraman pay daydi dominiko. Daydi agtagtagilako kadagiti balbalitok ken batbato a napateg (joyero), maysa a tao a namaga, natayag, nabaneg; napugot unay, ti aruat na kas la ingles ket nagkallugong iti timsin. Nakaddidillaw unay kenkuana dagiti bubuok na nga atitiddog a bin-ig a puraw a maisupadida unay iti iming na a nangisit ken narasay, iso a mangipadlaw iti kinamestiso na. Tapno pang-sarapana iti pudot ti init, kanayon a nakaantiukos iti balbag a napalalo nagdakkal, iso a mangabbong a maminpinsan ka-

dagiti matmata na ken iti pingir dagiti pingpingping na, a kas la itay maysa a bulsek wenna agkamata. Nakatakder a pinagkayangna dagiti dua a saksaka na a kasna pangterred iti bagi na ket dagiti im-ima na sikakautda kadagiti bulbulsu ti tsaketana.

—_iTi pamuspusan, nalaka unay,—inulitna,—ket awanto pay mabusbos a uray maysa a kuarta!

Ti panagtimod dagiti sisasango immadadda. Kunkunada sadi Manila a daydi a tao iso ti mangiturturong iti Jeneral, ket isuda amin kasda kitkitaenen a ti pamuspusan na nganngani maaramiden. Ni pay don Custodio timmaliaw.

—Mangaramid datao iti maysa a dakkal a tali a nalin-teg manipod iti puon ti karayan ingga na iti puyupuyan na, tali nga aglasat sadi Manila, kayatko a sawen, mangaramid-tay iti baro a karayan a kinali ket gaburantay ti daan a karayan Pasig. Adunto ti maala a daga, umababanto ti paglagayan ket awanto ti pakaibarabaraan!

Daydi a gakat ni Simoun pinagnmulenglengna amin ida. isuda a naruam ka dagiti pampamuspusan a kasta-kasta laeng.

—Gakat ti yanki!—kinuna ni Ben-Zayb, ta kayatna nga artiukan ni Simoun. Daydi joyero nabaybayag a nagiyang sadi Amerika nga Amianan.

Isuda amin naawatanda a naindaklan daydi a gakat, ket inpakitada a kasta iti garaw dagiti ul-ulo da. Ni laeng don Custodio, ni nawada a don Custodio, gapo iti kababalin na nga agwaywayas ken kadagiti nangato a sasaad na, ti nangipagarop nga annong na a supiaten ti maysa a gakat a saan a nagtaod kenkuana—_idaydi nga aramid ni Simoun, maysa nga agaw!—ket naguyek, inaprusanna ti iming na ket iti natebbag a timek a kasla itay madama a makipurpurok iti Ayuntamiento, kinunana:

—Pakawanennak ni apo Simoun, daydayawek a pagayam. no kunayo a diak matimpuyugan ti gakat na; ado unay ti pirak a ibusenna, ket nalabit pay nga addadanto il-ili a madadael.

—_iDadaelen ida!—insungbat a silalamiis ni Simoun.

¿Ket ti pirak a pagbayad kadagiti agaramid...?

—Saan ida a baybayadan. Aramaten dagiti balbalod...

—_iNi! awan umanay, apo Simoun!

—No awan umanay, amin a tattao, lallakay, agtutubo, ububbing isuda ti mapan agaramid. Ti sangapulo ket lima nga aldaw a inkapilitan a panagpulong ita, pagbalinen a tallo, uppat, lima a bulan a ipaay iti Turay; maysa pay, _ireb-bengda nga ikuyog ti kanen da, agraman pay masapol a kasangkapan da!

Ni don Custodio, a sikikigtot, intaliawna ti rupa na, ta kinita na no adda met maysa nga indio iti asideg a makang-ngeg ka dagiti sarsarita da. Naimbag a gasat, ta dagiti adda iti asideg, bin-ig da a taga taltalon ket dagiti dua a mangyurit (timonel) kas met la awan sabali a maitaltalekda, gapo kadagiti nagsikkusikkuan ti karayan.

—Ngem, apo Simoun...

—Mamatikayo, don Custodio, —intuloy a simamaga ni Simoun;—sa la adda maaramid a naindaklan nga awan unay ado a kusikusi, no kasta ti ipakat. Kasta ti pannakaaramid dagiti Piramides, ti danaw Moeris ken ti Koliseo sadi Roma. Amin dagiti agindeg iti maysa a pangukuman lasatenda idi ti mangliwengliweng a kapanagan nga awitenda dagiti balbalon da a lasuna a pagbiag da; lallakay, agtutubo, ububbing inda idi agbunag kadagiti batbato, tikapanda ida, sa da ida baklayan, babaen ti aywan ti pagbaot dagiti agturturay; ket iti kalpasan na dagiti saan a matay, agsublida kadagiti il-ili da, no dida magaburan kadagiti dardarat ti ingget lawa a kapanagan. Sa man adda mapan a taga sabali a pangukumanen, santo man maysan, kasta a nagsisinnublatda iti bayat dagiti ado a tawtawen; ti aramid nalpas, ket ita, datayo intay ida pagsidsiddaawan, no intay agbaniaga; no intay sadi Ejipto ken sadi Roma, idaydayawtay dagidi ar-ari a Paraon, ti kapuunan dagiti Antonino... Mamatikayo: dagiti matay, ken dagiti maud-udi ti laeng napigsa ti ikkanda iti kalin-tegan.

—Ngem, apo Simoun, dagiti kakasta nga ar-aramid mabalinda ti mamataod iti kibor,—insungbat ni don Custodio, a di makaidna gapo iti pagturunganen ti sarita.

—¡Kibor, ja, ja! ¿immingarda aya iti uray naminsan dagiti taga Ejipto?, ¿immingarda aya ken naasi a Tito dagidi kayak a judio? ¡Ni, ni! ¡inpagarupko man nga ammuyo ti pakasaritaan ti lubong!

¡Awan duadua a ni Simoun, wenno naglabes ti kinapalangguad na, wenno awan sursuro na! Ti panangiparupa na ken don Custodio, dina ammo ti pakasaritaan ti lubong, ¡napalalo unayen! Ket agpayso, ta ni don Custodio nasukit metten ket insungbatna:

—¡Saan a daga ti Ejipto wenno Judio ti yan yo!

—Ket toy a Ili saan a naminpinsan a immalsa,—innayon daydi dominiko a kas la mabutbuteng;—kadagidi al-aldaw a pannakapilit da nga agbunag kadagiti dadakkel a kayakayo nga inda aramiden a sasakayan, no saan kuma a gapo kadagiti praile...

—Adayudan dagidi nga al-aldaw!—insungbat ni Simoun, a nagkatawa iti nakamagmaga manen ngem ti ruam na—dagitoy a purpuro di danto umalsan uray kasano ti kaado ti aramid ken buis a ipabaklay ka dakuada . . . ¿Dikay met idaydayaw kaniak itay, Padre Salvi,—intuluyna nga inturungna ti sao na iti daydi pransiskano a nakuttong—ti balay ken ti ospital sadi Los Banios, ili a yan ita ni Ekselensia?

Ni Padre Salvi pinagkutina ti ulo na, ket nagmulagat a nasdaaw no ania ti gapo daydi a saludsod.

—Ket diyo met kinuna itay a dagidiay dua a balbalay inda napatakder babaen ti pannakapilit dagiti tattao a nag-Rangtay ni Maag kasta met ti inna pannakaaramid! Ket ibagayo man, ¿immalsada dagitoy a il-ili?

—Immalsada *idi*,—kinuna daydi dominiko;—ket, *ab actu ad posse valet illatio!*

—¡Ni, ni, ni!—intuloy ni Simoun, a umulugen iti bassit nga agdan a mapan iti baba—ti nasaon, nasaon. Ket sika Padre Sibyla, dika aglatinlatin ken agsausao iti inangang. ¿Ania la ti kaadda yon a praile, no umalsa met ti Ili? ket ni Simoun immulog iti bassit nga agdan a dina ket intaltaleken dagiti isungsungbat ken isupsupiat da, ket ulit-ulitenna a silalais:

¡Ni, ni, ni!

Ni Padre Sibyla bimsag; idi ti umuna unay nga adda nakaitured a nagkuna kenkuana nga iso, agsasao iti inangang, idinto ta iso ti Bise-Rektor ti Unibersidad; ni don Custodio bimmerde; awan pay nasarakanna a kadangadang a kasdi kadagiti amin a gimgimong a tinabtabunuanna. ¡Nalalalo unay daydin!

—¡Maysa a mulato nga amerikano!—kinunana a sipupungtot.

—Indio-ingles!—innayon a siinayad ni Ben-Zayb.

—Amerikano, kunak ngad kadakayo, diak kad ammo?—insungbat a sirururod ni don Custodio—inbaga kaniak ni Ekselensia; maysa a joyero a naam-ammuna sadi Habana, ket atapek nga iso ti inutanganna iti pirak a pinanggun-udna iti nangato a takem na. Gapo na a tapno makasubalit, inayabanna ditoy a umay agaramid iti amin a kayat na, mangpado iti kinabaknang na babaen ti panaglaklako na iti briyante . . . a tulis, ¡ammo kadi! Ket nalaos a nagulpit, ta kalpasan ti panangalana iti pirak dagiti indio, kayatna pay la nga . . . ¡Pf!

Ket intuluyna ti sao na, a pinagkutina ti ima na a kasla adda kayatna nga ibaga.

Awan uray maysa ka dagiti sisasaklang ti nakaitured a timmimpuyog ka dagidi a sasao. Ni don Custodio mabalina ti makigura ken Ekselensia no kayatna; ngem ni Ben-Zayb, ni Padre Irene, ni Padre Salvi, ken uray pay ni Padre Sibyla a napasakitan—saan da nga agtalek iti panagannad dagiti dadduma.

—Amerikano ngamin ket; ket awan duadua nga ipagarupna a Pieves Rojas dagiti adda ditoy. . . Ditoy pay bapor ti inna pagsawan iti kasta. Piliten, guyuden dagiti tattao. . . Ket dayta a tao iso ti nangipatigmaan iti pannakaibaon dagiti soldados sadi Karolinas, iti gubat sadi Mindanaw a mamukaw ka datayo iti nakababain unay! . . . Ket iso ti nangigayat a bumiang iti pannakaaramid ti maysa a sasakayan a pakigubat, ket kunak, ¿ania ti ammo ti maysa nga agtagtagilako iti balitok iti maipapan iti panagaramid iti sasakayan, uray kasano ti kinabaknang na ken kinalaing ti adal na?

Amin dagitoy ibagbaga ni don Custodio iti timek nga aggapo iti karabukob iti kaabay na, nga iso ni Ben-Zayb, ket kasta unay a panangkutikuti na kadagiti im-ima na, pasaray na ital-o ti abaga na, pasaray inna ikita a yuman dagiti matmata na kadagiti dadduma a sisasaklang, isuda a di met maawatan ti kayat a ibaga ti garaw dagiti ul-ulo da. Ni kano-nigo Irene, umisem iti di maawatan, isem a kasna ilemmeng ti ima na a yaprusna iti agong na.

—Kunak ngad ka dakayo, Ben-Zayb, —intuloy ni don Custodio, a winagwagna ti takiag daydi mannurat;—amin a dakes ditoy agtaod iti saan a pannakiuman kadagiti tattao a nabayagen nga agindeg ditoy. Maysa a gakat a mapalawlawan na dagiti naaweng a sasao, ket nangruna no ado a pirak ti sapulenna, a daytay ado unay, makapurar ket maannugot a dagos. . . !maipuon iti daytoy!

Ket ni don Custodio pinagrisirisna ti tangan, ti tammudo ken ti pasiraw-at a ramramay na a kasla adda pirpiritenna.

—Adda bassit, adda bassit iti dayta—ti kas la utang a insungbat ni Ben-Zayb, a gapo ta agsursurat iti pagiwarnak rebbengna nga ammuna amin.

—Kitaenyo, idi di pay narugyan ti pannakaaramid ti sangladan, nangiparangak iti maysa a gakat a nagtaod kaniak, baro. . . , nasayaat, nainot ket nalaka nga aramiden, tapno madalusan ti sabangan ti danaw, ket dida inannugot, ta awan maitedna a kastoy!

Ket inulitna a pinagrisiris dagiti tallo a ramramay na a nasao, intal-una ti abaga na, inwarasna dagiti matmata na

a kas na kinuna kadakuada amin: ¿Nakapuutkay iti kasta a kinadakes a gasaten?

—¿Ket mabalin nga ammuen no ania dayta a gakat?—
¿Ket...? ¡Eje!—Kasta dagiti sasao dagiti sisasango, nga im-
masidegda a dumngeg. Dagiti gaggakat ni don Custodio ag-
dindinamagda a kas kadagiti pampamayan dagiti mangnga-
gas iti bin-ig a tapal-tapal.

Ni don Custodio nganngani dina inbaga no kasano ken
no ania ti gakat na, ta nakaluksaw, ta awan man la ti kim-
manunong kenkuana idi nagsubangda ken Simoun. "No
awan peggad, kayatyo nga agsawak, ¿a? Ket no adda, ¿agu-
limekkay?" kunana kuma, ngem mapukaw daydi nasayaat
a kanito, ket tangay ti gakat di mabalin a maaramid, uray la
no inda maammuan ken pagsiddaawan.

Kalpasan ti namindua wenno namitlo a panangipugso-
na iti asok ti tabako na, panaguyek ken itutupra na, sinalud-
sudna ken Ben-Zayb, a sinipatna pay ti luppo na:

—¿Nakakitakayon iti pato?

—Kasla... napankam nagpaltog iti pato iti danaw,—
insungbat ni Ben-Zayb, a sisisiddaaw.

—Saan, saan a ti papa, saan a ti pato nga atap ti kunak,
no di ket dagiti tataraknen, dagiti tartaraknen da sadì Pate-
ros ken Pasig. ¿Ket, ammuyo no ania ti pagbiag da?

Ni Ben-Zayb, daydi kakaisuna nga ulo nga agpanunot.
dina ammo; saan a makibibiang iti daydi nga aramid.

—¡Bisukol, *ombre*, bisukol—insungbat ni Padre Camor-
ra; —saan a masapol ti agbalin a indio tapno ammo dayta,
umanay ti kaadda ti mata!

—¡Agpayso unay, bisukol ti pagbiag da!—inulit ni don
Custodio, a pinagkutikutina ti tammudo na;—¿ket, ammuyo
no adino ti pagalaan da iti bisukol?

Daydi ulo a managpanunot kaskasdi met a dina ammo.

—No kuman nabayagkay dituyen, a kas kaniak, ammuyo
kuma nga alaenda ida iti sabangan, iso a pagaduanda, naila-
ukda iti darat.

—¿Ket ti gakat yo?

—Iso ti turungek ita. Piliték kuma amin dagiti il-ili iti
aglawlaw, nga asideg iti sabangan, nga agtaraken iti pato, ket
makitayunto no dida paadalmen a is-isuda latta, gapo iti
panangala da iti bisukol... Kasta, awan surok, awan ku-
rang na; awan kurang na, awan surok na.

Ket ni don Custodio indeppana dagiti taktakiag na, a kasta unay rag-o na a mangkitkita iti siddaaw dagiti agdengdenggeg kenkuana: awan nakapanunot iti kasdi a datdatlag.

—¿Ipalubusyo nga agsuratak maipapan iti dayta?—sinaludsod ni Ben-Zayb,—ditoy, manmano dagiti agpanunot.

—Ngem, don Custodio,—insamang ni dunia Victorina, a silalailo;—no amin a tao agtaraken iti pato, umado ti balot. ¡Uy, nagrugiten! ¡Naim-imbag la no magaburan ti sabanganen!

II

ITI BABA TI "KUBIERTA"

Iti baba, sabali met dagiti maar-aramid.

Dagiti kaaduan dagiti nakasakay addada a nakatugaw kadagiti bangbangko ken babassit a tugtugaw a kayo, iti nagbabaetan dagiti malmaleta, kakkajon, kurkuribot kada tamtampipi, iti asideg unay iti makina, mapudpudutan ti kaldera, maang-angutan dagiti tattao, ken pakasaysay-upan iti nabuyok nga angot ti lana.

Dagiti dadduma kitkitaenda a siuulimek dagiti nagkado a mabuybuya iti igid; addada met agsusugal, ket addada pay agsasarita, iti let-ang ti danarudor ti makina, waneswes ti alisugasog ti danom a lumusot, wanerwer ti danom ken uni ti tangguyob. Iti maysa a sulit, napinipinda a kasla bangkay; iso ti yan da a matmaturog wenno agsusugel, dagiti ininsik nga aglaklako, naulawda, nabessagda, agkatkatayda ket nadigusda iti napalet a linget a kasta unay. Isuna laeng dagiti sumagmamano nga agkabkabanuag, ti kaaduan da, agadadal, a nalakada a mailasin gapo iti aruaten da a nalaos nagpudaw ken iti gunay da a nalinis, ti makaitured nga agpagnapagna manipod iti *popa* ingga na iti *proa*, a lagtulagtuenda dagiti kurkuribot kada kakkajon; naragsakda, a ta agbakasyundan. Pasaray da pagsusupiayan dagiti gargaraw ti makina, a kasda laglagipen dagiti naad-adal da iti Pisika; pasaray inda umas-asibay iti yan ti maysa a napintas a kolejiala, wenno ti aglaklako iti mama a nalablabbaga la dagiti bigbibig na, nakaukkor iti inubon a sabsabong ti sampaga, nga inda ida ar-arasaan kadagiti sasao a makapaisem wenno panggapuan da a mangabbong iti rupa da iti napintaan a paypay.

Addada ket dua, a saan a dagitoy ar-arem nga apagdarikmat ti aramid da, makisarsaritada iti maysa a baknang a lumakayen, ngem naangker ket natangig pay laeng. Dagitoy dua kasla nalatak ken madaydayaw, ta makita a dagiti dadduma inda ida kabain. Pudno; ta daydi laklakay, a nangisit amin ti aruat na, iso ni Basilio, nga agad-adal iti Panangagas, nga aduda dagiti makaam-ammo kenkuana, gapo kadagiti nalaing ken nakaskasdaw a panangag-agas na. Day-

di met maysa, a nataytayag ken nabanbaneg, numan pay ub-ubing, iso ni Isagani, maysa kadagiti dumadaniw, wenno saan, bumiberso laeng, a nakaruar iti daydi a tawen iti Ate-neo; ti kababalin na naipadpaduma; saan unay a nasao ket napalalo a nagliday Daydi apo a makisasao kadakuada, iso ni nabaknang a Kapitan Basilio a naggapo sadi Manila nag-gatgatang.

—Ni Kapitan Tiago, kas ti kadawyan, wen, apo, —kinu-na daydi agad-adal a pinagkutina ti ulo na, — dina kayat ti paagasan... *Adda maysa* a namatigmaan kenkuana nga ibaunnak sadi San Diego ta innak kan sarungkaran ti balay na, ngem ti kinaagpaysuan na, pambar na laeng, tapno na-way a agsusop iti apian.

Daydi agad-adal, idi sinauna ti *adda maysa*, kinayatna nga inpaawat a iso daydi ni Padre Irene, dakkal a gayyem ken mamatpatigmaan ken Kapitan Tiago kadagiti maudi nga al-aldaw ti panagbiag na.

—Ti apian, maysa a sakit dagiti babbaro a tawtawen, —insungbat ti kapitan, a silalais ken sirururod a kasla maysa a senador sadi Roma; —dagidi in-inauna naam-ammuda met, ngem dida nagpalalo. Idi, ta napigsa pay ti ayat kadagiti adal a managan *klasiko* (tandaananyo a naimbag, dakayo nga agtutubo), ti apian nagpaay laeng nga agas, ket no saan, iba-gayo man kaniak no asinnu da dagiti nangruna nga agsusop. Dagiti in-insik, dagiti in-insik nga awan ammo da nga uray maysa la a sao ti latin! ¡A, no ni Kapitan Tiago inna kuma binasbasa ni Ciceron! . . .

Ket ti ruod na a naglablabes naipadlaw iti rupa na a kas-la rupa ti *epikureo* a nakiskisan a naimbag. Ni Isagani mi-ningminganna a nalaing: daydi a baknang isaksakitna ti iliw-na kadagidi un-una na nga al-aldaw.

—Ngem, subliantay ti Akademia a pagadalan iti sao ti kastila—intuloy ni Kapitan Basilio;—ipapatik kadakayo a di-yo maaramid. . .

—Saanman, apo, inaldaw-aldaw a ur-urayenmi ti palu-bos; —insungbat ni Isagani; —ni Padre Irene, a nakitayo nga-ta idia ngato, iso nga inikkanmi iti sangapareja a kabayo a kastanio, inkarina kadakami. Inna kasao ti Jeneral.

—¡Awan ania man!, ¡sumupiat ni Padre Sibyla!

—¡Uray sumupiat! Iso ti gapo na nga umay tapno. . . sadi Los Banios, iti sango ti Jeneral. . .

Ket ni agad-adal a Basilio inna pinagsinnintok dagiti dua a gemgem na.

¡A la wen!—kinuna manen ni Kapitan Basilio, a nagkatawaw!—Ngem uray no magun-odyo ti palubos, ¿adinunto ti pangalaan yo iti pirak?

—Addan, apo; tunggal maysa nga agadal mangyarayat iti sikapat.

—¿Ngem, ket dagiti mangisursuro?

—Addada metten; ti kagudua, pilipino da, ket ti maysa a kagudua, kakastila da.

—¿Ket, ti balay?

—Ni Makaraig, ni baknang a Makaraig, itedna ti maysa kadagiti balbalay na . . .

Ni Kapitan Basilio inannugutna ti pannakaabak na: dagidi nga agtutubo nagsaganada gayam aminen.

—No maminsan, —kinunana pay laeng, a ingngatuna ti abaga na, —saan unay a dakes, saan a dakes a panunot, ket tangay di mabalina maadal ti latin, uray ti la ngad kastila. Dayta ti maysa a pakakitaanyo, kunayo, nga agsanudtayo. Idi dakami, adalenmi ti latin, ta idi, amin a pagbasaan, latin; ita, adalenyo bassit, ngem awan pagbasaan yo a latin; dagiti pag-pagbasaan yo, sao ti kastila, ngem saan met a maisuro toy a pagsasao: *¡aetas parentum peior avis tulit nos nesquiores!*, kas kuna ni Horacio.

Ket idi nasauna toy, immadayo a siraranga a kasla maysa nga emperador sadi Roma. Dagidi dua a babbaro immisemda.

—Dagitoy a tattao ti nalabes — kinuna ni Isagani, — iti uray no ania, adda la makitada a sulit; no adda ibaga ka dakuada, saan da a kitaen ti imbag na, no di ti makatubeng. Kayatda nga iso amin dumanon a nalinlinis ken nabukbukel a kasla maysa a bola ti bilyar.

—Ni uliteg mo iso ti kadutdutan na, — insungbat ni Basilio; — sarsaritaenda dagidi al-aldaw da . . . Denggem, maisilpo man ket di, ¿ania ti kuna ni uliteg mo maipanggep ken Paulita?

Ni Isagani limmabbasit.

—Sinermunannak maipapan iti panagpili iti asawa . . . Insungbatko a sadi Manila, awan sabali a kas kenkuana, napintas, naimbag ti sursuro na, ulila . . .

—Nabaknang unay, nataer, naragsak, awan pamilawan no di la ti kaadda ti maysa nga ikit na a nakakatkatawa,—innayon ni Basilio, a nagkatawa.

Ni Isagani nagkatawa met.

—Tangay masarsarita ni ikit na, ¿ammom a inbilinna kaniak a sapulek ni asawa na?

—¿Ni dunia Victorina? ¿Ket inkarim met ngata, tapno itaginayunna kenka ti as-asawaem?

—¡Wen la ket di a! Ngem ti yan ti imas na, ni asawa na, idiyay pay met ket ngad. . . balay ni uliteg ko ti yan na a naglemmengan.

Nagkatawada a dua.

—Ket iso ti gapo na,—intuloy ni Isagani—a ni uliteg ko. tao a manakem unay, dina kinayat ti simbrek iti kamara, ta mabuteng ania la ket ta ni dunia Victorina inna saludsuden ni don Tiburcio. ¡Namak pay! Ni dunia Victorina, apaman a naammuanna nga addaak iti *proa*, kinitanak iti kasla panglais. . .

Iti daydi a kanito, immulog ni Simoun, ket idi nakitana dagiti dua a babbaro.

—¡*Adios*, don Basilio—kinunana a kinablaawan, a timek na ti kasla mangigaga,—¿inkay agbakasion? ¿Kailianyo toy apo baknang?

Ni Basilio inyam-ammuna ni Isagani, ket inbagana a saan da nga agkailian; ngem dagiti il-ili da saan da unay nga agaddayo. Ni Isagani, taga sadiay igid ti taaw iti kaballabag a sabangan.

Ni Simoun inamirisna a nalaing ni Isagani, ket toy, ta nadlawna, limming-i ket kinitana met iti rupanrupa a kas la itay makikasir.

—Ket ¿kasano ti pangukuman?—sinaludsod ni Simoun, a sinanguna ni Basilio.

—¿Apay? ¿Diyo pay am-ammo aya?

—¿Kasano nga am-ammok no diak pay nabaddek? Nasauda kaniak a napanglaw unay ket saan nga aggangang iti alajas.

Dikam aggangang iti alajas, ta di mi masapol,—insungbat a simamaga ni Isagani, a nasukit ti kinatangsit na a taga probinsia.

Kadagiti nabessag a bibbibig ni Simoun adda nagpadlaw a maysa nga isem.

—Dikay gumurgura, bumaro, — kinunana, — awan dakes a pakinakem ko itay sinaok ti kasta, ngem gapo ta inpatatida kaniak a nganngani amin a il-ili sadiay, indio dagiti papadi da, nakunak ket di: dagiti praile matmatayda a mangagaw iti maysa nga ili a pagkuraan ket dagiti pransiskano, kayatda payen dagiti kapapanglawan, anansata, gapo ta itedda idan kadagiti papadi nga indio, nalabit a kadagita nga il-ili ¡dida

makakitkitan iti rupa ti ari! Ala, gagayyem, umaykayo ket di ta intay uminom iti serbesa, nga ipaaytay iti irarang-ay ti pangukuman!

Dagiti dua nga agtutubo nagyamanda ket inpambarda a saan da nga uminom iti serbesa.

—Dakes ti aramid yo a kasta,—kinuna manen ni Simoun, a nadlaw a nasukit;—ti serbesa, nasayaat, ket nangngegko itay bigat a kinuna ni Padre Camorra a ti gapo ti pagkurangan ti pigs a makita ditoy a daga, iso ti kinaado unay ti danom a inumen dagiti tattao.

Ni Isagani, a nganngani kataytayag ni Simoun, inlintegna ti bagi na.

—No kasta, ibagayo ken Padre Camorra,—dinaras a kinuna ni Basilio, ket kinidagna ni Isagani nga awan nakadkadalaw,—ibagayo kenkuana a no danom kuma ti inumenna a saan nga arak wenno serbesa, nalabit a mangabaktay amin ket awan kuma unay masarsarita gapo kenkuana. . .

—Ket ibagayo pay,—innayon ni Isagani, a dina intal talek ti panangkidag ti gayyem na,—a ti danom, nasam-it unay ket mayat a painom, ngem lemmesenna ti arak ken ti serbesa ket iddepenna ti apoy; ket no mapapudot, agbalin nga alisugasog; no makaunget, mangliwengliweng a taaw, ket namin-sau a pinukawna dagiti tattao ket pinagpigergerna pay ti batay ti lubong!

Ni Simoun intangadna ti ulo na, ket numan pay saan a nakita dagiti matmata na a nalingdan kadagiti sarsarming na a balbag, iti rupa na, nakita a nasdaaw.

—Nasayaat a sungbat — kinunana, — ngem adda buteng ko nga inna ipapaangaw ket inna saludsuden kaniak no kaanunto ti panagbalin ti danom nga alisugasog ken no kaanunto ti panagbalin na a mangliwengliweng a taaw. ¡Ni Padre Camorra saan unay a mamatpati ket naangaw unay!

—Inton papuduten ti apoy, inton dagiti babassit a karkarayan, a ita addada a naggaaddayo kadagiti rawraw-ang a inda pagay-ayusan, ta iduron ida ti dakes, inda agtitipon iti mangliwengliweng a derraas a kalkalien dagiti tattao, isunto, —insungbat ni Isagani.

—Saan, apo Simoun,—innayon ni Basilio, ket kasna in-papaangaw. —Ulitenyo kenkuana, nalalaing, toy sumaganad a daniw, a putar met la ni gayyem Isagani:

Danom kami, kunayo, apoy kayo;

Ta kad kayat yo, iso!

Agbiagtay ala a sisusungdo

Ket ti apoy dina tay kuma makita
 nga agdadangadang uray kaano!
 Ngem iti panagkaykaysa nga ituyang
 Ti sirib a mannakabalin unay,
 Kadagiti kalkaldera a sumsumged iti tian,
 Nga awan ket pungtot ken gura, uray ania man,
 Intay patauden ti maikalima a pigsa, nga iso
 ti alisugasog, wenno singaw,
 Rang-ay, biag, lawag ken garaw!

—¡Tagtagainep, tagtagainep!—insungbat a simamaga ni Simuon;—ti makina nganngani maidungpar. . . ket innak pay ngad inumen ti serbesak.

Ket pinanawanna, a di pay nagpakadan, dagidi dua nga aggayem.

—Ngem, ¿ania ti simru kenka ita, ta naayatka a maki-supiat?—sinaludsod ni Basilio.

—Awan, diak ammo, ngem dayta a tao, karurudko, ngannganik kabuteng.

—Siksikilenka itay; ¿dika ammo a daydiay a tao nagnaganenda iti *Kardinal a Pugot*?

—¿*Kardinal*, a pugot?

—Wenno *Eminensia a Nangisit*, no iso ti kayatmo.

—Dika maawatan.

—Ni Richelieu adda namalbalakad kenkuana idi a maysa a kaputsino a ninagnaganda iti *Eminensia a Garit*; ket ni daytoy iso ti mamalbalakad iti *Jeneral*. . .

—¿Agpayso?

—Kasta ti nangngegko iti *maysa*. . . a no adda iti likudan na, kanayon a dakes dagiti sasao na kenkuana, ngem no adda iti sango na, inna daydayawen.

—¿Sarsarungkaranna met ni Kapitan Tiago?

—Nanipod pay idi immuna nga aldaw a idadateng na, ket pudno a *tay maysa* pagarupenna a kasalisal na. . . nga agtawid. . . Ket atapek a inna met kitaen ti *Jeneral* maipanggep iti pannakaisuro ti sao ti kastila.

Iti daydi a kanito, maysa a babaunen ti immasideg a nangibaga ken Isagani a paayaban ni uliteg na.

Iti maysa kadagiti bangbangko nga adda iti *popa*, a nailaok kadagiti dadduma a nagsakay, adda a nakatugaw ti maysa a padi a pilipino, a kumitkita kadagiti agsasaganad a mabuybuya a malabasan. Dagiti adda iti asideg na inadaywanda bassit; dagiti lallaki, no lumabasda iti yan na, ikkatenda dagiti kalkallugong da; ket dagiti mannugal dida maitured a yaplag ti paggaayaman da iti asideg na. Daydi a padi

bassit ti panagsaona, saan nga agtabako, ket saan met a nangsit ti garaw na, saan na a kabain ti makilaok kadagiti dadduma a tattao ket subalitanna met dagiti manglugay kenkuana iti naragsak ken nalinis a pamayan, a kasla itay iso't mapadayawan ken makayaman unay. Lumakayen, dagiti bubuok na ngannganida uban aminen; ngem ti salunt-at na kasla napigsa pay laeng, ket nupay situtugaw, ti siket na siunmat ket ti ulo na sililinteg, ngem saan a natangsit ket di met napalanguad. Naigidiat kadagiti kaaduan dagiti papadi a pilipino, nupay bassit da met ket di piman, a kadagidi a tawtawen addada nga agkukuadjutor wenno addada a mangisa-soop a kura kadagiti il-ili, iti kinatakneng ken kinadayag, a iso ti mangipakita nga ammuna nga ilalaen ti kasasaad ti kinatao na ken ti kinapateg ti galad na. Ti bassit a panangamiris iti langa na, no di pay la umanay dagiti puraw a bubuok na, ipamatmatna a dagos a kukua ti sabali a tawen, sabali a kapututan; kukua dagidi al-aldaw, idi ta dagiti kalalaingan nga agtutubo dida kabuteng a isaranget ti kinadayag da, a mapan agpadi; idi ta dagiti papadi a pilipino kitaenda dagiti praille, a kasda kapadpada uray si asino da; idi ta ti kinapadi saan pay a naidadanes ken nadadael, ket dumawat idi kadagiti tattao a siwawaya ket saan nga adipen, saririt a nangato ket saan a pakinakem a paspasurot. Iti rupa na a naliday ken nadaeg, mabasa ti talna ti kararua na a napapigsa iti panagad-adal ken panagpanpanunot, ket nalabit, naipadasen kadagiti tutuuk-ken ti puso. Daydi a padi iso ni Padre Florentino, nga uliteg ni Isagani, ket ti pakasaritaan ti biag na, ababa unay.

Anak ti maysa a nabaknang unay ken nasayaat ti panna-kaikabagyan na a taga Manila, nataer ket naparangkapan iti ingget sudi a talugading nga agraniag iti lubong, kaano man dina narikna ti ayat nga agpadi; ngem daydi ina na, maipupon kadagiti karkari a nalpasna nga inaramid, pinilitna a simberek iti seminario, kalpasan dagiti saan a bassit a sussusik ken supsiyat. Daydi inana, gayyem na unay ti arsobispo; ti pakinakem na kas la landok iti kinatangken, ket di met mapagbaliw, a kas amin a babbai a nasingpet, a ipagarupna no maawatanna ti pagayatan ti Dios. Awan nagpapaayan ti isusupiat ni bumaro a Florentino, awan nagpapaayan ti panagdawdawat na, awan nagpapaayan ti panangipudno na nga adda ay-ayaten na, agraman pay iti inna panangaramid iti saan a mainumo; masapol nga agpadi, ket nagpadi nga agpayso idi agtawen iti dua pulo ket lima: inordenan ti arsobispo, ti imuna a misa na narambakan iti kasta unay, tallo nga al-aldaw

HISTORICAL DATA BANK

N H I

Republic of the Philippines
 Department of Education
 NATIONAL HISTORICAL COMMISSION
 P. O. Box 3398, Manila

35

ti daya, ket daydi ina na, natay a sipepennek ken siraragsak, ket inpatawidna kenkuana amin a kukua na.

Ngem iti daydi a bakal, nasugatan ni Florentino iti saanen a nagpiglat: idi ta lawlawas na laengen ti ur-urayenna sa agmisa, daydi babai nga inpangpangrunana nga inayat, nakiasawa iti maysa a kasta-kasta laeng, gapo iti nalaos a ladingit na; daydi a danar iso ti kapapaglan a sinagaba ni Florentino; napukawna ti bileg ti puso na, ti biag nagbalin kenkuana a maysa a babantot ken di mabalin nga amiten. No saan a ti singpet wenna ti dayaw a utang na nga ited iti kasa-saad na, daydi daksanggasat nga ayat iso ti nangispal kenkuana iti mangliwengliweng a derraas a pakatnagan dagiti papadi sadi Pilipinas, praile man ken saan. Inpaayna ti biagna kadagiti peligreses na, a gapo iti annong na, ket inadalna dagiti pagsirsiriban a igayat dagiti parparsua iti lubong, a gapo iti ayat na.

Idi naaramid dagidi napaspasamak idi tawen a sangaribo, walo gasot, pito pulo ket dua, nagbuteng ni Padre Florentino ania la ket ta ti ili a pagkuraan na, a gapo iti kinaado ti mapastrek na, iso ti pakaisarsarakan na, ket gapo iti ayat na iti natalna a panagbiag, dinawatna ti panaginana na, ket nanipod idin, napanen nagyan, nga awan takem na kadagiti dagdaga dagidi nagannak kenkuana sadi igid ti taaw iti daya a managan Pasipiko. Innalana a kadua na ti maysa a kaanakan na, nga iso ni Isagani, a kuna dagiti naatap, nga anak na iti daydi daan nga as-asawaen na, idi nabalon, ket kuna met dagiti makaam-ammo ken nanakman a tattao, nga anak ti maysa a kasinsin na a babai nga agyan sadi Manila.

Ti Kapitan ti sasakyan nakitana toy apo padi ket kinid-dawna a sumbrek iti kamara ket umuli iti rabaw ti kubierta. Tapno mauyutanna laeng, kastoy ti sinauna:

—No dikay mapan, dagiti praile atapendantanto a diyo kayat ti makilangen ka dakuada.

Ni Padre Florentino naipapilit a napan ket pinaayabanna ti kaanakan na, ta inbagana daydi a maaramid ket, ingganetgetna a saan a umas-asideg iti kamara no adda sadiay.

—No makitanaka ti Kapitan, awisennakanto met, ket agpalalutanton iti kinaimbag na.

—¡Sao la ni uliteg ko!—kunkuna ni Isagani,—amin dayta, tapno awan ti panggapuan na a makisao ken dunia Victorina.

III

SARSARITA

*Ich weiss nicht was soll es bedeuten
Dass ich so traurig bin!*

Idi kinablaawan ni Padre Florentino daydi bassit a tallang, nagbaawen iti pungtot da a gapo iti nalabes a inda panagsusupiat. Nalabit a ti pay namagbaaw kadagiti rikrikna da isuda dagiti naragsak a balbalay ti ili a Pasig, wenno dagiti kopita ti Jerez a inin-inumda tapno maimasda ti mangan, wenno ti nasagana a nasayaat a pangaldaw; uray no ania ti gapona, ti agpayso, agkakatawa ket aggaangawdan, pati payen daydi nakuttong a pransiskano, numan pay di unay natagari: ti katawa na arig na ti musiig ti agbugbugsot.

—¡Dakes dagiti al-aldawen, dakes dagiti al-aldawen!—kinuna a nagkatawa ni Padre Sibyla.

—¡Ala, dikay kunkuna dayta, Bise-Rektor!,—insungbat ni kanonigo Irene, ket indurunna ti tugaw ni Padre Sibyla:—sadi Hongkong, *negosio redondo* ti aramid yo ket patakderkay a patakder kadagiti balbalay a . . . ! ¡ne, ne, ne!

¡Ni, ni!—insungbatna met:—dakayo diyo makita dagiti pagbusbususan mi, ket dagiti mangtaltalon kadagiti dagdaga mi rugyanda ti agririn . . .

—¡Ala, isuna dagita un-unnuyen, *puniales*, ta no saan, agsangitak!—inpukkaw a siraragsak ni Padre Camorra.—Dakami dikam agasog idinto ta awan dagdaga mi, awan Banko mi. ¡Ket ammuenyo a dagiti indio rugyanda metten ti tumawar kadagiti singsingiren ti Simbaan ket inda pay sasairen ti *tripa!* Kitaenyo ta ibagbagada ita kaniak ti *tripa* ket ti pay met ket ngad intuyang daydi arsobispo don Basilio Sancho, ¡*puniales!* a kas la ket no nanipod idi ingga na ita, saan a ngimmina ti pateg dagiti gatgatangen! ¡Ja, ja, ja! ¿Ania pay met ket ti gapona a ti maysa a buniag nalaklaka ngem ti maysa a pamusian? Ngem siak, agintutulengak, singirek ti mabalin ko ket diak agasog kaano man. Dakami saankam a naagom, ¿saan a pudno. Padre Salvi?

Iti daydi a kanito, nagparang iti abot a yan ti agdan ti ulo ni Simoun.

—Ngem ¿sadino ti inus-usukan yo?—inpukkaw ni don Custodio, a nalipatannan a naminpinsan daydi luksaw na;—¡dina-daelyo ti kasayaatan ti panaglayag tayo!

—¡Psh!—insungbat ni Simoun, idi nakaulin;—nagado a karkarayan kada nasayaat a disdisso a nakitkitakon, ket isuna la a makaawis kaniak dagiti mangipalagip kadagiti sarsarita. . .

—No sarsarita, addaan met toy Pasig,—insungbat ti Kapitán, a madi a laisenda ti karayan a paglaylayaganna ken pagsapsapulanna iti pagbiag na;—addayta ti maipapan iti *Malapad-na-bato*, bantay a bato a napateg idi saan pay a dimteng dagiti kakastila, kas taeng dagiti karkararua; kalpasan na, idi napukawen toy a panangipapan ket sinerreken ti dakes toy a bantay, nagbalinen a umok dagiti agar-arang a manipod iti tuktok na laklakaenda unay nga agawan dagiti nakakaasi a bangbangka a saan la a ti agos ti karayan ti sarangten da, no di pay ket dagiti tattao. Kamaudianan na, ka dagitoy ita nga alaldaw, numan pay ginasawgasawen ti tao, adda pay la madamdamag a bangka a mapatpattog; ket siak, no iti pagsikkuan, ta diak kuma ipakat dagiti innem a rikriknak, maipuruakak ngata kuma kadagiti bakbakrang na. Adda pay sabali a sarita, ti maipapan iti rukib ni Donia Jeronima, a mabalin a saritaen kadakayo ni Padre Florentino. . .

—¡Ammo ti amin a sangalubungan!—kinuna a silalais ni Padre Sibyla.

Ngem ni Simoun, ni Ben-Zayb, ni Padre Irene, ni Padre Camorra saan da nga ammo, ket dinawatda a masarita, dagiti dadduma gapo iti ayat da nga agangaw, ket dagiti dadduma gapo iti napudpudno a gagar da. Daydi apo padi, nga inaramatna ti kasla inaangaw met a panagsao a kas kadagiti dadduma a dimmawat iti panagsarita na, nga arig na ti yaya a pagsaritaen dagiti ububbing, kinunana:

—Adda kan idi maysa nga agad-adal a nangikari a maki-asawa iti maysa a balasang a kailian na, ngem idi kuan, dina met malaglagipen. Daydi balasang, a di ket nagkupas ti ayat na, inna inur-uray iti bayat dagiti ado a tawtawen; limmabas ti panagkabanuag na, nagbalin a bayog, ket naminsan nga alldaw, nadamagna daydi nangas-asawa kenkuana iso ti arsobispo ti Manila. Nagaruat iti kawes ti lalaki, napan, a linasatna ti mangliwengliweng nalawa a taaw, a naglabas idia *Cabo*, dimmatag iti arsobispo ket dinawatna a matungpal ti kari na. Ti dawat na saan a mabalin nga annuguten, ket ti arsobispo

pina-aramidna tay rukib a nakitayo ngata, a kasla naripkan iti kabiti ket ti ruangan na naramenan kadagiti ado a lanlanot a kumalkalatkan. Sadiay ti nagyanan, nagbiagan ken nakatayanna, ket sadiay met ti nakaitamnan na; ket masarsarita a ni donia Jeronima napalalo kan a naglukmeg ta no sumbrek, masapol nga agsikig. Ti damag na nga enkantada nagtaod ti kadawyan na a mangitapuak iti karayan kadagiti ar-aruatén iti panganan, a bin-ig a pirak, kalpasan dagiti daydaya a kasta unay, daydaya a tabunuan dagiti ado a nangato a tattao. Adda kan nayukrad a iket iti uneg ti danom ket iso ti mangsarapa kadagiti maitapuak, a iti kasta, inda maugasan. Di pay napalabas ti dua pulo a tawen a ti karayan madildilpatanna ti ruangan ti rukib, ngem mangin-inot a umadayo a kas met panagin-inot nga agpukaw ti lagip ni donia Jeronima kadagiti indio.

—¡Nasayaat a sarita! — kinuna ni Ben-Zayb, — agsuratak maipapan iti dayta. ¡Nagsennaay!

Ni dunia Victorina panpanunutenna metten ti ipapan na panagyan iti maysa a rukib, ket ibagana kuman, no di naunaan ni Simoun.

—¿Ngem, ania ti kuna yo iti dayta, Padre Salvi?—sinalud-sudna iti daydi pransiskano a napasnekan unay ti inna panagpanunot;—¿ania ti kuna yo, di kuma nalaing no ti arsobispo saan na a pinagyan iti maysa a rukib, ngem inserrekna kuma met di iti maysa a Beaterio, idia Santa Clara, kas pagarigan?

Nagsiddaaw ni Padre Sibyla, iso a nakakita iti panagkin-tayeg ni Padre Salvi ken iti panangkita na iti nasakit ken Simoun.

—Ta, maysa a kurang ti panagayat,—intuloy ni Simoun, a kasla awan ti ania man,—ti panangited iti maysa a bantay a bato a pagtaengan ti nagang-angawan iti inanama na; saan a maparbeng iti relijion ti panangbaybay-a a kasta, a sididiaya iti amin a kita ti sulisog, iti uneg ti maysa a rukib, iti igid ti maysa a karayan; kas man la umad-adas dayta kadagiti kunkunada a badbaddi ken litlitaw. Nalalailo kuma, naas-asi ket nasensenek iti puso, ket adadda pay kuma a mayannatop kadagiti kaddawyan ditoy, no inserrekna idia Santa Clara, kas baro nga Eloisa, tapno inna sarsarungkaran ken pabpabilgen ti puso na saggaminsan. ¿Ania ti kuna yo?

—Diak mabalin, ket diak met rebbeng a ipato, ti aramid dagiti ar-arsobispo,—insungbat a siaapas daydi pransiskano.

—Ngem dakayo, ta dakay ngad ti gobernador eklesiastiko a mangisasaop iti arsobispo, ¿ania kuma ti aramiden yo no kas adda maaramid a kasta?

Ni Padre Salvi ingngatuna ti abaga na ket simmungbat a sitatalna:

—Saan a masapol a pagbanbannugan a panunuten ti di mabalin a maaramid. . . Ngem tangay sarsarita ti masasao, diyo liplipatan ti kasayaatan, ta iso ti napaypayso, ti panagmilagro ni San Nicolas, a ti narba a simbaan na nakitayo ngata. Saritaek ken apo Simoun ta dina ngata ammo. Idi una na, kasla ti karayan ken ti pay met danaw napunnuda kadagiti bubuaya a napalalo nagdadakkel ken ngbubuklaw ket inda sarangten dagiti bangbangka a pattugen kadagiti ip-ipos da nga inda yaplit. Saritaen dagiti sinursuratan dagiti praile a naminsan nga aldaw, maysa nga insik a dina pay kinayat ti nagbuniag ingga na idi, limmabas iti sango ti simbaan, ket iti apagdarikmat, nagparang kenkuana ti sairo iti langa ti maysa a buaya, a nangpattog iti banka na, tapno inna alun-unen ket inna ipan sadi *inpierno*. Pinaltiingan ti Dios daydi insik ket inawaganna a dagos ni San Nicolas, ket iti apagkanito, daydi buaya nagbalin a bato. Dagidi in-inauna kunada nga idi, mailasin a naimbag daydi nakaap-aprang nga ayop kadagiti pispisi dagiti batbato a nabatbati iti bagi na; no siak, mabalinko a paneknekan a nailasinko pay laeng a nalawlawag ti ulo na, ket no iso ti pamkuatan a mangipato, daydi nakaap-aprang a buaya, dakkel unay.

—Nakaskasdaaw, nakaskasdaaw a sarita! — inpukkaw ni Ben-Zayb,—ket naiparbeng a saritaen iti maysa nga artikulo. Ti kinadakkel, ti kinabuklaw daydi buaya, ti kigtot daydi insik, ti danom ti karayan, dagiti kinawkawayanan. . . Ket kasta met a mabalin a pamkuatan a mangadal iti panagdidilig dagiti relrelijion. Ta kitaenyo, maysa nga insik a di pay nagbuniag, inawaganna iti let-ang ti kadaklan a peggad, ti maysa a santo nga ammuna gapo ta inna nangnangngeg ngata a dina patpatien. . . Ita saan a maipaay ti sao a “*naim-imbag ti dakes nga am-ammo ngem ti nalaing a di pay am-ammo.*” No siak, ta addaak kuma sadi China, ket mailasbungak iti kasta a peggad, umuna ngata nga awagak ti santo nga adadda a di am-ammo iti kalendario, ngem ni Konpucio wenna ni Budha. No daytoy, maysa a nalawag a kinangatngato ti kinakatoliko wenna kinakapoy a di umiso ken di maitutop ti utek dagiti tattao a nakusnig ti kudil da, ti laeng napasnekan a panangadal iti Antropolojia ti makabalin a mangilawlawag.

Ket ni Ben-Zayb inna tinulad ti timek ti maysa a katedra-tiko nga inna inyugis-ugis iti angin ti tammudo na, a kasta unay ti siddaaw na iti laing ti isip na ta ammuna man a patauden kadagiti awan pateg da a banbanag ti kasta ti kaado a sasao. Ket gapo ta nakitana ni Simoun a kasla agpanpanunot, ket inpagarupna a dagiti sasaona isuda ti nakagapo, sinalud-sudna kenkuana no ania ti panpanunuten na.

—Dua a banbanag a napateg unay,—insungbat ni Simoun, —dua a salsaludsod a mabalinyo nga inayon ita isurat yo. Umu-na: ¿ania ti nagangayan daydi sairo idi ta iti apagdarikmat, adda a naipupok iti uneg ti bato? ¿nakatalaw? ¿nabati sadiay? ¿napisit? Ket maikadua: ¿dagiti ay-ayop a bimmatbato a nakitakitak kadagiti nadumaduma a *musmuseo* sadi Europa pinagbalin met ngata ida a bato ti maysa a santo idi saan pay a naglayos iti sapasap?

Ti timek daydi joyero napasnek unay, ket ti musing na inna pay insadag iti murdong ti tammudo na, a kas pangilasi-nan iti dakkal a duadua na, ket ni Padre Camorra, gapo iti kasdi a nakitana, kinunana a siraranga met:

—¡Ammo kadi, ammo kadi!

Ket tangay sarsarita dagiti sasawen, ket ita sumbrektayon iti danaw,—kinuna ni Padre Sibyla,—ti Kapitan ado ngata ti ammo na. . .

Iti daydi a kanito, ti sasakayan sumsumbrek iti sabangan ti danaw, ket ti buya a nayukrad kadagiti matmata da napalaos nagsayaat. Isuda amin inda nasnaayan. Iti sango, makita ti nakatartaraki a danaw, a linawlaw dagiti naganos a ig-igid na ken dagiti balbag a banbantay na, maipadpad man iti maysa a sarming a nagpaiduma iti kadakkal, a nabassikawan kadagiti agkakatateg a esmeralda ken safiro, sarming a paganninawan ti langit. Iti kanawan, makita ti nababa nga igid nga ado man dagiti luluek na a kasta unay nagsayaat, ket iti adayo, a kasla kumudrep, mailasin ti kawit ti bantay *Sara (Sungay)*; iti sango, iti adayo, tumakder ti *Makilang* a siraranga, sitataer, nabalangatan kadagiti narasay a ul-ulep; ket iti katigid, ti puro *Talim*, ti bantay *Suso ti Balasang (Susong-dalaga)* a mailasin a nalaiing ti panagbukel na nga iso ti nangted iti nagan na.

Nalamiis a pul-oy ti mamagkuti a nakasamsam-it iti nalawa a rabaw ti danom.

—Apagiso, Kapitan,—kinuna ni Ben-Zayb a timmaliaw;—¿ammoyo no adino a disso toy danaw ti nakatayan ti maysa nga agnagan iti Guevara, Navarra wenno Ibarra?

Isuda amin kinitada ti Kapitan; ni laeng Simoun ti saan, ta intaliawna ti ulo na iti sabali a kasla adda inna sapsapulen iti igid.

—¡Ay wen!—kinuna ni dunia Victorina,—¿adino, Kapitán? ¿Awan ngata ti tugot na iti danom?

Daydi naimbag a tao nagkiray iti namin-ado, pakapnekan a napalalo ti adina kuma a sumungbat, ngem idi makitana ti gagar kadagiti amin a matmata, napan iti *proa* ket inmalangana dagiti matmatana iti igid.

—Kunitakay sadiay, — kinunana a siinayad unay, nga apaman la no nangngeg, kalpasan ti panangpennek na nga awan sabali a tattao;—kas kuna daydi kabo a nangipangulo kadagiti nagkamat, ni Ibarra, idi makitana a nalakuben, nagtapuak iti banka, idiy asideg ti *Nabutas* (*Kinabutasan*) ket langoy a langoy ingga na iti dina nalasat dayta a kalawa, nasurok a dua a milia, a lugayan dagiti balbala tunggal itaudna ti ulo na nga umanges. Sadiayen, saan da a nasurutanen, ket iti ad-adayo pay bassit, iti asideg ti igid, nakasarakda iti kas kan la dara... Ket ¡ita pay met ket, ngarod! apagiso la unay a maikasangapulo ket tallo a tawen a naaramid daydi.

—¿No kasta, ti bangka na?...—sinaludsod ni Ben-Zayb.

—Immay timmipon iti bangkay daydi ama na,—insungbat ni Padre Sybila;—di met maysa pay a pilibustero, Padre Salvi?

—Dagita ket ti kuna a punpon a nalaka, Padre Camorra, ¿ania, a?—kinuna ni Ben-Zayb.

—Kanayon a inbagbagak a pilibustero dagiti saan nga agbayad iti punpon a narambak,—insungbat ti nasaludsudan, a nagkatawa iti naragsak unay.

—Ngem, ¿ania ti makuna yo, apo Simoun?—sinaludsod ni Ben-Zayb, idi makitana daydi joyero a di makakuti ket sipapanunot. ¿Maulawkayo, dakayo a managlaylayag, ket iti sangkatedted a danom a kas ti daytoy?

—Kunak ngamin kadakayo,—insungbat ti Kapitan, a nagangayanna ti kasta unay a panangayatnan kadagiti amin dagidi a disdisso,—adikay nagnaganen daytoy iti sangkatedted a danom; dakdakkell ngem ti uray ania kadagiti dandanaw sadi Suiza ken amin pay nga adda sadi Espania, uray agtitipunda; nakakitaak kadagiti lallakay nga aglaylayag a naulaw ditoy.

IV

NI KABESANG TALES

Dagiti nakabasa iti umuna a paset toy a sarita malagipda ngata, nalabit, ti maysa a lakay a mangaykayo nga agiyan idi iti tengnga ti bakir.

Ni lakay Selo sibibiag pay laeng, ket numan pay uban amin a buok nan, nataginayon ket di ti nasayaat a salun-at na. Saan a mapan agan-anupen, di met agpukpukanen iti kayo; piman ta simmayaat ti gasat na, agar-aramid laengen iti sagad.

Ni anak na a Tales (panglintegan iti Telesforo) immuna a nagan a kas katalunan ti maysa a baknang; ngem idi kuan, idi adda dua a nuang nan ken sumagmamano gasot a pisos nan, kinayatna ti nagbannog a bukbukod na, babaen ti tulong ni ama na, ni asawa na ken dagidi tallo nga annak na.

Ginaikan ket dinalusanda, ngarod, ti nasamek a bakir a nasarakanda iti beddeng ti ili, nga inpapanda nga awan ti akinkukua. Iti bayat ti panaggaik ken panagdalos da, isuda amin a sangakabbalayan, nagsasarunuda a nagsakit iti rigor, ket natay a naugutan ti bagi da daydi asawa na ken daydi inauna nga anak na, ni Lucia, nga agdamdamo pay laeng nga agukrad a sabong. Daydi, a pinarnuay piman ti daga a nagaraw, napunno kadagiti nadumaduma a bagbagi, inawatda a pangibales ti kararua ti bakir, ket naganos ket intuluyda ti nagbannog, ta kunada no naep-eppen. Idi apitenda kuman dagiti umuna a bungbunga dagiti banbannog da, maysa a gimong dagiti praile nga adda dagdaga na iti ili a kaparanget, tinuntunna ti panagtagikua na kadagidi a dagdaga, ta kunana nga addada iti lakmot ti beddeng na, ket tapno pangpaneknek na, kinayatna ti nangipasdek idi met la a kanito iti pagilasinan. Nupay kasta, ti agaywan kadagiti dagdaga dagiti praile kinunana a baybay-anna laeng, a gapo iti asi na, ti panaglak-am ni Tales kadagidi a dagdaga, no la ket tinawen nga agbayad iti sangkabassit a bagi ti pirak. mano met, maysa a dua wenno tallo pulo a pisos laeng.

Ni Tales, nga awan kas kenkuanan iti kinatalna, kabusor dagiti ringringgor, a kas kadagiti ado a tattao, ket

naannugot kadagiti praile, a kas kadagiti sumagmamano, tapno di maburak ti banga no itupana iti pariok, a kas dumana (kenkuana, dagiti praile, pariok da a landok, ket iso, banga a damili), sineknan ni kapoy ket immannamong iti kasdi a panagem, ta pinanpanunutna nga iso dina ammo ti sao ti kastila ket awan pirak a ibayadna kadagiti ab-abogado. Maysa pay, kinuna kenkuana ni lakay Selo:

—¡Aganuska! no makiringgurka, ad-ado ti maibus mo iti makatawen, ngem ti maibayad mo iti uneg ti sangapulo a tawen a dawaten dagiti papadi a pupuraw. ¡Jmh! Nalabit inda ka imismisaan, a kas da pangsupapak kenka. Ibilangmo a dayta tallo pulo a pisos, naabak iti sugal, wenna naregreg iti danom ket tinilmon ti buaya.

Ti apit nagsayaat, nangina ti nakalakuan na, ket ni Tales pinanunutna ti agbalay iti tinabla iti barrio a Sagpang, beddeng ti ili a Tiani, kaparanget ti San Diego.

Napalabas manen ti maysa a tawen, nasayaat manen ti apit, ket maipupon iti daytoy ken iti daydiay a panggep, dagiti praile ingngatuda ti abang iti lima pulo a pisos, a binayadan ni Tales, tapno dila makiringringgor ken gapo ta inpagarupna a nasayaatto ti pannakalako ti tagapulot na.

— Aganuska! ibilangmo a dimmakkel ti buaya,—kunkuna a pangliwliwa ni lakay Selo.

Iti daydi a tawen, nakitada ti pannakatungpal dagiti arapaap da: agindeg iti kabalbalayan, iti balay a tinabla, iti barrio a Sagpang, ket daydi ama ken daydi apo lakay pinanunutda a pagadalen dagidi dua nga agkabsat, nangruna daydi babai, ni Juliana, wenna Juli, kas pangnagnagan da, iso a tumanor piman a nalibnos ken nalapsat. Maysa nga agkabanuag a gayyem da, ni Basilio, agad-adal idin sadi Manila, ket daydi nga ubing, nanumo met ti kapuunan na a kas ka dakuada.

Ngem toy a tagainep, kas man la naituyangen a di matungpal.

Ti immuna nga inaramid ti Turay, idi makitana a rumang-ay a mangin-inot daydi a bubong, iso ti panangikabil na a kabesa-de-baranggay iti daydi kameng na a kaaduan ti maaramid: ni Tano, ti inauna nga anak na, sangsangapulo ket uppat pay laeng iti tawen na idi. Ninaganda, ngad, iti Kabesang Tales, nagpaaramid iti *chaketa*, gimmatang iti kalugong a pieltro ket nagsagana a nagbusbos iti pirak. Tapno saan a makiringringgor iti kura ken iti pay met Turay, bayadanna iti bukod na a pirak dagiti *mabajas* iti *padron*, ibayadanna dagiti nagtaltalaw ken dagiti natnatay, ado nga al-

aldaw ti madadaelna gapo iti panagsingir iti buis ken panaganapan-apan na iti kabesera.

—¡Aganuska! Ibilang mo a dagiti kakabagyan ti buaya nagsangpetda, —kunkuna ni lakay Selo a sitatalna laeng ti isem na.

—¡Inton umay a tawen, agpandilingkanton iti “*de cola*” (nagipos) ket inkanton sadi Manila agadal a kas kadagiti babbalasang a taga ili!—kunkuna ni Kabesang Tales iti anak na a babai, tunggal mangngegna a sarsaritaenna ti panag-rang-ay ni Basilio.

Ngem ti umay a tawen saan met piman a dumteng, ngem ti ket kasna kasulnit, iso ti pannakanayon manen ti abang; ni Kabesang Tales agmayeng ket kudkudenna ti ulo na. Ti banga a damali itulukna ti bagas na iti kaldero, (pagapuyan a landok).

Idi ta ti abang naganayen a dua gasot a pisos, ni Kabesang Tales saan na a kinudkod ti ulo nan ket saan met a nagsennaayen; immingar ket nagtanabutob. Daydi praile nga agaywan, idi ta kasta, kinunana kenkuana a no dina mabalin a bayadan ti abang, sabali a tao ti mangtalon kadagidi a dagdaga. Aduda dagiti agkalikagom a mangitang-tangad kadagiti bagbagi da.

Ni Kabesang Tales inpagarupna nga agang-angaw daydi praile, ngem daydi praile ipaypaysuna gayam ti agsao ket inna payen intudo ti maysa kadagiti ubbing na a mangtalon iti daga. Daydi nakakaasi a tao bimsag, nagwengweng dagiti laplapayag na, maysa nga ulep a nalabaga ti nangullaap kadagiti matmata na, iso a nakakitaanna iti daydi asawa ken iti daydi balasang nga anak na, a sibebeessag, nakakut-kuttong, agnguynguya, patpatayen ida piman ti napagel a gurigor! Sana makita daydi bakir a nasamek, a nagbalin a talon, makitana ti agay-ayos a linget a mangsibog kadagiti naarado, makitana sadiay ti bagi na met laeng, ni nakakaasi a Tales, nga agar-arado iti tengnga ti aldaw, a masugsugat dagiti saksaka na a maidungdungpar kadagiti batbato ken ramramot, ket makitana met daydi padi uldog (lego) nga agpallailang a silulugan, ken daydi sumukat kenkuana nga adda a sumursurot a kas maysa nga adipen iti likudan ti apo na. ¡A, saan! mamenribo a saan! ¡Umuna pay a malbo dagidi a dagdaga ket maikanunungda amin a maitabon! ¿Si asino daydi a ganggannaet tapno adda kalintegan na kadagiti dagdaga na? ¿Idi naggapo sadi ili na, nangkuyog aya iti uray la no sangkagemgem a tapok daydi a daga? ¿Pimmetpet aya ti uray lan maysa a ramay na a nanggabot iti uray lan maysa met a ramot?

Iti pungtot na kadagiti pammutbuteng daydi praile, a kayatna lattan a ipapati ti turay na iti sango dagiti dadduma nga agab-abang, ni Kabesang Tales immingar, dina kinayat ti nagbayad uray maysa a kuarta, ket gapo ta kankanayon met laeng a makitkitana daydi ulep a nalabaga, kinunana a sananto la ited dagiti taltalon na iti umuna a manibog kada-kuada iti dara dagiti ur-urat na.

Ni lakay Selo, idi nakitana ti kasdi a rupa ti anak na, saan na a naitured a inbaga ti buya na, ngem kinayatna a pinagtalna ket sinaritana daydi banga a damili ket inpalagipna pay a kadagiti ringringgor, ti mangabak mabati nga awan bado na.

—¡Agbalintayto amin a tapok, ama, ket nayanaktay nga awan bado na!—insungbatna.

Ket nadi latta a nagbayad ken nangitulok iti uray no sangadangan kadagiti dagdaga na, no saan a umuna a paneknekan dagiti praile ti kinalinteg iti karakar da, babaen ti panangidatag da iti sinurat a pakakitaan iti pudno a panagtagikua da. Ket gapo ta awan met maiparang dagiti praile, adda rimsua a ringgor, ket ni Kabesang Tales immanugot a nakiriri, ta inpapanna a no saan a iso amin dagiti tattao, adda laeng sumagmamano a naayat a iti kinalinteg ken agrukbab kadagiti paglinlintegan.

—Ipapaayko ket nabayag a tawtawen a inpapaayko ti bagi, pirak ken bannog ko iti Ari,—kunkuna kadagidi mangup-upay kenkuana;—ita, dawatek a itedna ti kalintegak, ket itedna la ket di.

Ket iti panangguyod kenkuana ti dakes a gasat ken iti pay met kasna panangibubos iti daydi a ringgor iti amin ti kasakbayan na ken kasakbayan pay dagiti annak na, binusbusna amin dagiti naiduldulin na, a pinagbaybayad kadagiti ab-abogado, es-eskribano, ken proprokurador, sabali pay dagiti op-opisial kada es-eskribiente, isuda a mangpespes iti kinaawan ti ammo na ken iti agdama a pakarigatan na. Agapan-apan iti kabesera, no mano nga al-aldaw a di mangmangan ken no mano a rab-rabii a di matmaturog, ket awan la ti sabali a sasawenna no di eskrito, panagiparang, panagapelo, kdmpy. Naimatangan ngarod, ti napinget unay a bakal a uray kaano, saan pay a naaramid iti babaen ti langit ti Pilipinas: bakal ti maysa a nakakaasi nga indio, nga awan ammo na ket awan pay gagayyem na, a sitatalek laeng iti kalinteg na ken iti kinaimbag ti paringgor na, a makidangadang iti maysa a mannakabalin unay a gimong a iti sangwanan na, ti linteg itamedna ti ulo na, dagiti uk-ukom ibbatanda ti ti-

timbang ti linteg ket yawatda ti espada na. Nakidangadang a sipipinget, kasla kuton a kumagat idinto nga ammunala ngaruden a mapisit, kasla ngilaw a makakita iti tangatang iti laksid ti maysa a sarming. ¡Piman aya! Daydi banga a makidungpar iti kaldero ket maburburak iti rinibo a ribak, adda man kasna kinangayed: adda kenkuana ti kinangato ni nalpay a inanama. Kadagiti al-aldaw a saan na a panagbaniaga, mapanna lawlawlawen dagiti taltalon na, a siigam iti maysa a paltog, ta kunkunana a dagiti agar-arang manglawlawlawda ket masapulna ti sadiri na, tapno di matnag kadagiti im-ima da, ket iti kasta, maabak iti ringgor na. Ket tapno inna masursuro a nalaing ti agipaturong iti paltog, paltuganna dagiti tumaytayab, bungbunga kada kulkulibangbang, iti kasta unay a naglaing, ta daydi padi uldog nga agaywan, dina naitureden ti napan sadi Sagpang no saan a kuyugen dagiti sibil; ket daydi aso-aso a nakasaripatpat iti adayo iti nakabutbuteng a takder ni Kabesang Tales a mangliklikmot kadagiti taltalon na, a kasla maysa a bantay a soldado iti rabaw ti bakod (muralia), nagmadin, a sipupunno iti buteng, a immagaw kadagidi a taltalon.

Ngem dagiti uk-ukom iti ili ken dagidi uk-ukom iti kabesera, dida maitured a ited ti kalintegan na, ta mabutengda a maikkat iti saad da, ta pagmennamennaanda ti naaramid iti maysa a nadagdagos a naikkat. Ket pudno a saan da met a dakes dagidi nga uk-ukom, tattao da met nga addaan kararua, nasingpet, naimbag da a makipagili, nalaing da unay nga ama, naimbag da met a inanak... ket ammuda a panunuten ti kasaad ni nakakaasi a Tales nga adadda pay ngem ti iso. Aduda ka dakuada dagiti makaammo kadagiti ibagbaga ti Sirib ken ti Pakasaritaan a pagtaudan ti panagtagikua, ammuda a dagiti praile, gapo kadagiti pagan-annurutan da, dida mabalin ti agikot iti kukua, ngem ammuda met a naggapuda iti adayo a daga, naglasatda kadagiti tataaw a nangikuyog iti akem a nagun-udda babaen dagiti ado a rigrigat, nagtarayda nga immay mangakem a sipupunno kadagiti kasyaatan a kalkalikagom, sada ket pukawenen gapo la ta simmiplot iti ulo ti maysa nga indio a ti kalintegan maited ditoy daga a kas sadi langit, ¡ni, ti kasta, maysa met gayam a kinaang-ang! Isuda addaanda iti asawa ken annak, nga adado, awan duadua, dagiti masapsapol da ngem dagiti annak daydi nga indio: ti maysa, adda ina na a taraknen, ket ¿adda pay aya napatpateg ngem ti manaraon iti maysa nga ina?, ti maysa manen addada kakabsat na a babbalasang nga asawaenen; ti akinkasdiay, aduda dagiti annak na a babassit nga agur-uray iti tinapay a kas la babassit a tumaytayab nga adda

iti umok a matayda, awan duadua, no maikkat iti akem na: ket ti kabassitan, ti kabassitan iti taraknen, adda asawa na nga adda iti adayo, adayo unay, iso a, no saan a makaawat iti binulan, nalabit a marigatan unay. . . Ket amin dagidi nga uk-ukom, a tattao da nga addaan kararua iti kaadduan da, ket ti kinasingpet da nakadaldalos, inpapanda a naara midda aminen ti mabalin da iti panangipatigmaan da ken Kabesang Tales a makisurot, a daytay bayadannan ti abang a dawatenda. Ngem ni Tales, a kas kadagiti amin a tattao a ti kararua da saan pay a nadadael, no makitanan ti nalinteg, iso ti turungennan. Dawatenna ti pakakitaan, sinurat, papel, titulo, ket dagiti praile awan met maidatagda ket isuna la a pagbatayan da ti nalabes a yaannamong na.

Ngem ni Kabesang Tales kastoy ti insungbatna:

—No inaldaw a ikkak ti maysa nga agpalpalama tapno mailisiak iti inna panningsinga, ¿si asino ti mangipapilit kaniak a kanayunek a ikkan no agpalalo metten iti kinaimbag ko?

Ket iti daydi, awan makaakkal kenkuanaan, ket awan ames a umanay a pagbutnganna. Ur-uray ti ipapan ni Gobernador M—a timmalantan kenkuana, tapno inna la kasao ken butbutngen; iso, awan sabali a sungbat na, no di daytoy:

—Mabalinyo nga aramiden ti kayat yo, apo Gobernador, siak maysaak nga awan ammo na ken awan pigsas na. Ngem dinalusak dagita a dagdaga, daydi asawak ken daydi anakko a babai natay a nangtultulong kaniak a nanggagaik, ket diak ited ida no saan a iti ad-ado pay ti maaramidna kadakuada ngem ti inaramid ko. Umuna pay a sibuganna iti dara na ket ikalima pay kadakuada ti asawa ken ti anak na!

Rimsua iti daytoy a kinatangken a dagiti naidayawan a uk-ukom intedda ti kalintegan kadagiti praile ket isuda amin inda kinatkatawaan a kunkunada a no kalintegan laeng ti igam, saan ka a mangabak iti ringgor. Ngem kumamang iti nangatngato nga ukom, ikkana iti bala ti paltog na ket likmutenna nga agin-inayad ti talon na. Iti daytoy a kanito, ti biag na kas la ar-arapaap. Ni anak na a Tano, lalaki a natayag a kas ken ama na, ket naimbag a kas ti daydi kabsat na, naala a soldado; iso binay-anna a napan, a dina ket ingatangan iti sukat na.

—Agbayadak iti abogado,—kinunana iti balasang na nga agsangsangit piman;—no abakek ti ringgor, ammuksito ti mangpasubli kenkuana, ket no maabakak, diak masapsapol ti anak.

Daydi baro na naipanaw ket awan damag nan no di ti inda panagpukis kenkuana ken ti inna panagturog iti sirok

ti maysa a karison. Kalpasan ti innem a bulan, nagdinamag a nakitada a naipan sadi Karolinas; addada met nagkuna a kas da nakita a nakakawes iti aruat ti guardia sibil.

—Guardia sibil ni Tano! ;Susmariusep!—kasta dagiti sasao dagiti tattao a pagak-akubenda dagiti im-ima da.—;Ni Tano, a napalalo nagimbag ken nagtakneng! ;*Rekiemiter-nam!*

Ti apo na a lakay ado nga al-aldaw a saan na a kinasao ti ama; ni Juli nagsakit, ngem ni Kabesang Tales saan a naglua iti uray sangkatedted laeng; iti bayat ti dua nga aldaw, saan a immulog iti balay na a kasna man itay kabuteng ti ikikita a panangbabalaw dagiti amin a sangapurukan; kabutengna a panagananda a naranggas iti anak na. Iti maikatlo nga aldaw, nupay kasta, immulog a sipapaltog.

Inpapanda a panggep na ti mamapatay, ket adda pay naimbag ti panagnaknakem na a nangibaga a nangngegna nga insikatna nga ikali ti padi-uldog kadagiti inaraduan ti talon na; daydi praile, idi ta kasta, pudno a kinabutengnan. Ti rimsua iti daytoy, iso ti yuulog ti maysa a bilin ti Kapitan Jeneral a mangiparit kadagiti amin a tattao iti kaadda ti paltog da ken ti pannakaummong dagiti amin a palpaltog. Ni Kabesang Tales intedna ti paltog na, ngem tinulunya ti nangliklikmot kadagiti taltalon na a siigam iti atiddog a buneng.

—¿Pagan-anom dayta buneng mo, no dagiti agar-arang adda paltog da?—kunkuna kenkuana ni lakay Selo.

—Masapulko a bantayan dagiti minulmulaak,—insungbatna;—tunggal puon a unas a tumubo sadiay, tulang daydi asawak.

Innalada daydi buneng na, ta kunada nga atiddog unay. Idi kastan, innalana daydi daan a wasay ni ama na, inbakkayna ket tinulunya ti nakakigkigtot a panagliklikmot na.

Tunggal pumanaw iti balay da, ni lakay Selo ken ni Juli mamigpigergerda, ta ibutengda piman ti biag na. Ni Juli panawanna ti pangablan na, mapan iti tawa, aglualo, agkari kadagiti sasanto, agnobena. Daydi lakay, pasaray saan na a masurutan ti mangsangal iti sekkar ti maysa a sagad ket ibagbaganan ti panagsubli na iti bakir. Saan a mabalinen ti agbiag iti daydi a balay.

Nagangayanna, naaramid ti ibutbuteng da. Gapo ta dagiti taltalon na adayuda iti yan dagiti balbalay, ni Kabesang Tales, numan pay adda wasay na, natiliw dagiti agar-arang, isuda nga addaan iti rebolber ken badil (pusil). Dagiti agar-arang kinunada kenkuana a tangay adda pirak na nga ited kadagiti uk-ukom kada ab-abogado, maiparbeng met

nga adda maitedna kadagiti nabaybay-an ken makamkamat. Iso ti gapo na a dinawatanda iti lima gasot a pisos a subbotna, ket inbaunda ti maysa a taga talon a nangibaga kadagiti kabbalay na, ket inpatalgedda a no adda maaramid iti binaonda, ti biag ni Kabesang Tales ti agbayad. Dua nga aldaw ti intedda a keddeng.

Ti damag linemmesna dagiti nakakaasi a kabbalay na iti naindaklan nga aligagaw ken nangruna la ngaruden idi na-ammuanda a dagiti sibil inda kamaten dagidi agar-arang. Ammo amin a tao a no kas pagarigan ta makapagsasarakda. ti umuna a maipatli iso ti kayaw. Daydi lakay saan a nakakismay ket daydi balasang a sibebeessag ken sikikigtot, namin-ado a kinayatna ti nagsao, ngem dina nabalinan. Ngem maysa a panunot nga adadda man a nakabutbutengen, maysa a panunot nga adadda man a nadangdangkesen iso ti nangaon ka dakuada iti kigtot da. Daydi taga talon a inbaon dagiti agar-arang kinunana a dagitoy nalabit a umadayuda, ket no agbayagda unay a mangted iti subbot na, mapalabes dagiti dua nga al-aldaw a naikeddeng, ket putulandanton ti ulo ni Kabesang Tales.

Toy pinagmauyungna dagidi dua nga agapo, nga agpadpada a nakapoy, agpadpada nga awanan kabaelan. Ni lakay Selo tumakder, tumugaw, umulog, umuli, dina ammo ti papanan na, dina ammo ti inna kamangan. Ni Juli kumamang kadagiti ladladawan dagiti sasanto, bilangbilangenna ti pirak da, ket daydi dua gasot a pisos saan a manayunan, madida nga umado; pagammuan, agaruat, ummungenna amin dagiti balbalitok na, paballaagan ken apo na a lakay, kayatna nga mapan kitaen ti gobernadorsilyo, ti ukom, ti eskribiente, ti teniente ti Guardia Sibil. Daydi lakay, wen amin a sungbat na, ket no saan, kuna ni Juli, saan, kunana met Idi kuan, nagdadateng dagiti dadduma a karkarruba a kakabagyan ken gagayyem, addada napangpanglaw ngem dagiti sabsabali, agdadayundayuda iti kinaawan ti ammo ken kina-managdandanag. Ti kaimbagan kadakuada amin, iso ni ermana Bali, nalaing a pumanggingi a nagan sadi Manila a nagejersisio iti Beaterio ti Kompanya.

Ni Juli ilakuna amin a balbalitok na malaksid ti maysa a relikario a *briliante* ken *esmeralda* nga inted kenkuana ni Basilio. Daydi a relikario adda pakasaritaan na; inted ti maysa a monja, daydi anak ni Kapitan Tiago, iti maysa nga agkukutel; toy intedna met ken Basilio, idi inagasanna. Ni Juli saan na piman a mabalin a ilako, no dina umuna nga ibaga kenkuana.

Naipatarayda a nailako dagiti sagsagaysay (dagiti ar-aritos ken daydi kuentas ni Juli iti karruba da a kababaknangan, ket adda nainayon a lima pulo a pisos; agkurang pay iti dua gasot ket lima pulo. Isaldada kuma daydi relikario, ngem inwingiwing ni Julio ti ulo na. Maysa a karruba da inbagana a mailako ti balay, ket ni lakay Selo immannamong, ta kayatna unayen ti agsubli iti bakir a mapan manen mangaykayo a kas kadagidi un-una na nga al-aldaw; ngem ni ermana Bali kinunana a saan a mabalin a maaramid daydi, gapo ta awan a sisasango ti akinbalay.

—Ti asawa ti ukom inlakuna kaniak naminsan ti bidang na, iti maysa a pisos, ket ti asawa na kinunana a daydi a panagilako awan pateg na, gapo ta saan na nga inannamongan. Ni innalana daydi bidang ket saan na met a insubli daydi pisos ko ingga na ita, ngem diak met bayadan iti pagpapanggingian, no mangabak, ni! Iti kasta, nabalinko a nasingir ti maikawalo ket dua, ket gapo la kenkuana ti inna pakisugalan. Diak maibturan a saan da a bayadan ti utang da kaniak, ni!

Maysa met a karruba saludsudenna kuma ken ermana Bali no ania ngad ti gapo na a dina bayadan ti sangkabassit a utang na met kenkuana, ngem daydi nalaing a pumanggingi naangutna, ket dinagusna nga innayon:

—¿Ammom, Juli, ti mabalin nga aramiden? Isalda ti balay iti dua gasot ket lima pulo a pisos ket bayadanto, no abaken ti ringgor.

Iso daytoy ti kasayaatan a panunot ket nagnunumuanda nga aramiden iti daydi met la nga aldaw. Ni ermana Bali nayat a nanguyog ken Juli ket isuda a dua napanda sinursor dagiti balbalay dagiti babaknang sadi Tiani, ngem awan ti immannugot; kunana a ti ringgor nalpas a naabaken, ket ti mangngaasi iti maysa a kabusor dagiti praile, isarsarakna ti bagi na iti ibabales dagitoy. Kamaudianan na, maysa a baket mananglualo inay-ayna ti gasat ni Juli, ket inpautangna ti pirak a masapol na, no la ket agbati ni Juli a patagabo kenkuana inggana iti saan a mabayadan ti utang. Awan met ket di ti ado nga aramiden ni Juli; isuna la ti agdait, aglualo, manguyog kenkuana a mapan makimisa ken mangisaop kenkuana nga agayunar saggaminsan. Daydi balasang immannugot a lua na ti umar-arubos; inawatna ti pirak, ket inkarina a sumbrekto nga mapan patagabo iti sumaruno nga aldaw, aldaw ti Paskua.

Idi naammuan ni apo na a lakay ti kasla pannakailako ti apuko na, nagsangit a kasla ubing. ¿Apay? daydi apuko-

na saan na pay a painitan tapno di makset ti kudil na, ni Juli, a nalinis dagiti ramramay na ket lumablabbasit dagiti mukmukod na, ¿apay? daydi balasang, daydi kalapsatan iti barrio, ket nalabit pay a iti amin ti ili, nga iti sango ti tawa na aduda dagiti napan nagpatpatnag a nagtaptapat ken nagdandaniw, nga awan met nagbanbanagan da. ¿apay? daydi kakaisuna nga apuko na, daydi kakaisuna nga anak na, daydi kakaisuna a ragsak dagiti nabannuganen a matmata na, daydi dardarepdepenna nga agpandiling iti nagipos, nga agsasao iti sao ti kastila ket agpaypay iti napintaan, a kas met kadagiti annak dagiti babaknang, ¿iso ti mapan patagabo tapno inda apaen ken ungtan, tapno madadael dagiti ramramay na, tapno maturog iti uray sadino ket bumangon met iti kasta-kasta?

Ket daydi lakay nagsangit, kunkunana nga mapan agbekkel ken agpatay iti bisin.

—No inka,—kinunana,—agsubliak iti bakir ket diakto payatenen ti ili.

—No inka,—kinunana,—agsubliak iti bakir ket diakto pasubli ni ama na, ta abakendanto ti ringgor ket mabiitto ti inna pannakasbot iti pannakatagabo na.

Naliday daydi a rabii; awan kadakuada a dua ti rimman iti kanen ket daydi lakay nagpatangken a saan a nagidda ket nagpatpatnag a situugaw iti maysa a suli, siuulimek, saan a nagsao uray maysa, ket di payen nagkismay. Ni Juli met kinayatna ti naturog, ngem nabaybayag a saan na a napagkeppet dagiti matmata na. Nagtalna bassiten a gapo iti gasat ni amana; ngem ti met bagina ti inna pinanunot, ket nagsangit, nagsangit a inna piman linemmes dagiti anek-ek ken sasaibbek na, tapno di manggeg daydi lakay. Itinto sumuno nga aldaw, agbalinton a tagabo, ket iso pay met ngarod ti aldaw a masansan a isasangpet ni Basilio nga aggapo sadi Manila a mangipan kenkuana iti sangkabassit a sagot. . . Manipod idin, rebbengna nga idian daydi nga ayat; ni Basilio a nganngani rumuaren a mediko, saanna a rebbeng ti makiasawa iti maysa a nakakaasi. . . Ket kasna piman itay kitkitaenen nga agturong iti simbaan a kinakuyugna ti kalapsatan ken kabaknangan a balasang iti ili, a nataraki ti kawes da, sigagasat ket umis-isemda nga agpadpada, idinto ta iso, ni Juli, sumursurot iti likudan ti apo na, a nagiggem iti nobena, mama ken pagtupraan. Ket daydi balasang, iti daytoy, kasla masullatan ti karabukob na, kasla mapandangan ti puso na, ket dawawatenna ken Apo Santa Maria nga umuna pay kuma a matay.

—Ngem, ala uray,—kunkuna ti nakemna: —maammuan-to a kinaykayatko nga insalda ti bagik ngem ti relikario nga intedna kaniak.

Toy a panunot piman iso ti mangliwliwa bassit kenkuana ket kas piman itay agdardarepdep kadagiti bareng-bareng a tagtagainep. ¿Ammo kadi? Mabalin nga adda maaramid a milagro: bareng adda masarakanna a dua gasot ket lima pulo a pisos iti babaen ti ladawan ni Apo Santa Maria; ado unay dagiti nabasbasana a kakasdi a milmilagro! Mabalin pay a ti init saan a lungak ket ti bigat saan nga agpatak, ket iti kasta, abakenda met ti ringgor. Mabalin nga agsubli ni amana, mabalin a umay ni Basilio; wenna makasarakto iti sangasupot a balitok iti bangkag, dagiti agar-arang ibaunandanto iti supot, ti kura, ni Padre Camorra, a kanayon a mangang-angaw kenkuana, mabalin a umay a kadua na dagiti agar-arang... dagiti ar-arapaap na naglalaok ket nakusukusuda, idi kuan, gapo piman iti bannog na ken kadagiti pay ladladingit na, nakaturrog ket inna pinarparmata ti kinaubing na iti tengnga ti bakir; adda kan pay idi nga agdigdigos iti waig, a kadua na dagidi dua a kakabsat na, addada ikikan a babassit nga adda amin a buya, a patiliwda lattan a kasla ang-ang ket iso, malukluksaw, ta dina maay-ayatan ti agtiliw kadagiti babassit a ik-ikan a naglaos nagang-ang; ni Basilio adda kan iti uneg ti danom, ngem ni Basilio, a dina ket ammo ti gapo na, rupa met ni kabsat na a Tano. Ti baro nga apona, palpaliwenna ida manipod iti igid.

“NOTSEBUENA” TI MAYSA A KOTSERO

Ni Basilio dimteng sadi San Diego idi madama ti libot ti Notsebuena. Nataktak iti dalan iti ado nga uras, ta daydi kotsero, a nalipatanna nga inkuyog ti sedula na, tiniliw dagiti sibil, nadugdugsol iti putan ti paltog, sa naipan iti kuartel, iti sango ti komandante.

Ita, ti karrromata agsardeng manen, ta palabasenna ti libot, ket daydi kotsero a napangpang-or, ikkatenna a siraraem ti kallugong na ket aglualo iti maysa nga *Amami* iti saklang ti umuna a ladawan a nayandas a dumteng, a kas la maysa a naindaklan a santo. Maysa a lakay nga atiddog unay ti iming na, nakatugaw iti ngarab ti tanem, iti sirok ti maysa a kayo a napango, napunno iti amin a kita dagiti tumaytayab. Maysa a dalikan, nga adda naisaang a banga, maysa nga almires ken maysa a kalikot a pagbaywan iti mama, isuda laeng dagiti adda nga al-alikamen na, a kasla itay kayatna a sawen a daydi a lakay agyanen iti ngarab ti tanem ket sadiay payen ti pagapuyan na. Iso daydi ni Matusalem a kunada sadi Pilipinas; ti kadua, ket nalabit pay a katawawenna sadi Europa, naganenda iti Noel, ket nais-istem ken naragragsak.

Idi aldaw dagiti sasanto,—nakuna daydi kotsero iti nakem na,—awan la ket sibil, ta kadagiti kulkulata nga idugdugsulda ka datao, saan a mabalin ti agbiag iti ado a tawen.

Iti likod ti naindaklan a lakay, umay dagiti tallo nga Arari Mago a nagkabayo iti agsinsinta, nangruna ti kabayo ti ari a pugot, a iso ni Melchor, a kasna itay kayat a dalapusen dagiti kabkabayo dagiti kakadua na.

—Awan, awan la ket sibil idi—intuloy daydi kotsero, nga ap-apalanna iti uneg na dagidi nainggasatan nga al-aldaw: —ta no saan, dayta pugot nga aglang-ay lang-ay iti abay dagita dua a kakastila (Gaspar ken Baltasar), adda kuma iti pagbaludanen.

Ket gapo ta makitana a daydi pugot adda met balangat na ket ari met a kas dagidi dua a kakastila, naipapilit a nalagipna ti ari dagiti indio, ket nagasog.

—¿Ammuyo, apo, — sinaludsudna a sidadayaw ken Basilio,—no ti sakana a kanawan nakalapsuten?

Ni Basilio pinaulitna ti saludsod.

—¿Asino ti akinsaka?

—¡Ti ari!—insungbat daydi kotsero a siinayad ken sililimed.

—¿Asino nga ari?

—Ti ari tayo, ti ari dagiti indio. . .

Ni Basilio immisem ket ingngatuna ti abaga na.

Daydi kotsero nagasog manen. Dagiti pilipino a taga taltalon adda italtallimengda a sarita a ti kan ari da, a sibabalod ken sikakawar iti rukib ti San Mateo, dumtengto iti maysa nga aldaw nga mapan mangwayawaya kadakuada iti inda pannakaimameg. Tunggal gasot a tawen lettaenna kan ti maysa ka dagiti kawkar na, ket nakalapsuten dagiti im-ima ken ti katigid a saka na; ti langen kanawan, ti saan pay. Toy nga ari iso kan ti mamaggingined ken mamagpallayog iti daga, no daytay agpigsa wenno wagwagenna ti bagi na, napalalo ti pigsa na, ta no yawat ti ima kenkuana, ikkan pay la nga umuna iti tulang a no masagidna, matumtumek. Saan ket a maawatan no ania ti gapo na a dagiti pilipino naganenda iti ari Bernardo, nalabit maisukatda ken Bernardo del Carpio.

—Inton mailusutna ti makanawan a saka na,—indayamudom daydi kotsero, a linemmesna ti maysa nga asog,—itdekto kenkuana dagiti kabkabayok, ipaaykunto ti bagik kenkuana, ket uray papatayendakto payen gapo kenkuana. . . Isunto ti mangispal kadatao kadagiti sibil.

Ket dagiti matmata na a sililiday sinurutda dagidi tallo nga ar-ari nga immadayo.

Simmaruno dagiti ububbing a nagkadua batog da, nali-day ket natalna da a kas la itay inda mapilpilit. Addada nagiggem iti bonut a silaw da, dagiti dadduma nagkandelada ket dagiti sabsabali nagiggemda iti parol a papel a nayungkay iti kawayan, ket inda lulualuen a ipukpukkaw ti Santo Rosario a kasla ket no adda kaapada. Kalpasan da, simmaruno ni apo San Jose, a ti andas na, nakurapay, ti langa na, naanos ken naliday ket nagsarukod iti nagsabong iti asusena, nagbaetan ti dua a sibil a kas la itay inda binalod: daydi kotsero, iti kasta, naawatanna ti gapo ti kasdi a langa ti santo. Ket saan nga ammo no gapo ket di ta nakigtot idi nakitana dagidi dua a sibil, wenno gapo ta saan na unay a pagraeman daydi santo, a kakasdi man a tattao dagiti kakuykuyog na, saan a naglua-lo iti uray la no maysa a *rekiem aeternam*. Iti likudan ni San

Jose (iso ti yan dagiti ububbing a babbai a nagsilaw, nada-lungdungan dagiti ul-ulo da iti panio a nasiglot iti babaen dagiti timtimid da, lulualuenda met ti Rosario, nupay saan unay a naunget a kas pammayan dagiti lallaki. Iti tengnga, addada ububbing a nagguayod kadagiti parparol a sinanku-wing a babassit, nasakabanda iti papel de Japon, nasilawanda iti bassit a kandela a nalabaga, nakatangar dagiti ip-ipos da a papel a nasamsambiryan. Dagiti ububbing ikuyugda dagidi nga abalbalayda a makilibot, a pangrambakda iti pannakayanak ti Mesias.

Ket dagidi babassit nga ay-ayop a nalulukmeg ken nagbukbukel a kasla iplog, kas met itay inda maragsakan, ta pagamuan la ta lumagtuda, maibasingda, matuangda ket maruramda; ti akinkukua tumaray a mangiddep iti kasta unay a darang, puyot a puyot, maatipana ti apoy iti bin-ig a batbat ket inton makitana a nadadaelen ti abalbalay na, pagangayanna ti agsangit. Daydi kotsero napaliiwna a sililiday a dagiti babassit nga ay-ayop a papel bumassitda iti intunggal tawen, a kasla ket itay agangulda met a kas kadagiti ay-ayop a sibi-biag. Iso, ni Sinong, a napangpang-or; malagipna dagidi dua a kabkabayo na a kasta da unay naglaing, a gapo iti ayat na a mailisida iti sakit, pinabenditaanna ida, kas inbalakad ti kura, iso a binayadanna iti sangapulo a pisos:—ti Turay ken dagiti kukura awan sabali a nasarakanda a kasayaatan a pamuspusan iti panagpatay dagiti tartaraken—ket nupay kasta, natayda met laeng. Ngem ket di, naliwliwaan, ta nanipod idi nawarisanda iti danom a bendita, nanipod idi linatinlatinan ida ti padi, ket naaramid dagiti an-annong, dagidi kabkabayo na immuyungda, ta dida kinayat ti pinaipakaten. Ket iso, kas naimbag a kristiano, dina met ida naitured a dinusan, gapo ta inbaga kenkuana ti maysa nga ermano tersero a nabenditaanda.

Ni Apo Santa Maria iso ti naudi, nakaaruat iti *Dibina Pastora* ket nakakallugong iti akaba ti bulong na nga atitiddag dagiti dutdudot na, tapno maipakita ti ipapan na sadi Jerusalem. Ket tapno maawatan ti inna panagpasngay, ti kura inbilinna a padakkelenda bassit ti tian na ket ikkanda kadagiti rigrigis ken kapkapas iti uneg ti pandiling na, tapno awan agduadua iti kasasaad na nga agdadagsen. Ti ladawan, nalibnos unay, naliday met ti rupa na, a kas kadagiti amin a ladladawan nga aramid dagiti pilipino, kasla adda sangkabassit a bain a mariknana gapo ngata iti namayan kenkuana ti padre kura. Iti sango na, iso ti yan dagiti kanturis; iti likudan na, sumagmamano a musiko ken dagiti sibil a saan nga

agkurang. Ti kura, kas tagtagyurayen, kalpasan ti inaramidna, saan a kimmuyog: iti daydi a tawen, nakaluksaw unay, ta inpakatna amin a laing ken saririt na a nanguy-uyot kadagiti umili tapno bayadanda iti tallo pulo a pisos ti maysa a misa de-aginaldo, a saan ket a dua pulo a pisos, a iso ti kadawyan.

—Agbalbalinkayon a pilibustero,—kinunana.

Napalalon a unay a pannakasdem daydi kutsero kadagiti inna nakitkita iti libot, ta idi nakalabasen toy; ket inbilin ni Basilio a tuluyenda ti magna, saan na a nadlaw a naiddep ti silaw ti lugan na. Ni Basilio kasta met a saan na a nadlaw, ta ti met agkitkita ti kukuen na kadagiti balbalay a nasilawan ti uneg ken ruar kadagiti parparol a papel a nakaay-ayo ti buya da ket nadumaduma ti kita da, addada sinanbituen a napalawlawan iti maysa a basikaw, nagipos iti atiddag, a no paypayan ti angin, nakasamsam-it ti panirpir da; addada sinan-ikan nga agkutikuti dagiti ip-ipos ken ul-ulo da, iti uneg da, adda baso a yan ti segden da, naibitinda kadagiti sag-sagumaymay ken kadagiti tawtawa dagiti balbalay ket isuda ti mangiparangarang iti naragsak ken nalailo a rambak. Ni Basilio napaliwna met a bumassit dagiti silsilaw, napaliwna a dagiti bitbituen rumasayda, ket iti daydi a tawen, bassit dagiti makitana a bitinbitin ken parparaypay ngem iti nalabes a tawen, ket iti daytoy, bassit manen ngem idi naminsan . . . Apaman la ta adda musika kadagiti lanlansangan, saan a manggeg kadagiti amin a balbalay dagiti naragsak a ringringgor, ket daydi bumaro inpapanna a gapo ta nabayagen nga awan ti di dimmakes, ti tagapulot saan a nasayaat ti pateg a pakalakuanna, ti apit a pagay nadadael, natay ti nasurok a kagudua dagiti tartaraken, dagiti bubuis umad-aduda ket manaynayunanda a saan ket nga ammo no kasano ken no ania ti gapo na, ket mainayon pay ti patinayon a kinaranggas dagiti sibil, a mangpapatay kadagiti ragragsak kadagiti pagpagilian.

Daytoy pay met ket ngarod ti inna panpanunuten idi ta maysa nga *alto!* a natbag ti immaweng iti tangatang. Lumabasda idi iti sango ti kuartel ket maysa kadagiti agbantay nakitana ti silaw ti lugan a naiddep ket ti kasdi saan na a rebbeng ti mapatuloy. Nangrugi ti kasla tumudo a pam-magsasao iti daydi nakakaasi a kotsero a nagbanbannog la a nangipampambar iti kabayag ti libot, ket gapo ta inda baluden ta nalabsingna dagiti naiwarragawag a bilbilin, santo pay maipablaak kadagiti pagpagiwarnak, ni natalna ken naanad a Basilio dimsaag iti lugan ket tinuluyna ti nagna a bitbitna ti *maleta* na.

Iso daydi ti San Diego, ti ili na, ngem sadiay awan man la ti uray maysa a kabagyan na. . .

Ti kakaisuna a balay a kasla naragsak iti panangipagaprop na, iso ti balay ni Kapitan Basilio. Dagiti manmanok agkikiakda a kas da pangdaniw ken patay, ket mapakuyugan iti panekpek ti agtadtad iti landet ken iti pay rissiiik ti man-teka a pumudot iti pariok. Iti daydi a balay, adda daya ket dumanon iti lansangan ti pul-oy a kuyugen ti angot dagiti naimas a sidsida ken dadduma pay a sagsagana.

Ni Basilio nakitana ni Sinang iti entresuelo, pandak a kas met la idi damo a maam-ammo dagiti agbasbasa itoy, nupay limmukmeg ket bimmukel bassit nanipod idi nakiasawa. Ket iti dakkell a siddaaw na, nakitana iti uneg a makisarsarita ken Kapitan Basilio, iti kura ken iti alperes dagiti sibil, ni joyero Simoun, a di ket sabali, sikakabil ti antiukos na a balbag ket dina maidian ti gagangay na a kasla awan umabbeng ken kuana nga uray ania.

—Ala wen, apo Simoun,—kunkuna ni Kapitan Basilio;—umaykamto idia y Tiani, a kumita kadagiti al-alajas yo.

—Umayak kuma met,—kinuna ti alperes, ta masapulko ti maysa a singdan ti relas, ngem ado unay ti pakakumikumak. . . No mayat kuma ni Kapitan Basilio a pagbilinan. . .

Ni Kapitan Basilio naayat unay a pagbilinan, ket gapo ta kayatna a gayyemen daydi soldado, tapno dina singsingangen dagiti tattao na, saan na a kinayat a inawat ti kuarta nga ipilpilit ti alperes nga aunen iti bulsa na.

—¡Iso ti ipaaginaldok iti Paskua!

—¡Diak ipalubos, Kapitan, diak ipalubos!

—¡Ala wen, ala wen! ¡Agsaritatayto no kua!—kunkuna ni Kapitan Basilio a nakatartaraki ti gunay na.

Ti kura kayatna met ti gumatang iti sangaparis nga aritos ti babai ket inbilinna iti Kapitan a igatanganna.

—Dagitay nasayaat ti kayat ko, wen. ¡Agsarita tayto, no kua!

—Dikay madanagan, Padre kura, — kunkuna daydi na imbag a tao, a kayatna met a sikakapia laeng iti Simbaan.

Maysa a dakes a *informe* ti kura mabalin a makapadakes unay ken mamagbusbos kenkuana iti mamindua nga ad-ado: dagidi nga ar-aritos, *regalo* da a mapilpilit. Ni Simoun inna met ipaspasindayag dagiti nadumaduma a laklako na nga al-alajas.

—¡Nakabutbuteng toy a tao!—nakuna daydi agad-adal,—iti amin a yan, mangala iti pirak. . . Ket no patien ti sao ti *maysa*, kadagiti pakairegaluan dagiti al-alajas a lako na, inna met la gatangen iti kagudua ti pateg da, sana man sublien

a ilakon . . . ¡Awan la ti di nalaing nga agsapol iti pirak ditoy, datao la ti saan!

Ket nagturing iti balay na, nalawlawag, iti balay ni Kapitan Tiago, a banbantayan ti maysa a tao a katalek da. Toy, a kasta unay panagraem na kenkuana nanipod idi nakitana a nangiwa-iwa iti lasag ti maysa a tao nga inagasanna, a nakatalna laeng a kasla ket itay manok ti iwa-iwaennan, ur-urayenna, ta inna padamagan. Dua kadagiti tattao da, adda da a balod, ti maysa, maibelleng iti adayo. . . aduda dagiti natay a nunuang.

—¡Kanayon met la a dayta, iso met la nga iso!—ti insungbat a makaal-alidunget ni Basilio;—¡kanayon a dagita ti inkay ipaspasabat kaniak!

Daydi bumaro, nupay saan a nauyong, gapo ta masansan a ung-ungtan ni Kapitan Tiago, kayatna met a ungtan dagiti adda iti babaen na. Daydi lakay simmapol iti baro a damag.

—¡Adda natay a katalunan tayo, daydi lakay a mangay-aywan iti bakir, ket ti kura dina kinayat a inpunpon, a kas napanglaw, ta kunana a baknang ti apo na!

—¿Ket ania ti inpatay na?

—¡Kinalakay na!

—¡Gayam, inpatayna ti kinalakay na! ¡No kuman sakit ti inpatay na!

Ni Basilio, iti gagar na nga umamiris kadagiti lalaem ti tao, nga agsapol iti gapo ti inpatay na, dagiti la saksakit ti kayat na nga am-amaden.

—¿Awan sabali nga ipadamagyon? Ikkatenyo pay ti imas a mangan iti inkay panangibagbaga iti iso met la nga iso. ¿Adda damag yo sadi Saspang?

Daydi lakay iso ti sinaritana ti panangtiliw dagiti agararang ken Kabesang Tales. Ni Basilio nagpanunot ket saan a nagtimek. Naikkat a naminpinsan ti imas na a mangan.

VI

NI BASILIO

Idi ta mangrugi nga agrepike dagiti kamkampana gapo iti misa iti tengnga ti rabii, ket dagiti kaykayat da ti nasayaat a turog ngem dagiti amin a ramrambak ken an-annong iti Simbaan, agriingda a makapungpungtot iti kasta unay a ringgor ken ragsak, ni Basilio immulog a nagin-inayad iti balay, namindua wenno namitlo a nagpalpallikos kadagiti sumagmamano a lanlansangan, ket idi mapnekanna nga awan mangsursurot wenno mangsisiim kenkuana, kinamangna dagiti dandana a saan unay a pagpagnaan nga agturong iti daan a bakir dagiti Ibarra, a ginatang ni Kapitan Tiago, idi ta inala ti Turay dagidi a kukkukua ket inna ida inlako.

Gapo ta iti daydi a tawen nairana a ti paskua agtinnag iti daya, napalalo a nagsipnget. Nagsardengen ti repike ket isuna laengen a maallingag iti kaltaang ti rabii ti aweng ti kampana nga agullayat a maipakuyog iti panespes dagiti sangsanga a pagkutien ti pul-oy ken ti naurnos ti panagsasaganad na a danarudor dagiti daldalluyon ti asideg a danaw, a kas man nabileg nga anges ti lubong a sinamayan ti nargaan a turog.

Piman ta nasdeman iti daydi a disso ken iti daydi a kani-to. ti bumaro magmagna a sidudumog, a kas adda kayatna a kitaen iti let-ang ti sipnget. Pasaray inna itangad ti ulo na a mangsukimat kadagiti bitbituen iti nagbabaetan dagiti nagsasangala a sangsanga dagiti kaykayo, sana ituloy ti magna nga inna iwalinwalin dagiti dadakkel a ruruot ken gepgepasen dagiti lanlanot a mangabbeng iti dalan na. Pasaray na sublien ti pinagna na, ti sakana pasaray maisimbalod kadagiti lanlanot, pasaray maitigkol kadagiti ramramot nga agpaparang wenno kadagiti kaykayo a natnatuang. Kalpasan ti maysa a gudua ti uras, dimteng iti maysa a bassit a waig, waig a iti baliw na adda timmakder a kasla turod, nangisit ket awan mabigbig a langa na, ket gapo iti sipnget, kasla may-san a bantay ti kadakkel na. Ni Basilio binaliwna ti waig ket linagtulagtuna dagiti batbato nga apparangda a nangisit iti naraniag a danom, sinang-atna ti turod ket nagturong iti

maysa a bassit a disso a linakob ti daan ken nganngani marpuugen a kabiti. Tinurungna daydi baliti nga adda iti tengnga, kayo a napalalo nagdakkell, nalmeng, maikari a pagruk-baban, a binukel dagiti ado a ramramot nga agpangato ken agpababada a kas da met la puon aminen dagiti ado a kaykayo a nagkakammet iti saan a masursurutan.

Nagsardeng iti maysa a disso a yan dagiti nabunton a batbato, inikkatna ti kallugong na ket kasla naglualo. Sadiay iso ti nakaitabunan daydi ina na, ket ti umuna a sarungkarana na tunggal mapan iti daydi nga ili, iso daydi tanem nga awan makaam-ammo, awan makadkadlaw. Gapo ta inna sarungkarana iti sumuno a bigat ti balay ni Kabesang Tales, dina kayat a palabasen daydi a rabii a di mapan mangtungpal iti daydi nga annong.

Nagtugaw iti maysa a bato ket kasla nagpanunot. Nagparang kadagiti matmata na ti nalabes a biag na, a kasla maysa nga atiddag nga abel a nangisit, napusaksak iti rugi na, sa ngumisit bassit nga adda naipurpuritak a dara, kalpasanna, nangisiten, nangisit, sa agarop dumapo, sa aglawag, lumawlawag a lumawlawag. Ti murdong na saan na a makita, ta kinullaapan ti maysa nga ulep, ulep a kasla pagsalagasagan ti silaw ken bannawag. . .

Sangapulog ket tallo a tawen idin, iso met la nga aldaw, iso met la nga uras, a natay sadiay daydi inana iti let-ang ti nagpaiduma a kinapanglaw, iti maysa a rabii nga ingget sayaat, rabii nga adda bulan na a nagpaiduma iti raniag ken rabii met a panagragsak dagiti kristyano iti amin ti lubong. Sidadanar ket agpilpilay piman idi a dimmanon sadiay a nagsursurot idi inana; daydi inana, a nagbalin a mauyong ken sipupunno iti buteng, inna itartarayan ti anak na a kasman maysa nga anniniwan. Sadiay ti nakatayan na; adda dimteng idi a maysa a lalaki a dina am-ammo a nangbaon kenkuana a mangbunton iti ado a kayo; iso nagtungpal a nagdardaras ket idi nagsubli, adda manen sabali a tao, a kas-kasdi a dina am-ammo, iti arpad ti bangkay daydi immuna. ¡Ania a bigat ket ania a rabii dagidin! Daydi tao binadangan na a mangbunton iti kayo a nangpuuranda iti bangkay daydi maysa, daydi met la a tao iso ti nagkali iti nangitabunanda idi ina na, ket kalpasan ti pangited na kenkuana iti pirak, inbilinna a pumanaw iti daydi a disso. Iso daydi ti immuna a pannakakita na iti daydi a tao; natayag, nalabaga dagiti matmata na, nabessag dagiti bibbibig na, natirad ti agongna. . .

Ulila a naminpinsan, awan ama na, awan ina na, awan kakabsat na pimanen, pinanawanna daydi nga ili, a dagiti agturturay na napalalo ti inna kadakuada panangkabuteng, ket napan sadi Manila a pinaub-ubing iti balay ti maysa a baknang ken agadal metten, kas aramid dagiti ado a tattao. Ti panagdaliasat na, maysa a nakaladladingit, nagtitipunan da puyat ken danag a istay dina payen marikna ti bisin. Epepenna idi ti bisin na kadagiti bungbunga a makitana iti bakir, no kasta nga mapan sumuksok, no makataldiap iti adayo iti aruat ti sibil, aruat a mangipalagip kenkuana iti puon ken gapo ti amin a kinadaksanggasat na. Idi addan sadi Manila, a rutayrutayan ken masakit, inunurna amin a balbalay a nangigayatan iti bagi na a patagabo. ¡Maysa a bassit a ubing a taga ili nga awan ti uray maysa a sao ti kastila nga ammuna, sa pay ket masaksakit! ¡Napukawen iti inanama, sibibisin ken silaladingit, inna inun-unor dagiti lanlansangan nga awan man la ti nangtaliaw iti rutayrutay nga aruaten na! ¡No namin-ano a kinayatna ti pinadalapusan kadagiti kabkabayo a kasla kimat nga aglabas a nagguyod kadagiti luglugan a gumilgilap ti kalupkop da a pirak ken nalinis a pinta da, tapno mamenggan dagiti rigrigat na! Naimbag a gasat, ta nakitana a limmabas ni Kapitan Tiago, a kinuyog ni ikit Isabel; iso amammuna ida manipod pay sadi San Diego, ket iti ragsak na, inpagarupna ida nga istay payen na kailian na. Sinurutna daydi lugan, idi kuan, dina nasiputanen, sinalsaludsudna ti balay da, ket gapo ta idi iso ti aldaw a iseserrek ni Maria Clara iti konbento, ket ni Kapitan Tiago sineknan ti napalalo a ladingit, inawatda a kas maysa a tagabo, nga awan bayad na, ngem impalubusda ket di a mapan agadal sadi San Juan de Letran, no kayatna.

Narugit, dakes ti aruat na, awan sabali a pannakasapatos-na no di bakya, kalpasan ti sumagmamano a bulan a panag-yanna sadi Manila, simbrek a nagadal iti *primer anio* (umuna a tawen) ti latin. Dagiti kakadua na, no makitada ti aruat na, yagawada ti umadayo, ket ti mangisursuro, maysa a nataer a dominiko, dina nagsaludsudan iti uray naminsan, ket tunggal inna makita, pagkuribetbetenna dagiti kidkiday na. Iti bayat dagiti walo a bulbulan a panagserrek na, ti la sao a nagallatiw kadakuada a dua, iso ti nagan na, no mabasa ti *lista*, ken ti *adsum* (adtuyak) a isungbatna, iti inaldaw. ¡Amangan a pait ti inna marikna tunggal rumuar iti pagadalan, ket piman ta maawatanna ti gapo daydi a kapaayan na, ania ket a luluan aya dagidi tumartaredted kadagiti matmata na ket ania ket nga as-asugen aya dagiti agruar, ngem maep-epda a

matay met laeng iti uneg ti puso na! ¡Anian aya a sangsangit ken an-anug-og na iti rabaw ti tanem daydi ina na, idi inna inpekta dagiti nalmeng a ladingit, pannakaab-abi ken pannakairurrumen na, idi ta inkuyog ni Kapitan Tiago sadi San Diego, iti naminsan a umadani ti Paskua! Ket nupay kasta, inna adalen a ipaulo ti leksion na, nga awan ket labasanna nga uray la no maysa a tuldek, nupay dina unay maawatan. Ngem idi kuan, naliwliwaan idi inna nakita a kadagiti tallo wenno uppat a gasot a kaadalan na, maysa nga uppat a pulo laeng dagiti mapadayawan a mapasungbatan, gapo ta am-ammo ida ti mangisursuro gapo iti langa da, wenno gapo iti kinaalikuteg da, wenno gapo ta kaay-ayuna ida, wenno uray ania latta a panggep. Aduda met ket di dagidi makaay-ayat a saan a mapasungbatan, ta iti kasta, mailisida iti bannog nga agpanunot ken makaawat.

Inda ngamin kadagiti pagad-adalan saan a mapan mangala iti ammo wenno agadal, no di ket manggun-od iti maysa a *kurso*, ket no maipauluda la ket ti pagbasaanen, ¿ania pay ti sapulen? Maingatuda ket magun-udda ti maysa a tawen.

Ni Basilio nakaruar iti eksamen, nasungbatanna ti kakaaisuna a saludsod a pinasungbatanda kenkuana, a kasla maysa a makina, a di ket simmardeng ken immanges, ket nangun-udna ti *aprobado*, a kasta unay katawa dagiti nangeksamen. Dagidi siam a kakadua na — saktunggal pulo ti panageksamen da tapno mabiit a mairingpas — saan da a napagasatan ket napilitda a nangulit iti makatawen manen a pannakaibilang da a kasla nuang.

Iti maikadua a tawen, gapo ta ado ti inabak daydi manok nga aywan na, pinabaratuan ni Kapitan Tiago iti nawadwad, a indagdagusna nga inggatang iti sapatos ken kallugong na a *pieltro*. Gapo kadagitoy ken kadagiti ar-aruaten a inted ni apo na, nga inna tinarimaan a intutop iti katayag na, ti langa na simmayaat bassit, ngem idiy na laengen. Iti maysa a pagadalan nga aduda dagiti agad-adal, ado ti masapol tapno maawis ti imatang ti mangisuro, ket ti agadal a manipod iti umuna a tawen saan nga agpadlaw gapo iti maysa a nalatak a kababalin, wenno di magun-od ti ayat ti mangisuro, narigatto unay a inda maam-ammo kadagiti matda nga al-aldaw ti inna panagadal. Nupay kasta, intuluyna, ta ni anos iso ti nangruna a talugading na.

Ti gasat na kasla nagbaliw bassit idi makapagtersera anio (maikatlo a tawen). Naipatang a nangisuro kenkuana ti maysa a dominiko a naayat, narabak ket nalain a mamagpa-

katawa kadagiti kaad-adalan na; adda sadsadot na, ta istay patinayon a dagiti kaad-adalan na a kaay-ayuna unay ti inna bilinen a mangleksion, pudno met ket di nga uray ania laeng, nasayaat kenkuanan. Kadagidi nga al-aldaw, ni Basilio agsapsapatusen ket ti badona istay kanayon a nadalos ken nasayaat ti pannakapirinsa na. Gapo ta daydi mangisuro napaliwina a dina unay kaay-ayo a katawaan dagiti sasao a rinarabak ket gapo pay ta nakitana kadagiti matmata na a naliday ken dadakkel, ti maysa a kasla di mamengga a saludsod, inpagarupna nga ang-ang ket naminsan nga aldaw, kinayatna a pinadas ket inna lineksion. Ni Basilio inyebkasna ti leksion manipod rugi ingga na iti murdong, a di ket nagtigkol iti uray la no maysa nga *epe*; ninagan daydi mangisuro iti papagayo, nagsarita iti namagkatawa iti kasta unay kadagiti ad-adalan na, ket tapno manayunan ti katawa da ken tapno maipakita ti kinalinteg ti inpanagan na, nagsaludsudanna ket kiniddayanna pay dagiti kaay-ayo na a kasna la itay kinuna:

—Kitaenyo, ta agkatawatay ita.

Idin, ammon ni Basilio ti sao ti kastila, ket inammuna ti simmungbat, a inpakitana a saan a naikari a katawaan ti si asino man. Ti kasdi pinagluksawanna ida amin, ti ur-urayen da a panagkatawa saan a dimteng, awan nagkatawa, ket daydi naimbag a praile dina pinakawan kaano man daydi a panaglisi ti padto na. Ngamin ta, ¿si asino kad ti mangipagarop nga adda rumuar a naimbag iti maysa nga ulo, a dakes ti pannakasagaysay ti buok na, ulo ti maysa nga indio a dakes dagiti sapsapatos na, nga itay la nabiit naibilang a kas maysa kadagiti tumaytayab a kumarkarapet? Ket no maaramid kadagiti sabsabali a pagad-adalan a yan ti pudpudno a kalikagom a makaadal dagiti ububbing, a dagiti kakasta a masarsarakan inda paragsaken dagiti mangisursuro, kadagiti pagad-adalan a iturturong dagiti tattao nga agkunkuna nga, iti kaaduan na, ti pannakaammo, maysa a dakes, nangruna kadagiti agad-adal, daydi naaramid ken Basilio, dakes ti inbunga na, ket iti bayat dagiti natda nga al-aldaw ti tawen saanen a nasaludsudan. ¿Ta apay ngamin ket awan met ti inna mapagkatawa?

Kimmapoy a nagagara ti nakem na ket kinayatna payen a binaybay-an ti panagadal na, simbrek iti *kuarto anio* (maikapat a tawen) ti latin. ¿Ania ngamin ti inna pagadalan, apay a di maturog a kas kadagiti dadduma ket italekna aminen iti paspasarak?

Maysa kadagidi dua a mangisursuro, nalatak unay, kaay-ayo amin dagiti agad-adal; kunada a masirib, nalaing a dumaniw ken nawada dagiti panpanunot na. Naminsan nga aldaw a kinuyugna dagiti kolejiala a nagpallailang, adda rimsua a susik da kadagiti sumagmamano a kadete, susik a nagtaudan idi damo ti ringgor ken karit ti kabil idi agangayen. Daydi mangisuro a nalagipna ngata ti naraniag a panagkabanuagna, immurnos iti buyot na ket inkarina nga ikkan iti nasayaat a *nota* dagiti amin a makikabil iti sumaruno a domingo. Nabiag daydi a lawas na: addada sagbabassit a panagsasarak a nagsanggalaan ti *baston* ken ti *sable*, ket iti maysa kadagitoy a panagkakabil, naidumduma ni Basilio.

Inpan indatag dagiti agad-adal a sibaballigi iti mangisuro; nanipod idin, inna naam-ammo, ket iso payen ti kaay-ayona unay. Gapo iti daytoy ken gapo pay met iti gaget na, kadagiti babassit ken inuubingan a banbanag, siniddaawna pay. Gapo iti kasta, ni Kapitan Tiago, a nanipod idi nagmonja daydi anak na, dina unay kaykayaten dagiti praille. naminsan a nasayaat ti ulo na, inbagana nga umallatiw iti *Ateneo Municipal* a kadagidi nga al-aldaw kapigpigsa ti nasayaat a damag na.

Baro a lubong ti naglukat kadagiti matmata na, panangisuro a dina inpagarop iti daydi a pagadalan. Malaksid dagiti babassit ken inuubingan a banbanag, siniddaawna unay ti panangisuro da ket nagyaman iti daydi makitana nga anep dagiti mangisursuro. Pasaray mamsek dagiti matmata na iti lua, no inna panpanunuten dagidi uppap a tawtawen a napalabas a, gapo iti kaawan ti mabalin na, saan a nakastreng iti daydi a pagadalan. Naipapilit a inpakatna ti dina kuma kabaelan a pigsa, tapno inna makamakam dagiti nasayaat ti rugi da, ket mabalin a kunaen a iti daydi laeng a tawen ti inna panangadal kadagiti rebbeng nga adalen iti lima a tawen ti *segunda ensenianza*. *Nagbachilier*, a kasta unay ragsak dagiti mangisursuro kenkuana nga inpasindayagda unay iti saklang dagiti dominiko a naibaon a mangpaliw kadakuada. Maysa kadagitoy a kas itay pangep-ep iti kasdi a ragsak, sinaludsudna iti ageksamen no adino ti nagadalan na kadagiti umuna a tawtawen ti latin.

—Idiay *San Juan de Letran*, Padre,—insungbat ni Basilio.

—¡Kunakon ket! iti latin saan a dakes,—kinuna daydi dominiko, nga immisem bassit.

Gapo ta kaay-ayuna ken iso pay ti maitutop iti kababalinna, pinilina nga inadal ti *Medisina*; ni Kapitan Tiago kay-

kayatna kuma ti *Derecho*, tapno adda abogado na nga awan baybayad na; ngem sadi Pilipinas saan a umamay ti pannakaammo ken pannakaammo a nalaing kadagiti linlinteg tapno adda mangitalek iti ringgor; masapol nga abaken dagiti ringringgor ket tapno abaken ida, masapol dagiti gagayem, masapol ti bileg ken pannakabalin kadagiti adda sadi ngato, masapol ti ado a *gramatika parda*. Ni Kapitan Tiago immanamong met la idi agangayen, ta nalagipna a dagiti agadadal iti Panangagas gangamuluenda dagiti bangbangkay; nabayag idin nga agsapsapol iti maysa a sabidong a pangtennebna kadagiti tadtadi dagiti manmanok na, ket ti kasayaatan nga ammuna, iso ti dara ti maysa nga insik a natay iti sakit a sipilis.

Kas met la ti daydi daan a gaget na, wenno adadda pay, ti inpakat daydi bumaro a nangadal kadagiti masapol iti Panangagas, ket nanipod iti maikatlo a tawen rinugyannan ti nangag-agas a nagasat unay, iso a saan la a mangisagana kenkuana iti naraniag a kasakbayan, no di pay ket mangted iti umamay a pagaruat na iti nataraki payen ken sangkabassit a maiduldulin.

Toy a tawen iso ti maudi a panagadal na, ket iti uneg ti dua a bulan, maysanton a mediko, agawidto sadi ili na, maksiawanto ken Juliana, tapno agbiagda a sigagasat. Ti nasayaat a banagen ti *panaglisensiado* na, saan la a napetpetanen, ngem tagtagyurayenna pay ket di a naraniag, kas balangat dagiti panagad-adal na. Iso ti natudingan nga agbitla iti pagyaman iti kanito a pannakayawat dagiti *titulo* da, ket inna tagtagainepenen nga adda iti tengnga ti *Paraninpo* iti sango ti *klaustro*, nga iso ti turong ti mata ken imatang dagiti tattao. Amin dagidi nga ul-ulo, tan-ok ti sirib sadi Manila, a kas da la nailemmeng kadagiti namarisan a kawkawes da, amin dagiti babbai nga mapan tumabuno sadiay gapo iti ayat da la nga agbuya, isuda nga idi un-una na a tawtawen, kitaenda a dida ibibiang, wenno silalais pay ket di, amin dagidi nga appo a dagiti luglugan da, idi ubing pay, inda kuma dalapusen iti tengnga ti lutlot a kasla maysa nga aso, itinto dayta nga aldaw, indanto denggen a sipapasnek, ket iso, addanto inna ibaga kadakuada a maysa a banag a saan pay a nagamgamulo, maysa a banag a di pay immaweng iti daydi a disso; innanto malipatan ti bagi na, ta innanto lagipen dagiti nakakaasi nga agad-adal kadagiti masakbayan a tawtawen, ket daytanta a bitla isunto ti pagserrek na iti gimong dagiti tattao. . .

VII

NI SIMOUN

Dagitoy isuda dagiti panpanunuten ni Basilio idi inna sinarungkaran ti tanem daydi ina na. Agawid kuma iti ilin, idi ta kasla adda nasaripatpatanna a silaw iti nagbabaetan dagiti kayakoy ket nakangneg iti reppaak ti sanga a maspak, arimpadek, panagririssiris dagiti bulbulong... Naiddep ti silaw, ngem ti arimpadek adadda a nailasin a naimbag ket iti nabiit, inna nakita ti maysa nga anniniwan a nagparang iti tengnga daydi a disso, a magmagna nga agturong iti yan na.

Ni Basilio sigsigod a saan a mamatpati kadagiti datdag, ket nangruna la ngaruden kalpasan ti inna panangrangrangkay kadagiti ado a bangbangkay ken inna pannakakitkita kadagiti ado a nagbugbugsot; ngem dagidi daan a sarsarita maipanggep iti daydi napanes a disso, ti kanito, ti sipnget, ti naliday a sagawisiw ti angin ken dagidi sarsarita a nangnangnegna idi ubing pay, simkenda bassit iti nakem na ket nariknana a ti puso na nagpitik iti napigsa.

Ti anniniwan nagsardeng iti maysa a bangir daydi baliti ket daydi bumaro inna nakita iti nagbaetan dagiti dua a ramramot, a iti bayat dagiti tawtawen dimmadakkeldan a kasla dua a puon ti kayo. Innalana iti uneg ti aruat na ti maysa a pagsilawan a napigsa ti lawag na, nga indissuna iti daga ket iso ti nakasilawan dagiti *botbotas* na a kas ti maaruat no agsakay datao iti kabayo; ti dadduma a bagi na nalingdan iti sipnget. Ti anniniwan kasna sinukimat dagiti bulbulsa na, idi kuan, nagkubbo, ta inpunta na ti maysa a pagkali iti murdong ti sarukod na a nabaked: ni Basilio kasna nailasin a sisisid-daaw ti langa ni *joyero* Simoun.. Iso nga agpayso.

Daydi *joyero* kalkalienna ti daga, ket pasaray masilawan ti rupa na, awan daydi antiukos na a balbag, isuda a mamagbalbaliw unay iti langa na. Ni Basilio nagkintayeg. Daydi a tao iso met la daydi di am-ammo nga idi maikasangapulo ket tallo a tawen, iso ti nangkali iti tanem daydi ina na, isuna la nga ita, limmakayen: dagiti bubuok na nagubandan ket adda payen iming na iti bibig ken iti timid na, ngem dagiti matmata na isuda met laeng, iso met la daydi rupa a napait, iso

la daydi ulep iti muring, isuda met la dagidi taktakiag a nabang, namagmagada bassit itan, iso met la daydi pigsa na a kas la makapungpungtot. Dagiti naar-aramid iti nalabes nariingda kenkuana: kasna la itay narikna ti pudot daydi puor, daydi bisin na, daydi pannakapukaw ti pigsa na, daydi angot ti daga a nakali. . . Ti kasdi a nasarakanna pinagbutengna. No kasta, ni *joyero* Simoun a kunkunada nga *indio-ingles*, *portuges*, *amerikano mulato*, *Kardenal* a Pugot, *Eminensia a Nangisit*, ti dakes a kararua ti *Kapitan Jeneral* a kas pangnagan kenkuana dagiti ado a tattao, di ket sabali no di daydi nalmeng a tao a ti panagparang ken panagpukawna naigidanda iti ipapatay daydi agtawid kadagidi dagdaga. Ngem kadagiti dua a di am-ammo, a nagsakit idi kenkuana daydi natay ken daydi sibibiag, siasino kadakuada ti Ibarra?

Toy a saludsod a namin-ado nga inturturungna iti bagi na tunggal masasao ti ipapatay ni Ibarra, simken manen iti panunot na iti saklang daydi datdatlag a tao a makitana sadiay.

Daydi natay adda dua a sugugat na a gapuanan ti palto, kas nakitana iti kalpasan na kadagiti inad-adal na, ket nalabit a isuda ti rimsua idi kinamatda iti danaw. Daydi natay, no kasta, iso ngata ni Ibarra, a nalabit, napan nagpasag iti rabaw ti tanem daydi apona a lakay, ket ti tarigagay na a mapuuran ti bangkay na, maawatan a nalawag unay gapo iti panagiyan na sadi Europa, iso a pakaaramidan ti pannakapuor dagiti bangbangkay. No kasta, asino, ngarod, daydi maysa, daydi sibibiag, daytoy *joyero* Simoun, a idi, langa na ti nakakaasi, ket itan nagsubli a nabungon iti balitok ket gayyem dagiti agturturay? Adda palimed iti daydi ket daydi agad-adal a silalamiis ti dara na, kas kababalin na, inkarina a lawlawagan, ket naguray iti maysa a kanito.

Ni Simoun kali a kali, ngem ni Basilio nakitana a daydi daan a pigsa na kimapuyen; ni Simoun umangsa-angsab, narigat ti panaganges na, ket no manen, aginana.

Ni Basilio, iti buteng na a matakuatan, dinarasna ti nagpanunot iti inna aramiden, timmakder iti nagtugawan na, ket, iti timek na a kadawyan.

—Mabalinkay a tulungan, apo. . .? —sinaludsudna, a rimuar iti naglemmengan na.

Ni Simoun inlintegna ti bagi na ket limmagto a kas la maysa a *tigre* a dina napakadaan ti kabusor na, inkautna ti ima na iti bulsa ti amerikana na, ket kinitana daydi agad-adal a sibebeessag ken sililiday.

—Maikasangapulog ket tallo a tawen itan a pinarangkapandak iti napateg unay a tulong, apo,—intuloy ni Basilio, a

di ket nangan-ano,—iti daytoy met la a disso, idi inkay intabon ti bangkay daydi inak, ket nagasataкто kuma unay no mabalinko met ti agpaay kadakayo.

Ni Simoun, a dina ket insina dagiti matmata na iti bumaro, innalana iti bulsa na ti maysa a rebolber. Nangngeg ti maysa a rittiik, a kasla paltog a maisagana.

—Asinuak iti panangipapan yo?—kinunana, a simmanod iti dua nga aksaw.

—Maysa a tao a napateg kaniak,—insungbat ni Basilio, a naisnekan bassit, ta inpagarupna a dimtengen ti maudi a kanito na;—maysa a tao a pagarupen amin dagiti tattao, malaksid kaniak, a natayen, ket ti kinadaksanggasat na inay-ayko a kankanayan.

Nainget a ulimek ti simmaganad kadagitoy a sasao, ulimek a kasla agnanayon iti panangipapan daydi bumaro. Ni Simoun, nupay kasta, kalpasan ti nabayag a panagnagata-ngata, inasitganna, inpatayna ti maysa nga ima na iti abaga ni Basilio, ket kinunana, a timek na ti namigerger:

—Basilio, ammuyo ti maysa a palimed a mabalina a mamukaw kaniak, ket ita, natakuatandak manen iti sabali a mamagbalin kaniak a maminpinsan nga adda kadagita im-ima yo, ket ti pannakaibutaktak na mabalinna a dadaelen amin dagiti panpanagem ko. Gapo ti talged ti biang ko ken gapo iti pagimbagan dagiti pangpanggepek, rebbengko kuma nga apputen ingga na iti ingga na dagita bibbig yo, ta, ania aya ti biag ti maysa a tao iti saklang ti banag a gamgamgamak? Ti kanito, nasayaat unay kaniak, awan makaammo nga immayak ditoy, adda igam ko, dakayo awan; ti ipapatay yo iparamiddanto ka dagiti agar-arang, no saan a iti sabali a gapo a di maawatan . . ., ket, nupay kasta, bay-ankayo, nga agbiag, ket agtalekak a diakto pagbabawyan. Dakayo, nagbannugkayo, nakibakalkayo a siigam iti nakired nga anos . . . ket kas kaniak, adda met utang a singirenyo kadagiti tattao; daydi adiyoy pinapatayda, daydi inayoy pinagmauyungda, ket dagiti tattao dida inan-ano daydi namapatay ken daydi berdugo. Dakayo ken siak naibilangtayo ka dagiti mawaw iti linteg, ket, maiparbeng nga agtinnulungtayo, a saan ket nga agdinnadael.

Ni Simoun simmardeng, a linemmesna ti maysa a senaay, sana intuloy a sibabannayat a dagiti matmata na kas dida ammo ti inda turturungen.

—Wen, siak daydi immay ditoy, idi maikasangapulo ket tallo a tawen itan, a masakit ken nakakaasi, nga immay nangiruknoy iti maudi a daton iti maysa a naindaklan a kararua,

natakng, a kinayatna ti natay gapo kaniak. Naipatli a tagibien ti dakes a kasasaad, nagwalangwalangak iti lubong, nagbannugak a di nagsarday rabii man ken aldaw, tapno makaummungak iti ado a kukua, ket maaramidko ti panggep ko. Ita, nagsubliak, ta umayko pukawen dayta a kasasaad. idarusudos iti pannakaderder na, iduron iti derres a pagtarayanna a di mangrikna, uray no innak aramaten ti dinaldalluyon a lua ken dara. . . Naukumen, nalpasen a naukom. ket diak kayat ti matay no diak makita nga umuna a masay yasayya iti tukok ti derraas!

Ket ni Simoun inwayatna dagiti dua a taktakiag na iti daga, a kasla kayatna iti daydi a garaw a tengngelen a imameg dagiti napirsapirsay a kamkameng. Ti timek na ngabalina a nakaam-ames, nakaap-aprang, iso a namagpigerger iti daydi agad-adal.

—Iti panangayab kaniak dagiti kinkinadakes dagiti agturturay, nagsubliak kadagitoy a purpuro, ket, babaen ti langa ti maysa nga agtagtagilako, sinursurko dagiti il-ili. Gapo iti pirak ko, nakalukatak iti dalan ko, ket iti uray sadino, innak nakita ni agom kadagiti langlanga na a kalaladadan, pasaray managinkukua, pasaray nasabrak, pasaray naranggas, a mangrangrangkay ken mangal-alun-on iti maysa a bagi a nalpasen a natay, kas aramid ti maysa a *buitre* iti maysa a bangkay, ket inintuudko iti bagik; no apay a dina patauden iti uneg na ti sabidong, ti *ptomaina*, ti sabidong dagiti tantanem a pamapatayna kuma met iti nakarimrimen a tumaytayab? Ti bangkay baybay-anna latta a rangrangkayendan; ti *buitre* nabsugen iti lasag; ket gapo ta diak met mabalina a ikkan iti biag tapno sangwenna ti *berdugo* na, ket gapo ta ti pannakaderder na nabannayat met, rinubrubak ti agom, tinulungak; dagiti kilkillo ken lablabes immaduda: rinubrubak ti dakes, dagiti ar-aramid a naranggas, tapno ti Ili mairuam iti patay; binitibitko dagiti dandanag, tapno iti yaadayo kadakuada, inna sapulen ti uray ania a pamuspusan; inikkak iti tubeng ti panagtagilako, tapno inton napanglawen ti Ili ket addan a nakamiraot, awanen ti inna kabuteng; yinubyubak met ti agom tapno pumanglaw ti Turay, ket idi ta saan a umanay dagitoy tapno mariingko ti ibabangon ti Ili, sinugatko ti Ili met laeng iti urat na a kararasian, inaramidko a ti *buitre* inna pagsasawan ti bangkay a mangmangted iti biag na ket inna derderen. . . Ngem, idi ta magun-udko kuma nga agbalinen ti sabidong a patauden ti kasta unay a buyok, ti kasta unay a rugit, naglalaukan ti kasta unay a nakarimrimen; idi ta ti nalabes nga agom, iti

pannakatalimpungaw na, kartinganna nga alikumkumen amin a magaw-atna, a kasla maysa a baket a nalakob iti apoy, ad-dagitakay met ket dina rimmusing a mangyik-ikkis iti kina-kastila yo, a mangidandaniw iti panagtalek yo iti Turay, panagtalek iti dinto met dumteng; addayta ket di nga agparang ti bagi a sipupudot ken sibibiag, sidadalos, silalasang, sibi-bileg, sipupunno iti dara, sipupunno iti rag-o, a paigayat manen a kas sadiwa a taraon. . . A! dagiti agtutubo, a kanayon la nga awanan iti padas, kanayon la nga agar-arapaap, kanayon la nga agkamkamat kadagiti kulkulibangbang ken sabsabong! Agsisinggalutkayo, ti kuna yo, tapno, babaen dagiti pigpigsas yo, iti ili yo ken ti Espania inna ida pagtipunen dagiti naubon a sabsabong, idinto nga iti kinaagpaysuan na, inkay agpanday iti kawar a natangtangken pay ngem ti diamante! Dawatenyo ti inkay pannakaipada kadagiti kalkalintegan, ti panagbalin a kastila dagiti kadkadawyan yo, ket dikay makita a ti dawaten yo iso ti ipapatay, iso ti pannakarugpo ti pagilian yo, iso ti pannakapukaw ti Ili yo, iso ti pannakaitan-ok ti dakes! Ania kayto iti kasakbayan? Ili nga awanan galad, Ili nga awanan wayawaya: amin ti adda kadakayo, bin-igto a binulod, agraman pay dagiti dakes a kabkababalin yo. Dawatenyo ti inkay pannakaibilang a kastila, ket dikay bumsag iti bain, no inda ipaidam! Ket uray pay no itedda, ania ti kayat yo? ania ti maalayo? Nagasatkayto unayen, no agbalinkay a ili a nakibor, ili dagiti gubgubat dagiti agkakabsat, pagturayan dagiti naakriam ken di mabmabsog, a kas kadagiti dadduma a reprepublika sadi Amerika nga Abagatan! Ania ti gapo na ita dayta ayat yo a maisuro iti sao ti kastila, panagem a nakakatkatawa kuma, no saan a dakes ti banagen na? Kayatyo man a nayunanen iti maysa a pagsasao dagiti nasurok a uppat a pulo a pagsasao ka dagitoy a purpuro, tapno di kay ngad la agkakaawantanen! . . .

—Saan,—kinuna ni Basilio,—no ti pannakaammo iti sao ti kastila mabalinna nga itipon datao iti Turay, mabalinna met a pagtipunen dagiti amin a purpuro!

—Dakkel a riro!—insungbat ni Simoun,—maallilawkayo kadagiti naaweng a sasao ket kaano man dikay kayat a tununen ti tukok dagiti maar-aramid a mapan mangamiris kadagiti maudi a banbanagen da. Ti sao ti kastila, uray inton kaano, saanto a maisapasap a pagsasao ditoy; ti Ili, uray inton kaano, di nanto aramaten a pagsasao, ta dagiti panpanunot ti ulo na ken dagiti rikrikna ti puso na, awan pakaibatuganda iti dayta a pagsasao: tunggal Ili adda kabukbukudan na

a pagsasao, a kas met kaadda ti kabukbukudan na a rikna. Ania ti inkay maala iti sao ti kastila, dakayo a sumagmamano a makapagsao? Ti maala yo iso ti inkay pammapatay iti kasisigod yo, ti inkay panangipasurot kadagiti panpanunot-yo iti sabali nga ulo ket idinto ta mawayawayaannakay kuma, saan met, ta agbalinkay ket di a pudpudno nga adipen! Siam iti tunggal sangapulo ka dakayo nga agkunkuna nga adda sursuro na, naglikudanyo ti Ili yo. Ti makasao kadakayo iti dayta a pagsasao, mabaybay-anna a maminpinsan ti bukod na a pagsasao, ta dina pay ammo nga isurat ket dina pay maawatan, ket manuda dagiti nakitkitak nga agindidiammo pay ket din! Nagasat ket di, ta ti Turay ditoy, gunggong. Idinto ta ti Rusia ipapilitna ti pagsasao na iti Polonia, tapno inna maadipen; idinto ta ti Alemanian iparitna ti sao ti pranses kadagiti probprobinsia nga inagawna iti Pransia, dagiti agturturay yo kasta unay a panangikalikagom da tapno maginayon ti pagsasao yo, ket dakay met, Ili a nakaskasdaaw, babaen ti maysa a Turay a di nakappapati, dakayo ipakaty met amin a pigsa yo a mangiwaksi iti kabukbukudan yo. Iso ken dakayo malipatanyo a no ti maysa nga Ili taginayunenna ti pagsasao na, taginayunenna met ti tanda ti wayawaya na, a kas ti tao, a taginayunenna ti panagwaywayas na, no taginayunenna ti bukod na a panagpanunot. Ti pagsasao iso ti panunot dagiti il-ili. Nagasat, ta ti panagwaywayas yo manamnama: dagiti dakes a rikrikna dagiti tattao isuda ti mangsalaknib kenkuana!...

Ni Simoun nagtukeng ket inyaprusna ti imana iti munging na. Ti bulan nga agtaging idin iti Daya, nakatauden ket inna ibakal ti nakapoy a lawag na iti nagbabaetan dagiti sangsanga. Gapo kadagiti bubuok na a puraw ken iti daydi natangken a langa na a raniagan ti silaw manipod saka ingganulo, daydi *joyero* kas la iso ti nakabutbuteng a kararua ti bakir a mangpanpanunot iti maysa a banag a nakaam-ames. Ni Basilio, a siuulimek iti saklang dagidi natangken a pam-mabalaw, sidudumog nga agdengdengneg. Ni Simoun in-tulunya ti nagsao:

—Nakitak ti panangrugi dayta a garaw ket ado a rab-rabii a napagel ti innak pinalabas, ta ammok a ka dakay nga agtutubo aduda dagiti ul-ulo a nasaririt ket aduda met dagiti puspuso a naisagudayan, nga agrigrigat gapo iti maysa a banag a pagarupenda a naimbag, idinto ta iti kinapudno na, inda agaramid iti pagdaksan ti Ili da... Namin-ano a kinayatko ti immasideg kadakayo, nga umay agpadlaw ken mangikkat iti allilaw a nangkumot kadakayo! ngem gapo iti

damag ko, dagiti sasaok sabali kuma ti inkay nangitarusan, ket wenno nalabit pay a ti binanag da adadda a dakdakes. . . Namin-ano a kinayatko ti immasideg ken Makaraig yo, ken Isagani yo! Pasaray ko pay pinanunot ti ipapatay da; kinayatko ida a pinukaw. . .

Nagsardeng ni Simoun.

—Iso daytoy ti gapo na a baybay-ankay nga agbiag, Basilio, ket isarsarakko ti bagik a gapo iti kurang ti annad yo, innak maisuplong kadagiti kasakbayan nga al-aldaw. . . Dakayo ammuyo no si asinuak, ammuyo dagiti ado a linaklak-am ko; adda pammati yo kaniak; dakayo saan kay a dagitay kaaduan nga awan makitada ken joyero Simoun no di la maysa nga agtagtagilako a mangiduron kadagiti agturturay nga agaramid iti palalo ken labes tapno dagiti maranggasan inda gumatang kenkuana iti alajas. . . Siak ti ukom a mayat a mangdusa iti maysa a kasasaad ket dagiti met la ar-aramid na a nadangkes ti innak aramaten a panusa, gubatek nga ay-aywen. . . Masapul a tulungandak, masapul nga aramatenyo ti bileg yo kadagiti agtutubo, tapno masupiat dayta minamauyong a kalikagom a panagkastila, pannakaitipon kadakuada, pannakaipada kadagiti kalkalintegan. . . No dayta ti suruten a dalan, uray ania ti kukuen, tinto la pagbalinan ti ili tayo, maysa a dakes a tinulad, ket ti Ili rebbengna nga ingatngato ti kitaenna! Minamauyong ti panagpanagem a mamagbalbaliw iti panunot dagiti agturturay adda a naiwayaten ti kayat da nga aramiden, naikabildan ti kumot, ket, abos man pay ta daddadaelen la ti kanito nga awan pagpapaayan na, al-allilawenyo pay ti Ili kadagiti ubbaw a in-inanama ket rumamankay pay a manginameg iti tengnged na iti saklang dagiti nadangkok. Ti rebbeng yo nga aramiden, iso ti inkay panangdakamat kadagiti dakes a sumipsiplot iti ulo na nga ipaay iti pagimbagan yo. Dida kay kayat a maipada iti Ili a kastila;? Naimbag unay! no kasta, ngarod, agbukudkayo, ket inkay damilien ti buddong yo a kababalin, rebbengyo a sigpen a bangunen ti pakaipatakderan ti Ili a Pilipinas. . . Saan dakay a ikkan iti inanama? ¡Naimbag! dikay mangnamnama kenkuana, manginanama kayo iti bagi yo met laeng ket agaramidkayo. ¿Ipawilda kadakay ti kaadda ti pannakabagi yo iti Pagaramidan da iti Linteg? ¡Naim-imbag manen! Uray pay no magun-odyo ti mangibaon iti pannakabagi yo nga inkay pilien, ¿ania ti inkay aramiden sadiay, no di la mapan a glemmes iti let-ang ti kasta unay a timek ken mapan umannamong, iti kaadda yo, kadagiti lawlaw-as ken dakes a maar-aramid iti

kasakbayan? No basbassit ti kalintegan a bigbigenda kadakayo, ad-adunto ti kalintegan yo a mangiwagsik iti singkaw ken mangsubalit iti dakes. No dida kayat a isuro kadakayo ti pagsasao da, pasayaatenyo ti kukua yo, pagsaknapenyo, taginayunenyo ti kabukbukudan a panunot ti Ili ket saan a probinsia laeng ti inkay aguman a buklen, no di ket maysa a dakkal a pagilian, saan a panunot a paspasurot, no di ket panunot a siwawaya, tapno iti kasta, uray kadagiti kalkalintegan, uray kadagiti kadkadawyan, uray iti pagsasao, ti kastila saan na nga ipato nga adda ditoy a kasla adda iti uneg ti balay na, ket saan met a ibilang ti Ili nga umili ditoy, no di ket kanayon a maysa a nagagaw, maysa a ganggannaet, iti kasta, iti mabayag wenno iti mabiit, inkayto magun-od ti wayawaya yo. Daytoy iso ti gapon a kayatko nga agbiangkayo!

Ni Basilio immanges a kas la itay naikkatan iti nabantot nga awit, sa simmungbat, kalpasan ti apagbiit a panagulimek:

—Apo, ti panangpadayaw yo kaniak a pangitalkan kadagiti pangpanggepen yo nga aramiden, napalalo a nagdakkel tapno diak ket ilawlawag a ibaga a ti dawaten yo kaniak, nabilbileg ngem ti pigsak. Saanak a bumibiang iti politika, iti pannakaurnos ti pagilian; ket no tinandaanak ti dawit iti panakaisuro ti sao ti kastila, gapo laeng ta makitak a makapaimbag iti panagadal, ket awan sabalin. Ti panggep ko, sabali, awan tarigagay ko a dadduma no di la ti mamalagan kadagiti saksakit ti bagi dagiti kakailiak.

Daydi *joyero* immisem.

—Ania kad met dagiti saksakit ti bagi ti tao no mayarigda kadagiti saksakit ti kararua?—sinaludsudna;—¿ania kad met ti ipapatay ti maysa a tao no mayarig iti ipapatay ti maysa a pagilian? Addanto ngata aldaw a panagbalinyo a nalang unay a mangngagas, no pabus-uyandakayo a mangagas a sitatalna; ngem nalalain pay, dakdakkal pay nga aramid, ti pannangted iti baro a biag itoy Ili nga agnguynguya! Dakayo, ania ti aramidyo a makapaimbag itoy Ili a nangted iti kinatao yo, mangmangted iti biag yo ken mangikalkalika-gom iti pannakasursuro yo? ¿Diyo ammo nga awan pagpapaayan ti biag a saan a maipaay iti maysa a dakkal a banag? Maysa a bato a naiwarang iti tay-ak a saan a nairaman a nabukel iti maysa a balay.

—Saan, saan, apo,—insungbat ni Basilio a siaalumamay;—saanak nga agdalikepkep, adda met ibadang ko, kas dagiti amin a tattao, iti pannakaibangon kadagiti nakarkarbaan ti

nalabes, ti maysa nga Ili a dagiti makipagili kenkuana am-muda ti makitulung ket tunggal maysa kadakuada ammuna met a riknaen ti puso ken biag ti sapasap. Ngem, nupay ka-sano a kinarayray ti kalikagom mi, dakam nga agkakapatadan, maawatanni nga iti daytoy naindaklan nga aramid; pinilikon ti biang ko nga aramiden ket adtuyak a mangipaay iti bagik iti sirib.

—Ti sirib saan a iso ti tungpal ti tao,—insungbat ni Simoun.

—Iso ti pagduyusan a pagtungpalan amin dagiti pag-pagilian a nangruna nga addaan sursuro.

—Wen, ngem inda aramaten a panggun-od iti nam-ay ken gasat da.

—Ti sirib adadda a manmanayon, adadda a naas-asi, a-dadda a sapasap iti lubong!—insungbat daydi bumaro iti rugso ti puso na.—Iti uneg dagiti sumagmamano gasot a tawtawen, inton dagiti tattao indan masursuruan ken masubbot, inton awanen naggigidiatan maipanggep iti kapututan, into ma-wayawayaan amin dagiti il-ilin, inton awanen nadangkes ket awan metten adipen, inton awanen Ili a paiturayan ken mangituray, inton agarin ti linteg, ket ti tao makipagilin iti lubong, awanton sabali a mabati no di ti panagrukbab iti sirib, ti sao nga ayat iti Ili a nakayanakan umawengton a kas ti sao a kinapanatiko, pannakakullaap ti isip, ket tinta mangitang-sit iti ayat na iti Ili a nakayanakanna, awan duadua, indanton ipukok, kas maysa a masakit a napeggad, kas maysa a mang-riribok iti urnos ti lubong.

Ni Simoun immisem a sililiday.

—Wen, wen,—kinunana nga inwingiwingna ti ulo na;—ngem, tapno dumteng dayta a kasasaad, masapol nga awan Ili a mangimameg ket awan Ili nga adipen, masapol a ti tao, siwawaya, uray sadino ti papanan na, masapol nga ammuna nga ipateg, iti kalintegan ti si asino man, ti bukod na a kalin-tegan, ket tapno dumanon dayta nga aldaw, masapol a umuna a maibukbok ti ado a dara, maipapilit ti bakal, ta masapol. . . Tapno maparmek daydi daan a kinapanatiko, pannakakullaap ti isip, a nangimameg kadagiti karkararua, masapol nga aduda dagiti natnatay a napupuuran, ta iti panagkintayeg ti kararua ti sangalubungan, inna intuyang ti pannakawaya ti isip, ti kararua ti tunggal tao. Masapol met a dagiti amin a pilipino inda sungbatan ti saludsod a inaldaw a iturturong ka dakuada ti Ili a nakayanakan, no inna iwayat dagiti im-ima na a sikakawar. Ti ayat iti daga a nakayanakan sa la nabantot a basol kadagiti Il-ili a mangimammameg, ta iso

tay mapanaganaan ti panagtakaw iti nasayaat a nagan; ngem nupay kasano a kinaimbag dagiti tattao, ti ayat iti daga a nakayanakan, kanayunto laeng a maysa a naimbag a talugading kadagiti Il-ili a maimammameg, a ta kanayunto a kaibatuganna ti ayat iti linteg, ayat iti wayawaya, ayat iti kinatkneng. Bay-an, ngad, dagita tagtagainep a di matungpal, bay-an dagita naimas a sarsarita a kasla sarita ti babai! Ti kinadakkel ti tao saan nga adda iti inna panangunna iti tawen a yanna, ta toy saan a mabalin a maaramid; ngem adda ket di iti inna panangpadles kadagiti tartarigagay na, iti inna pannangted kadagiti masapsapol na ken iti inna panangiturong iti dalan na iti sangwanan. Dagiti naisagsagudayan a tattao, a dagiti kaaduan kunada nga inunnaanda ti tawen a kaaddada a nagbiag, isuna la a kasta ti pangipapanan kadakuada, ta dagiti mangipapan addada iti adayo unay, wenno pagbalinenda a ginasot a tawtawen ti ipos a yan dagiti naudi iti dalan!

Ni Simoun nagulimek. Idi makitana a dina mariing ti rugso iti daydi kararua a nalamiis, immaramat iti sabali a pamuspusan, ket sinaludsudna, a simmabali ti timek na:

—Ket, ¿ania ti aramiden yo gapo iti lagip daydi ina yo, ken daydi kabsat yo? ¿Umanayen ti yaay yo ditoy iti tunggal tawen a umay agsangit a kasla maysa a babai iti rabaw ti maysa a tanem?

Ket nagkatawa iti mangrabrabak.

Nasukit ti sasagidan ni Basilio: toy simmabali, ket immaddang iti sangkaaksaw.

—¿Ania ti kayat yo nga aramidek?—sinaludsudna, a sipupungtot.—Awan mabalinko nga aramaten, awan galad ko iti pagilian, ¿adda matuntunko a linteg kadagiti nangpapatay kadakuada? Maysaak to manen a maipatli ket maburburakto a kas la sarming a maipuruak iti kadilian. ¡A, dakes man ti inkay inaramid a panangipalagip kaniak, ta kas kay la nagbanbannog iti ur-uray a nangsagid iti maysa a sugat!

—¿Ket no igayatko ti tulong ko kadakayo?

Ni Basilio nagwingiwing ken nagpanunot.

—Amin a pannakaalangan ti linteg, amin a ibabales ditoy daga di danto mapasubli ti biag iti uray la no maysa a buok daydi ina; di danto met mapasubli a mapaisem dagiti bibbibig daydi kabsat ko! Maturugda kadin a sitatalna... ¿Ania ti maal-alak uray bumalesak?

—Maliklikam a sagabaen dagiti sabsabali dagiti sinagsagaba yo; maliklikan a iti kasakbayan addada manen annak a inda papatayen ken inna nga inda pagmauyungen. Ti pa-

naganos saan a kanayon a naimbag; nabantot a basol no yubuyubanna ti kinadangkes; awan mangidadanes no awan padipen. Ay! ti tao napalalo a nagdakes, ta kanayon la nga aglabes, no adda masarakanna a nalaka nga umannugot. Kas met kadakayo ti panagpanpanunot ko idi, ket ammuyon no ania ti gasat a naipabaklay kaniak. Dagiti nakinggapuan iti kinadaksanggasat yo, sisiimendakayo a patinayon, aldaw man ken rabii; atappenda a dakayo sisiimenyo ti kaisuan na a kanito; ti tarigagay yo nga agsursuro, ti anep yo nga agadal, dayta pay kinatalna yo, atappenda a nasged amin a gagar yo a bumales. . . Itinto aldaw a pannakabalin da a mamukaw kadakayo, inda kayto pukawen, kas inaramidda kaniak, ket dida kayto paluspusan a tuman-ay, ta kabuteng ket kaapasdakayo.

—¿Kaapasdak? ¿Kaapasdak pay laeng, kalpasan ti inda inaramid kaniak a dakes?—sinaludsod daydi bumaro, a nasdaawan.

Ni Simoun nagpagaak.

—Kababalin ti tao ti mangkaapas kadagiti inna rinangasan,—kinuna ni Tacito, a pinasingkedanna ti *quos laeserunt et oderunt*, a sinao ni Seneca. No kayatyo a rukuden dagiti rangranggas wenno dagiti im-imbag a ipapaay ti maysa nga Ili iti sabali nga Ili, awan sabali nga aramidenyo no di mangkita no kaapas wenno ayatenna. Ket iso dayta ti gapona a dagiti dadduma a bimmakbaknang ditoy manipod kadagiti nangato a nagsasaadan da, no makasublidan sadi Espania, inda pagsasawan ken pagbasbassawangan dagiti inda rinangranggasan. *Proprium humani ingenii est odisse quem laeseris* (Gagangay ti tao ti manggura ka dagiti inna rinangasan).

—Wen, a ngem, ti lubong, dakkell met, no baybay-an met ida nga agim-imas a sitatalna nga agturay. . . no awan ngad, sabali a dawatek no di la agbannog, bay-andak la nga agbiag. . .

—¡Ken agputot kadagiti annak a naayat iti talna, tapno adda man ipan a paisingkawen!—intuloy ni Simoun, a tinuladna, a siraranggas ti timek ni Basilio.—¡Nagimbag la ket ti kasakbayan a isagsaganayo kadakuadan, ket utang danto kadakayo ti maysa a biag a napunno iti pannakaibabain ken pannakaparparigat! ¡Naimbag unay, gayyem! No ti maysa a bagi awan rikna nan, banbannog a riingen. Ti dua pulo a tawen a kanayon a pannakaad-adipen, inaldaw a pannaka-imammameg, di agsarday a panagpakpakumbaba, pagkubbuenda ti kararua ket saan a malinteg iti maymaysa nga al-

daw. Dagiti rikrikna, naimbag man wenno dakes, pagtawin-tawidan ket ited dagiti nagannak kadagiti annak da. ¡Agbiagda, ngarod, dagita panpanunot yo a di agbalin, agbiagda dagita tagtagainep yo a tagtagainep ti adipen, nga awan sabali a dawatenno no di sangkapirgis a rigis a pangbungunna iti kawar na, tapno di unay kumliing ket dina met danaren ti kudil! Dakayo tarigagayanyo ti maysa a bassit a balay, ken sangkabassit a nam-ay; maysa nga asawa ken sangkakammet a inapoy! Addayta man ti tagtagainepen a tao ditoy Pilipinas. Naimbag; no ipabus-uyda kadakayo, makunayunto a nagasatkayo.

Ni Basilio, a naruam a mangtungtungpal ken mangsagsagaba kadagiti amin a kaykayat ken kinkinadakes ti ulo ni Kapitan Tiago, ket gapo pay ta nailabeg ken Simoun, iso nga agparang kenkuana a nakabutbuteng ken nakaam-ames, a kasla tumaod iti maysa a disso a nasibugan iti lua ken dara, kinayatna nga inlawlawag ti kasasaad na ket kinunana a dina pagarupen ti bagi na a kabaelan na ti bumiang iti pan-nakaurnos ti pagilian, kinunana nga awan pay ti mabalin na a sawen, ta dina pay inadal daydi a banag; ngem ket di, kanayon a sisasagana a mangipaay iti bagi na, no masapol; kinunana pay a kadagidi nga al-aldaw, maysa laeng ti makitana a masapol unay, iso ti pannakasursuro ti Ili, ken no ania pay a inna inbagbaga. Ni Simoun ginupedna dagiti sasao na iti maysa a garaw, ket gapo ta nganngani aglawagen, kinunana:

—Gayyem, diak kadi ingunamgunam kadakayo ti inkay panangsalimetmet iti palimed ko, ta ammok a ni annad iso ti maysa kadagiti naimbag a kababalin yo, ken uray pay no kayatdak a ilako, ni joyero Simoun, ti gayyem dagiti agturturay ken dagiti praile, adaddanto la a patienda ngem ni agad-adal a Basilio, a maat-atapen a pilibustero, bumusbusor ka dakuada, ta idinto ta maysa laeng a indio, agpatak ket maipadpaduma, ken gapo pay ta iti pinilina a pagsapulan, aduda dagiti mannakabalin a inna kasalisal. Nupay kasta, nupay diyo kinayat a sinubalitan dagiti in-inanamak, inton dumteng ti aldaw a panagbalbaliw ti panunot yo, umaydakto sapulen iti balay ko idia Eskolta, ket siaayataкто unay nga agpaay kadakayo.

Ni Basilio nagyaman iti ababa a sarita ket immadayo.

—¿Nagrirruak ngata iti innak sinagid?—indayamudom ni Simoun idi ta maymaysan;—¿agduadua ngata kaniak, wenno napalalo a panangilimedna iti panpanunuten na nga ibabales a kabutengna pay a italek iti kaulimkan ti rabii? ¿Wenno

ti nabayag a inna pannakatagabo iniddepnan iti puso na ti amin a rikna ti tao, ket isuna langen a nabati ti gartem ti dakes a panagbiag ken panagputot? No kasta, ti pagsukugan, nadadaelen ket maiparbeng a baliwan nga aramiden. . . Masapol, ngarod, ti agrebba; ;mapukaw dagiti awanan kabalalan ket agbiag dagiti kapigsaan!

Sana innayon a sililiday a kasla adda inna kasasao:

—;Aganuskayo, dakayo a nangpatawid kaniak iti maysa a nagan ken maysa a balay, aganuskayo! Nagan ken balay innak ida napukaw, agraman Ili a nakayanakan, kasakbayan, nam-ay, dagiti pay tantanem yo. . . ngem ;aganuskayo! ;Ket sika, kararua a natakneng, kararua a naindaklan, puso a nagpunipunan ti imbag, nga awan sabali a gapo ti nagbiagam no di ti maysa a naindaklan a panunot ket inka inpatli ti biag mo a dika ket kinita no indaka pagyamanan wenna pagsiddaawan, aganuska, aganuska! Dagiti ar-aramatek a pampampusuan saan da ngata nga iso ti inka inaramat, ngem isuda ti kaababaan. . . Ti aldaw umasidegen, ket inton agraniag, siakto met laeng ti umay mangipakdaar kadakayo. ;Agnuskayo!

VIII

!NAIMBAG A PASKUA!

Idi inmulagat ni Juli dagiti napradan a matmata na, nakitana a nasipnget pay la ti balay. Dagiti kawkawitan agtataraukda. Ti immuna nga immapay kenkuana a panunot iso ti nalabit a panagmilagro ni Apo Birjen Santa Maria, ket ti init saan a lungak, numan pay aw-awaganen dagiti kawkawitan.

Binmangon, nagugis, linualuna a sipapasnek unay dagiti karkarag na iti bigat, ket rimuar iti bansag nga awan arimpadek na.

Awan milagro; ti init nganngani lungaken; ti bigat nangnibi iti sayaat, ti pul-oy nakaay-ayo ti lamiis na, dagiti bitbituen iti Daya agpukawpukawdan ket dagiti kawkawitan agguunnada nga agtartaraok. Ti kasdi, napalalo unayen; nalaklaka kuma ken Apo Santa Maria ti panangted na iti dua gasot ket lima pulo a pisos! ¿Mano met la kenkuanan, iso, iso nga Ina ti Dios, ti mangted iti daydi a bilang ti pirak? Ngen iti sakaan ti ladawan isuna la a nasarakanna ti surat ni ama na a dumawat iti lima gasot a pisos a subbot na. . . Awan pamuspusan no di mapan patagabo. Gapo ta makitana a saan nga agkuti ni apo na a lakay, inpapanna a matmaturog pay laeng ket inna linuto ti tajo a pamigatda. ¡Nakaddidillaw! iso natalna, nganngani pay kayatna ti agkatawa. ¿Ania ngata ngamin ti nakua na a nagladingit pay met ket di iti daydi a rabii? Saan nga adayo ti papanan na, mabalinnanto nga mapan sarungkan ti balay da iti sagtunggal dua nga aldaw; mabalinnanto met a makita ni apo na a lakay, ket no ni Basilio, nabayag met nga ammunan ti dakes a kapapaayan dagiti pakaringringguran ni amana, ta masansan pay ket ngarod a kunkunana kenkuana:

—Inton makaruarak a mediko ket makapagasawatan, ni amam dinanto masapsapulen dagiti taltalon na.

—¡Nagang-angak ket ngaminen ta kasta la ket unay a sangsangit kon!—kunkunana piman idi madama nga isagsaganana ti tampipi na.

Ket gapo ta nadalapos dagiti im-ima na daydi relikario, inyasidegna kadagiti bibbibig na, inagkanna, ngen dinana-

gusna met la nga inaprusan, ta mabuteng a maakaran: daydi a relikario, a brilyante ken esmeralda, naggapo iti maysa nga agkukutel. . . ¡A! dayta ket din, no agsakit iti kasdi, saan a makiasawan.

Gapo ta mangrugi nga aglawagen ket gapo ta makitana ni apo na a lakay a nakatugaw iti maysa a sulì, nga isursurut-na dagiti matmata na kadagiti ar-aramiden ni Juli, innalana ti tampipi a yan dagiti ar-aruatén na, inasitganna a si-isem nga mapan immaginep iti ima na. Daydi lakay binendisiunanna nga awan sao na uray maysa. Ni Juli kinayatna ti nagangaw:

—Inton sumangpet ni ama, ibagayunto kenkuana a napanak idia kolejio; ti apok a lakay ammuna ti tao ti kastila. Iso dayta ti kolejio a kalakaan a masarakan.

Ket idi nakitana a dagiti matmata ni apona a lakay namsekda iti lua, inawitna ti tampipi na ket dinarasna ti immulog. Dagiti sinsinelas na naipakupakda a kasta unay ragsak kadagiti pangpangal ti agdan a kayo.

Ngem idi intaliawna ti rupa na, ta kitaenna pay mamin-san daydi balay da, daydi balay a nagpukawan dagiti maudi a tagtagainep ti kinaubing na ken nagpakitaan met dagiti immuna a parparmata ti kinabalasang na; idi nakitana a sililiday, waywayas, napanawan, dagiti tawtaw na nga apagbingngi, awan an-ania da, ket nasipngat a kas kadagiti matmata ti maysa a natay; idi nangngegna ti apagapaman nga anasaas dagiti kawkawayan ket nakitana ida nga in-indayunen ti nalamiis a puyupoy ti agsapa a kasda la itay kunkuna kenkuana: "*¡Dios ti kumuyog!*", ison, nagpukawen ti garatigit na, nagsardeng, namsek dagiti matmata na iti lua, naipatugaw iti puon ti maysa a kayo a natuang iti igid ti dalan, ket nagsangit a di man naliwliwaan.

Nabayag bassiten a pimmanaw ni Juli ket ti init nakatangyagen a nalain. Ni lakay Selo manipod iti tawa inna kitkitaen dagiti tattao nga aglabas a sikakawesda nga agpaili a mapan makimisa iti maudi. Istay isuda amin adda kibkibinenda wenno ububbaenda nga ubing a lalaki wenno babai a naaruatanda a kasla mapan makirambak.

Ti aldaw ti Paskua sadi Pilipinas, kas kuna dagiti lallakay, iso ti piesta dagiti ububbing; dagiti ubbing, nalabit, saan a kasta ti pamanunutan da, ket mabalin a kunaen a kabutengda pay ket di. Pudno, ta masapada a mariing, maidamrusanda, maaruatanda ket ikapetda amin a baro, nangina ken napateg a kawes da, sapatos a seda, kallugong a dadakkel, aruatén a lana, seda, wenno tersiopelo, santo pay la uppat wenno lima nga eskapularyo a babassit a nakailanadan ti

Ebanjelio ni San Juan, ket kasta da nga inda maubba nga ipanda ida pakimisaen iti *mayor* nga agpaot iti nganngani maysa nga uras, pilitenda ida nga agsagaba iti pudot ken iti angot dagiti ado a tattao nga agdidippit ken aglinglinget, ket no dida palualo kadakuada ti Santo Rosario, mapilitda nga agtalna, agpungtot wenno maturog. Iti tunggal garaw wenno alikuteg da a mabalin a makarugit iti aruaten da, maysa a kuddot maysa nga anawa; gapo na a dida agkatawa ket dida met naragsak, ket mabasa kadagiti nabukel a matmata da ti iliw da iti daan a kamisola da iti patinayon nga aldaw ken ti adi da iti kasta unay a binurdaan. Sada ipan ida yuli-uli kadagiti balbalay dagiti kakabagyan a mapan pagmanuen; sadiay, inda agsala, agkanta ken agaramid iti amin nga ammo da a makaparagsak, nasayaat man wenno dakes ti ulo da, maripungetda man wenno saan kadagiti naikapetda nga araruaten, ken di agkurang ti kuddot ken unget, no kas ta aramidenda dagiti kadmawyan dagiti ububbing. Dagiti kakabagyan da ikkanda ida iti kuarta nga idulin dagiti naganak kadakuada, kuarta nga iti kaaduan na, saan da a maalalimadamaden. Ti kakaisuna a pudno a maalada iti piesta, iso dagiti lamlamma dagiti kudkuddot a nasaon, ti pannakaparpargat da wenno ti pannakaempatso da pay ket di gapo kadagiti sinsinamit kada kankananen a kinkinnanda kadagiti balbalay dagiti naimbag a kakabagyan. Ngem iso dayta ti kadawyan, ket dagiti ububbing a pilipino sumbrekda iti lubong kadagita a pagpadpadasan, a iti kamaudianan na, isuda ket ti kabassitan iti ited a liday ken saan a karigatan a inda lak-amen iti bayat ti panagbiag dagidiay a tattao. . .

Dagiti lumallakay bassiten, nga agbiagen nga agwaywayas, makiramanda met itoy a rambak. Inda sarungkaran dagiti nagannak kadakuada ken dagiti uuliteg ken iikit da, inda iparintumeng ti maysa a tumeng da ken mangted iti naimbag a paskua; ti aginaldo nga awatenda, maysa a sinamit, maysa a bunga sangabaso a danom, wenno uray ania a pasarabo, nga awan unay patpateg na.

Ni lakay Selo nakitana a limmabas amin dagiti gagayyem na ket panpanunutenna piman a silaladingit a iti daydi a tawen, awan pagpaaginaldo na ket ti apuko na pimmanaw pay nga awan naikuyugna, ket dina pay ket kinablaawanen iti nagasat a paskua. ?Maysa daydi a kinalinis ti awid ni Juli. wenno lipat laeng?

Idi kinayat ni lakay Selo a kamag-anen dagiti kakabagyan-na a napan kenkuana kimmablaaw, a inkuyugda dagiti annak da, nasdaawan unay ta saan metten a makayebkas iti uray

la no maysa a sao; nagbanbannog la a nangipappapilit, awan aweng a nairuarna. Iggaiggamanna ti karabukob na, iwing-iwingna ti ulo na, ngem saan a mabalin! kinayatna ti nagkatawa ket dagiti bibbibig na isuna la a nagkintayegda: awan sabali a naparuada no di la maysa nga aweng a nakapoy, kasla pug-aw ti maysa a yubuyuban. Dagiti babbai nagkikinntada a sikikigtot:

—!Nagumel, nagumel! — inpukkawda a napnuan kigtot, ket dagusda la a nagriaw.

IX

PILATOS

Daydi dakes a napasamak nagdinamag iti ilin-ili, addada sineknanna ket addada met dagiti isuna la nga inngatuda dagiti ab-abaga da. Awan ti akinbasol ket awan ti kasla nabantutan ti puso na.

Ti teniente ti guardia sibil di pay nangan-ano; inawatna a bilin a maummong amin a ig-igam ket tinungpalna ti annongna; no la ket mabalinanna, inna met kamaten dagiti agararang ket idi tiniliw dagitoy ni Kabesang Tales, dinagdagusna ti nangibaon iti napan nagkamat ket insangpetda iti ili, a napaautan a nagdekket dagiti siksiko na, ti lima wenno innem a taga taltalon a inpagarupda a nakaaatap, ket no di rimuar ni Kabesang Tales, awan sabali a gapo na no di ti kaawan na iti supot wenno iti babaen ti kudil dagiti natiltiliw, a nawagwag a nagagara.

Ti padi-uldog (lego) nga agay-wan iti asyenda inngatuna dagiti ab-abaga na. Iso awan bibiang na!: aramid la ti tulisan! ket iso, isuna la a tungpalenna ti annong na. Pudno a no saan kuma nga immasog, nalabit dida met kuma inummong dagiti ig-igam ket daydi nakakaasi a kabesas di met kuma natiltiliw; ngem iso, ni Fray Clemente, masapol a kitaenna met ti talged ti bagi na ket ni daydi Tales, sabali ti panagkitkita na, ta kasna la itay pilpilien iti bagi daydi praile ti nasayaat a inna paltugan. Naikasigod ti panagsarapa. No addada agararang, saan a daydi praile ti akinbasol, dina annong ti mapan mangkamat kadakuada: dayta, annong ti Guardia Sibil. No ni Kabesang Tales nagbati kuma iti balayna, a di ket napan nanglawlawlaw kadagiti taltalonna, saan kuma a nakayawan. Kamaudiananna, daydi a naaramid, maysa a panusa ti langit kadagiti sumupsupiat iti kayat ti gimongda a praile.

Ni ermana Penchang, daydi mananglualo a baket a yan ni Juli, a patagabo, naammuanna, namindua wenno namitlo a *nagusumariusep!*, nagugis, sana innayon:

—Iti kaaduan na, ibaon ka datao ni Apo Dios dagita a banbanag gapo ta managbasultayo wenno gapo ta addada ka-

kabagyan tayo a managbasol a rebbengtay kuma nga insuro iti kinasingpet ket ditay inaramid.

Dagiti *kakabagyan a managbasol* a kunana, kayatda a tuduen ni Juliana; iti daydi baket a mananglualo, ni Juli, dakkel unay a managbasol.

—Nakapuutkayon iti maysa a balasang nga as-asawaenen, a dina pay ammo ti aglualo? Jesus, ania a kinadakes? Tay awanan kaikarian dina malualo ti *Dios te Salbe, Maria*, a di agsardeng iti *es kontigo*, kasta met ti *Santa Maria*, a di agsarugaddeng iti *pekadores*, kas rebbeng nga aramiden ti amin a naimbag a kristiana nga buteng na ken Apo Dios! *Susmariusep!* Dina ammo ti *oremus gratiam* ket *mentibus* kunana iti *mentibus!* Uray asino a makangngeg kenkuana, kunana la *no suman de ibus* ti ibagbaga na. *Susmariusep!*

Ket agugis a maririan unay, ket agyaman ken Apo Dios ta inpalubusna a nakayawan ti ama, tapno ti anak maipanaw iti basol ket adalenna ti kinasingpet a rebbeng a maikawes kadagiti amin a babbai a kristiana, kas kuna dagiti kukura. Ket toy iso ti gapo na a tagtagabuenna, dina palubusan nga agsubli iti away nga mapan mangaywan ken apo na a lakay. Ni Juli rebbengna ti agadal iti lualo, agbasa kadagiti babassit a pagpagbasaan a ibunbunong dagiti praile ken agbannog inggana iti inna mabayadan daydi dua gasot ket lima pulo a pisos.

Idi naammuanna a ni Basilio napan sadi Manila ta inna innala dagiti naur-urnong na a pangsubbutna ken Juli iti balay a pakatagtagabuanna, inpapan daydi naimbag a baket a ti balasang mapukawen a ingga na iti ingga na ket ti sairo agparang kenkuana babaen ti langa daydi agad-adal. Uray nakassursuron ken iso aminen, agpayso unay ti sasawen ti pagbasaan a inted kenkuana ti kura! Dagiti agtutubo a mapan sadi Manila agadal, madadaelda ket dadaelenda pay dagiti sababali. Ket iti panangipagarop na a maisalakan ni Juli, inna pabasa ken pabasabasa kenkuana ti pagbasaan a "*Tandang Basio Makunat*" ("*Ni Lakay Basio a Nakulbet*,") pagbasaan nga aramid ti *praile* a pangirurumen unay kadagiti pilipino), ket igunamgunamna a kanayon a inna kitaen ti kura iti konbento, kas aramid daydi masarsarita a babai iti pagbasaan, iso nga ipadpadayaw unay ti praile a nagaramid.

Iti bayad dagitoy a naar-aramid, dagiti praile kasta unay a ragsak da: inabakdan a naminpinsan ti ringgor ket inkalikagumda idi adda a sikakayaw ni Kabesang Tales, a inted dagiti dagdaga na iti daydi dimmawat, nga awan man la ti bassit a ritur ti nakem na wenno sangkabassit a bain na. Idi agsubli ti daan nga akinkukua ket naammuanna ti naaramid,

idi nakitana iti ikot ti sabali dagidi taltalon na, dagidi taltalon a puon ken gapo ti nakatayan daydi asawa ken daydi maysa nga anak na, idi nasarakanna ni ama na, a nagumel, ti anak na adda a patagtagabo, sa pay ket adda bilin ti Ukom, a inted kenkuana ti teniente ti baryo, tapno panawanna ti balay na iti uneg ti tallo nga aldaw, ni Kabesang Tales saan a nagsao iti uray la no maysa, nagtugaw iti abay ni ama na. ket apaman la no nagtimek iti amin daydi nga aldaw.

KINABAKNANG KEN KINAMARIGRIGAT

Iti sumuno nga aldaw, a kasta unay siddaaw dagiti taga away ta napan nagdagogs iti balay ni Kabesang Tales ni joyero Simoun, a sinaruno dagiti dua nga ubbing na a nagawit kadagiti dadakkel a malmaleta a nasuputan iti nalagda a lupot. Iti let-ang ti rigat a namatapat ken Kabesang Tales, dina nalipatan dagiti naimbag a kaddawyan dagiti pilipino, ket dina ammo ti kukuen na no panunutenna nga awan la ti adda kenkuana a pangsangailina iti napan nagdagogs. Ngem ni Simoun inkuyogna amin; ubbing ken amin a masapsapol, ket isuna la a kalikagumanna ti agdagogs iti daydi a balay iti bayat daydi nga aldaw ken rabii, gapo ta iso ti kasayaatan kadagiti balbalay iti away ken gapo ta adda iti nagbaetan ti San Diego ken Tiani, il-ili a pagurayanna kadagiti ado nga mapan aggantang.

Ni Simoun damdamagenna ti kasasaad dagiti daldalan ket salsaludsudenna ken Kabesang Tales no ti rebolber na umanay a sarikedked na kadagiti tutulisan.

—Addada palpaltog da nga adayo ti madanun da!—kinuna ni Kabesang Tales, a kasla sabali ti yan ti nakem na.

—Toy a rebolber saan met a bassit ti danunen na,—in-sungbat ni Simoun, ket inpaturungna iti maysa a bua nga adda ngata dua gasot nga addang ti kadayo na.

Ni Kabesang Tales nakitana nga adda nagtinnag a bungbunga daydi bua, ngem saan a naguni ket tinuluy na ti nagpanunot.

Nain-inot a nagdadateng dagiti nadumaduma nga agkakabbalay a naawis iti damag dagiti al-alajas daydi agtagtagilako; nagnininnaganda a nagkikinnablaaw iti naimbag a paskua, nasarsaritada dagiti mismisa, sasanto, dakes nga apapit, ngem nupay kasta, inda busbusen dagiti naiduldulin da a paggatang kadagiti batbato ken dadduma pay nga awan pagpapaayan da nga aggapo sadi Europa. Damag a daydi agtagtagilako, gayyem ni Kapitan Jeneral, ket saan a dakes ti makiam-ammo kenkuana, ania la ket ta adda maaramid.

Ni Kapitan Basilio inkuyugna ti asawa na, ni anak na a Sinang ken ti manugang na, ket sisasaganada a mangbushos iti saan a kumurang a tallo ribo a pisos.

Ni *ermana* Penchang, adda sadiay, ta mapan gumatang iti singsing a brilyante nga inkarina iti Birjen de Antipolo: pinanawanna ti balay na ket ni Juli a mangipapaulo iti maysa a bassit a pagbasaan a inlako kenkuana ti kura iti siping, adda uppat a pulo nga aldaw a induljensia nga inpaay ti arso-bispo kadagiti mangbasa wenno makangngeg a mabasa.

—Jesus! —kinuna daydi naimbag a managlualo ken Kapitana Tika;—tay nakakaasi a babai dimmakel ditoy a kas la-ong a inmula ti kaibaan! . . . Saan a limlima pulo daras a pinabasak kenkuana a pinaipukkaw ti pagbasaan, ket awan la ti nabati iti lagip na; ti ulo na kasla kuribot, sipupunno iti danom no adda a siuuper. Iti la panagdengdengngeg mi kenkuana, dakam amin, agraman dagiti as-aso kada puspusa, saan a dudduduapulo a tawen a induljensia ti naalamin!

Ni Simoun indasarna iti rabaw ti lamisaan dagidi dua a malmaleta nga inkuyugna: ti maysa, dakdakkal bassit ngem ti maikadua.

—Dikay ngata kayat ti alajas a “*double*” ken batbato a saan a pudpudno . . . Toy dunia,—kinunana nga intuduna ni Sinang,—kayatna ngata ti brilyante . . .

Dayta, wen, apo, brilyante, ket dagitay brilyante a kadaan, dagitay batbato a kadaan, ammuyo? —insungbatna: —ni ama iso ti agbayad ket iso maay-ayatan unay kadagiti kadaan, kadagiti batbato a daan.

Ni Sinang napalalo a panagangawna iti kinaado ti latin nga ammo ni ama na ken iti kinabassit ken kinadakes nga ammo ti asawa na.

—Naipatpatang, addada al-alajas ko a kadaan unay, —insungbat ni Simoun, a inikkatna ti supot ti maleta a bassit.

Maysa a lakasa a paslep a nakalinlinis, ado dagiti ramramen na a gambang, ket dagiti tutulbegan na napigsada ket di masursurutan.

—Adda uk-ukkor ni Cleopatra, napaypayso ket napudpudno unay, nasarakan kadagiti *piramides*, adda singsingsing dagidi se-senador ken babaknang a romano a nasarakan kadagiti nakarkarbaan sadi Cartago . . .

—Nalabit ngata aya a dagidi inbaon ni Anibal kalpaskan ti bakal sadi Cannes!—insilpo ni Kapitan Basilio, a siraranga unay ket nagkintayeg pay iti rag-o.

Daydi naimbag a baknang, numan pay aduda dagiti nabasbasa na maipanggep kadagidi nagkakauna, di pay naka-kita iti uray ania a maipapan kadakuada, a ta awan met *mu-seo* sadi Pilipinas.

—Addada pay inkuyugko a nangina unay nga ar-aritos dagidi babbai a romana a nasarakan iti disso daydi balay ni Annio Mucio Papilino sadi Pompeya. . .

Ni Kapitan Basilio intangedtangedna ti ulo na a pangipaawatna nga ammuna amin dagidi ket ganatenna a makita dagidi ingget pateg a nabatbati dagidi nagkauna. Dagidi babbai kunada met a kayatda dagiti naggapo sadi Roma, kas kukuentas a binendisiunan ti Papa, relrelikia a mamakawan kadagiti basbasol a saan a masapsapol ti agkonpsesar, ken dadduma pay.

Idi naluktan daydi maleta ket naikkat ti kapas a maikabil a sarapa na, nagparang ti maysa a pagikkan a napunno kadagiti singsingsing, relrelikaryo, guarguardapelo, krus, aspili, kdmpy. Dagiti birbrilyante a nailalaok iti nataraki kadagiti batbato a nadumaduma a kita, arigda ti agipugpugso iti apoy ket kasda mamigerger iti nagbabaetan dagiti sabsabong a balitok a nagduduma ti buya da, addaanda iti esmalte, ket nadibujuan da iti nakaay-ayo ken nakaskasdaaw a kas kadagiti pagramramenda sadi Arabia.

Ni Simoun inngatuna ti bandeja ket inparangna ti sabali a napunno kadagiti ingget taraki nga al-alajas a makaanayda kuma a nangpennek iti essem ti pito a babbalasang iti bayat ti pito a rabii a salsala a maipaay a pammadayaw ka dakuada. Nadumaduma a kita nga agdidinnayo iti kinasayaat, nakatararaki a panaglalaok dagiti batbato ken perperlas a kas da sinan babassit-usit nga agtaytayab a ti bukot da bumalbag ket dagiti paypayak da nga apagrusing kasda agsalsalagasag; ti sapiro, ti esmeralda ti rubi, ti turkesa, ti brilyante agtitipunda a mamagbalin kadagiti sinan kalammot, kulibangbang, alumpipinig uyukan, barrairong, uleg, tekka, ikan, sabong, sanga, kdmpy. . . adda sagaysay a sinan balangat, gargantilya, ukkor (kollar) a *perlas* ken *brilyante* a kasta una nagsayaat. ta dagiti babbalasang, iti siddaaw da, dida nagawidan ti dila da a nagkuna iti; japo, anian! ket ni Sinang pinagsaltekna ti dila na, nga iso ti gapo na a ni ina na, ni Kapitana Tika, inna kinuddot, ania la ket ta iso ti pangigapuan ti aglako a mangipangina kadagiti al-alajas na. Ni Kapitana Tika kudkudutenna pay laeng ti anak na, uray idi nalpasen a nagasawa.

—Addagitada man birbrilyante a kadaanan,—kinuna daydi joyero;—dayta singsing ita, kukua daydi prinsesa sadi Lam-

balle, ket dagita ar-aritos ita, kukua met ti maysa a *dama* ni Maria Antonietta.

Daydi intudo na, nakatartaraki da a *solitario* a brilyante, dadakkelda a kas la bukel ti mais, ti sileng da bumalbag bas-sit, naiduma ti nangayed a kinasayaan da, a kasla itay nabati pay la kadakuada ti pigerger da kadagidi al-aldaw ti Kigtot.

—Ania dagita nga ar-aritusen! —kinuna ni Sinang, a kinitana ni ama na, ket insarapana, a dina napupuutan, ti imana iti takiag na nga asideg ken ina na.

—Dagitay kuma dadaan pay, dagitay romano, —insungbat ni Kapitan Basilio a nagkiray.

Ni mananglualo nga *ermana* Penschang nakunana a no daydi ti itedna iti Birjen de Antipolo, mapalukneng ti puso-na ket ipaayna ti kasgedan a kalikagom na: nabayagen a dumawdawat iti maysa a milagro a dakkell a pakainaigan ti nagan na tapno saan da a malipatanen ditoy rabaw ti daga, santo mapan sadi langit umuli, kas ken Kapitana Ines, a sarsaritaen dagiti kukura, ket sinaludsudna ti pateg na. Ngem tallo ribo a pisos ti dawaten ni Simoun. Daydi naimbag a baket nagugis. ¡Susmariusep!

Ni Simoun linuktanna ti maikatlo a pagikabilan.

Toy napunno kadagiti relrelos, petpetaka, pagikabilan iti gurabis, ken relrelikario a naikkan iti brilyante ken naiduma iti lapat a *esmalte* ken no ania ania pay a pangpataraki.

Ti maikapat iso ti yan dagiti batbato a di pay naitampok, ket idi nalukatan, napunno ti balay iti arimbangaw ni siddaaw; ni Sinang pinagsaltekna manen ti dila na, ni ina na kinuddutna manen, ngem, uray iso, ¡Sus Maria!, nakunana met iti siddaaw na.

Ingga na idi, awan pay uray si asino kadakuada ti nakakita iti kasdi a kinabaknang. Iti daydi a kajon a naap-apan iti tersiopelo a balbag a ngumisit, a nabingaybingay, maipabuya nga agpaypayso dagiti tagtagainep ti pagbasaan dagiti sarsarita, "*Sangaribo ket Maysa a Rabrabii*" dagidi tagtagainep dagiti taga Daya. Dagiti bir-brilyante a dadakkell a kasla garbansos, rumimatrimatda a kasda agipugpugso iti apoy a nakaay-ayo ti panagkutikuti da, a kasla itay matunaw wenna sumged a runawen ti raniag; addada esmeralda sadi Peru, a nadumaduma ti kita ken pannakatikap da; rubi sadi India, nalabaga a kas dara nga agtedted; sapiro sadi Ceylon, balbag ken puraw; turkesa sadi Persia, perlas dagiti naknakar sadi Daya, nga adda arinlabbagaen, adda umasideg iti kita ti buli ket adda pay ngumisit. Dagiti nakakitan iti bayat ti maysa a rabii iti panagwara ti dakkell a kuitis iti yuyeng ti

ngumisit a balbag ti langit iti rinibo a silsilaw nga adda amin a kita, a kasta unay a raniag da, ta kudrenda pay dagiti awan patingga da a bitbituen, mabalinda a patta-pattaen ti buya dagiti batbato iti daydi a pagikabilan.

Ni Simoun, a kasna itay pangnayon iti siddaaw dagiti sisasango, inna pagkutikutien dagiti batbato kadagiti kayumanggi ken nadawis a ramramay na, a kasla itay maragsakan unay iti daydi aweng da a nasinsin-aw, iti daydi naraniag a panagayos da a kasla tedted ti danom a mangted maris ti bulalalayaw. Ti raniag dagiti nagkaado a ruprupa dagiti batbato ti panangpanunot iti kinangina unay ti pateg da ulawenda ti panangkita. Ni Kabesang Tales, a immasideg met a kimmita, inkidemna dagiti matmata na ket dagos a immadayo a kasna itay kayat a yaw-awanan ti maysa a dakes a panunot. Ti kasta unay a kinabaknang idadanesna piman ti rigat a pasamakan-na; daydi a tao napan man sadiay nga mapan mangipasindayaw iti mangliwengliweng a saniata na idi pay met ket nga aldaw a kasangwanan ti inna panangpapanaw iti daydi balay a pinatakterna kadagiti im-ima na gapo iti kaawan ti pirakna, ken kaawan ti manaranay kenkuana.

—Kitaenyo dagitoy dua a birbrilyante a nangisit, maibilangda kadagiti kadadaklan nga adda ditoy lubong,—kinuna daydi joyero; —narigatda unay a tinikapan, ta isuda ti kata-tangkenan. . . Toy bato nga agarop lumabaga, brilyante met, kasta met toy naganos, (berde), a pagarupen dagiti dadduma nga esmeralda. Ni insik Quiroga tawtawaranna iti innem a ribo a pisos, ta irigaluna iti maysa a babai a mannakabalin unay. . . Ket saan a dagitoy naganos ti kanginginaan, no di ket dagitoy balbag, (azul).

Ket inlasinna ti tallo a batbato a saan unay a dadakkel, ngem nabengbengda, ket nasayaat unay ti pannakatikap da nga agarup bumalbag.

Numan pay babbabassitda ngem toy naganos, —intuluy-na—mamindua ti pateg da. Kitaenyo toy kabassitan kada-kuada amin, duddua a kilate ti dagsen na, — dua pulo ribo a pisos ti inggatanko ket diak ited no makurangan ti tallo pulo ribo. Ginagarak la ti nagbanyaga a napan gimmatang.

Daytoy maysa, a nasarakan kadagiti pagminasan sadi Golconda, tallo a kilate ket gudua ti bantot na ket nasurok a pito pulo ribo a pisos ti pateg na. Ti Birrey sadi India ud-udanna iti sangapulo ket dua ribo a libra esterlina iti suratna a kaaw-awtko idi kasanga-aldaw.

Iti saklang ti kasta unay a kinabaknang, a natiptipon iti ikot daydi a tao, a kas la awan an-ania na nga agsasao, dagiti

silalawlaw kasda marikna ti alikaka da a malaukan iti kigtot. Ni Sinang namin-ado a pinagsaltekna ti dila na, ngem ni inana saan na a kinudduten, nalabit gapo ta nadageman, wen ket di no pinagarupna a ti maysa nga agtagtagilako a kas ken Simoun dina pagan-ano ti agganansia iti maysa a lima a pisos sumurok, kumurang, gapo iti maysa a siddaaw a di mapuutan a ibbatan. Isuda amin kitkitaenda dagidi batbato, awan ti uray maysa a nangipakita iti kalikagom na a sumagid, agbutengda. Ti naglabes nga ayat da pinukaw ti siddaaw da. Ni Kabesang Tales kumitkita kadagiti kataltalunan, ket panpanunutenna a ti maysa laeng a brilyante, nalabit uray ti kababassitan, umanayen a panubbutna iti anak na, pangispalna iti balay na ket nalabit a pangumana iti sabali manen a daga. Dios! Apay aya a ti maysa kadagidi a batbato napatpateg ngem ti balay ti maysa a tao, ti talged ti maysa a balasang, ken ti talingenngen ti maysa a lakay kadagiti maudi nga alldaw ti panagbiag na!

Ket ni Simoun, a kasna man napadtuan dagiti panpanunot na, kinunana kadagiti nanglawlaw kenkuana:

—Ket ni, kitaenyo, kitaenyo; ti maysa kadagitoy babassit a batbato a balbag a kas la di pay kinaptan ti dakes ket kas dida mangan-ano, nadarisay a kas darat a babassit a naggapo sadi langit, ti maysa a kas ti daytoy, a naitumpong ti inna pannakaited, immanay a pinagpaibelleng ti maysa a tao iti kabusor na, iti maysa a naganak, a napabasol a nangkibor iti pagilian. . . ket ti maysa met a bassit a bato, a kas ti daytoy, nalabaga a kas dara nga agparukpok iti puso, kas ti rikna a bumales, ket naraniag a kas lua ti ulila, immanay met a nangted iti wayawaya na, immanay a nangisubli iti maysa a tao iti balay na, iti ama kadagiti annak na, iti asawa iti dungdungwenna nga asawa, ket nalabit pay a naispal amin dagiti lua ka dagiti amin nga agnaed itoy Pilipinas!

Sana inpatitpatit ti ima na iti daydi lakasa.

—Ditoy, adda nga iduldulinko, kas iti upigan dagiti mangngagas, —innayunna iti napigsa a timek ken dakes a sao ti tagalog, —ti biag ken ti patay, ti sabidong ken ti agas, ket umanay ti sangarakem kadagitoy a batbato a panglayusko iti lua ka dagiti amin nga agnaed itoy Pilipinas!

Isuda amin kinitada a sikikigtot ket naawatanda a pudno ti sao na. Iti daydi timek ni Simoun, adda nadlaw a nakaddidillaw nga aweng ket nakabutbuteng a sal-it ti kasla agruar iti likod ti antiukos na a balbag.

Kasna pammasardeng iti rikna a pinarnuay dagiti batobato-na kadagidi nanumo a tattao, ni Simoun binagkatna ti bau-

deja ket inpakitana ti lansad na a nakaidulinan ti *sancta sanctorum*, ti kapatgan dagiti napateg. Ado nga up-upigan a lalat sadi Rusia, a nabaetbaetan iti kapas, ti namunno iti uneg na a naap-apan iti tersiopelo a nalidem. Isuda amin ur-urayenda a makakitada iti datdatlag. Ti asawa ni Sinang namnamaenna a makakita ka dagiti dadakkel a batbato nga agipugpugso iti apoy ken agraniag iti let-ang ti sipngget. Ni Kapitan Basilio kasla adda iti ruangan ti kinaagnanayon; inda man makakita iti sangkabassit a pudno, sangkabassit a maarikap, sangkabassit a langa ti nabayag a inna tinagtagainep.

—Ta iso ti ukkor (kolor) ni Cleopatra, — kinuna ni Simoun, ket innalana a siaannad unay ti maysa a kaja a dalumpinas a kasla panagyan ti bulan no bassit pay; —maysa toy a saniata a di mabalina a patgan, maysa a saniata a naikari kadagiti museo, kadagiti babaknang laeng a pagpagilian.

Daydi a saniata kasla ukkor (koliar) a nagtitipunan dagiti nadumaduma a bitinbitin a balbalitok a nakailadawan dagiti ruprupa dagiti dinidios da idi inuna, a naibabaet kadagiti sinan-alukap a naganos ken balbag, ket iti tengnga na, adda maysa a sinan-ulo ti buitre, a bato ti naaramid a ti burikna nailangi unay, iti nagbaetan dagiti dua a paypayak a siu-ukrad, kaarig ti turay ken ramen dagiti ar-ari a babbai sadi Ejipto.

Ni Sinang, idi nakitana, indusngina ti agong na ket nagmisugsog a kasla ubing, no mangumsi, ket ni Kapitan Basilio, numan pay kasano nga ayat na kadagidi nagkauna, dina natengngel ti dila na a nangbalikas iti maysa a; *ni! jania met!* ti napaay.

—Maysa a gameng a nasayaat unay ti pannakataginayonna ket nganngani adda dua ribo a tawen nan.

—Phs! —dinaras a kinuna ni Sinang, tapno di mairubo ni ama na.

—Ang-ang! —kinuna ni ama na, a natengngelna ti imuna a pannakapaay na; — ammom ket di no di dayta nga ukkor (koliar) ti nakautangan iti agdama a langa ti lubong? Dayta ngata nga ukkor ti pinangsulisog ni Cleopatra kada Cesar ken Marco Antonio... dayta nga ukkor inna ngata nangngeg dagiti nasged a balbalikas ni ayat dagidi dua a kalaingan a makigubgubat kadagidi nga al-aldaw, dayta nga ukkor inna nangngeg ngata dagiti kasisin-awan ken katatarakian a sasao ti latin, ket ay! kayatmo kuma no sika ti nangyaruat!

—Siak? diak pay kayat a gatangen iti tallo a pisos!

—Mabalin a bayadan iti dua pulo, ang-ang, —kinuna ni Kapitana Tika, a kasla mannakaammo;—ti balitok na, nasa-yaat, ket no matunaw, ado dagiti sabsabali nga al-alajas a pagbalinanna.

—Daytoy, maysa a singsing a nalabit, kukua ni Sila,—intuloy ni Simoun.

Maysa a singsing nga akaba, balitok amin, awan lungog-na, ket adda tanda a naiburik kenkuana.

—Dayta ngata ti indeppelna a pinangtanda kadagiti kedkeddeng na a nangpapatay kadagiti ado a tattao, iti bayat ti panagturay na, — kinuna ni Kapitan Basilio a bimsag iti rag-o.

Ket inna inam-amiris ket kinayatna a binasa ti tanda a naiburik; ngem numan pay kasano a panagbutbutingting na, gapo ta dina met ammo ti *Paleograpia*, awan inna nabasa.

—Ania ket a nagdakkelen ti ramay ni Sila! —kinunana idi agangayen; —lumbot dagiti dua a ramramay tayo; tay kuna-kon, agbaba tayo.

—Ado pay sabsabali nga al-alajas ko. . .

—No kakastoy da amin, Dios ti agngina langen! —insungbat ni Sinang; —kaykayatko dagitay babbaro.

Tunggal maysa pimmili iti maysa nga alajas, adda nangala iti singsing, adda nangala iti relas, adda nangala iti *guardapelo*. Ni Kapitana Tika gimmatang iti maysa a relikario, nga adda linaunna a sangkatipping iti daydi bato a nagsadagan kano ni Apo Tayo a Jesukristo idi maikatlo a panakaitekleb na; ni Sinang, sangaparis nga aritos, ket ni Kapitan Basilio, ti singdan ti relas a itedna iti alperes, dagiti aritos ti dunia nga itedna iti kura, ken sabsabali pay a inna iregalo; dagiti dadduma a taga Tiani, tapno dida maatiw kadagidi taga San Diego, inbukruda met ti adda kadagiti supspot da.

Ni Simoun aggangat met kadagiti al-alajas a kadaanan. agsukat, ket dagiti nainot a inna inkuyug dagiti saan da a masapol.

—Ket, dakayo, awan ilakuyo? —sinaludsod ni Simoun ken Kabesang Tales, idi makitana a sipsiputanna kadagiti matmata na a siaapal dagidi panaggiginnatang ken panagsisinnukat.

Ni Kabesang Tales kinunana a dagiti al-alajas ti anak na nailakudan ket dagiti natedda awan pateg da.

—Ket daydi relikario ni Maria Clara? — sinaludsod ni Sinang.

—Ay wen! ¡pudno!—kinuna daydi tao; ket dagiti matmata na rimmaniagda iti apagdarikmat.

—Maysa a relikario nga adda brilyante ken esmeralda na, —kinuna ni Sinang iti daydi agtagtagilako; —inar-aruat daydi gayyem ko idi saan pay a nagmonja.

Ni Simoun saan a simmungbat; insurutna a sigagawawa dagiti matmata na ken Kabesang Tales.

Kalpasan ti inna panaglukatlukat kadagiti naruay a laklaka, natumpunganna ti alajas. Inamiris ni Simoun a nabaybayag, linuktanna, rinipkanna a namin-ado: iso met laeng daydi relikario nga inaruat ni Maria Clara idi piesta ti San Diego nga, iti kaasi na, inna inted iti maysa nga agkukutel.

—Maayatak ti kitana, — kinuna ni Simoun—Mano ti kayatyo?

Ni Kabesang Tales kinudkudna ti ulona nga agngatagata, idi kuan, ti lapayagna, ket kinitana dagiti babbai.

—Adda naipadpaduma a pangayatak iti dayta a *relikario*, —inulit ni Simoun; —kayatyo nga ited iti sangagasot. . . lima gasot a pisos? Kayatyo nga isukok iti sabali? Pumilikayo iti kayatyo!

Ni Kabesang Tales saan a nakatimek, ket kinitana a nagedaman ni Simoun, a kasla agduadua iti inna nangngeg.

—Lima gasot a pisos? —indayamudumna.

—Lima gasot,—inulit daydi agtagtagilako, a timekna ti nagbaliw. Ni Kabesang Tales innalana daydi *relikario*, ket namin-adu nga inna binalibaliktad: napigsa ti panagpitik dagiti pispispisna; mamigerger dagiti im-imana. No ngatan panayunanna pay? daydi a *relikario* mabalinna ida nga ispalen; naimbag unay daydi a kanito, ket awanto ngata ti kasdin.

Amin dagiti babbai kirkirayanda tapno ilakunan; ni laeng *ermano* Pendrang ti saan, iso nga, iti butengna a masubot ni Juli, kinunana, a timekna ti kasla unnoy ti manglualo:

—No siak, idulinko a kas maysa a *relikia*. . . Dagiti nakakita ken Maria Clara iti konbento nasarakanda a nakuttong unay, nakuttong unay, ket kunada nga apaman la ta makasao, ket patienda a matayto a kas maysa a santa. . . Ni Padre Salvi naimbag unay ti saona kenkuana, ta isu ngamin ti konpesarna. Kas ngata ti gapon a ni Juli dina kinayat a inlako, ket kinaykayatna a bagina ti naisalda.

Dagitoy a sasao adda nagpaayanda.

Ti lagip ti anakna pinagtubengna ni Kabesang Tales.

—No palubusandak,—kinunana—innak idiyay ili, ta innak yuman itay anakko; di pay rumabii addaakon.

Kasta ti nagtulaganda, ket ni Kabesang Tales immulog a dagus.

Ngem, idi addan iti ruar tiway, nakitana iti adayo, ti maysa a dana nga agturong iti bakir, daydi praile nga agaywan iti *asyenda* ken maysa a lalaki a nabigbigna nga iso daydi mangala kadagiti dagdagana. Ti maysa a lalaki a makakita iti asawana a sumbrek, nga adda kaduana a sabali a lalaki, iti maysa a siled a nalmeng, saan nga adadda ti pungtot ken imonna ngem ni Kabesang Tales idi nakitana dagidi dua nga agturong kadagiti taltalonna, taltalon a inna dinaldalu-san ken pinaspasayaat, ket inpapanna a mabalinna nga ipatawid kadagiti annakna. Inpagarupna a dagidi dua agkatkatawada, rabrabakenda ti kinaawan ti mabalinna nga aramiden; immapay iti lagipna daydi saona; “diakto ida itedno saan a iti manibog idi darana ken mangikali kadakuada iti asawana ken iti anakna” . . .

Nagsardeng, inyaprusna ti maysa nga imana iti mugin-na, ket inkidemna dagiti matmatana; idi immulagatna ida, nakitana a daydi tao, uray la matirtiritir nga agkatkatawa ket daydi padi-uldog iniggamanna ti buksit na a kasna pangsarapa tapno saan a bumtak iti ragsak, ket idi kuan, nakitana nga itudtududa ti balay na, sada man agkatawan.

Immaweng ti nagdenggan na, nariknana iti lawlaw dagiti pispispis na ti waneswes ti maysa a pagbaot, daydi ulep a nalabaga nagpakita manen kadagiti matmata na, nakitana manen dagiti bangbangkay daydi asawa ken daydi anak na, ket iti sibay da adda daydi tao ken daydi praile nga agkatkatawa ken agbanbannikes.

Nalipatanna amin, nagsubli, ket sinurutna ti dana a nagaan dagidi dua: iso ti dana nga agturong kadagiti taltalon na.

Ni Simoun nagbanbannog a nagur-uray iti panagsubli ni Kabesang Tales iti daydi a rabii.

Iti sumuno nga aldaw, idi bimmangon, nadlawna a ti lalat a supot ti rebolber na, awan nagan: linuktanna, ket iti uneg, nasarakanna ti maysa a papel a nakabungunan daydi relikario a balitok agraman dagiti esmeralda ken brilyante ken sumagmamano a binbinnatog a naisurat iti sao ti tagalog, a kunada:

“Pammakawananyo kuma, apo, ta idinto ta addakay iti uneg ti balay ko, alaek ti kukua yo: ngem, mapilitak, ta masapol, ket ti kasukat ti rebolber yo, addayta nga ibatik ti relikario a kalkalikagumanyo unay. Masapulko ti igam, ket in-nak tumipon kadagiti tutulisan.

"Igunamgunamko kadakayo, a dikay patpatuluyen ti dalan yo, tano matnagkay iti ima mi, gapo ta saan kayto met-ten a sangailik, indakayto dawatan iti nawadwad a subbot.

TELESFORO JUAN DE DIOS."

—Nagangayan na, napan tay taon! —indayamudom ni Simoun a immanges; —adda bassit kasta-kasta ti nakem na. . . ngem naim-imbag; ammonanto a tungpalen dagiti karkari na!

Ket inbilinna iti ubing na nga agbarangay iti danaw a mapan sadi Los Banyos, ikuyugna daydi maleta a dakkal, ket idia y ti pangurayan na kenkuana, ta iso't manal-ay ket ikuyugna met daydi maleta a yan dagiti agdindinamag a batbatona.

Ti idadateng ti uppap a guardia sibil iso ti namagbukel iti nasayaat a rikna na. Mapanda tiliwen ni Kabesang Tales, ket gapo ta dida nasarakan, ni lakay Selo iso ti innala da.

Tallo dagiti napapatay iti daydi a rabii. Daydi praile nga agaywan iti asyenda ken daydi baro nga agikot kadagiti taltalon ni Kabesang Tales, nasarakanda ida a bangkayen, natuntumek dagiti ul-ulo da ket napunno dagiti ngiwngiwatda iti daga, iti kitegan dagiti taltalon ni Kabesang Tales: iti ili, ti asawa daydi natay nga agtaltalon, nabigatan met a pinatayda, ti ngiwat na napunno met iti daga, ket ti tengnedna maputed iti arpadna, adda papel a nakabasaan iti nagan a "*Tales*," a naisurat iti dara a kas la ramay ti akinggapuan. . .

¡Agtalnakayo, dakay natalingenngen nga agindeg sadi Kalamba! Awan ka dakayo ti agnagan iti Tales, awan kadakayo ti nangaramid iti daydiay a biddot! Dakayo agnagankay iti Luis Habana, Matias Belarmino, Nicasio Eigasani, Cayetano de Jesus, Mateo Elejorde, Leandro Lopez, Antonino Lopez, Silvestre Ubaldo, Manuel Hidalgo, Paciano Mercado, agnagankay iti amin ti ili a Kalamba! . . . Ginaikanyo dagiti dagdaga yo, inpakatyo kadakuada ti bannog ti amin ti panagbiag yo, ur-urnong, puypuyat, rigrigat, ken ado a panagitured, ket inikkatda kadakayo dagita a dagdaga, pinagtalawdakayo kadagiti balbalay yo ket inparitda kadagiti dadduma a pasang-bayendakayo! Dida pay la napnek iti pananglabsingda iti linteg, inbaddebaddek da pay dagiti nasantuan a kaddakawayan iti ili tayo. . . Dakayo inpaayo ti bagiyoyo iti Espania ken iti ari, ket idi, ta, iti nagan da, dinawatyo ti linteg, inbellengdakay ket di, a saan a naukom, sinibbarutdakay kadagiti taktakiag dagiti assawa yo, kadagiti ag-agek

dagiti annak yo... Si asino man kadakayo, ad-ado dagiti sinagsagaba na ngem ni Kabesang Tales, ket nupay kasta, awan, awan ka dakayo ti simmapol a is-iso iti linteg... Awan asi, awan ayat iti pada a tao a naipaay kadakayo ket kinamkamatakdakayo agpapan payen kalpasan ni patay a kas ken Mariano Herbosa... Agsangit wenno agkatawakayo kadagita waywayas a purpuro a nakaibellenganyo, nga awan ket inkay maaramid, diyo ammo ti kasakbayan yo! Ti Espania, ti naayat a Espania, adda a sipupusot, ket di bumurong, maladaw wenno masapa, magun-udyunto ti linteg!

XI

LOS BANIOS

Ni Ekselensia, ti Kapitan Jeneral ken Gobernador dagiti Purpuro a Pilipinas napan naganop sadi Bosoboso. Ngem gapo ta masapol a kuyugen ti musiko — ta ti ingget ngato nga agturay saan a nababbaba ngem dagiti ladladawan a kayo a mailiblibot — ket gapo ta ti nadiusan nga *arte* ni Santa Cecilia saan pay a naisaknap kadagiti ug-ugsa ken al-alingo sadi Bosoboso, ni Ekselensia, agraman dagiti musiko ken kimmuyog kenkuana a praile, soldado kada empleado, saan da a nakatiliw iti uray la kuma no maysa a bao, wenna billit.

Dagiti kangangatuan nga agturturay iti pangukuman kas da kitkitaenen nga adudanto dagiti maik-ikkat wenna masukukatan kadagiti sasaad da; dagiti nakakaasi a gubernadorsilyo ken kabesa-de-baranggay madanaganda ket dida makaturug iti buteng da, ania la ket ta mapanunot ti nadiusan nga agan-anop a isukat dagiti bagbagi da, iti kurang ti tudyog dagiti uppattan iti saka nga agnaed iti bakir, kas inaramid idi kua ti maysa nga Alkalde a, no adda papananna, pabaklay kadagiti polistas, gapo ta awan kabayo a naamo a makasalindeg iti bagi na. Saan a nagkurang ti maysa a dakes ti panggep na a nakaidayamudom a ni Ekselensia nalpasnan a inranta nga adda bassit nga aramidenna, ta iti daydi a napasamak, nasirmatana dagiti umuna a tantanda ti maysa a yaalsa a mainumo nga iddepen iti pangrugyan na, ta ti ipapan panaganop, nga awan maanupan, ibabainna ti nagan a kastila, ken no ania-ania pay, ket adda maysan a daksanggasat a kas da inrantan a kagayan iti lalat ti ugsa, idi ta ni Ekselensia, ti naglabes a kaasi na, a ni Ben-Zayb dina ammo no kasano ti inna panangipadayaw, winaknitanna amin dagidi a bakabaka, babaen ti inna panangilawag a kaasianna kan a papatayen a pagay-ayaman dagiti ay-ayop iti bakir.

No paypaysuen ti agsao, ni Ekselensia siraragsak ket sipepennek *inter se* (iti uneg na), ta ania kuma ti naaramid no nakapalusot iti anupan, maysa nga ugsa kadagitay saan a makaam-ammo kadagiti al-alagaden iti pammadayaw iti agturay, ¿adino kuma ti nagtungpalan ti naimbag a damag ti turay? Apay? Ti Kapitan Jeneral ti Pilipinas makapa-

lusot man a kasla agsursuro nga aganop? Anianto ti kuna dagiti indio, a kaduada, addada met panglaingen a umanop? Agpeggad ti Daga a nakayanakan a rebbengna a di masinasina . . .

Iso ti gapo na a ni Ekselensia, nga immisem iti kasla isem ti kuing ket kas la itay maysa a mangan-anop a napaay, inbilinna ti madagdagos a panagsubli da sadi Los Banios, ket iti bayat ti pannagna da dina nalipatan a sinarsarita dagiti balballigi na kadagiti pagan-anupan sadi Espania, a daytay kas la dina unay ibilbilang dagiti pagan-anupan sadi Pilipinas, iso a maitutop unay a ibagana iti daydi a kanito. ¡Pse! Dagiti pagdidigusan idiay Dampalit (Daan paliit; dalan a umilet), dagiti pagin-inudian iti igid ti danaw, ti *tresilio* iti palasio ken ti pay ipapan sagpaminsan iti asideg a danom nga agtapuak, wenno iti danaw dagiti bu-buaya, ad-ado ti pangawis da ket basbassit ti peggad a itedda iti Daga a nakayanakan.

Iti arinunos ti Disiembre, adda ni Ekselensia iti salas a makiay-ayam iti tresilio, a pagur-urayanna iti panangaldaw. Kaddidigusna, imminom iti kadawyan a sangabaso a digo ti niog ket nangan pay iti lulukuten, ket idi, iso ti kasayaat ti nakem na nga agipaalog iti asi ken parabor. Maysa pay a mangnayon iti ragsak na ti inna panangab-abak, ta da Padre Irene ken Padre Sibyla a kaay-ayamna, uray da la kakaasi a mangpanpanunot iti saan a madmadlaw a panagpapaabak da, iso a mamagpungtot met unay ken Padre Camorra, a gapo ta sangsangpetna iti daydi a bigat, dina ammo no ania ti panggep da nga aramiden. Daydi praile nga artiliero, ta ipaypaysuna ti makiay-ayam ket napalalo a panangipasnekna, uray la lumablabbaga ket kagkagatenna dagiti bibbibig na tunggal mailiwda wenno dumakes ti patang ni Padre Sibyla ngem awan maituredna a sawen gapo iti panagraem na iti daydi dominiko; ngem ni Padre Irene iso ti pagipapasan na, ta iti panangipapan na, maysa laeng a nababa ken managlangis ket inna lalaisen ti kinagubal na. Ni Padre Sibyla dina pay kitaen; baybay-anna latta nga agpungtupungtot; ni Padre Irene, ta napakpakumbaba, ikagkagumaanna ti agpakawan ket ap-aprusanna ti murdong ti atiddog nga agong na. Ni Ekselensia agay-ayam a makaay-ayat ket gapo ta nalaing a makiay-ayam, kas ipalpallayaw daydi kanonigo, ammuna a paglak-aman dagiti pagrirriruan dagiti kasugsugal na. Saan nga ammo gayam ni Padre Camorra nga iti rabaw daydi bassit a lamisaan, adda a pagay-ayaman da ti pannakawarwar

ti isip dagiti pilipino, ti pannakaisuro ti sao ti kastila, ket no kuma no naammuanna, nalabit a siraragsak met a nakikastakasta.

Iti balkon a silulukat a naminpinsan, sumbrek ti pul-oy, nalamiis ket nadalos, matamdagan met ti danaw, a danomna ti umanasaas sisasam-it a dumanon iti arubayan ti balay a kas man mangiruknoy iti daton na. Iti makanawan, iti adayo, makita ti puro Talim, a nakasinsin-aw ti balbag na; iti tengnga ti danaw, iti ngangani sango, adda maysa a bassit a puro a nalangto, iso ti puro Kalamba, awan an-ania na, ket umad-adas iti panagyan ti bulan, no bassit pay; iti makatigid, makita ti nakatartaraki nga igid ti danaw a naramenan kadagiti kawkawayan, ti bassit a bantay a mangtamdag iti danaw, sa ti nalawa a katalalunan, sa ti nalabaga a tuktok dagiti balbalay a naiballaballaet iti ngumisit a kinaganos dagiti kayakoy, nga iso ti ili a Kalamba, sa ti igid nga agpukaw iti adayo, sadiay, ti langit abbunganna ti paginggaan ti makita ket bumaba iti rabaw ti danom a pagbalinenna ti danaw a kasla taaw iti kalawa a paneknekanna ti pangnagan dagiti pilipino a "*taaw a tamnay.*"

Iti maysa a suli ti salas, iso ti yan ti sekretario, a situ-tugaw iti sango ti maysa a bassit a lamisaan a nakaiparabawan dagiti sumagmamano a pappapel. Ni Ekselensia nagaget unay nga agbannog, ket dina kayat a dadaelen ti kanito, iso ti gapo na nga adda ti sekretario a bilbilinenna, no madama a mangipangpangulo iti tresilio ken no isekseksek ket ibur-burayda dagiti nipis.

Ket daydi nakakaasi a sekretario agsuysuyaab, sa agun-nat. Iti daydi a bigat, a kas kanayon nga aldaw, ti aramidna iso ti agipaulog kadagiti bilbilin a mangikeddeng iti panagsusukat dagiti pagsasaadan, pannakapasardeng iti pagan-nungan, panagpaibelleng, panangipaay iti kaasi, kdmpy., ket saan pay la a masagsagid daydi dakkal a parikot a kasta unay nagado a pakaringguranna, ti dawat dagiti agad-adal tapno mapalubos kadakuada ti pannakabangon ti maysa nga *Akade-myia* ti sao ti kastila.

Ni don Custodio, maysa a nangato nga agturay ken maysa a praile, a nakadumog a kas la madama nga agpanpanunot, wenna malukluskaw ti naganna Padre Fernandez, addada nga agpagna-pagna iti pungto ken pungto ti salas ket agsasauda iti nabiag, nupay nainayad. Iti maysa a siled a kadenna ti salas, agruar ti litak-litak dagiti bolbola nga agdudungpar,

katkatawa, pagpagaak, ket mailasin ti timek ni Simoun, a namaga ken makasugat: daydi joyero makibilyar ken Ben-Zayb.

Pagammanen, tinmakder ni Padre Camorra.

—Umulog ni Kristo ta iso ti umay makisugal, puniales! —kinunana ket inbatuna iti ulo ni Padre Irene dagiti dua kabulong a nipis a nabati iti ima na;—puniales! abakentay kuma ti *pusta*, no saan a ti *kodilio*, ket naipaabak *por endose*. *Puniales*, ni Kristo ti umay makisugal!

Ket iti pungtot na, ipalpalawagna ti naaramid kadagiti amin nga adda iti salas, nangruna kadagiti tallo nga agpagnapagna a kasna ida pagbalinen a ukom. Agsugsugal ti Jeneral, iso “konkontraenna,” ni Padre Irene, adda “*basas*” nan, “*inarrastrena*” iti “*espada*” ket *¡puniales!* ni kamutig a Padre Irene, dina intulok, dina inted ti “*mala*.” *¡*Ni Kristo ti umay makisugal! Ti anak ni ina na saan a napan sadiay a mangbuong iti ulo na iti awan pagang-angayanna ken mangipaabak iti pirak na.

—Ipagarupna aya—innayunna a silalabaga unay—a sinapulak ti pirak ko iti “*bobilis bobilis*,” iti kasta-kasta laeng. *¡*Ket dagiti indio rugyanda met ti tumawaren! . . .

Ket napan iti siled a pagbibilyaran a ungor a ungor, ket dina inbibiangen dagiti ado a palpalawag ni Padre Irene, nga agpakpakawan ket apru-aprusanna ti agong na, tapno mailemmeng ti nalinis a isem na.

—Padre Fernandez, kayatyo ti tumugaw?—sinaludsod ni Padre Sibyla.

—Diak unay ammo ti tresilio!—insungbat daydi praile nga indungisna ti agong na.

—No kasta, umay ngad ni Simoun,—kinuna ti Jeneral; — e, Simoun, e, *mister!* Kayatyo ti umay makiay-ayam?

—*¡*Ania ti maikeddeng gapo kadagiti *armas de salon?*—sinaludsod ni sekretario idi makitana a naisardeng biit ti sugal.

Ni Simoun intengngaagna ti ulo na.

—*¡*Kayatyo nga alaen ti tugaw ni Padre Camorra, apo Simbad?—sinaludsod ni Padre Irene;—*brilyante* ti isugalmo, saan a *picha*.

—Mabalin,—insungbat ni Simoun, a immasideg ket wi-nagwagna ti *tisa* a nangrugit iti ima na;—ket dakayo, ania ti ikabil yo?

—*¡*Ania pay met ti ikabil mi?—insungbat ni Padre Sibyla. Ti Jeneral ikabilnanto ti kayat na, ngem dakami a relijioso, papadi . . .

—¡Ni!—insengngat ni Simoun, a silalais;—ti ibayad yo, dakayo ken ni Padre Irene, dagitay ar-aramid a kaasi, inlualo, kinasingspet, ¿a?

—Ammuyo a ti kinasingspet a naikawes iti maysa a tao, —insungbat ni Padre Sibyla a siraranga,—saan da a kas bri-lyante a mabalin a paggiinnallowatan, ilako sa man *sublian a ilakon* . . . agtalinaedda iti tao, saan da a mabalin a maited iti sabali . . .

—No kasta, uray no nginniawat laeng ti panagbayad yo kaniak, — insungbat a siraragsak ni Simoun; — dakayo, Padre Sibyla, kas pagarigan, lima a *tantos* ti bayadan yo kaniak, kunayonto: “*iti bayat ti lima nga aldaw, pagpanawak ti kinamarigrigat, ti kinapakumbaba* ken ti *kinasungdo* . . .”; dakayo, Padre Irene kunayunto met; “*yedsok ti kinateppel, ti kinamanangngaasi*, kdmpy.” Makitayo, bassit-usit ti dawa-tek, ket itdek dagiti birbrilyantek.

— Anian a tao daytoy Simoun, ti la mapanpanunutna! —kinuna ni Padre Irene, a nagkatawa.

—Ket ni *daytoy*, — intuloy ni Simoun, a pinikipikna iti naimo unay ti abaga ni Ekselensia, — ni *daytoy*, iti tunggal lima a *tantos*, ikkannakto met iti maysa a *bale* iti lima nga aldaw a pannakabalod; iti tunggal maysa a *solo*, lima a bulan; iti tunggal maysa a *kodilio*, keddeng ti panagpaibelleng, a di pay naikabil ti nagan ti maibelleng; iti tunggal maysa a *bola* . . . maysa a patay, kas pammaypayan dagiti guardia sibil, no ituladda ti kayatko a mapapatay ka dagiti inilin-ili, kdmpy.

Ti pusta nakaddidillaw. Dagidi tallo nga agpagnapagna immasidgeda.

—Ngem, apo Simoun, — sinaludsod daydi nangato nga agturay, ¿ania ti maal-ala yo kadagiti kinkinasingspet a nginniawat, ken kadagiti bibiag, panagpapaibelleng, panagpapatay a nalaka?

—¡Ado! Nabannugakon nga agdengdengngeg kadagiti kinkinasingspet ket kayatko kuma nga alikumkumen amin amin nga adda iti lubong, saak isupot amin ida, saak ipuruak ida iti taaw, uray amin dagiti birbrilyantek ta ikabil ko a mangilenned kadakuada.

—Ania ket dayta a kinamauyungen!—kinuna ni Padre Irene, a nagkatawa;—¿ket dagiti panagpapaibelleng ken panagpappapatay a nalaka?

—Tapno madalusan ti ili ket mapukaw amin a dakes a bin-i . . .

— Ala! Kapungpungtutyo pay laeng dagiti tutulisan, ket dida kay ngad inan-ano, idinto ta nabalindakay kuma a

dinawatan iti ad-ado pay a subbot, wenna innalada kuma amin nga al-alajas yo! *Ombre*, di kay agbalin a naulpit!

Ni Simoun sinarsaritana nga inarang ti sangapangen a tulisan, ket dagitoy, kalpasan ti panangsangaili da a nalain kenkuana iti bayat ti maysa nga aldaw, binay-anda a nangituloy iti pagna na, nga awan ket dinawatda kenkuana a subbot, no di laeng dagidi dua a nakasaysayaat a rebolber na nga *Smith* ken dagidi dua bungon a bala nga inkuyugna. Innayunna pay a dagiti tutulisan pinakumustaanda ni Ekselensia, ti Kapitan Jeneral.

Ket gapo itoy ken gapo ta ni Simoun inna sinarita a dagiti tutulisan ado ti eskopeta, pusil ken rebolber da, ket no maymaysa la a tao, uray kasano ti kaado ti igam na, saan a makalisi, no masarakanna ida, ni Ekselensia, tapno iti kasakbayan, dagiti tutulisan awanen maalada nga igam, mangipa- ulog iti maysa a baro a bilin maipapan kadagiti palpaltog a pagay-ayaman (pistola de salon).

¡Baliktad, baliktad! — isupsupiat ni Simoun; — no kaniak, dagiti tutulisan isuda ti kadadayawan a tattao ditoy a ili; is-isuda laeng ti mangsapol iti bagas a kanenda, kas reb- bengna. . . . Patienyo aya a no ti nakatiliw kaniak. . . , ¡ala! dakayo, kas pagarigan, inibbatandak kuma no di kay immuna nga innala ti kagudua dagiti al-alajas ko, wenna ad-ado pay?

no unay a maysa a nagubal nga amerikano, a pugot (mulato), a lawlaw-asannan ti pannakipagayam na iti Kapitan Jeneral. tapno inna mapagsasawan ni Padre Irene. Pudno met ket di a no ni Padre Irene kuma ti nakatiliw ken Simoun, dina inibbatan, no kaskasdi la ti kabassit ti subbot na.

—Ti dakes, saan nga adda—intuloy ni Simoun—iti ka- adda ti tulisan kadagiti banbantay ken awan matatao; no di ket iti kaadda ti tulisan kadagiti pagpagilian. . .

—Kas kadakayo;—kinuna a nagkatawa daydi kanonigo.

—Wen, kas kaniak, kas kadayo, ilawlawag tay ti ag- sao; ditoy, awan indio a makangngeg ka datayo,—intuloy day- di agtagtagilako;—ti dakes, adda iti kinasaan tay amin a tu- lisan a napatak; inton maaramid ti kasta, ket intay agyanen kadagiti bakbakir, iti dayta nga aldaw, into maispal ti ili; iti dayta nga aldaw, into tumaod ti baro a kapututan a ma- kaammunto a mangurnos iti biang na. . . ket ni Ekselensia mabalinnanto ti makiay-ayam a sitatalna iti tresilio, a di singsingaen ti sekretario. . .

Iti daydi a kanito, ti sekretario nagsuyaab ket inyunnat- na dagidi dua a taktakiagna iti ngatuen ti ulo na, ket kasta

met a inna inyunnat, iti ingga ti nabalin dagiti saksakana a nagsikkawil, iti babaen ti lamisaan a bassit.

Idi nakitada, isuda amin nagkatawada. Ni Ekselensia kinayatna a ginuped dagiti sarsarita, ket inibbatanna dagiti nipis a inna sinekseks, ket kinunana a kasla sipapasnek, kasla siraragsak.

—¡Ala, ala! isunan dagiti ang-angaw kada sugugal; agbannugtayo, ipaypaysutay ti agbannog, ta adda pay la gudua ti uras, sa tay mangaldaw. ¿Ado ti aramid?

Nagtalnada amin. Iti daydi nga aldaw inda pagsasari-taan ti maipapan ti pannakaisuro ti sao ti kastila, iso ti gapo-na nga addada sadiay a nabayagen da Padre Sibyla ken Padre Irene. Paggaammon a ti immuna, kas Bise-Rektor, supiatenna ti gakat, ket ti maikadua annamunganna, ket tultulungan ti "*seniora kondesa*."

—Ania, ania ti adda?—sinaludsod a sigaganat ni Ekselensia.

—Ti *juejion he lah jamah je jalon* (ti maipapan kadagiti *armas de salon*)—inulit ti sekretario, a tinipedna ti maysa a suyaab.

—¡Maiparitda!

—Pammakawananyo, Jeneral,—kinuna daydi nangato nga agturay a singangayed:—ipalubusyo kuma nga ipalagipko a dagiti *armas de salon* maipalubusda kadagiti amin a il-ili ditoy lubong. . .

Ti Jeneral intal-una ti abaga na.

—Ditay tumultulad iti uray si asino a pagilian ditoy lubong,—kinunana a simamaga.

Ni Ekselensia ken daydi nangato nga agturay kanayon nga agdumada iti pamanunutan, ket umanay ti panagdillaw ti naudi, tapno ti immuna ipapatina ti kayat na.

Ti nangato nga agturay pimmasdas iti sabali a pammayan.

—Dagiti *armas de salon* isuna la a mabalinda a danaren dagiti babao ken manmanok,—kinunana;—kunadanto pay ket di nga. . .

—Nga upa tayo?—intuloy ti Jeneral a intal-una ti abagana;—ket, ania kaniak? Inpakitakon a saanak a upa.

—Ngem adda maysa a banag,—kinuna ti sekretario;—itay maikapad a bulan, idi naiparit ti pannakaaramat dagiti igigam, naipanamna ka dagiti agiyeg ditoy a taga sabali a daga a dagiti armas de salon inda maipalubos.

Ni Ekselensia nagmurareg.

—Ngem adda pamuspusan,—kinuna ni Simoun.

—Kasano?

—Nalaka unay. Nganngani iso amin nga *armas de salon*, innem a *milimetro* ti *kalibre* da, kasta amin dagiti adda a lako ditoy. Ipalubos ti panaglako kadagiti awan innem a *milimetro* dal!

Isuda amin dinayawda ti napanunutan ni Simoun, malaksid daydi nangato nga agturay, iso a nangyarasaas ken Padre Fernandez a ti kasdi saan a natakne ng ket saan a maikari a naganen panagturay.

—Ti maestro sadi Tiani,—intuloy ti sekretario, a linukib-lukibna dagiti ado a pappapel,—dawatenna a maikkan iti nasaysayaat a balay a pangisuruan, tapno. . .

—¿Ania pay la a balay no adda ngad maysa a kamalig nga agpaay kenkuana nga is-iso?—insamang ni Padre Camorra, nga iminasideg ket nalipatannan ti tresilio.

—Kunana nga awan atep na,—insungbat ti sekretario, ket gapo ta pirak na ti naigatang kadagiti mapmapa ken kukuardro, dina mabalin a baybay-an ida a matudtuduan! . . .

Ngem siak awan bibiang ko iti dayta,—indayamudom ni Ekselensia; — mapan iti *Direktor de Administrasion*, wenno iti Gobernador ti Pangukuman wenno iti *Nunsio* (Pannakabagi ti Papa). . .

—Ti ket ibagak ka dakayo,—kinuna ni Padre Camorra, —dayta a maestrilio, maysa a pilibusterilio a di mapmapnek; ¿patienyo a daytay ereje inna iwarwaras nga agpadpada a mabuyok ti maipunpon iti narambak ken ti saan? !Addanto aldaw a innak sulung-sulungen!

Ket ni Padre Camorra pinetpetanna ti gemgem na.

—Ket no paypaysuen ti agsao,—kinuna met ni Padre Sibyla, a kas no ni Padre Irene laeng ti kasasao na;—ti mayat a mangisuro, mangisuro uray sadino, uray iti langalang: ni Socrates nangisursuro kadagiti lanlansangan dagiti il-ili, ni Platon kadagiti minminuyungan ni Akademo, ket ni Kristo kadagiti banbantay ken dandanaw.

—Aduda dagiti as-asog a dimteng kaniak maipanggep iti dayta a maestrilio,—kinuna ni Ekselensia a nakikinnita ken Simoun, kunak a naim-imbag no mapasardeng.

—¡Maikkat!—inulit ti sekretario.

Nasnaayan daydi nangato nga agturay iti gasat daydi nakakaasi a dumawat iti tulong, ket nasarakanna ket ngad ti pannakaikkat nan, ket kinayatna nga insakit.

—Ti ket pudno,—kinunana, nga adda bassit amak na,—ti panagsursuro saan unay a nasayaat ti pannakataripato na. . .

—Adon ti pirak a in-intekdo a maigatang kadagiti ma-sapsapol,—kinuna a sitatangsit ni Ekselensia, a kasna kinayat a inbaga—;Ad-ado payen ti inaramidko ngem ti annong ko!

—Ngem gapo ta awan met balay a maitutop, dagiti aruaten a gatangen madadaelda. . .

—Saan a mabalin nga aggigiddan amin nga aramiden, —kinuna a simamaga ni Ekselensia;—dagiti mangisursuro ditoy, dakes ti aramid da nga agdawat iti nasayaat a pagyanan, idinto ta dagiti mangisursuro sadi Espania addada a matmatay iti bisin. Napalalo a kinajambog ti kalikagom a nasaysayaat ditoy ngem sadi Espania!

—Pilibusterismo. . .

—;Umuna pay ti Espania, ti daga a nakayanakan! Umuna unay, datayo, kakastila tayo!—innayon ni Ben-Zayb, a matana ti simmilap iti ayat na iti ili na ket limmabbaga pay bassit idi nakitana a maymaysa.

—Manipod ita,—intuloy ti Jeneral,—amin dagiti umasog, maikkatda.

—No ti gakat ko maannugutan kuma,—pinadpadas a kinuna ni don Custodio, a kas no ti bagi na met laeng ti kasasao na.

—;Maipanggep kadagiti balbalay a pagadalan?

—Nalaka, nadaras ket nainot, a kas kadagiti amin a gagakat ko, anak ti nabayag a padas ken pannakaam-ammok iti daytoy a ili. Dagiti il-ili addanto pagadalan da nga awan ket ti mabusbos ti Turay a uray la no maysa a kuarta.

—Maawatakon,—kinuna ti sekretario, a kasla agsasadot, —piliten dagiti il-ili nga isuda ti agaramid.

Nagkatawada amin.

—Saan, apo, saan, apo,—inpukkaw ni don Custodio a napabainan ket limmabbaga pay;—dagiti balbalay addadan a napatakder ket isuna la nga urayenda nga inda maaramat. Nasalun-atda, nasayaatda, nalawada. . .

Dagiti praile nagkikinnitada a nadanagan bassit. Igakat sa ket ni don Custodio a pagbalinen a pagadalan dagiti simsimbaan ken konkonbento wenno balbalay dagiti kukura?

—Kitaentay man!—kinuna ti Jeneral a nagmurareg.

—Jeneral, nalaka unay,—insungbat ni don Custodio nga inlintegna ti bagi na ket pinagbangagna ti timek na, kas kadawyan; — dagiti pagad-adalan sada la aglukat no lawlawasna, ket dagiti palpallutan no aldaw ti ngilin. . . Pagbalinen a pagadalan dagiti palpallutan, uray ka dagiti laeng lawlawasna.

—¡Ni, ni, ni!

—¡Rimuaren!

—Ngem, ¡ania ket ti mapanpanunot yon, don Custodio!

—¡Nakaay-ayat man dayta a gakat!

—Daytoy ti gakat a kunakon, kusayanna aminen!

—Ngem, appo,—inyikkis ni don Custodio, idi mangngeg-na ti kasta unay a sasao;—aramid ti kitaen tayo, adda pay aya sabali a balay a maitutop unay no saan a dagiti palpallutan? Dadakkelda, nasayaat ti pannakaaramidda, ket awan pag-papaayan da kadagiti lawlawas na. Uray pay no babaen ti kinasingpet ti pangkitaan ti gakat ko, nasayaat unay: ag-paayto a kasla pakaguguran ken pakaugasan iti tunggal lawas na dagiti simsimbaan ni sugal, mabalín a kuna.

—Wen a ngem pasaray adda met pallot ka dagiti law-lawas na,—kinuna ni Padre Camorra,—ket saan a nalinteg nga agbayad dagiti kontratista dagiti palpallutan iti Turay. . .

—¡Ni. . . Kadagita nga al-aldaw, maripkan ti pagadalan!

—¡Ni, ni!—kinuna ti Kapitan Jeneral, a naririan,—dayta nakaar-ariék a banag saanto a maaramid iti bayat ti panag-turay ko! ¡Maripkan dagiti pagad-adalan, gapo ta adda sugal! Saan, saan, saan! ¡Umuna pay nga agikkatak iti saad ko!

Ket ni Ekselensia pudpudno a naririan.

—Ngem, Jeneral, naim-imbag ta maripkanda iti sumag-mamano nga aldaw, ngem iti binulan.

—¡Saan a naimbag dayta!—innayon ni Padre Irene, nga adadda pay ti pannakariri na ngem ni Ekselensia.

—Adadda pay a dakdakes a ti sugal adda nasayaat a balay-na, ket ti sursuro awan. . . Ditay agtagtagainep, appo, aramid ti intay kitaen, ket ditay agsinan a mangrikrikna. Gapo la iti pammadayaw tay kadagiti tattao, iparittay ti panagmula iti apian kadagiti il-ili nga iturayantayo, ngem ipalubustayo kadakuada ti panagsusop; rumsua a ditay maikkat ti dakes, ngem agpanglawtayo. . .

—Ngem kitaenyo, ta iti dayta, adda maala ti Turay, nga awan ket ti bannog na, a nasurok a uppat a gasot ket lima pulo ribo a pisos,—kinuna ni Padre Irene a nanegdeg ti ya-abay na iti Turay. . .

—¡Isunan, isunan, appo!—kinuna ni Ekselensia, a ginupedna ti riri;—adda napanunutkon nga aramiden maipanggep iti dayta ket ipangpangrunak ti maipapan iti pannaka-sursuro dagiti kaaduan. ¿Adda pay sabali?

Ti sekretario kinitana a kasla adda bassit danag na da Padre Sibyla ken Padre Irene. Rumuar ti kadadaklanan. Dagidi dua nagsaganada.

—Ti dawat dagiti agad-adal tapno maipalubos ti pananglukat da iti maysa nga *Akademya* ti sao ti kastila,—insungbat ti sekretario.

Nadlaw nga amin dagiti adda iti salas naggarawda ket kalpasan ti panagkikinnita da, inturungda dagiti matmata da iti Jeneral, tapno mabasada ti ikeddeng na. Innem a bulanen a ti dawat dagiti agad-adal nga agur-uray iti keddeng ket nagbalin a kas maysa a *casus belli* (puon ti gubat) kadagiti dadduma. Ni Ekselensia sibababa dagiti matmata na, a kasna itay pangilisi, tapno dida mabasa dagiti panpanunot na.

Ti ulimek nagbalin a nadagsen ket naawatan ti Jeneral a kasta.

—¿Ania ti pamanunutan yo?—sinaludsudda iti daydi nangato nga agturay.

¡Ania kad ti kunak, Jeneral!—insungbat ti nasaludsudan, a intal-una ti abaga na, ket immisem iti napait;—!ania kad ti pamanunutak no saan a daytoy: ti dawat, nalinteg, nalinteg unay, ket kas pay dumlawak ta innem a bulan a inna pinanpanunot!

—Adda ngamin nainaig ket a banag a rebbeng a panunuten,—kinuna ni Padre Sibyla, a silalamiis ket kasna pay inkidem dagiti matmata na.

Ti nangato nga agturay intal-una manen ti abaga na a kas itay dina naawatan no ania daydi a banag.

—Saan la a gapo ta dina pay kanito,—intuloy daydi dominiko,—saan la a gapo ta dayta a dawat inna dadaelen dagiti naiteden a sagsaguday mi. . .

Ni Padre Sibyla dina naitured a tinuloy ket kinitana ni Simoun.

—Ti dawat, nakaaa-tap bassit,—intuloy ni Simoun, a nakikinnita iti dominiko.

Toy nagkiray iti namindua. Ni Padre Irene, a nakakita kadakuada, naawatanna nga istay naabaken ti dawat: ni Simoun supiatenna gayam.

—Maysa dayta a natalna a yaalsa, maysa a gulo iti *papel seliado*,—innayon ni Padre Sibyla.

—¿Gulo, yaalsa?—sinaludsod daydi nangato nga agturay, a kinitana dagiti sitatallaong, a kas itay awan inna maawatan.

—Idaulo dagiti sumagmamano nga agtutubo a matudtudo a nawada unay ti panagpanpanunot da ket napalalo ti ayatda nga agbaliw dagiti agdama a kaskasasaad, no awan sabalin

a panangisao—innayon ti sekretario, a kinitana daydi dominiko.—Adda maysa kadakuada nga agnagan iti Isagani, dakes bassit ti panagul-ulo na... kaanakan ti maysa a padi nga indio...

—Maysa kadagiti kaad-adalak,—kinuna ni Padre Fernandez,—ket kaay-ayok unay...

—*Puniales!* ¡Kaay-ayuyo aya! — inpukkaw ni Padre Camorra;—idiay bapor, bassit la ti di kam nagsinnulungan: ta natangsit unay, ¡indurunko, ket indurunnak met ket din!

—Adda pay maysa a Makaragi wenno Makarai...

—Makarai,—kinuna ni Padre Irene, a simmamang met, —maysa a bumaro a naayat ken nakaay-ayo unay.

Sana inyarasaas iti Jeneral:

—Iso dayta daydi inbagak kadakayo, baknang unay... Ti "*Seniora Kondesa*" igunamgunamna unay.

—¡A!

—Maysa pay nga agad-adal iti Medisina, nga agnagan iti Basilio...

—No dayta ngad Basilio, awan masaok,—kinuna ni Padre Irene nga inggatuna dagiti im-ima na, sana ida inukrad a kas la *agdominus bobiskum*; kaniak, ni dayta, danom a nalinaay. Diak la naammuan no ania ti kayat na ken no ania ti panpanunuten na. ¡Anio ket ti kaawanen ni Padre Salvi, ta iso kuma ti mangibaga kadagiti *antesedentes* na! Kasla nangngegko nga idi ubing pay, adda nakiririanna kadagiti *Guardia Sibil*... ti ama na, natay iti diak malagip no ania a riribok...

Ni Simoun immisem iti nabannayat, awan tagari na, nga inparangna dagiti napudaw ken nasayaat ti urnos da a ngipngipen na...

—¡Aja, aja!—kinuna ti Jeneral, a pinagkutina ti ulo na: ¿Kasta aya? Isuratyo dayta a nagan!

—Ngem, Jeneral,—kinuna ti nangato nga agturay, idi makitana a dakes ti turungenen daydi a banag;—ingga na ita, awan pay ti ania man nga ammo a maisupiat kadagita nga agtutubo; ti dawat da, nalinteg unay, ket awan kalintegan tayo a di mangited, no dagita la pagpagarop ti intay pagbatayan. Ti pamanunutak iso toy: ti Turay, tapno maipakita ti panagtalek na iti Ili ken ti kinasimpa ti nagsaadana, rebhengna nga ited ti dawat da; ket no makitana iti kalpasan-na nga agpalaluda iti kinaimbag na, sa nanto ibabawi. Pambar wenno nalinteg a gapo saan nga agkurang, mabalintay ida a siimen... ¿Ania ti intay pamagluksawan kadagita

nga agtutubo nga iti kalpasan na, mabalinda ti lumdaang, idinto ta ti dawat da adda a naikeddeng kadagiti bilbilin ti ari?

Ni Padre Irene, ni don Custodio ken ni Padre Fernandez immannamongda, ta intangedtangedda dagiti ul-ulo da.

—Ngem dagiti indio dida rebbeng a maammuan ti sao ti Kastila, ¿ammuyo? — inyikkis ni Padre Camorra; — dida rebbeng a maammuan, ta into no kuan, makisusikda ka dataon, ket dagiti indio dida rebbeng ti makisusik, no di la agtungpal ken agbayad... dida rebbeng a maawatan ti sao dagiti linlinteg ken pagpagbasaan, ¡napalaluda a naglaing ken nagayat kadagiti ringringgor! Apaman nga ammuda ti sao ti kastila, agbalinda a kabusor ti Dios ken ti Espania... Basaenyo, no dikay mamati, ti “*Tandang Basio Makunat*”; dayta man ti pagbasaan! ¡Ado ti ibaga na a pudno a kas ti daytoy!

Ket inpakitana ti nabukel a gemgem na.

Ni Padre Sibyla inyaprusna ti ima iti *orden* na, a kasna pangipadlaw iti ganat na.

—¡Maysa la a sao!—kinunana, nga inbabana ti timek na, a kas kayatna ti makisurot, nupay napalalo ti pungtot na;—saan la a ti pannakaisuro ti sao ti kastila ti adda, ditoy adda gubat a tuleng a pagsangwan dagiti agad-adal ken ti *Unibersidad ti Santo Tomas*; no dagiti agad-adal magun-udda ti kayat da, ti dayaw mi into maibaddebaddek, kunadanto nga inabakdakami, ket napalalunto ti ayat da, ket *¡dios*, awanton pigsá, bileg ti kararua, awanton aminen! ¡No madadael ti umuna a sadiri, asinunto ti makaabbeng kadagita nga agtutubo? Ti pannakatnag mi isunto ti pakdaar ti pannakatnag yo! Kalpasan mi, ti Turay.

—*¡Puniales*, dayta, saan!—inyikkis ni Padre Camorra;—*¡kitaento no asino ti napigpigsá ti danog na!*

Idi kastan, nagsao ni Padre Fernandez, iso nga iti bayat ti panagsussusikda, awan inaramidna no dila nagis-istem. Isuda amin dimngegda a sipapasnek, ta ammuda a nalaing ti ulo na.

—Saan a iso ti panggapuan yo a gumura kaniak, Padre Sibyla, no maidumaak ka dakayo iti panagkita iti dayta a banag, ngem kagagasat kon sa ti nganngani kanayon a maisupsupadi kadagiti kakabsat ko. Kunak, ngarod, a saan tay a rebheng a pasipngeten unay ti panagkita tayo. Ti pannakaisuro ti sao ti kastila mabalin a ipalubos, nga awan ket ania man a peggad, ket tapno saan a maipakita a kas maysa a pannaka-

abak ti Unibersidad, rebbengtayo, datay a dominiko, ti mangpigsa ken nangnangruna a maragsakan iti pannakaipalubos na; iso dayta ti yan ti *politika*, ti sikap. ¿Ania ti gapo na a kanayuntay la a makisupsupiat iti ili, idinto ta datayo, datay ti basbassit, ket isuda, isuda ti ad-ado, idinto ta datay ti makasapol ka dakuada, a di ket isuda ti makasapol ka datayo? —Aguraykayo, Padre Camorra, aguraykayo! Ipalubusko nga ita, ti Ili, nakapoy ket awan pay unay ammo na, uray siak, kasta met ti panangipapan ko, ngem inton bigat, wenno kasangabigat, saanton. Inton bigat wenno kasangabigat, isudanto ti napigpiga, amudanto ti maitutop ka dakuada ket di tayto mabalina a tubngen, a kas ti saan a pannakabalina a panangtubeng a dagiti ububbing, no dumanon ti tawen da, inda maamuan dagiti ado a banbanag. . . Kunak, ngarod, ¿apay a ditay ikalikagom ita, ta awan pay ammo da, a baliwan a maminpinsan ti *politika* tayo, ta intay kuma isaad iti napigpiga a batay, saan a mapukaw, kas ti kinalinteg, kas pagarigan, a saan ket di nga isaad iti batay a kinakuneng? Ta awan kas ti kinalinteg, kanayon a inbagbagak toy kadagiti kakabsat ko ket di dak kayat a pasien. Ti indio, a kas amin dagiti il-ili nga ububbing, diusenna ti nalinteg; dawattenna ti dusa, no makabasol, ket makapungtot, no madusa a dina rebbeng. ¿Nalinteg ti dawatt da? Itedtayo, itedtay amin a pagadalan a kayatda, mabannugdanto laeng: dagiti agtutubo naayatda iti kinasadot, ket ti mangpagaget ka dakuada, iso ti intay panangsupiat ka dakuada. Ti silo tayo, a managan bileg, Padre Sibyla, nagasgas unayen: mangisaganatayo iti sabali, ti silo, a managan panagyaman, kas pagarigan. Ditay agmamausong, aramidentay ti aramid dagiti nasikap a jesuita. . .

—¡O, o, Padre Fernandez!

Saan, saan; ni Padre Sibyla mabalinna nga anusan amin, malaksid ti panangibaga kenkuana a dagiti jesuita ti inda alaen a pagtuladan. Sipipigerger ket sibebessag a nagsausao iti napait.

—Umuna pay nga agpransiskanoak. . . Uray ania, malaksid ti agjesuita! —kinunana iti nalabes a pungtot na.

—¡O, o!

—¡E, e! Padre P. . . !

Ison, isuda amin, a nalipatandan ti Kapitan Jeneral, aggiddanda nga agsausao, agpupukkaw, awan met agkakaawatanen, agsusupadi amin a sasao dan; da Ben-Zayb ken Padre Camorra nagsanguda, ket agpinpinnakitada iti gemgem, ti maysa, ganso kunana, ket ti maikadua, dagiti met agsussusop iti tinta ti iririna; ni Padre Sibyla ibagbagana ti *Capitulo*, ket

ni Padre Fernandez, ti *Summa* ni Santo Tomas, kdmpy., ket kasta da nga ingga na iti simbrek ti kura sadi Los Banios a nangibaga a nasaganan ti pangaldaw.

Timmakder ni Ekselensia ket iso nakaisardengan ti susik.

—¡Ala, appo! —kinunana,—ita, nagbannog tayo a kasla pugot, idinto ta agbakbakasontayo! Adda nagkuna a dagiti banbanag a dadakkel rebbengda a pagsasaritaan, no tartaraudi ti pannangan. Maminpinsan a kasta ti pamanunutak.

—Mabalín a maimpatsutayo,—kinuna ti sekretario a sinairna daydi kasta unay a susik.

—No kasta, ngarod, ipabigattayo.

Timmakderda amin.

—Jeneral, —inyarasaas daydi nangato nga agturay;—ti anak ni daytay Kabesang Tales nagsubli manen a umay dumawat iti pannakapalusot ni apo na a lakay, iso a masakit ket adda ita a balod a naisandi iti ama dayta ubing. . .

Ti Jeneral kinitana a siluluksaw ket inyaprusna ti imana iti nalawa a mugging na.

—¡Karambas! ¡dida la pakanen met datao a sitatalna!

—Maikatlo nga aldaw ita nga um-umayen; maysa a balasang a nakaay-ay unay. . .

¡A, sairo!—inpukaw ni Padre Camorra;—iso met la tay kunak itay: adda ibagak iti Jeneral, iso ti inayak. . . umayko surdungan ti dawat dayta a balasang!

Ti Jeneral kinudkudna ti likod ti lapayag na.

—¡Ala wen!—kinunana;—ti sekretario suratanna iti dua kabatog ti teniente ti Guardia Sibil, tapno ibbattanda! ¡Dida met ket kuna a di ammo ti mangay-ay ken mangngaasi!

Ket kinitana ni Ben-Zayb. Daydi *periodista* nagkiray.

NI PLÁCIDO PENITENTE

Ni Placido Penitente, a dakes ti ulo na ket mata na ti makasangsangit, adda a magmagna iti Escolta nga mapan iti *Unibersidad ti Santo Tomas*.

Apaman la nga adda maysa a lawas na a naggapo sadi ili na, ket namindua a nagsuraten ken ina na nga inulit-ulit-na ti kalikagom na nga agsardengen nga agadal, ta agawiden a mapan agbannog. Ni ina na sinubalitanna nga aganos, ta uray no *bachilier en artes* laeng ti maala na, ta nakaladlad-ningit ti mangbaybay-a kadagiti pagpagbasaan kalpasan ti uppat a tawen a panagbusbusbos ken ado a rigat a linaklak-amda nga agpadpada.

¿Ania ngata aya ti nagtaudan ti gura ni Penitente iti panagadal, idinto ta iso ti maysa kadagiti kagagagtan iti agdindinamag a kolejio ni Padre Valerio sadi Tanawan? Ni Penitente, kunada nga iso ti maysa kadagiti kalaingan a latinista ken kaimbagan a makiergo, maysa kadagiti makaammo a mangkulkol wenno mangsurot kadagiti banbanag a nalaka wenno narigat; dagiti kakailian na kunada nga iso ti kalalaingan, ket ti kura, maipanggep iti kasdi a damag na, pagbalbalinennan a pilibustero, tanda a napatak a iso saan nga ang-ang ken awanan iti kababaelan. Dagiti gagayyem na dida maawatan no ania ti pagayatan na nga agawid ken mangbaybay-a iti panagadal na: awan ar-armen na, di met agsugal, apaman la ta ammuna ti kungkiang ket pasaray met tumugaw iti rebesino; dina patpatien dagiti patpatigmaan dagiti prai-le, pagang-angawanna ti pagbasaan a "*Tandang Basio*", agsursurukan iti pirak, nataraki ti aruat na, ket nupay kasta, awan ayat na a mapan agadal ket karimenna a kitaen dagiti pagpagbasaan.

Iti Rangtay ti Espania, rangtay a ti la nagan na a Espania, ta uray pay dagiti lanlandok a naikapet naggapuda iti sabali a daga, nadapunna ti kasla katiddag ti libot nga agtutubo a mapan sadi Intramuros ka dagiti kolkolejio a pagadalanda. Addada nakakawes iti aruat dagiti taga Europa, nakarting ti pannagna da, ado dagiti pagpagbasaan ken kukuaderno a bi-

nitbitda, kas da madandanagan a mangpanpanunot iti leksion ken komposision da; isuda dagiti agad-adal iti Ateneo. Dagiti letranista (agad-adal idiay San Juan de Letran) maila-sinda gapo ta nganngani isuda amin nakakawesda iti aruat ti pilipino, ad-aduda ket basbassit dagiti pagpagbasaan a bit-bitenda. Dagiti agad-adal iti Unibersidad, natartaraki ket nadaldalos ti aruat da, nainayad ti pannagna da, ket saan a pagbasaan ti iggaman da, no diket *baston*. Dagiti agtutubo nga agad-adal sadi Pilipinas saan da unay a naringgor ken natagari; kasla itay adda panpanunutenda; uray asino a makakita ka dakuada kunaenna nga iti sangwanan dagiti matmata da, awan rumaniag a inanama, awan makaay-ayo a kasakbayan. Numan pay maiballaballaet a mangparagsak iti daydi a libot dagiti nakaay-ayo ken nagpaiduma iti buya a babbalasang, nga agad-adal iti Eskuela Munisipal, a kadagiti ab-abaga da adda naikabil a sintas, ket binitbitda dagiti pagpagbasaan da, ket sarsarunuen ida dagiti babaunen da, apaman la ta adda agbettak a katawa, apaman la ta adda mai-palapayag a maysa nga angaw; awan dagitay dandaniw, awan dagitay naragsak a sasao; isuna la nga iti sagpaminsan, adda nadagsen nga angaw ken kinnasir ka dagiti babassit. Dagiti dadakkelen istay patinayon a narangada ken nasayaat ti gunay da a kas ka dagiti agad-adal nga aleman.

Ni Placido sinurutna ti *Paseo de Magallanes* a mapan sumbrek iti bet-ang idi, ruangan ti Santo Domingo; pagam-muannan, adda simmipat iti abaga na, ket dinagusna ti tim-maliaw a sipupungtot.

—¡Ole, Penitente, ole, Penitente!

Daydi, iso ni kaadalan na a Juanito Pelaez, ti *barbero* wenno kaay-ayo dagiti mangisursuro, awan kas kenkuanan iti kinapilyo ken kinadakes; ti panagkitkita na, nasikap, ket ti isem na, isem ti bulbullagaw. Anak ti maysa a *mestiso-kastila*,—nabaknang nga agtagtagilako iti maysa kadagiti arrabal, iso nga amin a ragsak ken inanama na insaadna iti kinalaing ti ulo ti anak na—ado ti maikari na gapo iti kinasutil na, ket yaman pay iti kadawyan na a mangrabrak kadagiti amin a tattao, sa aglinged iti likudan dagiti kakadua na, adda naipadpaduma unay a kubbo na a kasla umadadda tunggal agaramid kadagiti minamauyong ken nakakatkatawa.

—¿Kasano ngad la a panagragsak mo, Penitente?—sinaludsudna, ket sinipatna iti napigsa ti abaga ti kadua na.

—Kastoy, kastoy,—insungbat ni Placido, a kasla napnuan bassiten,—ket, sika?

—¡Naimbag unay! Ti kura sadi Tiani inawisnak a napan nagbakasion sadi ili na, napanak... chiko! ¿am-ammom ni Padre Camorra? Iso, maysa a kura a nawada, kasla bulos, kampetsano unay, naragsak, naragsak unay, kasla ken Padre Pako... Ket gapo ta addada babbalasang a nalapsat unay, kanayon a inkam agjarana, iso, aggitarra, ket kantaenna dagiti *peteneras* na, ket siak, agbiolinak... Kunak ken ka, chiko, a napalalo a ragragsak mi; ¡awan balay a di kam nauli!

Sa adda inyarasaasna ken Placido, ket nagkatawa. Ket gapo ta kasla nasdaaw ni Placido, innayunna:

—¡Mabalinko a sapataan! Awan pamuspusan da, saan da a makalisi, ta maysa la nga *espediente gubernatibo*, awan ni ama dan, wenna ni asawa da, wenna ni kabsat da! ket malpas metten! Ngem adda nasarakanmi a maysa nga ang-ang, ar-armen sa ni Basilio, ammom? ¡Kitaem ti kinaang-ang ni dayta Basilio! ¡Armenna ti maysa a babai nga awan ammona nga uray la no maysa a sao ti kastila, awan pirak na ket pina-tagtagabo pay! Awan kas kenkuana iti kinaatap, ngem nalapsat; ni Padre Camorra naminsan a rabii minalmaluna ti dua a babbaro a napan nangtapat kenkuana ket diak ammo no apay a dina ida pinapatay. Nupay kasta, naatap laeng, kanayon a naatap! ¡Ngem matnagto a kas kadagiti amin a babbai sadiay, kas kadakuada amin!

Ni Juanito Pelaez nagkatawa iti kasta unay, a kasla itay mailangit kadagiti sasao na. Ni Placido kinitana a siluluk-saw.

—Denggem, ket ¿ania ti inbagbaga ti katedratiko idi kalman?—sinaludsudna, nga inpasabalina ti sarita na.

—Idi kalman, awan klase.

—¡Ojo! ¿Ket, idi kasangaaldaw?

—¡Ni, Juebes!

—Ay wen, nagbabuyakon! ¿Ammom, Placido, nga agbalbalinak a babuyen? Ket, ¿idi mierkoles?

—¿Idi mierkoles? Agurayka... idi mierkoles, nagarbis.

—¡Nagimbagen! ¿Ket idi martes, chiko?

—Idi martes, nagkanaganan ti katedratiko ket napanmi kinablaawan, nangipankam iti orkesta, rineppet a sabsabong ken sumagmamano a *regalo*...

—¡A, karambas!—kinuna ni Juanito,—nalipatak, ¡nagbabuyakon! Denggem. ¿Ket, sinaludsudnak?

Ni Penitente inngatuna ti abaga na.

—Diak ammo, ngem intedda kenkuana dagiti nagnagan dagiti napan.

—¡Karambas! . . . denggem, ket idi lunes, ¿ania ti naaramid?

—Gapo ta iso ti umuna nga aldaw a kaadda ti klase, bina-sana ti lista, nangte diti leksion: ti maipapan kadagiti sar-sarming. Kitaem, manipod ditoy ingga na sadiay, ipaulo amin nga awan lablabasan. . . baktawan amin daytoy, sa man tuyen!

Ket intuduna iti Pisika, ni Ramos, dagiti paspaset a ma-adal; pagammuannan, timmayok ti pagbasaanen, ta sinipat ni Juanito nga inpangato.

—¡Ni, baybay-am dagita lekleksion, agpitsidutayo!

Dagiti agad-adal sadi Manila naganenda iti aldaw a *pitshido* daytay nagbaetan ti dua a piesta iso a pukawendan a kasla napsit, gapo laeng ta kasta ti kayat da.

—¿Ammom nga agpaypayso unay a baboy ka?—kinuna ni Placido, a sipupungtot ket pinidutna ti pagbasaan ken dagiti pappapel na.

—¡Agpitsidutayo — inulit ni Juanito.

—Ni Placido madi: no duddua laeng ti saan a sumbrek, saan da a ripkan ti maysa a klase a yan ti nasurok a sangagasot ket lima pulo. Nalagipna dagiti banbannog ken panagin-inot ni ina na a mangibusbusbos kenkuana sadi Manila, idinto nga adda nga agrigrigat, a paritanna pay ti bagi na iti iso amin.

Iti daydi a kanito, sumbrekda iti bet-ang ti Santo Domingo.

—Ita malagipko,—kinuna ni Juanito idi makitana ti bas-sit a plasa iti sango ti daan nga Aduana (iso ita ti yan ti Central Bank); ¿ammom a nadutukannak nga agdawat iti ur-or?

—¿Ania nga ur-or?

—¡Agpaay iti *monumento*!

—¿Ania a *monumento*?

¡Ni! Ti *monumento* ni Padre Baltazar, ¿dika ammo aya?

—?Ket, asino dayta Padre Baltazar?

—¡Kita kadi! ¡Maysa a dominiko a! Iso ti gapo na a da-giti agad-adal ti dawatan dagiti papadi. !Ala, yegmo ta tallo wenno uppat a pisos mo, tapno makitada a naayattayo! Tap-no di makuna, kaano man, a isuda nasapulda nga inikkatan ti bulsa da a nagpabongon iti maysa a ladawan. ¡Ala, Pla-cidete, ta saan a mapukaw dayta a pirak!

Ket pinakuyuganna dagitoy a sasao iti kiray nga adda kayatna nga ibaga.

Ni Placido nalagipna ti naaramid iti maysa nga agad-adal a naingatngato latta gapo ta nangnangted iti tumaytayab a managan kanario, ket nangted iti tallo a pisos.

—Ni, kitaem, ¿ammom? lawlawagek a isurat ti nagan mo, tapno ti propesor inna mabasa, ¿makitam? Placido Penitente, tallo a pisos. ¡A! ¡denggem! Iti uneg ti sangapulo ket lima nga aldaw, agkanaganan ti propesor ti Historia Natural. . . Ammumon a naimbag unay, saan na a yug-uged ti panaglampong ket di pay manglekleksion. ¡Chiko, rebbengtay ti agyaman!

—¡Pudno!

—¿Ket, ania ti kunam, dina rebbeng a intay rambakan? Ti orkesta rebbengna a saan a maatiw iti inpan yo ken Katedratiko ti pisika.

—¡Pudno!

—¿Ania ti kunam no sagdudua a pisos ti ited ti tunggal maysa kadatayo? Alan, Placiding, sika ti mangirugi a nangted, tapno sika ti umuna iti *lista*.

Ket gapo ta makitana a ni Placido itedna a di agkitakit daydi dua a pisos a dinawatna, innayunna:

—Denggem, mangtedka iti uppat, ta isublikto met la kenka ti dua; pangar-arak laeng.

Ket no isublim met laeng, ¿ania pay la ti pangtedak? Umanay ti panangikabil mo nga uppat.

—¡Ay, wen! Pudno. ¡Nagbabuyakon! ammom nga agbalbalinak a babuyen? Ngem, itedmo laeng a, tapno adda ipakitak.

Ni Placido, tapno dina pagulbuden daydi padi a namuniag ken kuana, intedna ti dinawat da ken kuana.

Dimtengda iti Unibersidad.

Iti ruangan ken iti nagatiddagan dagiti ig-igid ti dalan nga adda iti agsumbangir, iso ti yan dagiti agad-adal nga agururay iti yuulog dagiti mangisursuro. Dagiti agsagsagana nga agadal iti kina-abogado, dagiti adda iti *kinto anio* ti *Segunda Enseniansa*, dagiti agsagsagana nga agadal iti kinamediko adada a napurukpurok a siraragsak: dagiti naudi, nalakada a mailasin gapo iti aruaten da ken gapo pay kadagiti gunggunay da nga awan kadagiti dadduma: ti kaaduan da naggapuda iti Ateneo Munisipal ket kadakuada, makitatayo ni dumadaniw a Isagani a mangilawlawag iti maysa a kadua na no kasano ti ibabales ti lawag. Iti maysa a purok, agsususik, agsusupiatda, adda mangibaga kadagiti sasao ti propesor, adda mangisamang kadagiti mabasbasa kadagiti pagpagbasaan da, adda mangisair kadagiti *principios askolasticos*; iti

sabali met a purok, iwaswasawasda dagiti pagpagbasaan da, ket yug-ugisda iti daga dagiti basbaston da a pangilawagda iti kayat da nga ibaga; sadiay, addada mangpaliw kadagiti mananglualo nga mapan iti asideg ti simbaan ket ibagada iti naragsak dagiti mapaliw da. Adda maysa a baket a nagsadag iti maysa a balasang, agpilpilay a sisisingpet: ti balasang magmagna a kumitkita iti baba dagiti matmata na, sibubuteng ken sibabain a lumabas iti sango ti kasta unay nagado nga agkitkita; ti baket ingatuna ti pandiling na, a kita ti kape, kadagiti *Ermanas ni Santa Rita*, ta ipakitana dagiti saksaka na a nalukmeg ken dagiti medias na a puraw, ungtanna ti kaduana, ket kitaenna a sipupungtot dagiti natured nga agsisiim.

—*Saragate!* — kinunana a sipupungtot, — *dimio* ida kitkitaen ibabam dagiti matmatam!

Awan la ti dida madillaw, awan la ti dida pagangawan ken pagsasaritaan.

Pasaray maysa a nasayaat unay a lugan a *biktoria* nga agsardeng iti ruangan ti simbaan a mangipan iti sangakabbalayan a mananglualo; inda suknalan ti Birjen del Rosario iti aldaw a kaay-ayuna; dagiti matmata dagiti naalikuteg ti panagkitkita da tumademda a mangsirig iti panagyan ken kadakel dagiti saksaka dagiti babbalasang, no dumsaagda iti lugan; pasaray maysa nga agad-adal a rumuar a makita pay la iti rupa na ti isnek ti panaglualo na: napan iti simbaan, ta napanna dinawat iti Birjen a maawatanna kuma a nalaka ti leksion na, ket napan pay bareng adda ti ar-armen na, maki-kinnita bassit kenkuana, sa mapan iti pagadalan a silalagip kadagiti naayat a matmata na.

Ngem kadagiti purpurok adda madlaw a garaw, kasla adda maur-uray, ket ni Isagani sumardeng nga agsao ket bum-sag. Maysa a lugan ti nagsardeng iti ruangan: awan di makam-ammo iti daydi pareja a kabayo a puraw. Iso ti lugan ni Paulita Gomez, ket iso nakadissaagen, a kas la tumaytayab iti pardas, a dina la pinaturay a makitada dagiti saksaka na. Pinaggarawna iti nakasaysayaat ti bagi na, sana inyapros ti imana iti pandiling na, tapno agsimpa dagiti pilpillidis na, sana kinita ni Isagani iti apagdarikmat, a kasla itay dina ginagara, nanglugay, ket immisem. Ni dunia Victorina dumsaag met, iwarasna ti antiukos na, nga insigpit, makitana ni Juanito Pelaez, umisem ket lugayanna a siaayat.

Ni Isagani, a limmabbaga iti ayat, sinubalitanna ket linugayanna a siaalikaka, ni Juanito nagkurno iti nauneg unay,

inikkatna ti kallugong na, ket ti gunay na awan duma na iti pammayan ni agdindinamag a bulbullagaw Panza no inda sipatan.

—*Mekatsis!* ¡ania a balasang daytan!—adda nagkuna, ket inggiddanna ti pimmanaw;—ibagayo iti Katedratiko a masakitak iti nadagsen.

Ket ni Tadeo, ta kasta ti nagan ti nagmasakit, simbrek iti simbaan a napan simmurot iti balasang.

Ni Tadeo kanayon nga aldaw a mapan iti Unibersidad a mangsaludsod no adda klase, ket umadadda nga umadadda ti siddaaw na iti kaadda na: adda pagpagarupenna a sumungad a maysa a *lakuatsa* nga agnanayon ket inal daw a ur-urayenna a dumteng. Ket kanayon a bigat, kalpasan ti panangyawis na a dida sumsumbrek, iso a dina magun-od, pumanaw a pagpambarna ti kaado nga aramid na, papanan na, wenna sakit na, iti pay met ket ngad kanito nga iseserrek dagiti kakadua na iti klase. Ngem, saan a masukisok ti panunot no ania ti gapo na a ni Tadeo maingatngato, kaay-ayo dagiti mangisursuro ket nasayaat ti kasakbayan na.

Idi ta kastan, mangrugi dagiti purpurok nga aggaraw; ti Katedratiko ti Pisika ken Kimika napanen iti klase. Dagiti agad-adal, a kasda nalaap iti pananginanama da, nagturingda iti uneg, a yeb-ebkasda ti rurod da. Ni Placido Penitente sinurutna dagiti kakadua na.

—¡Penitente, Penitente! — adda nagkuna kenkuana iti nalimed;—¡pirmaam daytoy!

—¿Ket, ania dayta?

—Awan ania man, ¡pirmaam!

Ni Placido kasla adda nanglapigos iti lapayag na; sipapaslep iti lagip na ti naaramid iti maysa a kabesa-de-baranggay sadi ili na, a maipuon iti panagpirma na iti maysa a sinurat a dina am-ammo, nabalod iti no mano a bulan ket bassit la ti dina nakaibellengan iti sabali a daga. Maysa nga uliteg na, tapno maipaslep iti lagip na daydi a pagulidanan, linapigusna iti kasta unay a pigsas. Ket kanayon a no adda mangngegna a masao a mapirmaan, kasla itay inda lapigusen.

—Chiko, pammakawanam, ngem diak kayat ti agpirma no diak umuna a maammuan.

—¡Nagang-angkan! No pirmaan, ngaruden, ti dua a *karabinero a nailangitan*; ¿ania ti kabuteng mo?

Ti nagan a *karabinero a nailangitan*, nakattatalek. Maysa a *sagrado* a gimong a nabangon tapno adda katulungan ti

Dios a makidangadang iti espiritu ti dakes, ken manglapped iti pannakaiserrek dagiti naerejian a kontrabando iti paglakuan ti Baro a Sion.

Tapno maringpas, ni Placido agpirma kuman, ta gumangganat: dagiti kakadua na lulualuendan ti *O Thoma*, ngem kasla nadlawna a linapigos daydi uliteg na, ket kinunana:

—¡Inton malpas ti klase! kayatko a basaen a umuna.

—Atiddag unay, ¿maawatam? daytoy, maysa la nga isuspring iti dawat, nalawlawag, maysa nga isusupiat, maawatam? Da Makaraig ken dadduma pay dinawatda nga adda malukatan a maysa nga Akademya ti sao ti kastila, iso a maysa a pudpudno a kinaang-ang. . .

—¡Ala wen ala wen! chiko, into no kua, ta mangrugidan,—kinunana ni Placido a kinayatna ti nagturay.

—¡Ket no di met basbasaen ti propesor yo ti *lista!*

—Saanman, saanman, basaenna sagpaminsan. !Into no kua, into no kua! Maysa pay. . . diak kayat a supiaten ni Makaraig.

—Saan met a supiaten ket, no di la. . .

Ni Placido dina nangngegen, nakaadayon, ket kasta unay ti karting na a napan iti pagadalan. Nangngegna dagiti ado nga *¡adsum! ¡adsum! ¡karamba! ¡mabasa ti lista gayam!* . . . kinartinganna ti nagna, ket dimteng iti ruangan idi adadan iti *letra Q*.

—!Sinal. . .!—kinunana a kinagatna dagiti bibbibig na.

Nagduadua no sumbrek pay wenno saanen; naguged met langen nga awan, ket di danto met la ikkaten. Sumbrek dagiti agad-adal iti *klase* saan a mapan agadal, no di ket tapno saan a mayuged ti inda panaglampong; iti *klase*, awan sabali a maaramid no di ti panagleksion iti inpaulo, panangbasa iti pagbasaan, ket ado unayen, no adda maysa wenno dua a saludsod a di maawatan, nauneg, nasikap, kasla maysa a burburtia; pudno ket di a saan nga agkurang ti sangkabassit a sermon—kankanayon!—maipapan iti panagpakumbaba, panagtudio ken panagdayaw kadagiti praile, ket iso, ni Placido, napakumbaba, natudio ket managdayaw. Agawid kuman, ngem nalagipna nga umasidegen ti eksamen ket ti propesor na saan na pay a nagsaludsudan ket kasla itay dina pay kinita; naimbag daydi a kanito a pangipadlawanna iti bagi na ken tapno inda maam-ammo. No maam-ammon ti maysa nga agad-adal mabalinen a kuna a mairuarnan dayta a tawen, ta no saan nga ania man ti panangtinnag iti maysa a saan nga am-ammo, masapol a natangken ti puso tapno saan a maasi

ti mangisuro a makakita iti maysa a bumaro a ti la kaadda na iti inaldaw inna ipanekneken a kailalaanna ti ilalabas ti maysa a tawen a panagbiag na.

Ni Placido simbrek, ngarod, ket saan a nagtiltil-ay a kas kadawyan na nga aramiden, no di ket inna pinagtupak dagiti taktakon dagiti sapsapatos na. ¡Ket, pudno a nagun-udna a naglablabetna panggep na! Daydi mangisuro inna kinita, pinagkuribetbetna dagiti kidkiday na, ket pinagkutikutina ti ulo na a kasna la itay kinuna:

—¡Panangsitienka aya, agbayadkantol!

XIII

TI PAGADALAN ITI PISIKA

Ti pagadalan, maysa a nalawa a siled a uppat ti suli na, dadakkel dagiti tawtawa na a narejasan, a serkan a nalaing ti angin ken ti lawag. Iti nagatiddugan dagiti diddiding na a kabiti, adda makita a tallo nga agdaagdan a bato a naparabawan iti kayo, napunnuda kadagiti agad-adal a nasarsarunuda kas ti panagsasaganad dagiti letletra a pangrugyan dagiti nagnagan da. Iti murdong a kaballabag ti ruangan, iti babaen ti ladawan ni San Tomas de Aquino, iso ti yan ti tugaw ti mangisuro, nangato, ket adda dua a babassit nga ag-agdan na iti agsumbangir a bakrang na. No malaksid ti maysa a nataraki a pagsuratan a tabla a naibalay iti dungon, a mabalin a kunaen a saan pay a naar-aruat, ta adda pay la a sisusurat ken kuana ti sao a *¡Biba!* a naikabil idi immuna nga aldaw a panaglukat ti pagadalan, awan makita sadiay a sabali nga alikamen, adda man pagpaayan na wenno awan. Dagiti diddiding a napintaan iti puraw a dagiti dadduma a paspaset da naikkan da iti *asulejo* tapno saan a marusarusan, naminpin-san latta nga awan adda; awan uray maysa la a nayuged, wenno ladawan, wenno uray anniniwan laeng dagiti maar-aramat iti Pisika! Dagiti agad-adal awan sabali a masapol dan, awan mangbirok iti pannakaisuro na iti aramid ti maysa a pagsiriban a pudpudno a masapol a maipadas tapno maawatan; nabaybayag a tawtawen a kasta ti inna pannakaisuro ket ti Pilipinas saan a naan-ano, ngem nagtaginayon ket di a kas idi punganay. Pasaray met laeng adda umulog sagpaminsan nga aggapo sadi langit a maysa a bassit nga alikamen a maipakita iti adayo kadagiti agad-adal, a kas ti pannakaidiaya ti *Santisimo* kadagiti tattao a sipaparintumeng, maysa a mabalin a naganen iti *kitaennak ket dinak sagiden*. Sagpaminsan, no daytay adda umay a mangisuro a naayat bassit, adda maysa nga aldaw a maipudi iti uneg ti makatawen a panangsuknal iti nalmeng a *Gabinete* ken panangsiddaaw manipod iti ruar ka dagiti saan a maaw-awatan nga ar-aruat, a naikabil iti uneg dagiti pagiduldulinan; awan makabalin nga agasog; iti daydiay nga aldaw, ado unay dagiti makita a latlata, sarsarming, tubtubo, disdisso, ligligay, kamkampana; kdmpy; ket

dayta lattan; ket ti Pilipinas di met maan-ano. Dagiti agad-adal ammuda met ket di unay a dagidi nga al-alikamen saan da a nagatang nga agpaay kadakuada; inaimbag nga ang-ang kuma dagiti praile, no kasta! Ti *Gabinete* naaramid, tapno adda maipakita kadagiti taga sabali a daga ken kadagiti nangato nga agturturay nga aggapo sadi Espania, tapno iti inda pannakakita, inda pagkutien dagiti ul-ulo da a sipepenek, ket tinto met kadakuada manguyog umisem a kasna itay kuna:

—¡E! ?dakayo inpagarupyo aya a dakami, praile kam a naudi unay? Saan, ta kumuykuyugkami iti pannagna dagiti tawtawen; adda maysa a *Gabinete* mi! . . .

Ket dagiti ganggannaet ken dagiti nangato nga agturturay, a kasta unay a inda pannakasangaili, indanto isurat iti kalpasan na kadagiti pagpagbasaan a suratanda a mapanaganaan iti *Panagbaniaga* wenko *Laglagip*, a: “ti Real ken Pontifisia nga Unibersidad ti Santo Tomas sadi Manila, nga iturturong dagiti mamasirib a dominiko, addaan iti nasayaat unay a *Gabinete* ti Pisika a pagsursuruan dagiti agtutubo . . . Iti tinawen, adda maysa a dua gasot ket lima pulo nga agadal itoy a pagsiriban, ket di ammo no gapo iti kinamayyet, kinasadot, wenko kurang ti kabaelan dagiti indio, wenko gapo iti sabali a banag a *etnolohika* wenko saan a mautob a riknaen . . . agpapan ita, awan pay laeng ti timmaod kadagiti malayopilipino a maysa a Lavoisier, maysa a Secchi, wenko maysa a Tyndall, uray la kuma no anniniwan da!”

Nupay kasta, tapno maibaga ti pudno, kunami nga ti daytoy a *Gabinete* iso ti pagadalan dagiti tallo wenko uppat a pulo nga agadal iti *ampliasion*, babaen ti panangiturong ti maysa a Katedratiko a tungpalenna met ket di a nalaing ti annong na; ngem gapo ta ti kaaduan dagiti agad-adal aggapuda iti Ateneo dagiti jesuita, iso a pakaisuruan toy a pagsiriban iti uneg ti *Gabinete*, saan a kasano ti maala a kas kuma no inna aramaten ken paglak-aman dagiti dua gasot ket lima pulo nga agbayad iti iseserrek da, gatangenda ti pagbasanan da, agadalda ket ipaayda ti maysa a tawen, sa iti kalpasan na, awanto met ammo da nga uray ania. Rumsua, ngarod, a, malaksid ti maysa a naisangsangayan a *kapista* wenko babau-nen a nabaybayag a tawtawen a nangay-aywan kadagiti *mu-seo*, awan nadamag a uray la no maysa nga adda naal-ala na kadagiti lekleksyon a inpaulo a kasta unay rigrigat a nangad-adal.

Ngem subliantay ti pagadalan.

Ti Katedratiko, maysa nga agkabanuag a dominiko, a nangisursuron ti *Kolejio ti San Juan de Letran* iti kasta unay a iget ket nakagun-od iti nasayaat a nagan. Adda damagna a nalaing a *dialektiko* ken nauneg a *pilosofo* ket iso ti maysa kadagiti kasayaatan ti kasakbayan kadagiti kagungluan na. Dagiti lallakay daydayawenda ket ap-apalan dagiti agtutubo, ta kadakuada, adda met gunglo-gunglo. Iso daydi ti maikatlo a tawen a panangisuruna ket nupay iso dagiti umuna a panangisuruna iti *Pisika* ken *Kimika*, masasaon a masirib, saan la a dagiti naayat nga agad-adal ti agkuna, no di pay ket dagiti dadduma a mangisursuro a paalis-alis. Ni Padre Millon, saan a maysa kadagiti kaaduan a tinawen nga agsukat iti isuro tapno inda met makaadal, a daytay maysa da met nga agadal iti yan dagiti dadduma nga agad-adal, nga awan ket sabali a pakaigidiatan da no di ti kinamaymaysa ti adalenda, isuda ti agsaludsod a saan ket a isuda ti masaludsudan, adadda a maawatanda ti sao ti kastila ket saan da nga ageksamen, no agturpos ti tawen. Ni Padre Millon ubugenna a nalaing ti sirib, ammuna ti *Pisika* ni *Aristoteles* ken ti pay met aramid ni *Padre Amat*; basaenna a sipapasnek ti *Pisika*, ni *Ramos*, ket sagpaminsan inna met lukiben ti aramid ni *Ganot*. Nupay kasta, mamin-ado nga iwingwingiwingna ti ulo na a kasla agngata, unisem ket kunana nga idayamudom: *transeat*. No maipapan iti *Kimika*, kunada a saan a kastakasta laeng ti ammo na, nanipod idi inna pinaneknekan, a nagbatayanna ti maysa a sao ni Santo Tomas a ti danom, maysa a naglalaukan dagiti ado a banbanag, a toy nailangitan a Doktor ad-ado pay ti dinanon na ngem da Berzelius, Gay Lussac, Bunsen ken sabsabali pay nga aginsisirib a "*materi-alista*." (Dagiti agkuna a bagi laeng ti adda ket awon kararua). Nupay kasta, ket nupay nangisuro iti *Jeografia*, adda pay laeng duadua na iti panagbukel ti daga, ket unisem iti dakes, no masasao ti panaguddog na ken ti pananglawlawna iti init, a kunkunana:

"Ti panagulbod dagiti bitbituen
maysa a panagulbod a nalaing. . ."

Unisem iti dakes no masasao dagiti dadduma a *teorias fisicas*, ket kunana nga agtagtagainep, no di ket agmauyong, ni jesuita Secchi, iso a padpadaksenna nga agugis-ugis kan iti rabaw ti *ostia*, ta patpatauden ti kinamauyong na maipanggep iti nalabes a panangipasnek na iti sirib maipapan kadagiti bitbituen a iso ti gapo na, kunkunana, nga iparitda nga agmisa; ado met dagiti nakadlaw a kagurana bassit ti pagsiriban a isursuruna; ngem toy saan nga ania man, sasao laeng a parparnuayen ti panaggigidiat iti sursuro ken pammati, ket

nalaka a mailawlawag, saan la a gapo ta ti *Pisika*, maysa a sirib a bunga dagiti padpadas, naminpinsan a patubo ti paliiw, idinto a ti paglaingan na, isuda dagiti sirsirib maipapan iti *Pilosopia*, dagitay bin-ig a panpanunot, saan a maiggaman, no di pay ket gapo ta iso, kas naimbag a dominiko, naayat iti pakaidayawan ti gimong da, ket saan a mabalin nga ayaten ti maysa a pagsiriban a saan a paglaingan ti uray la no maysa kadagiti kakabsat na—iso ti umuna a saan a mamatpati iti *Kimika* ni Santo Tomas — pagsiriban a nakagun-udanda iti saan a bassit a nakaidayawan dagiti gimong a kabusor da, kuna ket di, kasalsalisal da.

Iso daytoy ti mangisuro nga iti daydi a bigat, kalpasan ti pannakabasa ti *lista*, inna leksionen iti bin-ig a inpaulo, nga awan pagtigtigkulan, dagiti ado kadagiti kaad-adalan na. Dagiti *ponograpo* agunida, dagiti dadduma, naimbag, ket dagiti sabsabali, dakes, addada agmutal, agsisinnuruda nga aggaarsaas. Ti makaleksion a saan nga agtigkol makagun-od iti maysa a *raya buena* (nasayaat a uged), ket dagiti agtigkol iti nasurok a tallo, maikkanda iti maysa a *raya mala* (dakes a uged).

Maysa nga agtutubo a nalukmeg, kasla agruprupa a sugel ket natibtibker la dagiti bubuok na a kasla bubuok ti gisigis, nagsuyaab iti uray la nagsina dagiti sasangyan na, ket inyunnatna dagiti taktakiagna, a kasla itay adda agid-idda nakita daydi mangisursuro, ket kinayatna a kinigtot.

¡Oy! sika, mannaturrog, ¡aba!, ¿kosa? Sadot pay; nalabit, saan mo nga ammo ti leksyon, ¿ja?

Ni Padre Millon saan na la a birbirngasen dagiti amin nga agad-adal, kas naimbag a praile, ngem inna pay ida kasa-sao iti sao ti kastila a dakes, kadawyan toy a natawidna iti daydi mangisursuro iti *Canones*. No daydi Reberendo a praile kayatna, iti kasdi nga aramid na, nga idadanes dagiti kaad-adalan na, wenno dagiti sagrado a bilbilin dagiti *Konkonsilio*, maysa a banag a saan pay a nalawlawagan, numan pay ado dagiti nasasaon maipapan iti dayta.

Daydi a sinao na, saan na a pinagluksaw dagiti agad-adal, ngem pinaragsakna ket ida, ket aduda dagiti nagkatawa; inaldaw daydi a maaramid. Nupay kasta, daydi mannaturrog saan a nagkatawa; timmakder a dagos, linidlidna dagiti matmata-na, ket, kasla ket no adda maysa a *makinan* a nangpulgos iti *ponograpo*, rinugyanna a kinuna:

—“Managan “*espejo*” ti amin a rupa (superficie) a nalinis, nairanta a mamataod, babaen ti ibabales ti lawag, kadagiti ladalawan dagiti maikabil iti sango dayta a rupa; ga-

po kadagiti banbanag a namagbalin kadakuada, mabingbingayda iti *espejo a metal* ken *espejo a sarming* . . ."

—¡Isunan, isunan, isunan!—insengngat ti mangisursuro; ¡Jesus, ania ket a matrakan! . . . Kunam itay a dagiti *espejo* mabingbingayda iti *espejo a metal* ken *espejo a sarming*, ¿ja? Ket no ipakitaanka iti maysa a kayo, ti ballatinaw, kas pagarigan, a nasayaat unay ti pannakaliniis ken pannakabarnis na, wenno sangkatipping a marmol a nangisit, a nasayaat ti pannakapasilap na, wenno maysa nga "*asabatse*," a mangipakita kadagiti ladladawan dagiti maikabil iti sangwanan da, anianto ti pangnagan mo kadagita nga *es-espejo*?

Ti nasaludsudan, gapo ngata ta saan na nga ammo ti isungbat na, wenno gapo ta saan na a maawatan ti saludsod, pinadasna ti kimmalilis, ket inna inpakita nga ammuna ti leksion ket intuluyna ti nagsao, a kasla ayos ti karayan:

—Dagiti immuna naaramidda, babaen ti pannakaaramat ti *lata* wenno panaglalaok dagiti nadumaduma a *metmetal*, ket dagiti maikadua, pag balinen met ida ti maysa a sarming a dagiti dua a ruprupa na nasayaat unay ti pannakaliniis da ket ti maysa, napegketan iti nagamay a *estanio*.

—Tun, tun, tun! saan a dayta: *dominus bobiskum* kurnak, ket *rekieskat ni pase* ti inka isungbat!

Ket daydi naimbag a mangisursuro inulitna ti saludsod iti sao ti kastila a dakes, a no kuan, mangilauken iti *kosa* ka da *aba*.

Daydi nakakaasi a bumaro dina ammo no kasano ti inna ilulusot: agduadua no itipunna ti ballatinaw kadagiti *metmetal*, ti *marmol* kadagiti sarsarming, ket ti *asabatse* baybayanna a nakabitin, awan pakaitipunan na, di met *metal*, di met sarming, ingga na iti inarasaasan iti awan nakadkadlaw ni kadenna na a Juanito Pelaez:

—Ti *espejo* a ballatinaw maitipon kadagiti *espejo* a kayo! . . .

Ket daydi awanan annad inna inulit, ket ti kagudua dagiti agad-adal nagkatawada.

—Sika ti naimbag a ballatinaw!—kinuna ti mangisursuro, a nagkatawa met, nupay madi kuma.—Ala man, ania ti naganem iti *espejo*: daytay rupa *per se*, in *quantum est superficies*, wenno ti bagi a mamukel iti dayta a rupa, kayatna a sawen, ti nakaikabilan dayta a rupa, ti *materia prima*, a pinagbaliw ti *accidente* a rupa, ta nalawag, a idinto ta ti rupa, maysa nga *accidente* kadagiti bagbagi, saan a mabalin nga adda, no awan *substancia*. Ala man, ¿ania ti kunam?

—¿Siak? jawan!—kuna kuman daydi daksanggasat, ta dina amnon no ania daydi masasao, naulawen iti kaado a rupa (*superficie*) kada *accidente* a mangtitileng iti napalalo a ranggas dagiti laplapayag na; ngem ti bain na, iso ti nanengngel kenkuana, ket inulitna, a kinemkem dagiti ngipngipen na, sipupunno iti liday ket nangrugi pay nga aglingeten:

—Managan *espejo* ti amin a rupa (*superficie*) a nalinis. . .

—*Ergo, per te, ti espejo*, iso ti rupa,—kinuna ti mangisursuro.—Ala, ngarod, lawlawagam toy a duadua. No ti rupa (*superficie*) iso ti *espejo*, awan ngad ania na kenkuana ti uray no ania a banag nga adda iti likudan dayta a rupa, ta ti adda iti likod saan na nga an-anuen ti anag ti adda iti sango, *id est*, ti rupa, *quae super faciem est, quia vocatur superficies, facies ea quae supra videtur*; annugutem wenno saan?

Dagiti bubuok daydi nakakaasi a bumaro adaddada mau la ngarod a simgaren, a kasla ket itay adda maysa a pigsa a namatakder kadakuadan.

—Annugutem, wenno saan?

—Ti la addan, ti la kaykayat yon, padre, — kunkunana iti uneg na,—ngem saan na a maitured a baliksen, ta mabuteng a katawaanda. Iso daydi ti pudpudno a danag, ket idi pay laeng ti inna pannakaipaslong. Adda bassit nga ammona a kadagiti praile, saan a mabalin ti umannugot iti uray sangkabassit laeng, ta nalaingda a mangala iti makapaimbag ka dakuada no kua: dagiti dagdaga ken pagkurkuraan da isuda ti agsao, no saan nga agpayso. Iso ti gapo na a daydi naimbag nga anjel na inpaltiingna kenkuana nga awan annuguten na nga uray ania, nga ipakatna ti amin a pigsa ti kararua na ken kinatibker dagiti bubuok na, ket ngannganina ibbatanen ti natangsit a *¡nego!* ken gapo pay ta ti saan a umannugot iti uray ania, awan pakaisarsarakan na, kas kinuna kenkuana ti maysa nga agan-annong iti Jugado; ngem ti dakes a kadawyan, a saan a panangdengngeg iti timek ti bukod a nakem, ti bassit a pammati kadagiti agan-annong iti Jugado ken ti pay met panangsapol iti badang dagiti sabsabali, idinto ta umanay ngad datao a maymaysan, isuda ti namukaw kenkuana. Dagiti kakadua na inda patpatulduan a umannugot, nangruna ni Juanito Pelaez, ket binay-anna, ngaruden, ti bagi na nga uluden ti dakes a gasat na, ket inna inibbatan ti maysa a *concedo, Padre*, a kasta unay a kapoy ti timek na, a kasna la itiay kinuna: *In manus tuas comendo spiritum meum.*⁽¹⁾

¹ Kadagiti im-imam ti pangitalkak iti kararuak!

—*Concedo antecedentem*,—inulit ti mangisursuro, nga imnisem iti dakes; *ergo*, mabalinko a kuskusen ti *asoge* ti maysa nga *espejo* a sarming, sukatan iti bibingka, ket addanto laeng *espejo*, ja? Anianto ti adda?

Daydi bumaro kinitana dagidi nangpatuldo kenkuana ket idi inna ida nakita a napamulengleng ket dida met ammo ti sasawen dan, naipakita iti rupa na ti kapaitan a luksaw. *Deus meus, Deus meus, quare dereliquisti me,*⁽²⁾ — kunkuna dagiti sidadanag a matmata na ket dagiti bibbibig na tinanimitimda met ti: *¡sinal-it!* Banbannog la ti inna panaguyek, pasaray na guyuden ti sango ti bado na, pagsublasublatenna dagiti saksaka na a pagdagsenan, ngem dina masarakan ti na-imbag a banag ti duadua.

—Ala, anianto ti adda?—inulit ti mangisursuro, a kasta unay a ragsak na iti kasdi a binanag dagiti sinasao na.

—*¡Ti bibingka!* — inyarasaas ni Juanito Pelaez, — *¡ti bibingka!*

—*¡Agtalnaka, ang-ang!*—inpukkaw daydi awanan namnama a bumaro, iso a kayatna ti lumusot iti inna nakaipaslungan babaen ti inna pannakiriri.

—Ala man, Juanito, no malawlawagam ti duadua!—kinuna ken Pelaez daydi mangisursuro.

Ni Pelaez ta maysa ka dagiti kaay-ayo na, timmakder a sibabannayat, ngem immuna pay la a sinikilna ni Placido Penitente, nga iso ti sumaruno kenkuana. Ti panangsikilna kayatna a sawen:

—*¡Annadam, ket arasaasannak!*

—*¡Nego consequentiam, Padre!*—insungbatna a sibibileg.

—*¡Ola, no siak probo consequentiam! Per te,* ti rupa a nalinis, iso ti anag ti *espejo* . . .

—*¡Nego suppositum!*—insengngat ni Juanito idi nadlawna a ginutad ni Placido ti amerikana na.

—*¿Ania? Per te . . .*

—*¡Nego!*

—*Ergo,* iti panangipapan mo, ti adda iti likod seknanna ti adda iti sango?

—*¡Nego!*—inpukkawna, napigpigsang manen, idi nadlawna a ginutadda ti amerikana na.

Ni Juanito, wenno nalawlawag, ni Placido, ta iso ti mangar-arasaas kenkuana, ar-aramatenna, a dina ket pagpagarupen, ti pammayan dagiti in-insik: awan annugutenda a ganggannaet, uray ti adadda nga awanan iti dakes a panggep, tapno awan kabusor a mangserrek iti ili da.

² Dios ko, Dios ko, apay a binaybay-annak?

—Ania, ngarod?—sinaludsod ti mangisursuro, a maulaw met bassiten, ket kinitana a sidadanag daydi saan a mabalusingsing nga agad-adal;—sumnek wenno saan iti rupa ti anag nga adda iti likod?

Iti kasta a saludsod, nalawag ket saan a mabalin a ipas-pasikko, kasla maysa nga *ultimatum*, ni Juanito dina amo ti inna isungbat, ket ti amerikana na, awan met ibaganaan. Nagbanbannog la a nangpaypayapay ken Placido; ni Placido nagngata. Ni Juanito siniimna ti kanito nga ikikita ti mangisursuro iti maysa kadagiti agad-adal a mangin-inayad a nangikkat kadagiti sapsapatos na, ta nailelda gayam, ket pinayatna iti napigsa ni Placido, a kunana:

—Arasaasannak, alan, arasaasannak!

—*Distingo*. . . annay! nagbabuykan!—naipukkaw ni Placido, a dina napuutan, ket kinitana a sipupungtot, idi ta inna met inaprusan ti sapatos na a charol.

Ti mangisursuro nangngegna ti ikkis, nakitana ida, ket pinadtuanna ti naaramid.

—Oy, sika, *espíritu-sastre*,—kinunana;—saan ka a pagsaludsudan, ngem tangay kayatmo nga ispalen dagiti sabsabali, ala, ngarod ispalem man ti bagim, *salva te ipsum*,⁽³⁾ ket lawlawagam, ngad, ti duadua.

Ni Juanito nagtugaw, a kasta unay nga ayat na ket kasna panangipakita iti panagyaman na iti nangar-arasaas kenkuana, inna binilawan. Ni Placido, idi kasta, nga uray la limmabbaga iti bain, timmakder ket timmanamitim iti saan a maawawatan a pambar.

Kinita ni Padre Millon iti apagbiit a kas panagimas a kumita iti maysa a sida. Nagimbag ket ngatan aya ti panangimameg ken panangatkatawa iti daydi a bumaro a naangker, kanayon a nasayaat ti aruat na, natakder ti ulo na ket natarnaw ti panagkitkita na! Ti kasdi, maysa nga aramid a kaasi; iso ti gapo na a daydi naasi a mangisursuro inpaypay-suna ti aramid na ket inulitna a sibabannayat ti saludsod:

—Ti pagbasaan kunana a dagiti *espejo a metal* balinen ida ti maysa a lata wenno ti naglalaukan dagiti nadumaduma a *metmetal*, pudno wenno saan?

—Kasta ti kuna ti pagbasaan, *Padre*. . .

—“*Liber dixit, ergo ita est*,”⁽⁴⁾ saan mo a sigpen a nalalaingka ngem ti pagbasaan. . . Sana innayon a dagiti *espejo a sarming* balinen ida ti maysa a sarming, dagiti dua a ruprupa-

³ Ispalem ti bagim.

⁴ Kuna ti pagbasaan, no kasta iso ti pudno.

na, nasayaat unay ti pannakalinis da, ket iti maysa kadagidiay a ruprupa adda naidekket a ginamay a *estanio*, *nota bene!*⁽⁶⁾ ginamay a *estanio* ¿Agpayso daytoy?

—No kasta ti kuna ti pagbasaan, *Padre* . . .

—¿Ti *estanio*, maysa a *metal*?

—Kas la kastan sa, *Padre*; kasta ti kuna ti pagbasaan . . .

—Wen, wen, *metal*, ket ti sao a *ginamay* kayatna a sawen a nailaok iti *merkurio*, a maysa met a *metal*. *Ergo*,⁽⁶⁾ ti maysa nga *espejo* a sarming, *espejo* met a *metal*; *ergo*, dagiti sasao a mamaglalasin ka dakuada aglalaukda, *ergo*, dakes ti panaglalasin da, *ergo* . . . kasano ti pananglawlawag mo, sika, a di masao ti panangimas na ket inna inkiray ti maysa a mata na, a kas na kinuna: ¡naksetkan!

—Daytay . . . kayatna a sawen a . . . —itantanamitim ni Placido.

—Kayatna a sawen a saan mo a naawatan ti leksion, sika, kararua a nakirmet, kayat a sawen a dika maawatan ti sasawem, ket inka arasaasan ti adda iti dennam!

Dagiti agad-adal saan da a nagluksaw iti kasdi, ngem ado ket ka dakuada ti nakaragsak iti panagsasaganad dagidi a sasao, ket nagkatawada. Ni Placido kinagatna dagiti bibbibigna.

—¿Ania ti nagan mo sika?—sinaludsod ken kuana ti mangisursuro.

—Placido,—insungbatna a simamaga.

—¡*Aja!* Placido Penitente, kas la nasaysayaat no Placido *Soplón* wenno *Soplado*. Ngem ikkanka iti dusa a katutupan ti *kinasoplodom*.

Ket nakaayat unay a gapo ka dagidi a sasao, ket inna lineksion. Daydi bumaro, iti kasdi a pasamaken na, nagtigkol iti nasurok a namitlo. Iti kasta, ti mangisursuro, nga ipangpangato ket ipabpababana ti ulo na, linukatanna a sibabannayat ti *lista* ket kasta unay bayag na a nangun-unor a nangbasabasa ka dagiti nagnagan iti nainayad.

Palencia . . . Palomo . . . Panganiban . . . Pedraza . . . Pelado . . . Pelaez . . . Penitente, ¡*jaja!* Placido Penitente, sangapulo ket lima ti uged mon iti panaglampong . . .

Ni Placido inlintegna ti bagi na.

—¿Sangapulo ket lima, *Padre*?

—Sangapulo ket lima,—intuloy ti mangisursuro;—ni, maymaysa ti kurang mon, saka maikkat.

⁶ Kitaen a naimbag.

⁶ No kasta.

—Sangapulo ket lima, sangapulo ket lima?—ulit-uliten ni Placido, a napamulengleng;—no naminpinpat pay met laeng a naglanganak, ket no maibilang ti diak pannakakamakam ita, lima, no kas pagarigan!

—*Jusito, jusito, seniolia!*— insungbat ti mangisursuro, nga inamirisna ti bumaro iti ngatuen ti *antiukos* na a balitok. —Ipudnom a naminlimakan a naglampong ket ammo ti Dios no di pay ket ad-ado! *Atqui*, gapo ta manmano unay no basack ti *lista*, ket tunggal adda matiliwko nga aglampong, ikkak iti lima nga uged, *ergo*, mano ti maminlima a lima? jala ket nalipatamon ti *tabla de multiplikar!* ¿Maminlima a lima?

—Dua pulo ket lima.

—*Jusito, jusito!* No kasta, adda pay la natilmunmo a sangapulo, ta naminpitlo pay la a natiliwka . . . juy! no natiliwanka kuma la a kanayon . . . ¿Ket, mano ti mamitlo a lima?

—Sangapulo ket lima . . .

—Sangapulo ket lima, jpasayan ken rasa agpadpada!—intuloy ti mangisursuro, a rinipkanna ti *lista*; no maliduum pay maminsan, *jsulong!* *japuera de la fuerta!* jA! ket ita, maysa nga uged a bassit gapo iti dika pannakaammo iti leksionmo.

Ket sinublianna a linuktan ti *lista*, sinapulna ti nagan ket inikkanna iti uged a bassit.

—jNi! j maysa nga uged a bassit!—kunkunana;—awanan ka pay gayam!

—Ngem, Padre,—inyasog ni Placido a nagparbeng;—no ikabilyo, Reberensia, dayta uged ko a gapo iti diak pannakaammo iti leksionko, rebbengna nga ikkatenyo, Reberensia, dayta uged ko maipanggep iti diak iseserrek ita!

Ni Reberensia saan a simmungbat; inkabilna pay la nga immuna a siinayad ti uged, inna miningmingan, a pinagtingigna pay ti ulu na—daydi uged a bassit nataraki ngata unay, —rinipkanna ti *lista*, ket iti kalpasan na, a kasta unay a panglalais na, sinaludsudna:

—jNi! ket ¿apay, *niol?*

—Wen, ta saan a mabalin, *Padre*, nga awan datao iti maysa nga aldaw, ket agleksion datao iti dayta met la nga aldaw . . . Dakayo, Reberensia, kunayo a ti kaadda ken ti kaawan . . .

—*Naku! metapisiko pa, jprematuru no mas!* ¿Ta saan a mabalin aya? *Sed patet experientia, y, contra experientiam negantem, fusilibus est arguendum,* ¿maawatam? Ket dika maawatan, sika, ulu ti pilosopo, a mabalin ti aglangan iti

klase ket saan met nga ammo ti leksion? ¿Apay, ti panaglangan ikuykuyugna nga inkapilitan ti sirib? Ania ti kuanam, sika, *pilosopastro*?

Toy naudi a pinangnagan na iso ti tedted ti danom a namaglipias iti malabi. Ni Placido, ta kadagiti gagayyemna, adda damag na a nalaing a pilosopo, napukawna ti anosna, inpuruakna ti pagbasaan, timmakder ket sinanguna ti mangisursuro.

—Napi pian, *Padre*, napi pian! Mabalinyo nga ikabil amin a uged a kayatyo, ngem awan kalintegan yo a mamag-sasao kaniak. Klasem la ta klasem, Reberensia, ta diak makaanusen.

Ket awan pakpakada nan, rimuar.

Dagiti agad-adal napabutengda: daydi nga aramid, a pangipakita iti kinadayag, istay di pay nakita kaano man; asino ti nangipagarop a ni Placido Penitente...? Ti mangisursuro, a nasdaawan, kinagatna dagiti bibbibig na ket nakitana nga immadayo a pinagkutikutina ti ulo na iti nakaam-ames. Rinugyanna, ngad, iti kasta, a timek na ti mamigpigerger, ti *sermon* a kanayon a maibitbitla, nupay idi, nabilbileg ket nasaysayaat ti pannakaisawang na. Nasasao ti mangrugi a rumusing a kinapalanguad, ti naikasigod a kinaulpit, ti kinatangsit, ti kurang ti panagdayaw ka dagiti nangatngato, ti kinakuspag a ti espiritu ti sipngget inna isingsingasing ka dagiti agtutubo, ti kinabassit ti sursuro, ti kurang ti naimbag a kababalin, kdmpy. Sana insaruno a silalais ken nagangangawan ti tarigagay dagiti sumagmamano a *sopladio* a mangisuro ka dagiti mangisursuro ka dakuada, babaen ti inda pammatakder iti maysa nga *Akademya* a pakaisuruan ti sao ti kastila.

¡Ja, ja!—kunkunana;—dagita, nga idi la kasanga-aldaw apaman la no ammoda a sawen ti *si, Padre; no Padre*, ¿kayatda ita nga ad-ado ti ammo da ngem dagiti nagub-uban a nangisursuro ka dakuada? ¡Ti mayat nga agadal, makaadal, uray adda *Akademya* uray awan! ¡Nalabit ni daytay, ni daytay nagtalaw, maysa ka dagiti nangigakat! ¡Nagimbag ket ti sao ti kastilan kadagiti kakasta a mangisakit kenkuana! ¿Adino ti pangalaan yo iti kanito nga ipaayyo iti masansan a ipapanyo iti *Akademya*, no apaman la ta umanay ti adda kadakayo nga inkay panagtungpal kadagiti an-annongyo iti uneg ti klase? Dakami kayatmi kuma a dakay amin amnuyo ti sao ti kastila ket inkay baliksen a nalaing, tapno diyo dadaelen dagiti laplapayag mi ka dagiti dakes a panagbalbalikas ken kadagiti *pe* yo, ngem umuna pay ti annong, santo ti debo-

sion; tungpalenyo pay a umuna dagiti ad-adalen yo, sa kayto sursuruen ti sao ti kastila, ket uray no inkayto agbalin a mannurat, no iso ti kayat yo...

Ket kasta a sao a sao ingga na iti nagpatit ti kampana ken nalpas ti klase, ket dagidi dua gasot tallo pulo ket uppat nga agad-adal, kalpasan ti panaglualo da, rimuarda nga awan ammo da a kas met la idi simbrekda, ngem immangesda ket di, a kas la itay adda naikkat ka dakuada a maysa a nabantot nga awit. Tunggal maysa kadagidi nga agtutubo napukawna manen ti maysa nga uras ti panagbiag na ket adda pay nairaman a napukaw a kinadayag ken kinapateg ti bukod a biang, ngem ket di, rimmangen ti pannakapukaw ti pigsa ti nakem, ti panagkurang ti ayat iti panagadal ken ti pannakadanar dagiti puspuso. Kalpasan toy, dawatan ida iti sirib, dayag, panagyaman!

De nobis, post hoc, tristis sententia fertur!

Ket, kas ka dagidi dua gasot tallo pulo ket uppat, kasta met ti panagpalabas da kadagiti kakanito da dagiti rinib-ribo a nagad-adal a sinarunuda, ket no saan a mamalbaliw ti agdama a kasasad, kastanto man met lingen dagiti sumarsaruno, ket agbalindanto a nuang, ket ti dayag a nasugat ken ti nadadael a regget ti nakem dagiti agtutubo, agbalindanto a gura ken sadot a kas kadagiti agsasaganad a daldal-luyon, a iti panagsublisubli da ken panagbalin da a pitak iti maysa a disso ti baybay, umado nga umado dagiti ibatida a rugrugit. Ngem, daydiay Apo a makaimatang, manipod iti taeng Na a kinaagnanayon, kadagiti banbanagen ti maysa nga aramid a mawarwarwar a kas panait iti kabayatan dagiti ginagasot a tawtawen, Daydiay nga Apo a mangtimbang iti pateg ti maysa nga apagdarikmat ket inkeddengna kadagiti parparsua Na, a kas umuna a linteg, ti irarang-ay ken isasayaat da, daydiay nga Apo, no Nalinteg, singirennanto a si-inget kadagiti rebbeng da ti agbayad, dagiti riniwriwriw a is-isip a nakullaapan ken nabulsekan, ti dayag ti tao a naidadanes kadagiti riniwriwriw a parparsua, ken ti saan a mabilang a gatad dagiti kakanito a napukpukaw ken banbannog nga awan nagmamaayan da! Ket no dagiti pannursuro ti *Ebanjelio* adda kinapudno da, dagiti riniwriwriw ken riniwriwriw a saan da nga inammo a sinaluadan ti silaw ti isip da, ken ti dayag ti kararua da, indanto met agsungbat, a kas panangdawat ti Apo iti adipen na iti pirak a intalekna kenkuana, ket inna inpaagaw a sitatakrot!

MAYSA A BALAY DAGITI AGAD-ADAL

Maikari a sarungkaran ti balay a pagyanan ni Makaraig.

Dakkel, nalawa, adda dua nga *entresuelo* na a narejasan iti nataraki, arig na ti maysa a Kolejio iti bigbigat ket manipod iti maikasangapulo nga uras kasla kiniwar a binugbog. Iti bayat ti panagay-ayam dagiti agad-adal nga agyan sadiay; manipod no sumbrek datao iti nalawa a ruangan ingga na iti dumanon datao iti ngato, kasta unay ti katawa, ragsak ken garaw. Addada agtutubo a nakaaruat iti pagan-anay iti balay, nga agsisipa, addada mangwatwatwat kadagiti pagbali-nenda a sinan *trapasio*; iti yan ti agdan addada walo wenno siam nga aggaarnis, adda nakabaston, adda nakapika, adda nakaiggem iti kawit, ken silo, ngem kaaduan na ti saan da nga agpipinnasakit; ket ti agsagaba iti iso amin, iso ti bukot ti insik nga adda iti yan ti agdan, nga aglaklako kadagiti kankanken ken sabsabali pay a makmakan a makassasakit iti tian. Ado nga ububbing ti manglawlaw kenkuana, gyyudenda ti buok na a siwawakray ⁽⁷⁾ ket nakusukuson, rab-sutenda kenkuana ti maysa a kanken, tawaranda, ket ti la inda maar-aramid a pannuron kenkuana. Ti insik agpukkaw, agsapata ket sublianna ti agsapata kadagiti amin a pagsasao nga ammuna bassit, pati pay iti bukod na, aginsangit, agkatawa, umararaw, pasayaatenna ti rupa na, no awan magapo ti panangpadakes na, wenno padaksenna, no awan pagma-maayan ti nasayaat.

—*A, malo esi!*—*Bo kosiesia*—*No kilistiano*—*Uste limonio*
—*Salamaje!*—*tusu, tusu!*, kdmphy.⁽⁸⁾

¡Piff, paff! ¡awan ania man! Tumaliaw a siisem; no ti la bukot na ti mamalo, ituluyna ti aglako a kas la saan a naan-ano, ket isuna la nga inna ipukkaw:—*No jugalo eh? no jugalo!*, ngem no ti iga-o a yan dagiti laklako na ti pag-

⁷ Ka dagidi nga al-aldaw, dagiti in-insik makiskisan ti lawlaw ti ulo da, ket iti tuktok matedda ti atiddag a buok da a masallapid. Sada la agpukisen a kas ka data idi nagballigi daydi gulo nga inpanguluan daydi Dr. Sun Yat sen. idi 1912.

⁸ A. dakes ni dayta! Awan konsiensia na. Saan a kristiano —
Sika, sairo ka.
Salbaje! tusu, tusu! kdmphy.

dissuan dagiti malmalo, iso tay isapatana a saan nga agsublin, isaruana ti amin a kita ti lunod ken dakes a sao; dagiti ububbing yadadda met, tapno aglalo ngad la nga agpungtot, ket no makitada nga awanen masao ti insik ket nabsugda metten iti kasta unay a *jopia* ken bukel ti pakuan a naasinan, iso tay bayadanda amin a naalada, ket ti insik pumanaw a siraragsak, agkatkatawa, kumidkidday ket awatenna a kasla dungngo dagiti nalag-an a panangmalmalo dagiti agad-adal a kasda pangpakada kenkuana.

—¡Juaya, jomia!!

Danggay ti *piano* ken *biolin*, *gitarra* ken *akordeon* ti maiballaballaet iti panagsasanggala a maulit-ulit dagiti baston dagiti agsursuro iti arnis. Iti lawlaw ti maysa nga akaba ken atiddag a lamisaan, addada dagiti agad-adal iti Ateneo nga agsursurat, ar-aramidenda dagiti komkomposision da, surutenda dagiti probproblema da, iti abay dagiti dadduma nga agsursurat iti mapan kadagiti ar-armen da iti papel a lumabbaga ken nasamsambirian, napunno iti *dibujo*; adda la ket tay agputar iti daniw, iti abay ti agadal iti *plauta*, ket iti kasta, ti putaren na masigsigod a masagawisiwan. Sadiay, dagiti daddadakkel, nga agadalen iti "*Fakultad*," a nakamediasda iti seda ket naburdaan ti *sapatilya* da, palpala-basenda ti kanito a mamagpungtot kadagiti babbabassit, a inda laplapigusen dagiti laplapayag da, a nalalabbaga da langgen iti kapayan da iti pitik a kasta unay; adda dua wenno tallo a nangtengngel iti maysa nga ubing a bassit pay, nga agikkis, agsangit ket isakitna iti bin-ig a kusay ti kordon ti sapin na: kayatda ngamin a ipada iti kas idi nayanak. . . ket agkulipagpag ken agsangit. Iti maysa a siled, iti lawlaw ti maysa a lamisaan a bassit, addada uppap nga agsusugaí iti *rebesino*, a kasta unay a katawa ken angaw da, ket adda met maysa a gumanat unay, aginnaadal iti leksion na, ngem ti kinnaagpaysuan na, ur-urayenna a dumteng ti isusublat na a pannakisugal. Adda maysa a dumteng a kas la nalaing unay, napalalo a pannakariri na ket umasideg iti lamisaan.

—¡Ania ket kinadakes yon! —kunana; —¡bigbigat ket agsusugalkayon! ¡Ala man, ala man! ang-ang! ¡Arrastriem iti tallo nga espada!

Ket ripkanna iti pagbasaan na, ket makisugal met.

Adda mangngeg a ikkis, umawer dagiti disdisnog. Adda dua nga agkabil iti sumaruno a siled: maysa nga agad-adal a pilay, nalaka a masursuron, ken maysa a daksanggasat a kagapgapuna sadi ili na. Toy, ta apaman la ta agdamdamo nga agadal, makasarak iti maysa a pagbasaan a Pilosopia, ket

inna basaen iti napigsa, nga awan ti an-ania na, ket sabali ti pangtuldekan na iti panangbalikas na iti sao ni Descartes a:

—*Cogito, ergo sum!*⁽⁹⁾

Daydi pilay ipagarupna no iso ti uy-uyungan na, dagiti dadduma bumiangda a kas mamagkappia, ngem iti kinaag-paysuan na, inda met ida yubyuban ket pagangayanna ti inda agkabil.

Iti panganan, adda maysa a bumaro a nangsango iti sangalata a sardinas, sangabotelya nga arak ken sabsabali pay a makmakan a kaigapgapuna sadi ili na, napalalo a panangipilit na a ramanan dagiti gagayyem na ti *tente en-pie* na, ket dagitoy napalaos met ti panagadi da. Addada agdidigos iti bansag a isayusayuda ti danom iti bubon, a kas pamayan dagiti *bombero*, kadagiti kakadua da, a bumales met, ket kasta unay nga ayat dagiti agbuya.

Ngem ti ringgor ken kibor mangin-inot a sumardengda, ta agdadateng dagiti agad-adal a nangaton, a inawis ni Makaraig, ta ipakaammuna kadakuada ti kasasaad ti Akademya ti sao ti kastila. Ni Isagani kinablaawanda a siaayat a kas met ni kastila a Sandoval, iso a napan sadi Manila nga *impleado* ket itultulunya ti adal na, naminpinsan a naikaysa kadagiti tartarigagay dagiti agad-adal a pilipino. Dagiti ababbeng a inpasdek ti *politika* kadagiti nadumaduma a kit-kita ti tao, agpukawda kadagiti pagad-adalan a kasda itay tunawen ti pudot ti sirib ken ti kinabanuag.

Gapo ta awan Ateneo ken paggigimungan dagiti mama-sirib, *literato* ken *politiko*, ni Sandoval awan palabasenna a pagtitipunan a dina pangipakitaan iti laing na a bumitla ken mangusig kadagiti amin a di mangan-ano, a kasta unay a yaman dagiti gagayyem ken agdengdenggeg kenkuana. Kadagidi a kanito, ti pagsasaritaan da iso ti maipapan iti pannakaisuro ti sao ti kastila.

Gapo ta saan pay a simmangpet ni Makaraig, maysa, maysa mangibaga iti pattapatta na.

—¿Ania ngata ti naaramid?—¿Ania ngata ti inkeddeng ti Jeneral?—¿Saan na nga inted ti palubos?—¿Nagballigi ni Padre Irene?—¿Nagballigi ni Padre Sibyla?

Dagitoy isuda dagiti salsaludsod a pagsisinnublatanda, salsaludsod a ni laeng Makaraig ti makabalin a makasungbat.

Kadagiti agtutubo a naggigimong, addada napalaus an ita ininama a kasda Isagani ken Sandoval, a makitadan a ti

⁹ *Cogito, ergo sum*, (Agpanunatak; no kasta, ngarud, addaak).

Ti *Cogito*, — pabassit ti sao ti kastila a *cojo*, (pilay).

gakat nalpasen a naaramid ket pagsasaritaandan ti inda panagyaman ken panangidayaw ti Turay gapo iti ayat dagiti agad-adal iti Daga a nakayanakan, ket dagitoy nalaos a in-inanama isuda ti mamilit metten ken Juanito Pelaez nga agkunkuna nga iso ti maysa kadagiti kaaduan ti naaramid iti pannakaibangon ti gimong da. Kadagitoy, sumungbat met ni nalidem ti panagkitkita na a Pekson,—maysa a nalukmeg, napalalo a nagragsak ti katawa na, a katawa ti duldog—a ipalagipna ti pannakabalin dagiti sabsabali, no napanda met laeng nakiuman wenno saan ken Obispo A., ken Padre B., ken Probinsial C., ken no inpatigmaanda wenno saan a maipisok iti pagbaludan amin dagiti mamukel iti gimong, damag toy a di mamagtalna ken Juanito Pelaez, iso nga agkunkuna:

—Karambas, saan dak a iramraman, wen . . .

Ni Sandoval, gapo ta kastila, sa pay ket nawada ti panagpanpanunot na (*liberal*), makapungtot:

—¡Ngem p—! kunkunana;—ti kasta kayatna a sawen a dakes ti pamanunutan yo iti Jeneral! Ammukon a iso, maka-praile unay, ngem kadagiti kaskasta a banbanag, saan a paiturong kadagiti praile! ¿Kayatyo nga ibaga kaniak, Pekson, no ania ti pagbatayan yo nga agkuna a ti Jeneral awan bukod na a panunot?

—Saanko a kuna dayta, Sandoval, — insungbat met ni Pekson, nga agkatawa iti uray la makita dagiti maudi a sang-sangi na;—kaniak, ti Jeneral adda *bukod na* a panunot, kayatko a sawen, ti panunot dagiti amin nga adda iti asideg na . . . ¡Dayta, nalawag!

—Manen! Ngem mangibagakay man iti maysa a naaramid, mangibagakay man iti maysa a naaramid!—ipukpukaw ni Sandoval;—iwaksi tay dagiti sinsinnungbat nga awan anag na, dagiti sasao a parparawpaw ket intay iti yuyeng dagiti ar-aramid,—sana innayon, a kasta unay nagsayaat ti panagyablat na kadagiti im-ima na.—Aramid, appo aramid: ti saan a kasta, maysa la a dakes a panunot, a diak kayat a panaganan pilibustero.

Ni Pekson nagkatawa a kas la maysa a *bendito* ket isengngatna:

¡Rumuar ti pilibusterismon! ¿Ngem, apay, saan a malin aya ti agsisinnungbat a di iramraman dagiti dardaron?

Ni Sandoval agriri, ket dawattenna nga iparanganda iti aramid, ket agbitla iti ababa.

—¡Ni! itay nabiit, adda ringgor dagiti sumagmamano a tattao ken dagiti praile, ket ti nangisaop iti Jeneral, intu-

yangna a ti Probinsial dagiti praile a nakiringgor, iso ti mangeddeng,—insungbat ni Pekson.

Ket nagkatawa namen, a kasla ket itay no kasta-kasta la a banag ti pagsasaritaan da. Ibagana dagiti nagnagan, bilang ti aldaw ket ikarina nga ikuyog dagiti sinsinurat a pammanek-nek no kasano ti pannakaipakat ti linteg.

—Ngem, ¿ania ti mabalin da a panggapuan, ibagayo man, ania ti mabalin da a panggapuan a di mangipalubos iti silalawag a makita a nasayaat unay ket masapol?—sinaludsod ni Sandoval.

Ni Pekson inngatuna ti abaga na.

—Gapo ta agpeggad ti panagmaymaysa ti Daga a nakayanakan . . .—insungbatna, a timek na ti kasla timek ti maysa nga agannong iti Juggado nga agbasa iti *alegato*.

—¡Dayta ket din! ¿Ania ti bibiang ti panagmaymaysa ti Daga a nakayanakan ka dagiti linlinteg ti *sintaxis*?

—Addada dagiti Dodoktores ti Santa Ina nga Iglesia . . . ¿Ammok ket di? nalabit mabutengda nga intay maawatan dagiti linlinteg ket intay mabalin ida a tungpalen . . . ¿Anianto aya ti banagen ti Pilipinas inton agkakaawatantay a makipag-ili?

Ni Sandoval saan na a kayat daydi sinnungbat ken rinarabak a panagsasarita. No kasdi laeng, awan sumiray a bitla a nasayaat bassit.

—Saan yo nga ipapaangaw amin a di mangan-ano,—kinunana;—naindaklan a banag ti intay pagsasaritaan.

—¡Ispalennak ni Apo Mugna iti panagangaw, no addada praile a mairamraman!

—¿Ngem, ania ti mabalin da a pangibatayan . . .?

—Gapo ta rabii ti panagserrekto nga agadal,—intuloy ni Pekson iti daydi met la a timek, a kasla itay paggaammo unayen dagidi a banbanag,—mabalin a pambarenda ti pannakadadael ti nasayaat a panagkukua, a kas iti daydi pagadalan sadi Malolos . . .

—¡Sabali manen! ¿Ket, apay, saan da aya a luminong met iti nasipnget a pandong ti rabii ti panagadal iti *Akademya ti Dibujó*, ken dagiti nobnobena ken liblibot? . . .

—Dadaelenna ti kinadayag ti Unibersidad,—intuloy daydi nalukmeg, a dina ket inbibiang dagidi sasao ni Sandoval.

—¡Uray man inna dadaelen! Ti Unibersidad rebbengna ti umannurot iti masapol dagiti agad-adal. Ket no agpayso kuma dayta, ¿ania, ngad, ti unibersidad? ¿Maysa a disso a saan a pagadalan? Nagtitipon aya dagiti sumagmamano a

tattao a nangpanagan iti biang da a sirib ken sursuro tapno inda lapdan ti pannakasursuro dagiti sabsabali?

—Wen, ta dagiti gaggakat nga aggapo iti baba managanda iti saan a pannakapkapnek. . .

—Ket dagiti aggapo sadi ngato managanda iti gakat, insengngat ti maysa:—;addaydiay man ti *Escuela de Artes y Oficios!*

—Aginayadkayo, appo,—kinuna ni Sandoval; saannak nga aso-aso dagiti praile; ammuyon dagiti panpanunot ko a nawada, ngem itedtay ken Cesar! ti rebbeng ni Cesar! Ti *Escuela de Artes y Oficios*, a siak ti kareggetan a mangisakit kenkuana, ket ti pannakaitungpal na innakto kablaawan a kasumuna a bannawag ka dagitoy nainggasatan a purpuro, ti *Escuela de Artes y Oficios*, kunak, naipakumit ka dagiti praile. . .

—Wenno iti aso ti agbanbantay iti minuyungan, ta iso met laeng,—innayon ni Pekson, a ginupedna manen ti bitla.

—;Ala p—!—kinuna ni Sandoval, a nakapungtot gapo iti pannakaguped ti sao na, ket dina masurutan ti silpo nan;—ingga na ita awan ti maammuan tay a dakes, saan tay a rebbeng a palausan ti kinangisit dagiti pamanpanunutan tayo; saan tay a rebbeng ti agriri nga intay ket agduadua iti kinaway ken kinaadda ti bukod a panunot ti Turay. . .

Ket kadagiti ingget sayaat a sarsarita, inna indaydayaw ti Turay ken dagiti naimbag a pangpanggep na, iso a saan a naitured a ginuped ni Pekson.

—Ti Turay a kastila,—kinunana iti maysa kadagiti ado a sinasao na,—intedna amin kadakayo, awan inna inparit! Nag-ari sadi Espania ti *absolutismo* (turay ti maymaysa a tao) ket *absolutismo* met ti naited kadakayo; dagiti praile pinunuda ti daga mi kadagiti konkonbento, ket konkonbento dagiti adda a napatakder iti maysa nga apagkatlo ti beddeng ti Manila; sadi Espania, adda pagdingpilan, ket ditoy, ti pagdingpilan iso ti maudi a pannusa; romanista kami, ket pinagbalindakay met a romanista, *esholastiko kami* idi, ket ti *esholastisimo* iso ti agranraniag kadagiti pagad-adalan yo; kamaudianan na, appo, agsangitkami, no agsangitkayo, agrigat kami no agrigat kayo; maymaysa ti altar tayo, maymaysa met ti pangukuman tayo, dagiti dusdusa isuda met laeng, ket nalinteg met, ngarod, a itdenmi kadakayo dagiti kalkalinteg ken ragragsak mi.

Ket agsipod ta awan naningsinga kenkuana, rimmayray a rimmayray ti rag-o na, ket idi kuan, nasauna ti kasakbayan ti Pilipinas.

—Kas kunak, appo, ti bannawag saan nga adayo; ti Espania inna lukatan ti Daya iti ay-ayaten na a Pilipinas, ket dagiti al-aldaw agbalbaliwda, ket ammok nga ad-ado ti maaramid ngem ti intay ipagpagarop. Dayta Turay a kunayo nga agngata ket awan pakinakem na, naimbag no intay papigsanen, babaen ti intay panagtalek, ipakitatayo a manginamatay kenkuana; ipalagiptayo, babaen ti panagkukua tayo (no kas ta inna malipatan, iso a diak patien a maaramid), nga adda pammati tayo kadagiti nasayaat a tartarigagay na, ket saan na a rebbeng a sabali ti mangiturong kenkuana no di laeng ti linteg ken ti pagimbagan dagiti amin a iturayan na. Saan, appo,—intuluyna, ket ti timek na adadda a simmayaat, —saan tay a rebbeng nga annuguten iti daytoy a banag, uray ti pannakabalin na kuma laeng a maaramid, a makiومان kadagiti sabsabali a gimgimong a mayat man wenno sumupiat, ta ti laeng panangipagarop iti kasta, kayatna a sawen a iso, baybay-anna dayta nga aramid; ti panagkukua yo, agpapan ita, nalawag, natakneng, awan kitakit na, awan penpenpenenna; agturungkay kenkuana a dagos; dagiti panpanunot a inkay kenkuana indatag saan da a sabali no di dagiti mabalin unay a maannugot; ti gandat yo iso ti inkay panangpalagan iti aramid dagiti mangisursuro kadagiti umuna a tawtawen ken mangpalaka iti panagsursuro dagiti ginasgasot nga agadadal a mangpunno kadagiti pagad-adalan, isuda a di mabalin a isuro ti maymaysa a tao. No saan pay a nagbanag ti dawat yo agpapan ita, maigapo ta, kas kapkapnekak, ado dagiti naurnong nga ar-aramid; ngem inanamaek a intayto mangabak; iso ti nangayaban kadayto ni Makaraig, ta inna ipakaammo ti intay panagballigi, ket inton bigat, intayto makita a magunggunaan dagiti gangganetget tayo iti rag-o ken pangyaman ti Ili, ket ammo kadi, appo, no ti Turay innakay ket ikkan iti pakaidayawan yo, kas kaikarianyo iti Espania!

Addada nangngeg a naayat a sipsipat; isuda amin mamatidan iti inda panagballigi, ket ado payen dagiti nangipagarop a maikkanda iti pakaidayawan.

—¡Ammuenyo, wen, appo,—kinuna ni Juanito,—a siak ti maysa kadagiti immuna a nangigakat!

Ni saan a manginanama a Pekson saan a nakarag-o.

—¡Ingga na iti di makita a maidekket dagita kunayo a pakaidayawan ka dagiti palaypalay tayo!—kinunana:

Ngem naimbag a gasat ni Pelaez, ta awan nakangngeg a tao na, ta linemmes dagiti sipsipat. Idi nagtalnada bassiten, kinuna ni Pekson:

—Ala wen, ala wen, ala wen unay, ngem, kas pagarigan. . . ¿Ket no kas ta ti Jeneral makiومان, makiومان, sa man makiومانen, ket iti kamaudianan na, saan na nga ited ka datayo ti palubos?

Daydi *kas pagarigan* ta nagtinnag a kasla danom a nalamiis.

Isuda amin kinitada ni Sandoval; toy napamulengleng.

—No kasta, . . . —indayamudumna a nagngata.

—¿No kasta?

—No kasta,—kinuna ni Sandoval, a mamigpigerger pay laeng gapo kadagiti sipsipat, ket sipupunno iti kasta unay nga ayat,—gapo ta kadagiti sinsinurat ken naimalmal dit inna ipukpukkaw a kayatna ti inkay pannakasursuro, sana ket lapdan ken ipawil, no inna awisen a tungpalenna nga aramid, no kastanto, appo, dagiti regregget yo saanto nga awan ti pagmamaayan da, inkayto magun-od ti awan pay ti nakabalin a nakagun-od, a iso ti panangikkat na iti abbong ti rupa na, ti panangipuruak na ka dakay iti *guantes* na, ta ibilangnakay a kabusor!

—¡*Bravo!* ¡*bravo!* — inpukkaw dagiti dadduma, a kasta unay nga ayat da.

—¡Agbiag ni Sandoval! ¡Brabo! gapo iti *guantes!*—inna-yon dagiti dadduma.

—¡Ket wen, ipuruakna kadatay ti *guantes* na, ibilangnatay a kabusor!—inulit ni Pekson, a silalais—ket iti kalpasan na?

Ni Sandoval napamayeng iti let-ang ti panagballigi na, ngem iti siglat ti puli a nagtaudan na ken ti dara na a nalaing a bumitla, dagos a bimmales, ket kinunana;

—¿Iti kalpasan na? — sinaludsudna, — no awan ka dakay a pilipino ti makaitured a mangsungbat iti karit na, siak, Sandoval, iti nagan ti Espania, siakto ti sumungbat (siakto ti pumidot iti *guantes*, ta ti kasta nga aramid na, dadaelenna dagiti nasayaat a kalkalikagom a kankanayon a inna pinenpenpen iti pagimbagan dagiti probprobinsia na, ken gapo pay ta ti tao a mangdael iti kasta a takem a naitalek kenkuana ket aglabes kadagiti ado a panpannakabalin na, saan a maikari a sappuyuten ti Espania ket di met maikari a saranayen ti uray si asino a makipagili a kastila!

Ti rag-o dagiti agdengdenggeg rimmasok iti kasta unay. Ni Isagani inarakupna ni Sandoval, dagiti dadduma inda tinulad; masasao ti Daga a nakayanakan, panagkaykaysa, panagkakabsat, panagtalek; dagiti pilipino kunkunada a no awan la kuma ti sabali a tao sadi Espania no di bin-ig a

Sandoval, Sandoval da kuma met amin sadi Pilipinas; ni Sandoval sumilsileng dagiti matmata na, ket mabalin a kunaen a no iti daydi a kanito ta adda kuma kimmarit kenkuana, simmakay kuma iti uray ania a kita ti kabayo, a nakirupak ken pinapapatay gapo laeng iti Pilipinas. Isuna laeng a daydi danom a nalamiis ti nagkuna:

—Naimbag, naimbag unay, Sandoval, uray siak, mabalinko met a sawen ti kasta, no kastilaak kuma; ngem gapo ta saan, no ngatan innak ibaga ti kagudua ti sinasao yo, uray dakay pay, indak pagbalinen a *pilibustero*.

Ni Sandoval rugrugyannan ti agbitla iti napnuan iti isusupiatna kadagiti a sasao, idi napilit a nagsardeng.

—¡Agragsaktayo, gagayyem, agragsaktayo! Nagballigitayo! —inyikkis iti daydi a kanito ti maysa a bumaro a simbrek ken nangarakop kadakuada amin.

—¡Agragsaktayo, gagayyem! Agbiag ti sao ti kastila!

Kasta unay a sipsipat ti immawat iti daydi a damag; isuda amin aggaarakupda; isuda amin sumilsilap dagiti matmata da a nakalua iti ragsak. Ni laeng Pekson ti nangtaginayon iti daydi isem na nga isem ti di mamatpati.

Ti nangidateng iti daydi naimbag a damag, iso ni Makaraig, daydi bumaro a mangidaulo iti garaw.

Toy nga agad-adal binukudanna iti daydi a balay ti dua a siled, a kasta unay kinabaknang ti pannakaramen da, adda ubing ken kotsero na a mangkitkita iti lugan na nga *arania* ken kadagiti kabkabayo na. Nataer ti takder na, nalinis dagiti gargaraw na, nadayaw ket nabaknang unay. Nupay agad-adal iti kina-abogado nga awan ket sabali a panggep na no di la tapno makaala iti maysa a *titulo*, agdindinamag ti kina-gaget na, ket no iti kinalaingna nga agsao ken makisinnungbat iti ineeskolastiko, awan apalanna kadagiti kalalaingan a umiirgo iti uneg ti Unibersidad. Nupay kasta, saan a maudi no maipapan kadagiti baro a panpanunot ken irarangay; ti kinabaknangna ipalubusna a magatangna amin a pagbasaan ken *rebista*, a saan a matiliw ti agamiris kadagiti amin a pagpagbasaan a maidateng. Gapo kadagitoy a kabkabalín, gapo iti damag na a maingel dagiti nagasat a pannakisangsanggala na idi ubing pay, ken gapo pay iti nalinis ken nataraki a panagkukua na, saan a nakaddidillaw a daydayawen unay dagiti kakadua na ket napili met a mangidaulo iti daydi ingget rikot a banag, a kas ti pannakaisuro ti sao ti kastila.

Idi napalabas ti immuna a panagbettak ti rag-o da a kadagiti agkabkabanuag kanayon a nalabes gapo ta isuda na-

sayaat pay la amin a inda makita, kinayatda nga inamad no kasano ti naaramid.

—Itay bigat napanko kinita ni Padre Irene,—kinuna ni Makaraig, a sililimed.

—¡Agbiag ni Padre Irene!—inpukkaw ti maysa nga agad-adal a makaragrag-o.

—Ni Padre Irene, — intuloy ni Makaraig, — inbagana kaniak amin ti naaramid sadi Los Banios. Kasla itay saan a nakurang a maysa a lawas na a nagsasaritaanda, iso inna insaksakit ti gakat tayo a sinupiat amin dagiti dadduma, ni Padre Sibyla, ni Padre Fernandez, ni Padre Salvi, ti Jeneral, ti Segundo Kabo, ni joyero Simoun. . .

—¡Ni joyero Simoun!—insengngat ti maysa,—¿ngem ania ti bibiang dayta a judio kadagiti banbanag a maipapan iti Ili tayo? Ket datayo intay pay pabpabaknangen a paggatgatangan. . .

—¡Agtalnaka! — kinuna ti maysa, a sisesegga ken sigagar a makaamad no kasano ti panangabak ni Padre Irene kadagiti nakabutbuteng a kabusor.

—Addada pay nangato nga agan-annong a simmupiat iti gakat tayo, ti Direktor de Administrasion, ti Gobernador Sibil, ni insik Quiroga. . .

—¡Ni insik Quiroga! ti bugaw dagiti. . .

—Agtalnaka, sika!

—Idi kuan,—intuloy ni Makaraig,—inda kan kuma ikupinen a paturugen iti ado a bulan, idi ta ni Padre Irene nalagipna ti *Comision Superior de Instruccion Primaria* ket insingasingna a tangay ti pannakaisuro ti sao ti kastila ti makagapo, ti gakat rebbengna a mayallatiw iti daydiay a gimong, tapno iso ti makaammo a mangusig. . .

—Ket no dayta a *Comision* nabayag a di aggarawen, — kinuna ni Pekson.

—Iso dayta ti insungbat da ken Padre Irene,—intuloy ni Makaraig,—ket iso inna insungbat a nasayaat daydi a kanito a panangpaungar kenkuana, ket gapo ta adda idi ni don Custodio, maysa kadagiti kamkameng daydiay a *Comision*, inggakatna nga iti daydi met la a kanito madutukan ti maysa a gunglo, ket tangay makita ket paggaammo ti kinaalibtak ni don Custodio, iso ti napili a mangadal, ket ita, ti gakat tayo adda kadagiti im-ima na. Ni don Custodio inkarina a lep-pasen iti uneg toy a bulan.

—¡Agbiag ni don Custodio!

—¿Ket no maisupiat iti gakat tayo ti ikalikagom ni don Custodio?—sinaludsod ni nakudrep ti panagkitkita na a Pekson.

Saan da a nalagip daydi, ta sibabartekda a mamangpanunot iti saan a pannakaikupin daydi a banag. Isuda amin kinitada ni Makaraig tapno maammuanda ti inda aramiden.

—Dayta met la a saludsod naiturong ken Padre Irene; ngem kinunana kaniak, a nagkatawa iti katawa ti nasikap: “Adon ti inabak tayo, nagun-udtayo a dayta a banag mapanen iti inna pannakairingpas; ti kabusor mapilit a makirupak. . . no mabalintay a matignay ti nakem ni don Custodio tapno inna suruten dagiti panpanunot na a nawada, ket inna ikalikagom ti pannakaannamong ti gakat, nangabaktayton; ti Jeneral naminpinsan a saan a bumiang.”

Ni Makaraig nagsardeng.

—¿Ket, kasano ti panangtignay iti nakem na?—sinaludsod ti maysa a sigaganat.

—Ni Padre Irene, dua ti inpatuldo na kaniak a pammayan. . .

—¡Ni insik Quiroga!—kinuna ti maysa.

—¡Ni! Ibibiangnanto ni Quiroga. . .

—¡Ikkan iti maysa a *regalo* a nasayaat!

—Adadda manen, saan kan a masulisog.

—¡A, am mukon, am mukon!—kinuna ni Pekson, a nagkatawa,—ni Pepay a *bailarina*.

—¡Ay, wen ni Pepay a *bailarina*!—kinuna dagiti dadduma.

Daytoy a Pepay, maysa a babai a nalapsat, masasao a pagayam unay ni don Custodio; iso ti kamangan dagiti kontratista, dagiti agan-annong ken dagiti mannakisutsot no adda kayatda a gun-uden iti daydi agdindinamag a consejal. Ni Juanito Pelaez, gayyem met ti *bailarina*, inggayatna ti bagina a mapan makisao; ngem ni Isagani inwingiwingna ti ulo na ket kinunana nga umanayen ti panangaramat ken Padre Irene ket napalalo unayen ti panangaramat pay la ken Pepay iti daydi a banag.

—¡Kitaentay man ti maikadua a pamuspusan!

—Ti sabali a pammayan, iso ti yaasideg iti abogado a pakium-umananna, ni “senior” Pasta, ti orakulo a pagtamdán ni don Custodio.

—Kaykayatko dayta, — kinuna ni Isagani; — ni “senior” Pasta, pilipino, ket kinaadalan ni uliteg ko. Ngem, ¿kasano ti pammayan tapno mayat a bumiang?

—Iso dayta ti yan ti *quid*,—insungbat ni Makaraig, a kinitana a nalaing ni Isagani;—ni “senior” Pasta adda *bailarina* na, kunak ket di . . . maysa a *bordadora* . . .

Ni Isagani nagwingiwing manen.

—Dika unay palausan ti agindadalos, — kinuna ni Juanito Pelaez;— ti banagen ispalenna ti pamuspusan! Am-am-mok dayta a *bordadora*, ni Matea, nga adda pagborda na a pagserkan dagiti ado a babbalasang . . .

—Saan, appo,—insengngat ni Isagani;—kumamangtay a umuna kadagiti pampamuspusan a nadayaw . . . Innakto ken “senior” Pasta, ket no awan magun-udko, iso, aramidenyunto ti kayat ko dakagita *bailarina* kada *bordadora*.

Inannugutda ti gakat, ket tininungda a ni Isagani mapan makisao iti daydi met la nga aldaw ken “senior” Pasta, ket itinto malem, inton addada iti Unibersidad, innanto ipakaammo kadagiti kakadua na ti banag ti inna pannakisarita.

NI "SENIOR" PASTA

Ni Isagani napan iti balay daydi abogado, maysa kadagiti kasariritan a ul-ulo sadi Manila a pakium-umanan dagiti praile kadagiti dadakkel a parparikot da. Naguray bassit daydi bumaro, ta aduda dagiti napan umapo, ngem idi kuan, dimteng ti batang na, ket simbrek iti pagadalan wenna *bufete*, kas adadda a pangnagnaganda sadi Pilipinas.

Inawat daydi abogado a naguyek iti apagapaman ket inna intakaw a kinita dagiti saksaka na; saan a timmakder, dina met pinagtugaw ket intuluyna ti nagsursurat. Ni Isagani nabalinna a pinaliiw ken inadal a nalaing. Daydi abogado limmakay unayen, agubanen ket ti ludingas na nganngani nagsaknap iti amin ti tuktok ti ulo nan. Ti panagruprupana naalsem ket narupanget.

Ti panagadal na nakaul-ulimek; isuna la a mangngeg dagiti ar-arasaas dagiti *eskribiente* wenna *pasante* nga addada iti dumna a siled: dagiti pagsursurat da agikkisda a kas ket no itay makiapada iti papel.

Idi kuan, nalpas daydi abogado ti sursuratan na, indisuna ti pagsurat na, intangadna ti ulo na, ket idi nabigbigna daydi bumaro, ti rupa na rimmaniag ket inyawatna a siaayat ti ima na.

—¡Adios, bumaro! ngem agtugawkayo, pammakawanan-yo... diak ammo a dakayo. ¿Ket ni uliteg yo?

Ni Isagani bimmileg ti nakem na ket inpagarupna a ti panggep na naimbagto ti banagen na. Sinaritana iti ababa a sao ti maaramid a inadalna a nalaing ti magapo dagiti sasao na. Ni "senior" Pasta dinengngegna a di nagkir-ing idi damo na, ket, nupay ammuna ti dawat dagiti agad-adal, nagindiammo a kas la itay kinayatna nga inpaawat nga iso saan a bumibiang kadagidi nga inuubingan; ngem idi atapennan ti kayat da kenkuana ket nangngegna a nasagid ti Bise-Rektor, dagiti praile, ti Kapitan Jeneral, ti gakat, kdmpy., ti rupa na nagin-inot a kimmudrep ket nagangayanna ti inna kinuna:

—¡Iso daytoy ti ili dagiti gakkakat! Ngem ituluyyo, ituluyyo.

Ni Isagani saan a kimapoy ti nakem na; inbagana ti kayat da a banagen kuma nga daydi a gakat ket kamaudianan-na, inna insawang ti panagtalek dagiti agtutubo nga iso, ni “senior” Pasta, inna kuma ida ibabaet, no kas ta yuman ni don Custodio kenkuana, kas manamnana. Ni Isagani dina naitured a kinuna nga *ibalakadnanto* kuma a gapo iti daydi nakitana a musiig ti abogado.

Ngem ni “senior” Pasta natinungnan ti inna aramideu maipanggep iti daydi, ket iso ti saan na nga iraraman iti uray apagbassit, uray no iso ti makiuman, wenna iso ti pakiuman-na da. Ammuna ti naaramid sadi Los Banios, ammuna a nagkadua a bangir dagiti nagyan sadiay, ket ammuna a saan la a maymaysa ni Padre Irene a nangisakit kadagiti agad-adal, ket saan met a iso ti nangisingasing a mayallatiw daydi a banag iti *Comision de Instruccion Primaria*, no di ket sabali ti naaramid. Ni Padre Irene, ni Padre Fernandez, ti “*kondesada*,” maysa nga agtagtagilako a nakasirmata nga ado ti malako na nga agpaay iti baro nga Akademya, ken daydi nangato nga agturay, iso a binuntunna dagiti inpalpalagip na a bilbilin ti ari, agballigida kuman, idi ta ni Padre Sibyla, iti ayatna a makaagaw iti kanito, inna inpalagip ti *Comision Superior*. Amin dagitoy a banbanag ammo daydi naindaklan nga abogado: iso ti gapo na nga idi nalpas ni Isagani a nagsao, kinayatna nga inulaw kadagiti pakpakalingking, kiburen daydi a banag, yallatiw ti sarita da iti sabali.

—¡Wen!—kinunana a limmibbi ket kinudkudna ti ulona;—awan mangatiw kaniak iti panagayat iti Ili ken iti tarigagay iti irarang-ay, ngem . . . diak mabalin ti makibiang . . . diak ammo no ammuyo ti adda a sasaadek, sasaaden a narigat unay . . . aduda unay dagiti innak pakakumkumikuman . . . masapol nga amin a gunay ko mayannatop iti naiget a panagannad . . . maysa a pakaisarsarakan . . .

Daydi abogado kinayatna nga inulaw daydi bumaro kadagiti ado a sasao ket inrugina nga inbaga dagiti linlinteg, dagiti bilbilin, ket kasta unay a sinasauna, ta di met daydi agtutubo ti naulawen, ngem nganngani ket ison ti nayaw-awan iti kasdi unay a rikot a sasaona.

—Saan dakay a kayat a isarsarak,—insungbat ni Isagani, a sitatalna unay—¡ispalennakam ti Apo iti panningsinga iti uray apagbassit laeng kadagiti tattao a ti biag da masapol unay dagiti dadduma a pilipino! Ngem numan pay kasano a kinakuneng ka mipanggep kadagiti linlinteg, bilbilin ti

ari, naituytuyang ken naikedkeddeng nga annuruten ditoy ili tayo, kunak ngata nga awan dakes a maaramid iti itutulog a mangipatungpal kadagiti nangato a tartarigagay ti Turay, iti panangikalikagom iti nasayaat a pannakaitaros da: ti panggep na iso met ti gamden mi ket isuna la a maigiddiatkam iti pammayan.

Daydi abogado immisem; daydi bumaro mayat gayam a paitulod iti sabali a disso ket sadiay ti inna ngad kenkuana pangulawan, nalpa a naulawen.

—Dayta ket ti yan ti *quid*, kas kuna ti agsasao; nalawag a nasayaat ti panangbadang iti Turay, no badangan a situtudio, a tungpalen dagiti bilbilin na, ti pudno nga anag dagiti linlinteg a mayannatop iti nalinteg a panangipapan dagiti agturturay ket saan a maisupiat iti kadaanan ken kaaduan a panapanunot dagiti tattao a nakaipakumitan ti pagimbagan a sapasap dagiti tattao a mamukel iti maysa a pagilian. Ket iso ti gapo na a dakes unay, rebbengna a madusaan, ta dadaelenna ti nangato a batay ti Turay, ti panagaramid iti maysa a banag a maikanniwas kadagiti gaggakat na, uray no nasaysayaat ngem ti agtaod kenkuana, ta ti kasta nga aramid mabalinna a dangran ti nasayaat a nagan a iso ti nangruna a batay a nakaipatakderan amin dagiti mangiturturay ka dagiti sabsabali a dagdaga.

Ket daydi lakay nga abogado, ta saan a nagngata a dagidi sasao na pinagbalinda a kasla agmauyong ni Isagani, sinayaatna ti nagtugaw a siraranga unay, nupay agkatkatawa iti uneg na.

Nupay kasta, ni Isagani simmungbat:

—Inpapanko a dagiti agturturay sumapulda iti sabali a pamangunanda iti bileg da nga adadda a napigpigsa no adadda met ti pannakaam-ames da... Ti pamangunan a nasayaat a nagan kadagiti mangiturturay iti sabali a daga, iso ti kapuyan, ta saan nga adda kadakuada, no di ket iti nasayaat a pakinakem dagiti paiturturayan ingga na iti kayat dagitoy a bigbigen... Ti pamangunan a linteg, iti panagkunak, adadda a napapaot.

Daydi abogado inlintegna ti ulo na; apay? daydi nga agtutubo maituredna man ti makisungbat ken makisusik kenkuana, idinto ta iso, iso ni "senior" Pasta? Saan pay la a naulaw kadagidi naindaklan a sasao na?

—Bumaro, iwaksiyo dagita a panapanunot, ta napeggad-da,—insengngat daydi abogado a naggaraw.—Ti kunak kadakayo, baybay-anyo ti Turay nga agaramid.

—Dagiti turturay nabuangyda gapo iti pagimbagan dagiti il-ili. Ket tapno masungputda, kas maikanatad, ti nakaibuangayan da, masapol a surutenda ti ipatuldo dagiti umili, nga isuda ti nangruna a makaammo kadagiti masapsapol da.

—Dagiti mamukel iti Turay, makipagilida met, ket isuda ti nangruna nga addaan iti ammo.

—Wen, ngem gapo ta tattao da met, agriruda, ket saan da a rebbeng a di ipangag ti pamanunutan dagiti dadduma.

—Masapol nga agtalek datao ka dakuada: isuda inda itden amin.

—Adda maysa a pagsasao ti kastila a kunana: *ti di agsangit saan da a pasusuen*. Ti saan a dawaten, saan a maited.

—Saan!—insungbat daydi abogado, a nagkatawa iti nalais;—iti Turay maaramid ti baliktad dagita a sasao. . .

Ngem dinagusna ti nagsardeng a kas la itay ado unaven ti inna insao, ket kinayatna nga inagasan ti kurang ti annadna.

—Ti Turay intedna kadatayo dagiti banbanag a saan tay a dinawdawat, ket ditay met nabalin kuma a dinawat. . . ta ti panagdawat. . . ti panagdawat kayatna a sawen nga adda agkurang, ket iti kasta, saan na a tungpalen ti annong na. . . ti panangisingasing kenkuana iti maysa a banag, ti panagpanagem a mangiturong kenkuana, saanen ti panangsalungasing, kayatna a sawen a mabalin nga agriro, ket nasaok kadakayon, a dagita a panangipagpagarop dadaelenda ti kaadda dagiti mangiturturay iti sabali a daga. . . Dagiti kaaduan saan da nga ammo daytoy ket dagiti agtutubo nga agadardarakudok laeng, saan da met nga ammo, saan da a maawatan, saan da a kayat nga awaten ti kinadakes ti panagdawat. . . ti makadadael a bagas dayta a sao. . .

—Pammakawananyo,—insengngat ni Isagani, a nasukit kadagiti sasao kenkuana daydi abogado;—no ti maysa nga Ili aramatenna dagiti pampampusuan a ipalubos ti linteg a pagdawat iti maysa a banag iti Turay, gapo ta pagarupenna a dayta a Turay, naimbag ket sidadaan met a mangipaay kenkuana iti maysa nga imbag, ket ti kastoy nga aramid saan na a rebbeng a tagidaksen, ngem rebbengna ket di a paragsaken: ti ina iso ti pagdawatan, saan a ti agsiuman. Ti Turay, iti awan pay padas na a panangipagarop ko, saan a maysa a parsua a makitana amin a di mangan-ano, pati pay ti kasakbayan, ket uray pay kuma no kasta, saan na a rebbeng ti masaktan, ta addayta man pay ti simbaan nga awan sabali nga aramidna no di dawat a dawat ken Apo Mugna (iso a makakita ken

makaammo iti iso amin; ket dakay pay nga ado a banag ti inkay dawdawatan ken ipilit kadagiti pangpangukuman dayta met la a Turay, ket, nupay kasta, uray ni Apo Mugna, uray dagiti pangpangukuman saan da a gumura. Adda iti nakem ti amin a tao a ti Turay, kas binukel dagiti tattao, ta kasta ket ngarod, masapulna ti tulong dagiti sabsabali, masapulna nga ipakita ken iparikna kenkuana ti pudno a saaden dagiti amin a maar-aramid ken adda. Dakay pay saan yo a kapkapnekan ti kinapudno ti sinao yo; dakay pay amuna a nadangkes ket naranggas ti Turay a iti panangipasingdayag na iti kinapigsa ken kinawayas na, ipawilna amin a gapo iti buteng wenno kurang ti panagtalek na, ket isuna laeng dagiti il-ili a maimammameg ken maad-adipen ti addaan iti annong a saan nga agdawat uray kaano man iti uray ania. Maysa nga Ili a manggura iti mangituray kenkuana, awan sabali nga annong na a dawaten no di ti inna panangbaybay-a iti turay na.

Daydi lakay nga abogado nagmusiig ket nagwingiwing, a kasna pinangipakita iti rurod na, sana inyapros ti ima na iti ludingas na; idi kuan, a timek na ti napnuan asi, kinunana:

¡Jm; ¡dakes dagita a sursuro, dakes dagita a panpanunot! ¡Jm! ¡Makita nga ubing kay pay ket awan pay padpadas yo iti panagbiag! Kitaenyo langen no ania da dagiti maar-aramid kadagiti agtutubo nga awanan padas nga agdawawat sadi Madrid iti pannakabaliw ti agdama a kasaad: mapabpabasulda amin a pilibustero, ado kadakuada dagiti di makaitured nga agsubli, ket nupay kasta, ania kad ti dawaten da? Banag a nasayaat, nabayag a madawdawaten ken di makaan-ano gapo ta isuda la ti masasao... Ngem addada ngamin banbanag a saan a mabalin a ilawlawag, nasulitda unay... ni... ipudnok kadakayo nga adda pay sabali a gapo, a saan la a dagiti nalpas a nasaon, a mangiduron iti maysa a Turay a manakem a di umannugot kadagiti tartarigagay ti maysa nga Ili... saan... mabalin ket di a maaramid a makasarktay iti agturay nga ang-ang ken makikari a katkatawaan... ngem kanayon la nga adda sabali a gapo... uray no kalilintegan unay ti dawaten... dagiti turaturay sabasabali dagiti sasaaden da...

Ket daydi lakay naggata, kinitana a nalaing ni Isagani, ket idi kuan, a kasna natinong ti nakem na, inna inwagis ti maysa nga ima na a kasna pangpaadayo iti maysa a panunot.

—Kas ko la maawatan ti kayat yo a sawen,—intuloy ni Isagani, nga immisem iti naliday:—kayatyo a sawen a ti maysa a Turay a mangituray iti sabali a daga, gapo ta saan a nasayaat ti pannakabukel na ken gapo pay ta nabangon iti saan a napaypayso a . . .

—*¡*Saan, saan, saan a dayta, saan!—insengngat, a sidada-ras daydi lakay, a naginsasapol kadagiti ado a pappapel na; —saan, kayatko itay a sawen . . . ngem, *¿*adino ti yan tay antiukos kon?

—Addayta,—kinuna ni Isagani.

Ni “senior” Pasta inkabilna ti antiukos na, naginbabasa kadagiti sumagmamano a pappapel, ket idi makitana nga agur-uray daydi bumaro, indayamudumna:

—Adda kayatko itay a ibaga . . . , kayatko a sawen a, ngem nalipatakon . . . gapo iti karting yo, ginupedyo ti saok . . . awan an-ania na met ket di . . . No ammuyo la kuma no kasano ti ulok, *¡*ado unay ti aramid ko!

Ni Isagani naawatanna a kayatna a pagawidenen.

—No kasta,—kinunana a timmakder,—dakami . . .

—*¡*Ay! . . . nasayaat no baybay-anyo dayta a banag iti ima ti Turay; isunto ti mangituyang iti pagayatan na . . . Kuna-
yo a ti Bise-Rektor sumupiat iti pannakaisuro ti sao ti kastila. Nalabit a kasta, ngem saan a iti anag, no di ket iti pamayan. Kunada a ti Rektor a umay adda ikuyugna a gakat a pang-balbalik iti panagsursuro . . . aguraykay bassit, ikkanyo ti kani-
nito iti kanito na, agadalkayo, ta umasideg ti eksamenen, ket *¡*karambas! dakayo, ta agsaukay a nalaingen iti sao ti kastila ket nasayaat ti panagsao yo, *¿*ania ti pakibibiangan yo ka da-
gita a riririri? ania ti paggagaran yo a maipangpangruna a maisuro? *¡*Diak agduadua a ni Padre Florentino kasta met ti pamanunutan na! Ikamagannak unay kenkuana a! . . .

—Ni uliteg ko,—insungbat ni Isagani,—kanayon a inpa-patigmaanna kaniak a ilagakto met dagiti dadduma a kas panangilagak ko iti bagik . . . saan a gapo kaniak ti inayak, immayak iti nagan dagiti dakdakes ti kasasaad da ngem siak . . .

—*¡Diantre!* Aramidenda met ngay ti inaramid yo, ura-menda met dagiti kidkiday da nga agadal, ket agludingasda met a kas kaniak a gapo iti panagipapaulok kadagiti ado a paspaset dagiti pagpagbasaan . . . Ket kunak a no ammuyo ita ti agsao iti kastila, gapo ta inadalyo; dakayo, saan kay a taga Manila ket saan met a kakastila dagiti nagan-annak ka-dakayo. *¡*Adalenda met a ti inadal yo ken aramidenda met ti inaramid ko! . . . Siak, inubingdak dagiti amin a praile,

inlutlutuak ida iti sokolate da, ket no madama idi a kiwki-warek ti sokolate iti kanawan ko, a imak ti katigid ko igigga-manna ti gramatika, agadalak, ket kaasi ti Dios, diak nasapsapol ti sabali a nangisursuro, kada ak-akademya, kada palpalubos ti Turay. . . Patienda ¡ti mayat nga agadal, makaadal ket makasursuro!

—¡Ngem, mano kad met kadagiti mayat nga adda ammo na ti makadanon iti nagtengan yo? Maysa iti tunggal sangapulo ribo, ket ¡naimbag unayen!

—¡Psch! ¿ket, ania ti pakasapulan yo iti ado?—insungbat daydi lakay, a intal-una ti abaga na.—No abogado, agsurukdan, ado pay kadakuada dagiti sumbrek a eskribiente. ¿Mediko? Aggaapa, agdidinnadael ket agpipinnatayda a gapo laeng iti panaginnagaw da iti maysa a masakit. . . ¡Takiag, apo, takiag, iso ti masapol tayo, nga ipaay iti panagtalon!

Ni Isagani naawatanna a daddadaelenna la ti kanito na, ngem kinayatna ti simmungbat.

—Awan duadua,—kinunana; —aduda dagiti medmediko ken ab-abogado, ngem diak kuna nga agsursurukantayo, ta aduda dagiti il-ili tayo nga awanan; ngem no aduda iti bilang, nalabit nga agkurangda iti kinalaing. Ket, tangay saan a mabalin a lapdan nga agadal dagiti agtutubo, ket ditoy, awan sabali a mabalin nga adalen no di ti kina-abogado ken ti kinamediko, apay a ¿baybay-an ida a mangdadael iti kanito ken bannog da? Ket no ti kinadakes ti panagsursuro dina tubngen ti panagabogado wenno panagmediko dagiti ado nga agtutubo, no iti kamaudianan na, uray ania ti kukuen, adda met la agabogado wenno agmediko, ¿apay a di ngad la aramidenen a rumuarda a nalaing? Ket nupay kasta, uray no awan sabali a gagar no di mamagbalin itoy nga ili dagiti agtaltalon, Ili dagiti mangmangged, ken mamukaw kenkuana iti uray ania a kita nga aramid ti panunot, awan dakes a makitak, no dida ikkan iti sangkabassit a sursuro a mangipalubos kadakuada a mangpasayaat iti kasasaad da ken mangpasayaat pay met kadagiti ar-aramid da, babaen ti panangikaligakom a inda maawatan dagiti ado a banbanag a ka dagitoy nga al-aldaw saan da nga ammo.

—¡Ni, ni, ni!—kinuna daydi abogado, nga inwagiswagisna ti ima na iti tangatang, a kasna itay pangpaadayo ka dagidi a panpanunot,—saan a masapol ti ado a *retorika* tapno agbalin ¿ti tao a nalaing nga agtaltalon. ¡Tagtagainep, ararapaap, parpamata! ¡Ala! ¿kayatyo a suruten ti maysa a patigmaan ko?

Ket timmakder, a inpatayna a siaayat ti ima na iti abaga daydi bumaro, ket intuluyna:

—Ikkankayo iti maysa a patigmaan ket patigmaan a nasayaat unay, ta makitak a nalaingkayo ket saanto a madadael. Agadalkayo nga agmediko? No kasta, awan sabali a rebbenyo a sursuruen no kasano ti panagikabil kadagiti taptapal, panagipakagat iti alimatek, ket uray inton kaano, diyo rantaen a pasayaaten wenno padaksen ti gasat dagiti pada yo a tattao. Inton malpasyo ti adal yo, maki-asawakay iti maysa a balasang a baknang ken nasinggpet, ikagumaanyo ti mangagas ken agsingir iti nangina, pagpanawanyo amin a di mangan-ano nga adda bassit pakaibianganna iti kasasaad ti Ili, makimisa, agkonpesar ket agkomulgarkayo, no kasta ti aramiden dagiti dadduma, ket makitayunto no di kayto agyaman kaniak, ket innakto met makita, no kas ta sibibiagakto pay. Laglagipenyo a kanayon a ti pudno nga aramid a kaasi mangrugi iti bagi met laeng; ti tao saanna a rebbeng a sapulen ditoy rabaw ti daga no saan a ti kaaduan a pagnam-ayan na a bukukod, kas kuna ni Bentham; no makiramramankayo kadagita minamauyong a tagtagainep, awanto ti pagsapulan yo, di kayto maasawaan ket awanto ti naimbag a pagbanagan yo. Amin dagiti tattao indakayto baybay-an ket dagiti kakailian yo isudanto met la ti umuna a mangatkatawa iti kinaawan ti ammo yo. Patien-dak, dakayo indakto malaglagip, ket pudno daydi sao na, kunayunto, inton adda uban yo a kas kaniak, uban a kas kadagitoy.

Ket daydi lakay nga abogado piniritna ti bassit a buokna, nga umis-istem a sililiday ket pinagkutikutina ti ulo na.

—Inton adda uban ko a kas kadagita, apo,—insungbat ni Isagani, a sililiday met,—ket innakto italiaw dagiti matmatak iti nalabes ket innakto makita nga isuna la nga innak inkalikagom ti bukod ko a biang, a diak ket inaramid ti nabalin ko kuma unay ken rebbeng ko nga inpaay iti Ili, nga awan ti dina inted kaniak, kadagiti kakailiak a mangtultulong kaniak nga agbiag, no kastanto, apo, tunggal maysa nga uban maysanto met a siit, ket idinto kuma ta innak ida pakaidayawan, agpaaydanto laeng a mangibabain kaniak!

Ket idi nasauna tuyen, nagtamed a nagpakada, ket rimuar.

Daydi abogado napamayeng iti yan na, dagiti matmata-na napamulenglengda. Nangngegna dagiti padekpadek a nangin-inot a immadayo, ket idi kuan, nagtugaw, a kinunana iti nainayad:

—¡Asi pay daydiay a bumaro! ¡Kasta met a panpanu-not ti immapay idi kaniak! Ania pay kuma ti kayat ti amin a tattao a sawen no di kastoy: inaramidko toy gapo iti daga a nakayanakak, ¡inpaayko ti biag ko iti pagimbagan dagiti sabsabali!... ¡Balangat a laurel, a nayuper iti *asibar*, bulbulong a nagango a nangabbong kadagiti sisiit ken ig-igges! Saan a dayta ti biag; dayta, saan a mangted iti kanen, ket di met mangted iti pakaidayawan; ti *laurel* apaman la ta agpaay a mangted nanam ti *salsa*... saan met a mangted talna... saan met a mangted iti panangabak iti maysa a ringgor, ¡sabalali ket di! Tunggal Ili adda bukod na nga alagaden, a kas met kaadda ti *klima* ken saksakit na, a naiduma da iti *klima* ken saksakit dagiti sabsabali nga il-ili!

Sana innayon:

—¡Asi pay daydiay a bumaro!... No amin dagiti tattao inda kuma agpanunot ken agaramid a kas kenkuana, diak kuna a saan a... ¡Asi pay daydiay a bumaro! ¡Asi pay ni Florentino!

AS-ASOG TI MAYSА NGA INSİK

Iti rabii daydi met la a sabado, ni insik Quiroga a sita-tarigagay nga adda kuma met *konsul* da nga insik, nagpa-pangrabii iti ngato ti dakkel a *basar* na, iti lansangan a *Escolta*. Aduda dagiti timmabuno iti daydi a rambak; praile, agan-annong, sosoldado, agtagtagilako, amin dagiti suksuki na, kaskasugpon ken mangan-anak kenkuana, addada amin sadiay a masarakan; ti *tienda* na, iso ti agited kadagiti kukura ken konkonbento iti amin a masapol da, pautanganna amin nga agan-annong, adda ubbing na a matalek, natudio ken naalibtak. Dagiti pay praile saan da a mabain nga mapan agpalpalned iti ado nga uras iti *tienda* na, uray iti makita dagiti tattao, uray kadagiti nalmeng a silsiled iti neg, ti naimas a pannakian-andingay. . .

Iti daydi, ngad, a rabii, ti *salas* nakadatdatlag ti buyana. Napunno iti praile kada agan-annong, a nakatugaw kadagiti palpalangka a Biena ken babassit a bangbangko a kayo a nangisit, a *marmol* ti tugawan da, a naggapo sadi Kanton, linawlawda dagiti babassit a lamlamisaan a *kuadrado*, aggayamda iti *tresilio* wenno agsasaritada, a raniagan ida dagiti nalawag a silsilaw dagiti nadorado a pagsilsilawan wenno dagiti nakapoy a silsilaw dagiti parparol ti insik a nakasaysayaat ti pannaka-ramen da kadagiti atitiddog a borborlas a seda. Kadagiti diddiding addada a naglalaok iti kasta unay dagiti naipinpinta a langlangalang, natalna ken bumalbag, aramid sadi Kanton ken Hongkong, ken dagiti nakalablabbasit a ladladawan dagiti babbai, babbai a nganngani siuuyos, Kristo a rupa ti babai, "Ti Ipapatay ti Nasingpet" ken "Ti Ipapatay ti Managbasol," dagitoy, aramid dagiti judio sadi Alemanian nga inda ilako kadagiti il-ili a romanista. Saan da nga agkurang sadiay dagiti es-estampa ti insik, a nalabbasit ti papel da, a pakakitaan iti maysa a lalaki a nakatugaw, ti langana, naraem ken natalna, ket ti rupa na makais-ism; iti likudan na, adda nakatakder ti ubing na, nalad, nakaar-ariiek, kasla sairo, nakaam-ames, nakaigam iti maysa a duros a ti murdong na, akaba ket makasugat; kadagiti indio, adda agkuna nga iso ni Mahoma; dagiti daddu-

ma, kunada a ni Santiago, dimi ammo no ania ti gapo na; dagiti in-insik kaskasdi met a dida ammo nga ilawlawag no asino kadagitoy dua. Uni ti botelia a *champayn* a malukatan, kilingkiling dagiti kopkopa, katkatawa, asok ti tabako ken maysa nga angot a pakaidumdumaan dagiti balbalay dagiti in-insik, angot a nalaukan ti nabanglo ken nabangsit, agassegden, agaapian, sayamusom dagiti bungbunga a naiduldulin, isuda ti mamunno kadagiti makitkita.

Ni insik Quiroga, a nakaaruat iti kawes ti mandarin, nakagorra iti nagborlas iti balbag, adda nga agallaallatiw kadagiti silsiled sititibker ken sililinteg, ngem dina maliduan ti kumitakita iti amin a di mangan-ano tapno mapnekanna nga awan met la ti agala iti uray ania. Ket nupay kasano toy kasigod a kinakurang ti panagtalek, kasta met unay a panakipinnetpet ti ima na kadagiti amin a tattao, kablaawanna dagiti dadduma iti isem a nalinis ken napakumbaba, dagiti sabsabali, iti gunay ti mangigaga, ket dagiti met sumagma mano, iti nalais a kasna itay kuna:

Ammukon! dakayo saan kay a umay gapo kaniak, no di gapo iti saganak.

Ket ni insik Quiroga adda panggapuan na nga agkuna iti kasta. Daydiay baknang idiy, a nalukmeg, a ita inna ipadpadayaw ken kunkuna a maikanatad nga adda konsul dagiti in-insik sadi Manila, sana ipaawat pay nga awan sabali a naimbag a maikabil no saan a ni Quiroga, iso ni apo Gonzalez nga agpirpirma iti PITILI kadagiti pagpagiwarnak, no inna supiaten ti iseserrek dagiti in-insik sadi Pilipinas. Daydiay met maysa a lunakayen, a mangam-amiris kadagiti amin a di mangan-ano, dagiti pagsilsilawan, dagiti kukuadro, kdmpy., sa agmusiig ken agsao iti nalais, iso ni Don Timoteo Pelaez, ama ni Juanito, agtagtagilako a napalalo ti riri na gapo iti pannakisinnallin dagiti in-insik, a mangdadael iti panagtagilako na. Ket daydiay met maysa, daydiay akinsadiay, daydiay baknang a napugot, narapis, nabiag ti panagkitkita na ket nabessag ti isem na, iso ti agdindinamag nga akinggapuan iti riri maipanggep kadagiti pisos a meksikano, iso a namagluksaw iti nakaro iti maysa nga an-anaken ni insik Quiroga; daydi nga agannong adda damag na a nalaing sadi Manila! Daydiay man akinkasdiayen, daydiay naunget ti panagkitkita na ket nakuso-kuso ti iming na, iso ti agannong a kunada a kataknengan, ta maituredna ti agsao iti maisupiat iti pannakalako dagiti biliete ti loteria, iso a binukudan da insik Quiroga ken maysa a nangato a babai sadi Manila. Pudno, ta no saan a ti kagudua, ti dua nga apagkatlo, dagiti

biliete, maipanda sadi China ket dagiti sagbabassit a mabati sadi Manila, manayunan ti pateg da iti sikawalo tunggal maysa. Daydi natakngeng nga apo kapkapnekanna nga addanto aldaw a panangabak na iti kadaklan a gungguna, ket makapungtot, no masanguna dagiti sinankuansia nga ar-aramid.

Iti daydi a kanito, ti pannangan agringringpasen. Iti *salas* dumanon dagiti *birbrindis* iti panganan, dagiti katkatawa, isesengngat, pagpagaak. . . Ti nagan ni Quiroga mangnggeg a mamin-ado a maulit-ulit, mailalaok kadagiti sasao a konsul, panagpapada, kalintegan. . .

Ti agpadaya, ta saan a mangan kadagiti lutluto ti europeo, isuna la a nakiinninom sagpaminsan kadagiti sangsangailina, ket inkarina a makisangunto a mangan kadagiti saan a nakatugaw iti immuna a dasar.

Ni Simoun, nalpas a nanganen idi napan, ket makisararita iti salas kadagiti dadduma nga agtagtagilako nga agasog gapo iti dakes a kasasaad ti panagtagilako: awan la ti di dakes, ti panagtagilako agsardeng, ti bayad ti pannakisinnukat iti pirak sadi Europa, nakangatngato iti nalabes; dawatenda iti *joyero* a lawaganna ida, pasarayda mangiparipirip iti maysa a gakat, iti pananginanama da nga innanto idanon iti Kapitan Jeneral. Tunggal pamuspusan a ibagada, ni Simoun inna sungbatan iti maysa nga isem a nalais ken nagubsang: ¡Ania met! ¡Minamauyong! ingga na iti nakapungtot ti maysa, ket inna sinaludsod ti pamanunutan na.

—¿Ti pamanunutak?—sinaludsudna;—adalenyo no ania ti gapo ti pagrang-ayan dagiti sabsabali a pagpagilian, sayo tuladen ti aramid da.

—¿Ket, ania ti pagrang-ayan da, apo Simoun?

Ni Simoun intal-una ti abaga na ket saan a simmungbat.

—¡Ti pannakaaramid ti sangladan, a kasta unay a pananget-et na iti panagtagilako, ken ti sangladan a di met la maringpasen!—inyasog ni don Timoteo Pelaez,—kasla abel ni Guadalupe,⁽¹⁰⁾ a kuna tay anak ko, maabel, sa man ma-ukasen. . . dagiti bubuis. . .

—¡Ket dakayo ti agasog!—kinuna ti maysa.—¡Ket ita, ta kaul-ulog ti bilin ti Jeneral a pannakarebba dagiti balbalay a nipa! Ket dakayo nga ado ti lako yo a *galbanisado*.

(10) *Penélope*, kinunana kuma, ngem gapo ta dina met ammo, *Guadalupe* kunana metten. Kas kuna ti sarita, ni *Penélope* iso daydi nalibnos ken nasingpet a babai a, tapno malisianna dagidi ado nga agayat ken kuana idi in-pagarupda a natayen ni asawa na nga *Ulises* a napan nalgigubat sadi *Troya*, kinunana e *leppascenna* pay ti ab-ahlen na sa nanto ited ti sungbat na. Ngem ti abel na di met malpes, a ta iti rabii inna ukasen ti maabel na iti adlaw.

—Wen,—insungbat ni don Timoteo.—¡Ngem ti rigat ko a nanggun-od iti dayta a bilin! Sa ket makabulan pay ti palabasen, santo maipatungpal, inggana iti dumteng ti kuaresma; mabalin nga adda agsangpet a sabali a galbanisado. . . kinayatko kuma no dagdagos a naipatungpal, ngem. . . Ket maysa pay, ¿ania ti igatang da kaniak dagiti akinbalay kadagita, no bin-igda amin a napanglaw?

—Wen, ngeni mabalinyo a gatangen dagiti balbalay da iti uray no mano latta. . .

—Sa paibabawi ti bilin, sa isubli nga ilako dagiti balbalay iti mamindua ti inkay inggang. . . ¡Dayta ti nasa-yaat a *negosio!*

Ni Simoun immisem iti isem na a nalamiis, ket gapo ta makitana nga agturong kenkuana ni insik Quiroga, binayanna dagidi naasog nga agtagtagilako ket inna kinablaawan daydi nganngani agkonsul. Toy, apaman a inna nakita, napukaw ti ragsak ti rupa na, tinuladna ti langa dagidi agtagtagilako, ket nagkurno iti nauneg.

Ni insik Quiroga pagraemanna unay daydi *joyero*, saan la a gapo ta ammuna a baknang unay, no di pay ket gapo iti mayar-arasaas a panaggayem da unay iti Kapitan Jeneral. Kunkunada a ni Simoun abuluyanna ti panagem daydi insik, mayat nga adda maikabil a konsul dagiti in-insik, ket maysa a pagiwarnak a mangkagura kadagitoy, inna pay pinasagidan kadagiti sasao a di unay nalawag ken agsasaganad a tultuldek, iti naminsan a nakisinnungbat iti sabali a pagiwarnak a mangisaksakit kadagiti lallaki a nagbuok iti atid-dag. Dagiti tattao a naannad unay inda met inayon iti baet dagiti kidkidday ken sasao a magupedguped a ni *Eminensia a Nangisit* inna ibalbalakad iti Jeneral nga aramatenna dagiti in-insik a pangimameg iti napinget a kinadayag dagiti pilipino.

—Tapno kanayon a situtudio a paiturayan ti maysa nga ili,—kinunana,—awan kas ti panangibabain ken panangidandanes kenkuana iti sangwanan dagiti matmata na met laeng.

Saan a nabayag, adda kanito a nagparang.

Dagiti gimgimong dagiti *memestiso* ken dagiti *naturales* kanayon la nga agsisinniimda ket inda ibubos ti narayray a pigs a ken alibtak da kadagiti in-innimon ken kinaawan ti talentalek. Naminsan nga aldaw, a madama ti misa, ti gobernadorsilio dagiti *naturales*, nga agtugaw iti makanawan, ket napalalo a kuttong na, inna inparabaw ti maysa a sakanita iti maysa, a kas kadawyan, awan an-ania, *nonchalant*, tapno makuna a kasla nalukmeg dagiti lupluppo na ken tapno

maipakita a nalaing dagiti nataraki a sapsapatos na; ti met gobernadorsilyo dagiti *memestiso*, nga agtugaw iti makatigid, gapo ta naruar ti tulang ti tangan ti saka na ket dina mabalín a pagsikkawilen dagiti saksaka na gapo ta nalukmeg, sa pay butiog, inna pinagkayang ida a nalaing, tapno rumuar ti buksit na a binungon ti *saleko* na, nga awan pillidis na a nakaibitinan ti nasayaat unay a singdan ti relós a balitók ken brilyante, dagidi dua a gunggunglo naginnawatda ket nangrugi iti bakal; iti sumaruno a misa, amin dagiti memestiso, pati pay dagiti kakukuttungan, adda amin butiog dan ket inna met pinagkayang unay dagiti saksaka dan a kas la itay sikakabayudan; amin dagiti *naturales* inna met inparabaw ti saka da iti maysa, pati pay dagiti kalulukmegan, ket adda pay kabesa-de-baranggay, a uray la a natultulatid. Dagiti in-insik, a nakakita ka dakuada, adda met inparuarda a panagyan: nagtugawda a kas no addada iti *tienda* da, ti maysa a saka nakakukot ket naingato, ket ti maysa, nakabitin, ket inna pagkuykuyegyegen. Adda timmaod a supiat, *eskrito*, *espediente*, kdmpy.; dagiti kuadriliero innalada dagiti igigam da a sisasaganan a mangirugi iti maysa a *gerra sibil*; dagiti kukura, nalaos nga ay-ayat da, dagiti kakastila agkakatawada ket makapirakda iti ited dagiti *naturales*, *memestiso* ken in-insik, ingga na iti inbanag ti Jeneral daydi a riri, babaen ti panangituyang na nga agtugawda amin a kas panagtugaw dagiti in-insik gapo ta isuda ti kaaduan ti maibayad, nupay saan da nga iso ti adadda a romanista. Ket idi ta kasta, napalalo a pannakaparinggor dagiti *memestiso* ken *naturales*, gapo ta naillet dagiti sapsapin da ket saan da a mabalín a tuladen dagiti in-insik. Ket tapno ti panagem a panangidadanes kadakuada addada la ngarod a maipaduyakyak, ti naikeddeng naitungpal a kasta unay ti pannakarambak na, ket linawlaw pay ti kabalieria ti simbaan, idi ta iti uneg umaribasay ti linget da isuda amin. Ti riri dimmanon iti uneg ti Pagaramidan iti Linteg sadi Espania, ngem naulit a naikeddeng a dagiti in-insik, gapo ta agbayadda, mabalinda nga ipapilit ti linteg da, uray pay kadagiti ramrambak iti simbaan, ket uray no, iti kalpasan na, inna paglikudan ken pagangangan ti kinakristiano. Dagiti *naturales* ken *memestiso* nakaayatda, ket nasursuruda ti dida panangdadaelen iti kanito da kadagiti kakasdi a minamaag.

Ni Quiroga, iti kinatatel ken isem na a napakumbaba unay, inna sangsangailien ni Simoun: ti timek na, nalailo, dagiti panagkurnukurno na, no manen, inna maunit, ngem

daydi *joyero* ginupedna dagiti sasao na, ta sinaludsudna a sigugubal:

—¿Naayatanda dagiti *brasalete*?

Iti daytoy a saludsod, amin ti ragsak ni Quiroga nagpu-kaw a kasla tagainep: ti timek na a nalailo nagbalin a sumasaibbek, adadda manen a nagkubbo, pinagakubna dagiti dua nga im-ima na sana ida ingngato iti batog ti rupa na, ta kasta ti panagkabilaaw dagiti in-insik, ket inyasugna:

—*¡Uu, sinio Simoun! ¡mi a pelilo, mi a luinalo!* (Uu, apo *¡Simoun! ¡Napukawakon! ¡Narbaakon!*)

—¿Apay, insik Quiroga, napukaw ket narbakayon? *¡Ket no kasta unay a botelya ti champayn kada sangsangaili yo!*

Ni Quiroga nagkidem ket nagmusiig. *¡Jss!* Ti naaramid iti daydi a malem, ti naaramid kadagiti *brasalete*, iso ti namukaw kenkuana. Ni Simoun immisem: no ti maysa nga agtagtagilako nga insik agasog, gapo ta naimbag ti pan-nagna ti tagilako na; ngem no kunkunana a nasayaat unay gapo ta kitkitaennan a marba wenno agtalawen a mapan sadi ili na.

—*¿Suya no sabe mi a pelilo, mi a luinalo? ¡A! sinio Simoun, mi a ¡JAPAY!* (Dakayo diyo ammo a napukawakon, narbaakon? A! apo Simoun, siak, japay!)

Ket daydi insik, tapno maipaawatna a nalaing ti kasa-saad, na pinakuyuganna ti sao a *JAPAY* iti kasna pannaka-idasay.

Ni Simoun ngannganina kinatawaan, ngem nagparbeng, ket kinunana nga awan ammona, naminpinsan nga awan ammo na.

Ni Quiroga inpanna iti maysa a siled, a ti ruangan na rinipkanna a siaannad, sana sinarita ti gapo ti dakes a gasat na.

Dagidi tallo a *brasalete* a brilyante a dinawatna ken Simoun tapno inna ida ipakita iti asawa na, saan da a nairanta itoy a babai, nakakaasi a pilipina a naipukok iti maysa a siled a kas maysa a sanglaya, nairantada iti maysa a nalapsat ken makakayaw a babai, pagayam ti maysa a dakkel a tao, a ti panangibabaet na, masapol daydi insik iti maysa a “*negosio*” a pakabalinanna a makaala iti maysa nga innem a ribo a pisos. Ket gapo ta daydi insik saan na nga ammo ti pagay-ayatan unay dagiti babai, sana ket kinayat ti naginlalaing, dinawatna dagidi tallo a kasayaatan a *brasalete* a lako ni Simoun, nga agpateg iti tallo ingga na iti uppat a ribo a pisos ti maysa. Daydi insik, a naginkukuna, iti daydi isem na a nagpaiduma iti lailo, kinunana iti daydi babai a plienna ti

kaay-ayo na unay; ngem daydi babai, nga adadda pay ti lailo na, kinunana a kayatna ida a tallo, ket inna ida inbati.

Ni Simoun nagpagaak.

—*¡A, siniolia! ¡mia pelilo, mia luinalo!*— (A, apo! napukawakon, narbaakon!)—yik-ikkis daydi insik, a inna pagdindinnanugen iti nainayad dagiti babassit a im-ima na.

Daydi *joyero* intuluyna ti nagkatawa.

—*¡Juu! malo jenti, sigulo no siniola bilalelo!* — (Juu! dakes a tao, nalabit saan a pudno a “siniura!”) — intuloy daydi insik, a inwingiwingna a siluluksaw ti ulo na.—*¿Kosa? no tiene biliguensa, mas ke mia chino, mia siempile jenti. ¡A! ¡sigulo no siniola bilalelo; sigalela tiene mas biliguensa!* (Ania? awan bain na, uray ket no insikak laeng, tao-ak met. A! nalabit saan a pudno a “siniura”; ti sigarrera adadda nga adda bain na!)

—Natiliwdakayon, natiliwdakayon,—kunkuna ni Simoun, a inyang-angawna a sinipatsipat ti buksit ti insik.

—*Y tolo mundo pile pilestalo y no pagalo, ¿kosa ese?* (Ket amin a tao a umay umutang ket saan nga agbayad ania dayta?) —ket nagbilang kadagiti ramramay na a nakaat-atiddog dagiti kukkuko da,—*impilealo, opisias, tinienti, sulalo, la, sinio Simoun, mia pelilo, mia japay!* (empleado, opisial, teniente, soldado, a, apo Simoun, napukawakon, narbaakon! japayakon!)

—Ala, dikay unay agas-asog, — kinuna ni Simoun;—inis-palkayo kadagiti ado nga op-opisial nga agdawdawat kadakayo iti pirak. . . Innak ida pinautangan tapno saan dakayo a ringringguren, ket idinto nga ammuwon a didak mabalin a bayadan. . .

—*Pelo, sinio Simoun, suya pilesta opisina, mia pilesta muje, siniola, malinelo, tolo mundo. . .* (Ngem, apo Simoun, dakayo, dagiti laeng op-opisial ti pautangan yo, siak pautangak dagiti babai, dagiti “sisiniura,” dagiti marinero, amin a tattao. . .)

—*¡Ala, ala, masingiryunto ida!*

—*¿Mia kobalalo? ¡A sigulo suya no sabe! ¡Quando pelilo ne juego nunca pagalo! Mueno suya tiene konsu, puele obiliga, mia no tiene. . .* (Siak ti makasingir? A, nalabit dakayo diyo ammo! No naabak iti sugal, uray kaano saan nga agbayad! Naimbagkayo, ta adda konsul yo, mabalinyo a piliten, siak awan. . .)

Ni Simoun sipapanunot.

—Denggenyo, insik Quiroga,—kinunana, a kas la sabali ti yan ti nakem na:—siak ti makaammo a mangsingir ka da-

giti ut-utang kadakayo, dagiti op-opisial kada marmarinero, itedyo dagiti resresibo da.

Ni Quiroga nagsaibbek manen: kaano man, saan da nga ik-ikkan iti resibo.

—No umayda manen dumawat kadakayo iti pirak, ibayno ida kaniak; kayatkayo nga ispalen.

Ni Quiroga nagyaman, ngem di nabayag, nagunoy manen, dagidi man brasalete ti sasawen nan, ket inna ulit-uliten:

—*Sigalela tiene mas biliguensa!* (Ti sigarrera adadda nga adda bain na!)

—*Karambas*,—kinuna ni Simoun, a pinalludipanna ti insik, a kasla itay kayatna nga adalen;—numo na ta masapulko ti pirak ket inpagarupko a mabalindak a bayadan. Ngem adda laeng pamuspusan iti uray ania, diak kayat a marbakayo gapo la iti daya bimmasbassitan a banag. Ala, tulungandak iti kayat ko ket ibabak iti pito ti siam a ribo a pisos a utangyo kaniak. Dakayo mabalinyo a maipastrek iti *Aduana* ti amin a kayat yo, kinakkajon a pagsilsilawan, lanlandok, pingpinggan kada ar-aramaten iti panganan, gambang, pinisos a meksikano; ¿dakayo ti agit-ited iti igam kadagiti konkonbento?

Daydi insik intangedna ti ulo na a kasna pinagwen; ngem aduda dagiti inna pasuksukan iti pirak.

—*Mia dale todo a los Pales!* (Siak ti mangted kadagiti praile iti iso amin!)

Ala wen, kitaenyo,—innayon ni Simoun, iti nainayad;—masapulko nga ipastrekyo dagiti sumagmamano a kakkajon a palpaltog a dimteng ita a rabii. . . kayatko nga idulinyo ida kadagiti al-almasen yo; saan a umanay ti balay ko a pagyananda amin.

Ni Quiroga nagdanag.

—Saan kay nga agbuteng, awan pagpeggadan yo: dagita a palpaltog main-inutdanto a mailemmeng kadagiti sumagmamano a balbalay, santo adda mapan agsukain, ket adudanto dagiti maibalbalod. . . dakayo ken siak mabalintayto ti makaala iti ado a pirak, ta intayto ikalikagom ti ilulusot dagiti mabalbalod. ¿Maawatandak?

Ni Quiroga nanggata: iso kabutengna dagiti ig-igam. Iti lamisaan na adda maysa a *rebolber* nga awan bala na, a kaano man dina kayat a sagiden, no dina itallikod a umuna ti rupa na ken ikidem dagiti matmata na.

—No dikay kabaelan, mangayabak iti sabali, ngem no kasta masapulko dagitay siam a ribo a pisos ko a pangsapsapo kadagiti im-ima ken pamagkidem kadagiti matmata.

—¡Mueno, mueno! (Ala wen, ala wen!)—kinuna ni Quiroga idi agangayen;—*¿pelo pone pileso mucha jenti? ¿manda likisa, ja?* (ngem ado a tao ti maibalod, maibilin ti panagsukain, ja.)

Idi nagsubli da Quiroga ken Simoun iti *salas*, nasara-kanda sadiyen dagiti naggapo a nangan, nga agsasao iti nabiag; ti *champagne* pinalukayna dagiti dildila ket rinubrubanna dagiti ut-utek da. Nawaya bassit ti panagsasao da.

Iti maysa a gunglo a yan dagiti ado nga *empleado*, sumagmamano a babbai ken ni don Custodio, masarsarita ti maipanggep iti maysa a gimong a naibaon sadi India a mapan mangadal iti maipapan kadagiti sapsapatos dagiti solsoldado.

—¿Ket asinno da dagiti mamukel?—sinaludsod ti maysa a babai a bumaketen.

—Maysa a kernel, dua nga opisial ken ti kaanakan ti Kapitan Jeneral.

—¿Uppat da?—sinaludsod ti maysa nga *empleado*. ¡Ania man met a gimong daytan! ¿ket no masinasinadan iti pamanunutan? ¿Uray a, no ammuda met la ti nakaibaunan da?

—Iso dayta kuma ti saludsudek,—innayon ti maysa:—kunak a rumbeng kunia nga adda napan a maysa a saan a soldado, maysa nga awan panpanunuten na maipapan iti sinosoldado... maysa nga agar-aramid iti sapatos, kas pagarigan...

—Wen, kasta kuma,—insungbat ti maysa nga aglaklako iti sapatos nga aramid sadi sabali a daga;—ngem gapo ta di met maiparbeng a mangibaonda iti maysa nga indio wenno makaw, ket ti kakaisuna nga agar-aramid iti sapatos a kastila, nangina met unay ti dinawatna a bayadna iti maysa nga aldaw...

—Ngem, ¿ania ti pakasapulan da a mangadal iti sapatos?—sinaludsod ti maysa a babai a bumaketen;—¡saan ngata a gapo kadagiti *artiliero* a kakastila! Dagiti indio mabalinda ti agsakasaka, kas no addada kadagiti il-ili da.

—Wen kuma, kasta, ¡ket ad-ado kuma ti mabati iti kubeng ti Turay!—innayon ti maysa a babai a balo, iso a saan a mapnek iti ited ti Turay a *pension* na.

—Ngem, kitaenyo,—insungbat ti maysa kadagiti sisasango, gayyem dagiti opisial a naibaon.—Pudno nga aduda dagiti indio nga agsakasaka kadagiti il-ili da, ngem saan da a kasta amin, ket saan na a pada ti magna, no kayat, ken ti adda tungtungpalen na: saan a mabalin a pilien ti uras, ti pagnaan dalan, di met mabalin ti aginana, no kasta ti kayat. Kitaenyo, *seniora*, gapo iti pigsa ti init iti tengnga ti aldaw, ti daga

mabalin a paglutuan iti tinapay. Ket masapol a magnakay kadagiti kapkapanagan, a kabatbatuan; sadi ngato, ti init; ket iti baba, apoy; sa iti sango, bala. . .

—;Kurang la ti pannakairuam!

—;Iso; kas ti daydi nuang a nairuam a saan a nangnangnan! Itoy agdama a gubat, ti kaaduan dagiti matmatay kadagiti sosoldado tayo, maigapo kadagiti sugugat dagiti dapan da. . . ;Kas ti daydi nuang, kunak ket, *seniora*, kas ti daydi nuang!

—Ngem, “*ijo*,”—insungbat daydi babai,—kitaenyo met ti nagado a pirak a maibos gapo iti kasta unay a lalat. Adda umanay a *pangpension* kadagiti nagado nga ul-ulila ken babalo, tapno mataginayunda ti nasayaat a nagan ken panagiyan-da. Ket saan kay a umisem, saan a gapo kaniak ti pagkuna-ak, ta adda ngad itdenda kaniakon, numan pay bassit, ngem makunak daytoy gapo kadagiti dadduma a daksanggasat unay ti adda a panagbibig da: saan a nalinteg a, kalpasan ti kasta unay a rigat da nga immay, ken kalpasan ti panagdaliasat da iti taaw, addada ket dituyen a matmatay iti bisin. . . Ti saoy maipanggep kadagiti solsoldado, mabalin nga agpayso, ngem nasurok a tallo a tawen nga addaak dituyen, ket awan pay nakitak nga agpilpilay.

—Iti dayta, kasta met ti pamanunutak,—kinuna ti sabali a babai, —;apay a ikkan ida iti sapatos, no dida met nagsapatos a nayanak?

—;Ket uray bado, ania ti masapol?

—;Kasta met ti sapin?

—;Panunutenyo man ngay ti mainut tayo a pirak, no silalabos kuma dagiti sosoldado tayo!—intuloy daydi mangisaksakit kadagiti sosoldado.

Iti sabali a gunglo, ti panagsusupiat da napingpinget manen. Ni Ben-Zayb agsao ket agbitla, ni Padre Camorra, kas kanayon nga aramid na, no kuan, inna tubngaren. Daydi periodista a praile, nupay kasano a panagraem na kadagiti lallaki a nagbado iti atiddog, kanayon la nga agsubangda ken Padre Camorra, iso a maysa la a sinan praile a kasta-kasta, iti panangipapanna iti kasdi a inna ipakita nga iso adda dagiti mangnagnagan kenkuana iti Fray Ibanez. Ni Padre Camorra kaay-ayuna unay ti kasubsubang na: is-iso la a maymaysa ti mangipateg kadagiti naganen na iti pangikalintegan na.

Magnetismo, espiritismo, majia, kdmpy., dagiti inda pagsasaritaan, ket dagiti sasao da maipallapallatukda iti tanga-

tang, a kas kadagiti imuko ken bolbola dagiti sumasalang-mangka: isuda ti mangipuruak, ket isuda met la ti umallawat.

Iti daydi a tawen, iti peria sadi Kiapo, agdinamag unay ti maysa nga ulo, a ninagnaganda iti "*espinje*," nupay saan met, iso nga ipabpabuya ni Mr. Leeds, maysa nga amerikano. Dadakkel a pakpakdaar ti naipagket kadagiti dididing dagiti balbalay, nakadatdatlag ket nakaal-aliaw, isuda ti mangawis iti gagar a mapan kumita. Uray ni Ben-Zayb, uray ni Padre Camorra, uray ni Padre Irene, uray ni Padre Salvi san da pay a nakita; ni laeng Juanito Pelaez ti napan nagbuya iti naminsan a rabii ket sarsaritaenna iti gunglo da ti siddaaw na.

Ni Ben-Zayb, gapo ta periodista, kayatna ti sumapol iti maysa a kadawyan a panglawlawag iti daydi: ni Padre Camorra, sairo ti ibagbagana; ni Padre Irene umis-istem; ni Padre Salvi, siraranga.

—Ngem, Padre, no di met umayen ti sairo; umanaytayon a mangitapuak kadagiti karkararua tayo sadi inpierno. . .

—Awan sabali a mabalin a panglawlawag. . .

—No ti sirib. . .

—¡Ania a sirib! *¡puniales!*

—Ngem denggendak, ta innak ipalawag. *Optika* latta ti masapol iti dayta. Saan ko pay a nakita dayta ulo ket diak met ammo no kasano ti panangiparuar da. Toy baknang—intuduna ni Juanito Pelaez—kunana a saan a kas kadagiti ul-ulo nga agsao, a masansan a maipabpabuya—¡ala wen! Ngem ti puon da iso met laeng; *optika* latta ti masapol; aguraykayo, adda maikabil a sarming ditoy, adda man maysa iti likuden, ti ladawan aganninaw. . . kunak, ngarod, *Pisika* laeng ti masapol.

Ket nagado a sarsarming ti inna inikkat kadagiti dididing, inna ida urnuurnusen, pasarayna ida patingigen, ket gapo ta di met rumsua ti pammayan na, kinunana:

—Tay kunakon, *optika* latta, awan sabali.

—Ngem, ania a sarming ti kayat yo, no ibaga ngad ni Juaniton a ti ulo adda iti uneg ti maysa a lakasa a naiparabaw iti maysa a lamisaan. . . *Espiritismo* ti makitak iti dayta, ta dagiti *espiritista*, kanayon a masapulda ti lamisaan, ket kunak a ni Padre Salvi, kas *Gobernador Eklesistiko*, ta iso, ngarod, rebbengna nga iparit dayta a maipabuya.

Ni Padre Salvi siuulimek; awan saoria, wen, saan, dina met kuna.

—Tapno maammuan no iti uneg, sairo wenno sarming ti adda,—kinuna ni Simoun,—ti kasayaatan, inkay kitaen dayta agdindinamag a *espinje*!

Ti singasing inawatda a nasayaat ken inannugutda, ngeni ni Padre Salvi ken ni don Custodio inpakitada ti sangkabasit a rimen da. ¡Suda inda ket ngaminen iti pagperiaan, inda ket makisinsinnikilen kadagiti tattao, ket inda ket agbuybuyan kadagiti *espinje* kada ul-ulo a mannanao! ¿Anianto ti sao dagiti indio? Ibagadanto pay ket di a tattao da, nga addaan met kadagiti rikriknaen ken kinkinalap-it a kas kadagiti dadduma. Idi ta kasta, ni Ben Zayb, iti kinalaing ti ulo na, kas *periodista*, inkarina a dawatennanto ken Mr. Leeds a saan na a paspastreken dagiti tattao iti bayat ti kaadda da iti uneg: saan a bassit a pammadayaw da ti inda panangkita, tapno madi ket din, ket saan na pay ¿ida a pagbayaden. Ket tapno maisurot daydi a panagem ni Ben-Zayb, kinunana:

—Ta, ¡kitaenyo! ¡no masarakak ti sikap na ket rumuar dagiti sarsarming iti saklang dagiti agbuya nga indio! ¡nikatkatkunto ket din ti panganan daydiay nakakaasi nga amerikano!

Ni Ben-Zayb, tao a naimbag ti panagpuspuso na.

Immulog ti maysa a sangapulo ket dua, kadakuada, ta am-ammo tayon ada don Custodio, Padre Salvi, Padre Camorra, Padre Irene, Ben-Zayb ken Juanito Pelaez. Iti pagserkan iti plasa ti Kiapo, iso ti nangibatian da kadagiti luglulan da.

TI "PERIA" SADI KIAPO

Ti rabii nakasaysayaat, ket ti plasa, napalalo a nagragsak. Gapo ti lamiis ti puyupoy ken iti daydi nakasel-sellag a bulan ti Enero, dagiti tattao pinunnuda ti peria, ta inda kumita, pakita ken agpallailang. Dagiti musika dagiti *kosmorama* ken dagiti silsilaw dagiti parparol isuda ti mangted iti biag ken ragsak iti iso amin a di mangan-ano. Dagiti atiddag a in-intar dagiti paglaktakuan a nakaranraniag iti bin-ig a sinanbalbalitok kada nadumaduma a kita, ipabuyada dagiti nagsasar-ay a palpallatok, kalob ti rupa a naabutan dagiti matmata da, abalbalay a lata, adda sinan-tren, sinan-karison a babassit, sinan-kabayo a pinaratignayan, sinan-lugan, sinan-bapor agraman battikulilit a *kaldera* da, babassit a pingpingan a porselana, belbelen a saleng, sinan-tatao a ganggannaet ken pilipino, nalabbasit ken naragsak dagidiay, natalna ken napanunot dagitoy a kasla nataengan a babassit a babbai iti abay dagiti ububbing a dadakkel. Ti turugtug dagiti babassit a tamtambor, ti uni dagiti turorot a lata, ti baet nga aweng dagiti *korkordion* kada *or-organo* a babassit aglalaukda a kasla no karnabal, ket iti let-ang amin daydi, dagiti ado a tattao nga agapan-apan, agdidinnuron, agdudungpar, nakataliaw dagiti ruprupa da kadagiti paglaktakuan, ket iti kasta, adadda iti inda panagsasangdo a pasaray nakatatkatawa. Dagiti luglugan masapol a inda ngedngedan ti panagtaray dagiti kabkabayo, ti *¡tabi! ¡tabi!* dagiti kotkotsero, no kuan mangngegen; agsasabat dagiti empleado, soldado, praile, agad-adal, insik, babbalasang a kinuyog dagiti inna da wenno dagiti iikit da, nga agkikinnablaaw, agkikinnidday, agsasao iti pasaray naragsak, pasaray saan.

Ni Padre Camorra kas la nakatukno sadi langit iti ayatna nga agkitkita iti kasta unay nagado a babbai a nalalapsat; agsardeng, tumaliaw, idurunna ni Ben-Zayb, pagtalaklaenna ti dilana, agsapata ket kunkunana: ¿Ket ni dayta, ni dayta, sika sumususop-tinta? ¿ket ni daydiay, ania ti kunam? Iti naglabes a ragsak na, rabrabngisennan ti gayyem ken kasin-sinnungbat na. No manen, kitaen ni Padre Salvi, ngem ital-talekna kad pay ni Padre Salvi; ilallaluna ket di; dalapusenna

a kasla dina gaggagaraen dagiti babbai tapno maisagidna kadakuada ti bagi na, inna ida kiddakiddayan ket kasta unay nga arem dagiti matinata na.

—*Puniales!* ¿kaanunto ti panagkurak ditoy Kiapo? — kunkunana.

Pagammuanen, nangibbet ni Ben-Zayb iti maysa a sapata, limmagto ket inaprusanna ti maysa a takiag na; ni Padre Camorra, ngamin, iti irarasok ti ragsak na, inna kinuddot. Adda masabatda idi a maysa a balasang a nagpaiduma iti libnos, iso a pagsiddaawan amin dagiti tattao; ket ni Padre Camorra, ta dina ammo ti kukuen nan iti rag-o na, inpagarupna a takiag daydi balasang ti takiag ni Ben-Zayb.

Iso daydi ni Paulita Gomez, ti kalapsatan kadagiti amin a nalapsat, kinuyog ni Isagani; iti likudan da, adda a sumursurot ni *dunia* Victorina. Daydi balasang, kasta unay a libnos na; amin dagiti tattao inda sumardeng, dagiti tengtengged uray da la matirtiritir, maitukeng dagiti sarsarita, dagiti matmata sumuratda kenkuana, ket ni *dunia* Victorina, maluglugayan iti nakadaydayaw.

Ni Paulita Gomez nagbado ket nagulay iti naburdaan a pinia a nakanginngina, saanen a dagiti inkapetna iti bigat, idi napan idia Santo Domingo. Ti nalapsat unay nga abel a pinia pinagbalinna ti ulo na a nakatartaraki unay ket dagiti pilipino nga inna kenkuana makita, inda ipadpadpad iti bulan a linawlaw dagiti babassit, naingpis ken puraw a ululep. Pandiling sa seda a lumabaga, nga inalikumkom iti nakaay-ayo ket binitbit ti bassit a ima na, iso ti mangted iti kinadayag ti nataer a bagi na, a dagiti gargaraw na a palibnusen pay ti malingaylingay a tengged, inda ipamatmat ti panagballigi da kinaimis ken kinapargi a mabenbenenan. Ni Isagani kasla malukluksaw; rigatenna dagidi ado a matmata, dagidi ado a nagagar a mangbuybuya iti kinalibnos ti ay-ayaten na: ti ikikita da, kunana no tumakaw; ti isem daydi balasang ipagarupna no pangikulbo.

Ni Juanito, idi inna nasaripatpatan ti balasang, limmalo ti kubbo na ket nanglugay; ni Paulita inna sinubalitan, a kasla masadsadot, ni *dunia* Victorina inayabanna. Ni Juanito iso ti kaay-ayo na ket kaykayatna ngem ni Isagani.

—*Naglapsat a babain, naglapsat a babain!*—idaydayamdom ni Padre Camorra, a dina ammo ti kukuen na.

—*Ala, Padre, dayta kad buksit mo ti kuddutem ket baybay-annakami!*—kunkuna ni Ben-Zayb, a makarurrurod.

—*Naglapsat ket a babain, naglapsat ket a babain!*—ulit-

ulitenna, ket ni daytay *estudiantek* iso ti mangar-arem kenkuana, daydi kinadinnuron ko!

—|Gasat na, ta saan a idiaiy pagkuraak ti ili na!—innayunna a namin-ado nga intaliataliawna ti ulo na, tapno masurot dagiti matmata na a kitaen. Ngannganina pinanawan dagiti kakaduana a mapan sumurot iti balasang. Napalalo a rigat ni Ben-Zayb na nakisao kenkuana.

Ni Paulita intuluyna ti nagna ket makita ti nalibnos a bangir ti rupa na, ti bassit a ulo na, a nagsayaat ti pannakasagaysay ti buok na, nga aggunaygunay iti kadawyan a kina-pargi.

Dagiti am-ammo tayo intuluyda ti nagna, a di ket nagsardeng dagiti un-unnoy daydi praile nga artiliero, ket dimtengda iti maysa a paglakuan a linawlaw dagiti ado a tattao nga agbuya, isuda a naglisi a nalaka.

Maysa daydi a paglakuan dagiti ado a sinan-tatao a kayo, nga aramidada sadi Pilipinas, adda amin a kadakkel ken kita dagiti nadumaduma a tattao ken pagsapsapulan sadiay, addada pilipino, kastila, insik, mestiso, praile, klerigo, impleado, gobernadorsilyo, agad-adal, soldado, kspy. Di ammo no gapo ket di ta dagiti nagaramid kaay-ayuda unay dagiti papadi, a dagiti nagkulpikulpian dagiti ab-abito da ado ti pakaipaayan da iti aramid da, wenno gapo ket di ta dagiti praile, ado unay ti inda pakibiangan iti panagbiag dagiti pilipino, ket isuda ti nangruna nga adda iti ulo dagiti nagaramid; ngem uray no ania kadagitoy, ti ket pudno, aduda dagiti lادلadawan dagiti praile, nasayaat unay ti pannakaaramid ken pannakalinis da, ket inda maipakita kadagiti kararangaan a kakanito ti panagbiag da, kasungani ti pamapaayan da sadi Europa, iso nga inda pangiladawan kadakuada a matmaturog iti rabaw ti binariles nga arak, agsusugal, umin-inom iti arak, aguy-uyad wenno mangap-apros iti nalangto a rupa ti maysa a babai. Saan: dagiti praile sadi Pilipinas sabali da: nangayed da, nadalos da, nasayaat ti kawes da, ti rabarab da, nakalinlinis ti panakakiskisna, ti panagruprupada, kadawyan ken natalna, ti panagkitkita da, kasla kanayon a sipapanunot, kas da la sasanto, lumabbasit bassit dagiti pingpingping da, nagbastonda iti palasang ket nagsapatusda iti charol, a daytay maar-arit pay datao nga agkararag ken mangibirina kadakuada. Saan a dagiti pakailaslasinan iti kinabuklis ken kinagartem a kas kadagiti kakabsat da sadi Europa ti maipakuyog kadakuada; dagiti praile sadi Manila nakaiggemda iti pagbasaan, Santo-Kristo, *palma* a mangipakita iti kinamartir; saan da nga anganguwen dagiti managbabain a babai a taga taltalon, ngem

inda ket ipaagep a siraranga ti ima da kadagiti ububbing ken lallaki a lumakayen a nakakurno ket ngannganida pay nakaparintumeng; saan a ti napunno a pagidulinan iti lamuten ken inumen, ken ti panganan, a kas kadagiti praile sadi Europa, ti makita, no di ket ti paglualuan, ti lamisaan a pagadalan; saan a ti praile nga agpalpalama a mangun-unor kadagiti amin a ruruangan, a nakasakay iti *burro* ket nakaiggem iti supot, nga agdawdawat iti limos; ti praile sadi Pilipinas iso ti siuukrad dagiti im-ima na nga agiburay iti balitok kadagiti nakakaasi nga indio. . .

—¡Kitaenyo, iso dayta ni Padre Camorra! — kinuna ni Ben-Zayb, a rikriknaenna pay laeng ti ininom na a *champagne*.

Ket intuduna ti ladawan ti maysa a praile a nakuttong, sipapanunot, situtugaw iti abay ti maysa a lamisaan, ti ulona nakasadag iti dakulap na ket kasla agsursurat iti maysa a sermon. Adda met pagsaingan a silaw na.

Ti kinasupadi ti nakaipadaan na, pinagkatawana dagiti ado kadagiti nagkukuyog.

Ni Padre Camorra, ta nalipatannan ni Paulita, naawanna ti gagem ni Ben-Zayb, ket nagsaludsod met:

—Ket, asinno ti kaas-asping dayta maysa a ladawan ita, Ben-Zayb?

Ket nagkatawa iti gagangay na a katawa ti nagubal.

Ladawan daydi ti maysa a baket a busa, nakuso-kuso ti buok na, situtugaw iti datar, kas kadagiti didiusen da sadi India, ket agpirpirinsa iti lupot. Ti *pirinsa* nasayaat unay ti pannakatulad na: gambang, sinan-balbalitok a papel dagiti naikabil a kasla beggang na, ket ti pannakaasok na, dadakkel a kapkapas a narugit ken natiritir.

—E, Ben-Zayb, saan nga ang-ang ti nagaramid, ania?—sinaludsod, ni Padre Camorra a nagkatawa.

—¡Diak makita ti kunam!—kinuna daydi *periodista*.

—¡Ngem, *puniales!* saan mo a makita ti naisurat a nagan-na: LA PRENSA PILIPINA? ¡Dayta pagpirpirinsa dayta baket, naganenda ditoy iti *pirinsa* (prensa)!

Isuda amin nagkatawada, ket ni pay Ben-Zayb, kasta unay a pagaak na.

Adda dua a sinan-soldado ti Guardia Sibil a naisurat ti nagan da a *sibil*, sinarunuda ti maysa a lalaki a sirereppet iti nalagda a tali ket ti rupa na, naakkuban iti kallugong na: *El Pais del Abaka* ti pinangnagan da, ket kasla inda paltugan.

Ado da dagiti napan ti saan a naay-aywan kadagiti maipapabuya. An-annuruten iti *Arte* ti inda sasawen, sapsapu-

lenda ti nasayaat a pannakaiburay dagiti kamkameng, adda agdillaw no ania ti gapo na a saan a pito dagiti ul-ulo daydiay, adda agkuna nga iti daydi a rupa, agkurang ti agong na, ta taltallo ngamin, iso a mamagpanunot bassit ken Padre Camorra ta, dina maawatan no apay a ti maysa a sinan-tatao, tapno nasayaat ti pannakaaramid na, uppat pay met ket ti agong na ket pito pay met ti ulo na; adda sabali nga agkuna a nabanegda unay, ket dagiti indio saan da met a nabaneg; adda agsaludsod no daydi, mabalin a panaganan iti *eskultura* wenno *harpinteria* laeng, kspy.; tumunggal maysa adda dinilaw na, ket ni Padre Camorra, tapno saan a maatiw, inpas-pasarakna met ti dimmawat iti saan a nakurang a tallo pulo a saka iti tunggal maysa a sinan-tatao. ¿Apay, no dagiti dadduma, agong ti dawaten da, ania ti gapo na a dina met mabalin ti dumawat iti luppo? Ket sadiay met langen, nagkakasirda maipanggep no ti indio adda kabaelan na wenno awan iti maipapan iti *eskultura*, no maiparbeng a parang-ayen daytoy nga *arte*, ket kasta unayen ti panagsusupiat da, supsupiat a ginuped ni don Custodio, iso a nagkuna a dagiti indio adda kabaelan da, ngem ladawan la dagiti sasanto ti rebbeng da nga aramiden.

Uray asino a makakita,—kinuna ni Ben-Zayb, a naayat a makirabak iti daydi a rabii,—kunana ngata a dayta insik ita, iso ni Quiroga, ngem no mingmingan a nalaing, kasla ni Padre Irene.

—¿Ket, ania met ti kuna yo iti dayta indio-ingles ita? ¡Kasla ni Simoun!

Aduda dagiti nagpagaak. Ni Padre Irene linidlidna ti agong na.

— Agpayso! Agpayso! Iso latta!

—¿Ngem, adino ti yan ni Simoun? ¡Gatangen kuma ni Simoun!

Ni Simoun nagpukaw idin; awan nakakita kenkuana.

—¡*Puniales!*—kinuna ni Padre Camorra;—¡nagimot ket ni daytay amerikanon! Mabuteng a iso ti intay pagbayaden iti iseserrek tayo iti pagbuyaan ni Mr. Leeds.

—¡Ania met!—insungbat ni Ben-Zayb;—ti kabuteng na, iso ti inna pannakaisarsarak. Agparikna ngata kenkuana ti intay panangrabrak ken gayyem na a Mr. Leeds ket iso ti gapo na a nagpakni.

Ket tinuluyda ti nagna, nga awan man la ti uray ania nga inda ginatang a sinan-tatao, ket napanda kinita daydi agdindinamag a ulo.

Ni Ben-Zayb inggayatna ti bagi na a makisao; daydi amerikano dinanto mabalin a paayen ti maysa a *periodista* a mabalinna ti bumales nga agsurat iti maysa a makadadael.

—Makitayunto no di bin-ig a sarming latta;—kunkunana,—ta kitaenyo. . .

Ket kasta man unayen a inna sinasao, ket gapo ta awan met sarming iti sango na a mangdadael kuma kadagiti sasao-na, inpastrekna amin a minamaag a nagaw-atna, ket nagangayanna ti uray pay ison dina naawatan ti sasawen nan.

—¡Panungpalan na, kitaenyunto no di sarming latta!

XVIII

PANGAL-ALLILAW

Ni Mr. Leeds, maysa a pudpudno a *yankee*, siaaruat iti bin-ig a nangisit, inawatna ida a sidadayaw unay. Nalaing a sumao iti sao ti kastila, ta nagiyang ita nabaybayag a tawen sadi Amerika nga Akin-abagatan. Saan a nagmadi uray apagbas-sit iti panagem dagiti am-ammo tayo; kinunana a mabalinda nga amirisen amin, amin, kasangwanan ken kalpasan ti panagipabuya, ngem no madama ti panagipabuya, dinawatna kadakuada nga agtalnada. Ni Ben-Zayb umis-isem ket nannamannan ti rurod a pasamakento daydi amerikano.

Ti pagbuyaan a nadalingdingan a naminpinsan iti lupot a nangisit, nasilawan kadagiti pagpagsaingan a kadaanan, a ti segden da, *espíritu* ti arak. Maysa a lalaktawan, a nabungon iti tersiopelo a nangisit, biningayna ti yan iti dua kadisso a nganngani agpada iti kadakkel; ti maysa, napunno kadagiti tugtugaw a nairanta kadagiti agbuya, ket ti maikadua, iso ti nakaikabilan ti pagbatayan a naaplagan iti *alpombra* a kinuli. Iti rabaw toy a pagbatayan, iti tengnga na, adda naikabil a maysa a lamisaan a naarpawan iti napateg unay a lupot a nangisit, napunno kadagiti rurrurog ken sabsabali pay a ladaladawan a di maaw-awatan.

Ti *mise en scene*, nakabutbuteng, ket simmek kadagiti naragsak nga agbuya. Nagsardeng dagiti ang-angaw, nainayad ti panagsasao da, ket numan pay dagiti dadduma kayatda nga ipakita a dida ikankano, awan makakatawa kadakuada. Isuda amin nariknada a kasla itay sumbrekda iti balay a nakaimassayagan ti maysa a natay. Maysa nga angot nga againsienso ken agakkandela ninayunanna toy a panangipagarop. Ni don Custodio ken ni Padre Salvi nagkinnissimda iti nainayad no maiparbeng wenno saan a maiparit ti kasdi a maipabuya.

Ni Ben-Zayb, tapno bumileg dagiti managbutbuteng ken tapno madanagan ni Mr. Leeds, kinunana, a timek na ti inggagayyeman unay:

¡E, mister!, tangay awan sabsabali no di la dakdakami, ket saan kam met a indio a maal-allilaw, ipalubusyo nga ipa-

kitak kadakuada ti ay-ayam yo? Ammumin a sarming latta ti maaramat, ngem gapo ta ni Padre Camorra saan a mapnek. . .

Ket kinayatna a linayaw ti lalaktawan, a di ket magnan iti ruangan, idi ta ni Padre Camorra, ado a riri na met, iti buteng na a pumudno dagiti sasao ni Ben-Zayb.

—¿Ket, apay saan, apo?—insungbat daydi amerikano;—ngem dikay la ket mangdadael iti uray ania, ¿kayatyo?

Daydi *periodista* adda idin iti rabaw ti pagbatayan.

—¿Ipalubosyo?—kinunana.

Ket dina inurayen a ipalubosda, iti buteng na a madi ni Mr. Leeds, inggatuna ti abbong ti lamisaan ket sinapulna dagiti sarsarming a kunana no addada iti nagbabaetan dagiti saksaka ti lamisaan. Ni Ben-Zayb, adda sinauna a pangrugiten, nagsanod, sinublina nga inkaot dagiti im-ima na iti babalen ti lamisaan, a inna ida inkarawa: awan nasarakanna. Ti lamisaan, tallo dagiti saksaka na a babassit a landok a naipalukda iti datar.

Daydi *periodista* awan la ti dina kitaen, a kasla adda inna sapsapulen.

—¿Adino ti yan dagiti sarsarming?—sinaludsod ni Padre Camorra.

Ni Ben-Zayb, kita a kita, arikapenna ti lamisaan, inggatuna ti abbong na, ket pasarayna ikabil ti ima na iti mugging na, a kas la itay adda laglagipenna.

—¿Adda napukawyo?—sinaludsod ni Mr. Leeds.

—¿Dagiti sarsarming, mister, adinno ti yan dagiti sarsarming?

—Dagiti sarsarming yo, diak ammo no adino ti yan da, dagiti kukuak addada idiy Ponda. . . ¿kayatyo ti agsarming? Sabali ti rupa yo ket nabessag kay pay ngamin.

Nupay sibubutengda, idi makitada ti talna daydi amerikano nga agangaw (aduda dagiti nagkatawa, ket ni Ben-Zayb, a nabainan, nagsubli iti tugaw na nga inna indayamudom:

—¿Saan a mabalin; makitayunto no di adda sarming a ikabilna; sukatannanto no kua ti lamisaan na. . .

Ni Mr. Leeds insublina nga inkabil ti abbong iti rabaw ti lamisaan, sana sinango dagiti nadayaw nga agbuybuya ket inna kadakuada sinaludsod:

—¿Napnekkayon? ¿mabalintay a rugyanen?

—¡Ni, adda pay la sao na!—kinuna daydi babai a balo.

—Ala, agtugaw ngad dagiti *dudunia* ken babaknang ket panunutenda ti inda saludsuden.

Ni Mr. Leeds simbrek iti maysa a ruangan ket iti kalpasan ti sumagmamano a kanito, nagsubli a siiggem iti maysa a la-

kasa a kayo a nadilem, binakabak, ket adda naikabil-kabil a sinan-tumaytayab, ay-ayop, sabsabong, ul-ulo ti tao, kdmpy.

—*Dudunia* ken babaknang,—kinuna ni Mr. Leeds, a siraranga;—iti naminsan a napanko sinarungkaran ti *piramide* ni Khufu, *Karaon* iti maikapat a kapututan, adda nasarakak a maysa a tanem a bato a nalabaga, iti maysa a siled a nalipipatanen. Ti ragsak ko, napalalo, ta inpapanko a nakasarakak iti maysa a bangkay ti ari; ngem, ania a luksaw kon idi ta, nalukatan ti tanem kalpasan ti ado a bannog, ket awan sabali a nasarakak no di la daytoy lakasa a mabalinyo nga amirisen.

Ket insursurna ti lakasa kadagiti akinsango. Ni Padre Camorra inliadna ti bagi na a kasla itay mariimen; ni Padre Salvi kinitana nga inyasideg a nalaing ti rupa na, a kas no itay awisen dagiti banbanag maipapan iti tanem; ni Padre Irene immisem iti isem ti mannakaammo; ni don Custodio naginranga ken naginlalais; ket ni Ben-Zayb sinapulna dagiti sarsarmingna, sadiay ngata ti yan da, ta sarming ngarod ti maramat iti daydi.

—¡Agabbongkay!—kinuna ti maysa a babai;—¡puff!
ket nagpaypay iti napigsa.

—Ti angot na kasla maikapat a pulo gasot a tawenen!—kinuna met ti maysa iti napigsa.

Ni Ben-Zayb nalipatan dagiti sarsarming, ta inna tinaliaw no asino ti nagkuna iti kasdi. Maysa a soldado a nakabasa iti biag ni Napoleon. Ni Ben-Zayb immapal ket tapno makaisao met iti makapadakhir bassit ken Padre Camorra, kinunana:

—¡Agassimbaan!

—Toy a lakasa, appo a *dudunia* ken babaknang,—intuloy daydi amerikano,—adda linaunna a sangarakem a dapo ken sangkapirgis a *papiro*,¹¹ iso a nakaisuratan dagiti sumagmama-no a sasao. Kitaenyo, ngem dawatek kadakayo a saan yo a pigpigsaan ti umanges, ta no adda sangkabassit a dapo a maipayagsaw, ti *espinje* agparangto nga adda kurang na.

Ti parato na, a kasta unay nagdeggang ken nagbileg ti inna pannakaisao, nangin-inot a inda pinati, ket idi naisursor ti lakasa, awan nakaitured a immanges. Ni Padre Camorra, a namin-ado nga inna inbukbuksilan iti pulpito sadi Tiani, dagiti tutuok ken pagpaglan sadi inpierno, idinto nga iti unegna, agkatkatawa a mangpalpaliw kadagiti sibubuteng a ikikita dagiti babai a managbasol, inapputna ti agong na; ket ni Padre Salvi, ni met la Padre Salvi a sibabagi, nga idi piesta

(11) Ukis ti kayo a pagsuratanda idi una na.

dagiti natnatay, nangiparuar iti sinan-Purgatoryo, a lupot a pakaanninawan iti apoy ken kadagiti karkararua, a ti inaramid da, pagsaingan nga agsegden iti *alkohol* kada sinan-balbalitok, iti altar mayor ti simbaan ti maysa kadagiti arrabal, tapno ado ti misa ken limos a ited dagiti tattao, ni nakuttong ken naulimek a Padre Salvi, saan a immanges ket kinitana a siaamak daydi sangarakem a dapo.

—*Memento, homo, qui pulvis es!* (laglagipem, sika tao, a tapok ka!)—indayamudom ni Padre Irene, nga immisem

—P... kinuna ni Ben-Zayb.

Isagsaganana ngamin daydi a sawen kuma, ket napan ket inunnaanen ni kanonigo.

—Gapo ta diak ammo ti innak aramiden,—intuloy ni Mr. Leeds, a rinipkanna a siaannad ti lakasa,—inamirisko daydi *papiro* ket adda nakitak a dua a sao a ti kababagas diak nawatan. Kinayatko ida a linawlawagan ken binalikas iti napigsa, ket apaman la ta nasaok ti maysa, idi nariknak a daytoy lakasa nagtinnag kadagiti im-imak a kasla adda nangangaw a maysa a nabantot, ket nagdisso iti daga a diak ket nabalinen a naibagkat. Ti siddaaw ko nagbalin nga aligagget, idi ta agaluklukat latta nga is-iso, ket adda nagparang a maysa nga ulo ti tao iti uneg na, iso a nangilansa kadagiti matmata na kaniak iti naipadpaduma unay. Gapo iti buteng ko ket diak met ammo ti innak aramidenen iti saklang ti kasdi a datdatlag, napamayengak iti nabiit ket nagtigergerak a sibubuteng... Napasublik ti nakem ko... Gapo ta inpagarupko a daydi, maysa la nga ubbaw a parmata, kinayatko nga inliwliwag ket binasak daydi maikadua a sao. Apaman la a nabalikasko, ti lakasa nagrikep, daydi ulo nagpukaw ket iti yan na, nakitak manen daydi sangarakem a dapo. Nasarakak, a diak ket inat-atap, dagiti dua a sasao a kabibilgan ditoy lubong, dagiti sasao a mamarsua ken mamukaw, *ti* sao a mangted biag ken ti sao a mangted patay!

Nagsardeng iti apagbiit a kas no kayatna a kitaen ti nagapo dagiti sasao na. Idi kuan, a nabannayat ket nadeggang ti pannagna na, immasideg iti lamisaan ket inkabilna iti rabaw na daydi datdatlag a lakasa.

—*Mister, dayta abbong na!*—kinuna ni Ben-Zayb, a di pay la nabagbagaan.

—*Ket, apay saan?*—insungbat ni Mr. Leeds, a siaayat unay.

Ket inggatuna iti kanawan a ima na daydi lakasa, ket iti katigid na, inikkatna ti abbong, ket nagparang a naminpin-san a tinerred dagidi tallo a saksaka na. Insublina nga inka-

bil ti lakasa iti rabaw ti lamisaan, iti tengnga na, sa immasideg kadagiti agbuybuya a kasta unay ti degganga na.

—Ita man!—kinuna ni Ben-Zayb, iti kinadenna na;—
kitaenyo no di adda pambar na!

Naindaklan a panangipasnek ti mabasa kadagiti ruprupa-
da amin; nagari ti ulimek. Mangngeg a silalawag unay ti
ringgor ken riri iti lansangan iti ruar; ngem kasta unay a
pannakasdem da, ta adda pay nangngegda a sao, ngem saan
da nga intaltaleken.

—*¿Por ke ba no di podi nosos entra?* (apay a di tay maba-
lin ti sumbrek?)—sinaludsud ti maysa a timek ti babai.

—*Aba, niora, porke, talia et mana prailes y el mana em-
pleau,* (ni, niura, gapo ta addada sadiay dagiti praile ken
dagiti agan-annong)—insungbat ti maysa a lalaki,—*ta jasi solo
para ilos el kabesa de espinje.* (isuda laeng ti pakaipabuyaan
ti ulo ti espinje).

—*Kuroiso tambien el mana prailes!* (nakaskasdaaw met
dagiti praile)—kinuna daydi timek ti babai, nga immadayo;
—*no kiere pa ke di sabe nisos kuando ilos ta sali inganiau!*
¡Kosa! ¿kerida ba de praile el kabesa? (dida pay kayat a intay
maammuan no isuda inda maallilaw! ania? kamalala kad ti
praile dayta ulo?)

Iti let-ang ti nalaos a ulimek, intuloy daydi amerikano ti
nagsao, a timek na mamigpigerger:

—*Dudunia* ken babaknang: maysa la a sao ti innak ita
baliksen a pangbiang iti daytoy sangarakem a dapo, ket dakayo
inkayto makisarita iti maysa a parsua nga ammuna ti nalabes,
ti agdama ken ado pay iti kasakbayan!

Ket daydi sumasalamangka nangibbet a sibabannayat iti
maysa nga ikkis, idi damo na, makasangsangit, idi kuan, nat-
bag, laok ti aweng a natarumamis a kasla lunod, ken timek a
bangag a kasla ames, iso a nangpaseggar kadagiti bubuok ni
Ben-Zayb.

—*Deremof!*—kinuna daydi amerikano.

Dagiti tabtabing a nailawlaw namigergerda, dagiti pag-
silsilawan kasda itay napuyupoy, ti lamisaan nagrinniit.
Maysa nga asog a nakapoy ti simmungbat manipod iti uneg
ti lakasa. Isuda amin nagkikinnitada a sibebeasag ken sida-
danag: maysa a babai, a linapunus iti kigtot ken nakarikna
nga adda nagayos a danom a napudot iti uneg ti pagan-anay
na, kimpet ken Padre Salvi.

Idi ta kasta, naglukat a is-iso latta daydi lakasa ket iti
imatang dagiti agbuybuya, nagparang ti maysa nga ulo a kas-
ia ulo ti maysa a bangkay, nagbuok iti atitiddog ken napuskol

a nangisit. Daydi ulo inmulagatna a siinayad dagiti matmata-na ket inwarasna kadagiti amin nga agbuybuya. Nakapalpalalo ti silap da, a nalabit nayunan pay ngata ti kinauneg na, ket gapo ta *abyssus abyssum invocat*, (ti awan lansad na nga abot awaganna ti abot a mangliwengliweng) dagidi a matmata pinnerrengda dagiti nauneg ken nalukong a matmata ni Padre Salvi, a kasta unay a mulagatda, a kasla ket itay adda kitkitaendan a nakabutbuteng. Ni Padre Salvi namigerger.

—Ulo,—kinuna ni Mr. Leeds,—ibagam kadagiti agdengdenggeg no si asino ka!

Nagari ti nauneg a ulimek. Maysa nga angin a nalamiis ti limmabas ken namuyupoy kadagiti bumalbag a segsegged dagiti pagsilsilawan a kasla silaw ti tanem. Dagiti pay adadda a saan a mamatpati nagkintayegda.

—Siak ni Imuthis,—insungbat daydi ulo, a ti timek na kasla naggapo iti tanem, ngem nakaddidillaw ti panangames na;—nayanakak idi madama nga ari ni Amasis (maysa kadagiti ar-ari sadi Ejipto) ket natayak idi madama nga agturay dagiti persa, idi ta ni Cambyses (ari sadi Persia a nangparmek iti Ejipto) agsubli a gapo iti daydi dakes ti binanag na a nakigubatanna sadi tengnga ti Lybia. Naggapuak idi a nangituloy iti adal ko kalpasan ti nabayag a panagbaniagak sadi Gresia, Asiria ken Persia, ket agsubliak idin sadi ilik a mapan agyan sadiay ingga na iti ayabannak ni Thot iti nakabutbuteng a pangukuman na. Ngem, iti kinadakes ti gasat ko, idi ta lumabasak sadi Babilonia, adda nasukalak a maysa a palimed a nakabutbuteng, ti palimed ni daydi naturred a mago Gaumata¹² babaen ti maysa nga allilaw, ta pinagbalinna ti bagi na nga iso ni Smerdis (kabsat ni ari Cambyses). Iti buteng na nga innak idarom ken Cambyses, inpagtana a pukawen, babaen ti inna panangaramat kadagiti papadi nga ejipsio. Sadi ilik, kadagidi nga al-aldaw, dagitoy a papadi isuda ti agturay; gapo ta isuda ti agtagikua kadagiti dua nga apagkatlo dagiti dagdaga, binukbukudanda pay ti sirib, inda inmameg ti Ili iti kinakuneng ken iti kinaranggas, inda pinagbalin ti Ili a kas nuang a siaannugot latta nga umawat a saan man a sumukir, saan man a marugit iti si asino man kadagiti masukatsukat a mangituray kenkuana. Dagidi agag-agaw a nangparmek iti Ejipto, inda inaramat dagidi a papadi ket gapo ta ammuda ti pagpaayan da, inda ida sinalsalakniban ken pinabpabaknang, ket dagiti dadduma, saan da la a pinainaknakman kadakuada, ngem nagbalinda pay ket

¹² Ni mago Gaumata nagari iti bayat ti pito a bulan, babaen ti maysa nga allilaw, ta inbagana nga iso ni Smerdis a kabsat ni ari Cambyses. Idi nabigbig ni ari Dario ti allilaw, inkeddengna ti pannakapapatay ni Gaumata.

di a pudpudno a kasangkapan da. Dagidi papadi nga ejipsio nayatda a nangitungpal kadagiti bilbilin ni Gaumata, nga adadda pay ket ti ayat da, gapo ta indak idi kabuteng ken tapno diak ibaga iti Ili dagiti ar-aramid da a pangal-allilaw. ;Tapno maaramidda dagiti panpanagem da, inaramatda ti kinagartem ti maysa nga ubing a padi sadi Abydos, (maysa a pagilian ti daan a Ejipto) iso a kunkunada a nasingpet! . . .

Natuok a ulimek ti simmaruno kadagito y a sasao. Daydi nga ulo ibagbagana dagiti dakes ken ballaibo nga ar-aramid dagiti papadi, ket numan pay sabali nga al-aldaw ken sabali a pampammati dagiti inna sarsaritaen, sairena dagiti praile nga adda a sisasango, nalabit gapo ta makitada nga adda pagpadpadaan dagidi nga ar-aramid kadagiti agdama a kaskasa-saad. Ni Padre Salvi, a dina mateppelan ti pigenger na, agpanirpir dagiti bibbibig na ket dagiti matmata na, a kas da la limmusot, inda sursuruten dagiti matmata daydi ulo, a kas la ket itay inda awiden. Mangrugi nga agruardan iti nakatul-tulang a musing a dagiti dadakkel a linglinget, ngem awan makadlaw, ta kasta unay a panangipasnek ken pannakaidagem da.

—{Ket, ania ti inaramid kenka dagiti papadi sadi ilim? —sinaludsod ni Mr. Leeds.

Daydi ulo nangibbet iti sennaay a nakasaksakit a kasla naggapo iti uneg ti puso, ket dagiti agbuybuya nakitada dagiti matmata na, dagiti matmata na nga apoy, a nakullaapan ken namsek iti lua. Aduda dagiti nagkintayeg ken nakarikna a simgar dagiti bubuok da. Saan, daydi, saan a parparato la-eng, saan a salsalawasaw; daydi nga ulo, maysa gayam a naparparigat a naipatli ket inna man saritaen ti biag na.

—;Ay!—kinunana a nagwingiwing a sililiday;— adda idi ay-ayatek a maysa a balasang, anak ti maysa a padi, natarnaw a kas ti lawag, kas sabong ti sukaw no apagukrad! Daydi ubing a padi sadi Abydos (maysa a pagilian iti daydi daan a Ejipto) naggartemanna met, ket nangaramid iti maysa a sinan-gulo nga inaramatna ti nagan ko ken sumagmamano a sursurat ko nga inallilawna nga innala iti daydi ay-ayatek. Daydi sinan-gulo nagbettak, idi ta isuna a sumangpet ni Cambyses a sipupungtot gapo iti dakes a binanag ti daksanggasat inna pannakigubat. Naidarumak a simmupiat iti Turay, nabaluddak, ket idi ta nakatalawak iti pagbaludan, idi kinamatdak, natayak idiay danaw Moeris. . . Manipod iti biag nga agnanayon, nakitak a nagballigi ti dakes, nakitak daydi padi sadi Abydos a kanayon, rabii ken aldaw, a mangsulsulisog iti daydi balasang a napan nagkamang iti maysa a simbaan ni

Isis, (maysa kadagiti didiusen da a babai sadi Ejipto idi) sadi puro Philoe... nakitak ti inna panangkamkamat ken inna panangsulsulisog kenkuana uray pay kadagiti yuyuyuyeng iti uneg ti daga, makitak a inna pinagmauyong iti kigtot ken tuok, kas pamayan ti maysa a dakkel a panniki iti maysa a natarnaw, puraw a kalapati... ¡A! padi padi sadi Abydos! agsubliak nga agbiag, ta umayko irakurak dagiti kinkinada-kes mo, ket kalpasan dagiti nabayag a tawtawen a panaguli-mek, naganenka a pimmapatay, nanggulib iti banag a nasantuan, namadpadakes!!

Maysa a pagaak a namaga, kasla naggapo iti tanem, ti simmaruno kadagitoy a sasao, idi ta maysa a timek a nalemmes ti simmungbat:

—¡Saan, maasika...!

Iso ni Padre Salvi, a gapo ta inabak ti kigtot, inwayatna dagiti dua nga im-ima na ket naidasay.

—¿Ania ti makua yo, Reberensia, Padre Salvi? ¿Masakit-kayo?—sinaludsod ni Padre Irene.

—Daytoy pudot ket...

—Daytoy angot nga agan-natay a maangot ditoy...

—¡Pimmapatay namadpadakes, nanggulib iti banag a nasantuan!—ulit-ulitan daydi ulo;—¡idarumka, pimmapatay, pimmapatay, pimmapatay!

Ket nangngeg manen daydi pagaak a namaga, kasla naggapo iti tanem, nakaam-ames, a kasla itay daydi ulo, iti inna panangipasnek a mangpanpanunot kadagidi makasair a sasao na, dina makita ti kibor iti pagbuyaan. Ni Padre Salvi nadasay a naminpinsan.

—¡Maasika! ¡sibibiag pay laeng...!—inulit ni Padre Salvi, a napukawna ti rikna na. Sibeessag a kasla natay. Adda da sumaginamano a babbai a nangipagarop a rebbengda met ti agindadasay ket kasta ti inda inaramid.

—¡Agam-ammangaw!... ¡Padre Salvi!

—¡Kunak ngamin itayen a saan nga agsidsida iti *sopas* a umok ti pios!—kinuna ni Padre Irene;—iso ti nangdadael kenkuana.

—¡No awan met kinnan na!—insungbat ni don Custodio, nga agtigtigerger;—gapo ta iso ti tinurturong unay a kinitkita dayta ulo, naawidna...

Ison, ti kibor kasta unayen; ti pagbuyaan kasla maysan a ospital, kasla tay-ak ti pagbabakalan. Ni Padre Salvi, kas la nalpasen a natay, ket dagiti babbai, idi makitada nga awan met ti umarayat kadakuada, pinasublida met laeng ti rikna-da.

Idi madama ti kasdi, daydi ulo nagbalin man met la a tapuken, ket ni Mr. Leeds ikabkabilna manen daydi nangisit nga abbong iti rabaw ti lamisaan, ket nagkurno kadagiti nagdengdengngeg kenkuana.

—Masapol a maiparit a maipabuya dayta,—kunkuna ni don Custodio idi rimuar;—napalalo a nagdakes, dadaelenna ti pammati ken dagiti naimbag a kadjadawyan!

—Nangruna, ta awan sarming a maaramat!—innayon ni Ben-Zayb.

Ngem, kasakbayan ti itatalaw na, kinayatna pay laeng a pinennek a nalaing, linagtuna ti lalaktawan, immasiddeg iti lamisaan ket inngatuna ti abbong na: awan, awan laeng.¹³

Iti sumuno nga aldaw nagsurat iti maysa nga *artikulo* a nangigibagaanna kadagiti nalimed a pagsirsiriban, *espiritismo*, kspy.; naigiddato met a immulog ti bilin ti Gobernador Ekle-siastiko a nangikeddeng iti pannakaisardeng daydi a maipabuya; ngem idin, ni Mr. Leeds nagpukawen, napanen sadi Hongkong a inkuyogna ti palimed na.

---

¹³ Nupay kasta, saan unay a naallilaw ni Ben-Zayb. Dagidi tallo a saksaka ti lamisaan adda babassit a geger da a pagnaan dagiti sarsarming a silelemeng iti babaen ti pagpatayan ket saan ida a madmadlaw gapo iti *alpombra* a nayaplag. No idisso ti lakasa iti rabaw ti lamisaan, adda masagid a paratignay ket mangin-inot a ngumato dagiti sarsarming; no ikkaten ti abbong ti lamisaan, annadan a ingato a saan ket a pagligsayen, ket iso tay rumar ti kadawyan a lamisaan dagiti ul-ulo nga agsao. Adda mamagkamang iti lamisaan ken iti uneg ti lakasa. No malpasen, ti agipabuya sublianna manen nga abbugan ti lamisaan, adda manen sagidenna a sabali a paratignay, ket iso tay bumaba dagiti sarsarming. — Pangalawag ni Rizal.

XIX

TI GAGANGTAN

Ni Placido Penitente rimuar iti pagadalan nga agliplipias ti puso na iti apro ken nakaladladingit a lulua dagiti matmata na. Iso maikari unay iti nagan na,¹⁴ no di la ket maanano, ngem no makaunget, agbalin a pudno nga agos, maysa a narungsot nga ayop, a isuna la a mapagsardeng no matay weno makapatay. Dagidi ado a pammagsasao, dagiti ado a padpadakir a inaldaw-aldaw a namagpigpigerger iti puso na, iso a nakatipipunanda amin a napan naturog iti turog ti beklat a di makakismay, tumakderda man ita ket mawagwagda nga agung-ungor iti gura. Dagidi sagsagawisiw umawengda kadagiti laplapayag na, a maikuyog kadagiti pangab-abi a sasao ti mangisursuro, kadagiti dakes a sasao ti kastila, ket kasla itay makangngeg iti baot ken pagaak. Rinibo a gakkat ti ibabales ti rumusing iti utek na nga agdidinnalapos ket maigiddatuda met la nga agpukaw a kasla ladawan ti maysa a tagainep. Ti ayat na iti bagi na met laeng, a nakatangtangen, ta awan ngad inanama nan, inna yikkis kenkuana a reb-bengna ti aggaraw.

—Placido Penitente,—kunkuna daydi timek,—ipakitam kadagiti amin nga agkabkabanuag a sika adda dayag mo, nga anak na ka ti maysa a pangukuman a maingel ken natakngeng, iso a pakaugasan ti dakes a sao iti dara. ¡Taga Batangas ka, Placido Penitente! ¡Bumaleska, Placido Penitente!

Ket daydi bumaro agungor ket agngariet dagiti ngipngipen na; awan la ti dina dalapusen iti dalan, iti rangtay ti Espania, a kasla itay agsapsapol iti inna kakabil. Itoy naudi a disso, adda nakitana a lugan a nagsakayan ti Bise-Rektor, Padre Sibyla, a kinuyog ni don Custodio, ket kayatna idin a mapan gammatan daydi padi nga itapuak iti danom.

Nagturong iti Eskolta ket ngannganina sinulungsulong ti dua nga agustino a situtugaw iti ruangan ti paglakuan ni Quiroga, a makikatkatawa ken makiang-angawda kadagiti sabsabali man a prailen a nalabit addada iti uneg a makisar-

---

¹⁴ Plácido, natalna.

sarita; mangngeg dagiti naragsak a timentek da ken natbag a pagpagaak da. Iti ad-adayo bassit, adda dua a *hadete* a nagsullat iti dalan ta makisarsarita iti maysa nga agtagtagilako a sikakamiseta latta; ni Placido Penitente nagturong a mangdalapos ka dakuada, ket dagidi *hadete*, idi makitada ti dakes a gandat daydi bumaro, sa pay ket nairana a nasayaat idi ti ulo da, naglisida a siaannad. Ni Placido kadagidi a kakanito, nagpagunggan, binungon ti *amok*, a kuna dagiti makaammo iti sao ti malayo.

Ni Placido, idi ta umas-asideg iti balay na—balay ti maysa nga agpanpanday, iso a pagyananna—ikalkalikagumna nga ur-urnusen dagiti panpanunot na ken tintinungen ti nakemna. Agawiden sadi ili na, na bumales, tapno maipakitana kadagiti praile a saan a mabalin a pagsasawan, nga awan balesna, ti maysa a bumaro, ket di met mabalin a pagang-angawan. Panpanunutenna a dagdagusenna a suratan ni ina na, Kabesang Andang, ta ipakaammuna ti naaramid ket ibagana metten a nagrikepdan kan kuma nga ingga na iti ingga na dagiti pagad-adalan, ta numan pay adda ti Ateneo dagiti jesuita a mabalinna a pagadalan iti daydi a tawen, nalabit a saan a ipalubos dagiti dominiko ti yaakar na, ket uray pay no magun-udna, iti sumuno a tawen, agsublinto man met laengen iti Unibersidad.

—Kunada a saan mi nga ammo ti bumales!—kunkunana;—*idi* ket agbettak ti sal-it, ta kitaen!

Ngem ni Placido saan na nga at-atapen ti adda nga agururay kenkuana iti balay ti agpanpanday.

Ni Kabesang Andang sangsangpetna a naggapo sadi Batangas, ket umay aggatgatang, umayna sarungkaran ti anakna, ken ikkan iti pirak, pindang a ugsa ken panio a seda.

Idi nalpas dagiti umuna a panagkabkabraaw, daydi nakakaasi a babai, a nanipod idi damo, nadlawna ti naliday a panagkitkita ti anak na, saan a nakateppelen ket inrugina ti nagsaludsod. Idi damo na, ni Kabesang Andang inpapanna a sikap laeng ti anak na, immisem ket pinagtalnana, nga inna inpalpalagip dagiti rigrigat na, dagiti panagtepteppep na kdmpy., ket sinaritana ti anak ni Kapitana Simona, a gapo ta simbrek iti Seminario, no adda sadi ili da, kas met la maysa nga obispo: *ni* Kapitana Simona ibilbilangnan ti bagi na nga Ina ti Dios, wen, nalawag, a ta ti anak na agbalinen ket a maysa a Jesukristo!

—No agpadi ti anak na,—kinuna ni Kabesang Andang,—ni ina na saan nanto a bayadanen ti utang na ka datayo. . . *¿*asinunto ngad ti mangsingir kenkuana?

Ngem idi makitana a saan nga agang-angaw ni Placido ket mabasana kadagiti matmata na ti dawel nga agung-ungor iti uneg na, naawatanna a ti inbaga na, dakes a gasat, ta pudno unay. Nabayag bassit a saan a nakatimek; idi kuan, nagas-asog iti napalalo.

—¡Ay!—kunkunana; —numo na ket inkarik idi amam a taripatuenga, pagadalen ket pagabogaduenka! ¡Awan la ti diak iparit iti bagik tapno makaadalka! ¡Idinto ta innak kuma makipangginggi itay sagsasalapi, itay la sagsisikawalo ti papanak, a innak an-anusan ti dakes nga angot ken dagiti nipis a narugit! ¡Kitaem kad toy badok a sarsarait! Idinto a gumatangak kuma iti baro, busbusek ti pirak a itedko a misa ken iregalo ken San Sebastian, nupay diak unay pasien ti bileg na, ta madaras met unay ti kura nga agmisa, ket ti santo, baro unay ket saan pay nga ammo ti agmilagro, sa pay ket saan a ballatinaw, no di ket lanuti. . . ¡Ay! ¿Anianto ti sao kaniak ni amam inton matayak ket innak makita?

Ket daydi nakakaasi a babai agsensennaay ket agsangsangit; ni Placido adadda man la ngaruden a lumiday ket iti barukong na agruar dagiti malemlemmes a sensennaay.

—¿Ania ti maal-alak no agabogadoak?—kasta ti isungbat-na.

—Ania ngad ti pagangayamon?—intuloy ni inana, a pinagakubna dagiti dua nga im-ima na: ¡panaganandakanto iti *pilibistiero* ket indakanto bitayen! ¡Kunak ngad kenkan nga aganuska, agpakumbabaka! Diak kuna nga agepem ti ima dagiti kukura, ammok a napigsa ti panagang-angot mo a kas ti daydi amam, a dina mabalin a kanen ti keso nga aggapo sadi Europa. . . ngem masapol ti agitured, agulimek, wenen amin. . . ¿Ania ti mabalin nga aramiden? dagiti praile, kukua da amin; no madida, awan rumuar nga abogado wenno mediko. . . !Aganuska, anak ko unay, aganuska!

—No napalalon, ina; nabayag a bulanen a nagiturturdak!

Ni Kabesang Andang intuluyna ti nagas-asog. Iso saanna a dawaten iti anak na nga agbalin a maka-praile, uray iso, saan met; ammuna unay a iti tunggal maysa a naimbag, adda sangapuló a dakes a mangala iti pirak dagiti marigrigat ken agpaibelleng kadagiti babaknang. Ngem rebbeng ti agulimek, aganos, agitured ken aguray; awan sabali a pamuspusan. Ket ibagana da kastoy ken kasdiay a tattao a gapo ta *pasien-sioso* ket napakumbaba da, uray no iti uneg dagiti puspuso da kagurgurada met la dagiti appo da, idinto ta maysa la a tagabo dagiti praile, nagbalin a *promotor piskal*; ket ni Pu-

lano, nga ita, baknangen ket mabalinna ti agaramid iti uray ania, ta ammuna nga adda manganak a mangikaluya kenkuana iti saklang ti linteg, idi, maysa laeng a nakakaasi a sakristan, napakumbaba ken naannugot, a nakiasawa iti maysa a balasang a nalapsat, a ti anak na, inanak ti kura iti bu-niag. . .

Ni Kabesang Andang intuluyna dagidi nagado a nagnagan dagiti pilipino a napakumbaba ken *pasiensioso*, kas kunnana, ket inna kuma pay inaganan dagiti ado, a gapo ta saan da a napakumbaba ken *pasiensoso*, naibelleng ket nakamkamta, idi ta ni Placido, a ti la naipampambar na, pimmanaw iti balay, ket napan nagalla-alla kadagiti lanlansangan.

Inunurna ti Sibakong, Tondo, San Nicolas, Santo Kristo, a dina ammo ti nakem na ket makapungpungtot, a dina ket ibibiangen ti init ken ti uras, ket isuna la a nagawid idi nariknana ti bisin na ket nadlawna nga awan kuarta na, a ta inna met amin inted kadagiti ramrambak ken ur-urok. Inana maenna idi a saan na a masangpetan ni ina na, ta kadawyan toy, no kasta a mapan sadi Manila, ti mapan makipangginggi iti karruba a balay, iti daydi nga uras. Ngem ni Kabesang Andang ur-urayenna, ta inna ibaga ti maysa a napanunot na; iso mapanto iti *Prokurador* dagiti *Agustino*, tapno iso ti mangisarita iti anak na kadagiti dominiko. Ni Placido ginupedna ti sao na iti maysa a garaw.

—Umuna pay nga agtapuakak iti taaw,—kinunana:—umuna pay a innak agtulisan, ngem agsubliak iti Unibersidad.

Ket gapo ta rugyan manen ni inana ti sermon na maipanggep iti anos ken pakumbaba, ni Placido, a di ket nanganen, pimmanaw manen ket nagturong iti *muelie* a pagsang-ladan dagiti babapor.

Ti pannakakita na iti maysa a bapor nga agrubrubaat a mapan sadi Hongkong iso ti nangpaltiing kenkuana; mapan sadi Hongkong nga aglibas, agbaknang sadiay, sana gubaten dagiti praile. Ti Hongkong riniingna iti lagip na ti maysa a naaramid maipanggep kadagiti *prontal*, *siriales* ken *kandelerero* a bin-ig a pirak a inted ti kinasingpet dagiti tattao iti maysa a simbaan; dagiti praile, kas sinarita ti maysa nga agpanpanday, nagpaaramidda sadi Hongkong iti sabali a *prontal*, *siriales* ken *kandelerero* a kapadpada unay dagidi, ngem pirak a *Ruolz* ti inaramid da, ket inda insukat kadagidi napaypayso a pirak, a inda pinatunaw, ket pinagbalinda a pinisos a meksikano. Iso daytoy ti sarita nga inna nangngeg ket nupay sarsarita laeng, wenna daydayamudom, ti sakit ti

nakem na pinagbalinnan a pudpudno unay a naaramid, ket ado pay dagiti sabsabali a sarsarita a kakastoy met laeng a inna nalaglagip. Ti tarigagay na nga agbiag a siwawaya ken sabsabali pay a panpanunot a di pay nagbukel, isuda ti namag-tinong iti nakem na a mapan sadi Hongkong. No sadiay ti pagipanan dagiti praille iti amin a pirak da, nalabit a ti panagtagilako sadiay nasayaat, ket mabalinnanto ti bumaknang.

—¡Kayatko ti agwaywayas, agbiag a siwawaya! . . .

Nadatngan ti rabii nga agalla-alla sadi San Fernando, ket gapo ta awan met la ti masarakanna a marinero a gayyem na, kinayatna ti nagawid. Ket agsipod ta ti rabii nakasaysayaat ket ti bulan rumanraniag sadi langit a pinagbalinna daydi nakakaasi nga ili a kas ti parparmataen a pagarian dagiti *ada*, napan iti *peria*. Sadiay nagapan-apan, inunurna amin dagiti paglaktakuan nga awan ket inna kitaen kadagiti laklako, ti panunot na adda sadi Hongkong, iso a papananna, a mapan agbiag a siwawaya, mapan agbaknang. . .

Panawanna kuman ti *peria* idi kasna nailasin ni *joyero* Simoun nga agpakpakada iti maysa a ganggannaet ket agsauda a dua iti sao ti ingles. Ken Placido, amin a pagsasao dagiti europeo sadi Pilipinas, a saan a sao ti kastila, saan a sabali no di sao ti ingles: maysa pay, nangngegna ti sao a Hongkong.

¡No mabalin kuma ni *joyero* Simoun a ikalikagom iti daydi a ganggannaet a mapan sadi Hongkong!

Ni Placido nagsardeng. Am-ammuna ti *joyero* gapo ta nagyan sadi ili na a naglako iti alajas. Kinuyugna iti namin-san nga adda napananna ket pudno a ni Simoun kasta unay nga ayat a inpakitana kenkuana, ta inna pay sinarsarita ti biag kadagiti Un-unibersidad kadagiti il-ili a siwawaya: ¡ania a gidiat!

Ni Placido sinurutna ti *joyero*.

—¡Apo Simoun, apo Simoun!—kinunana.

Iti daydi a kanito, ti *joyero* sumaksakay iti maysa a lugan. Apaman a nabigbigna ni Placido, nagsardeng.

—Adda kuma kayatko a dawaten kadakayo. . . , ¡kayat-kay kuma a kasarita iti dua laeng! kinunana.

Ni Simoun naggaraw ta gumanat, a saan a nadlaw ni Placido iti alumni na. Iti bassit a sao, sinaritana iti *joyero* ti naaramid kenkuana ket inbagana ti ayat na a mapan sadi Hongkong.

—¿Apay? ¿ania ti inkay kuen sadiay?—sinaludsod ni Simoun, a kinitana ni Placido a nalaing kadagiti antiukos na a balbag.

Ni Placido saan a simmungbat. Idi ta kasta, ni Simoun intangadna ti ulo na ket immisem iti isem na a naulimek ken nalamiis, ket kinunana ken Placido:

—¡Ala wen! umayka kumuyog kaniak. Idiay lansangan a Iris,¹⁵—kinunana iti kotsero.

Ni Simoun siuulimek iti bayat ti panaglasat da a kasla itay nadagsen unay ti adda a panpanunutenna. Ni Placido, nga ur-urayenna a kasauna, awan met uray maysa sao na ket kumitkita kadagiti ado nga agpalpallailang nga agpalpalamiiis gapo iti kalawag ti bulan. Babbaro kada babbalasang, agayan-ayat ka da aggi-innarem a sarsarunuen ida dagiti nannad a inna wenno iikit da; purpurok dagiti agad-adal a narguarat iti puraw nga adadda manen a papurawen ti bulan; sosoldado a pamarteken bassit, a nakalugan, pasaray innem ti agkakalubbon, inda sumuknal iti maysa a simbaan a nipa a maidaton ken Citeres¹⁶; ububbing nga aggaayam iti tubigan, in-insik nga aglaklako iti unas, kdmpy., isuda ti mamunno iti lansangan ket, iti nakaranraniag a lawag ti bulan, nakaay-ayo ket nakasaysayaat ti inda panagparang. Iti maysa a balay adda orkestra nga agtugtugtog iti balse, ket addada makita a sumagmamano nga agsasala babaen ti raniag dagiti pagsasingan. . . ¡ania met daydi no mayarig iti mabuya iti lansangan! Ket, iti kaadda ti panunot na sadi Hongkong, nasaludsudna iti biang na no dagiti rabrabii nga adda bulan iti daydiay a puro nalibnusda met, nasam-itda met a naliday a kas sadi Pilipinas, ket maysa a naisnekan a liday ti immapay iti puso-na.

Ni Simoun pinagsardengna ti lugan, ket isuda a dua dimsaagda. Iti daydi a kanito, limmabasda iti sibay da Isagani ken Paulita Gomez nga agin-innarasaas kadagiti nasam-it a balbalikas; iti likudan da, sumarsaruno da *dunia* Victorina ken Juanito Pelaez, iso nga agsasao iti napigsa, napalalo ti panaggarawgaraw dagiti im-ima na ket adadda man ti kubbo nan. Ni Pelaez, ta sabali ti yan ti nakem na saan na a nakita daydi kinaadalan na.

¹⁵ Ti lansangan a *Iris* idi, iso ita ti murdong ti lansangan nga *Azcarraga* (Claro M. Recto Ave.,) inggana iti rangtay ken lansangan a *Mendiola*, isuda nga awan pay idi.

¹⁶ Sabali a nagan ni Venus, diosa ti kinalibnos.

—¡Ni man dayta ti nagasat!—indayamudom ni Placido, a nagasog, ket kimmita iti yan dagiti limmabas a nganngani-da agpukawen, ngem mailasin pay la a nalaing dagiti takta-kiag ni Juanito a ngumato ken bumabada a kasla padeppa ti dadapilan a paggarawen ti angin.

—Dayta lattan ti pagpaayan na!—indayamudom met ni Simoun;—¡nagimbag ket dagiti agtutubon!

—¿Asino ti nagkunaan da Placido ken Simoun iti kasdi?

Toy pinatulduanna ti bumaro, pinanawanda ti lansangan ket immunegda kadagiti masursurutan a babaetan ken dandana iti nagbabaetan dagiti ado a balbalay, pasarayda lumayaw nga agbatay kadagiti batbato tapno saan da a maipilaw, pasarayda agrukob a sumari iti maysa nga alad a dakes ti pannakaaramid na ket dakdakes manen ti pannakataripato-na. Nasdaaw ni Placido a nakakita iti daydi baknang a *joyero* a magna kadagidi a disdisso a kasla ket itay masansansan a paglaslasatanna ida. Idi kuan, nakagtengda iti maysa a nalawa a disso a yan a siwawayas ti maysa a bassit nga abong a nakapangpanglaw, linawlaw dagiti sabsaba ken bubua. Ado a kawkawayan kada tubtubong ti makita, iso a nangatapan ni Placido a balay daydi maysa a kastiliero wenno agararamid ti kuitis.

—¡A! dakayo, gayam, apo. . .

Ket immulog a dagos.

—¡Adda tay polboran?—sinaludsod ni Simoun.

—Naisakudan ur-urayek *kartutso*.

—¡Ket dagiti bomba?

—Sisasaganadan.

—Naimbag unay, maestro. . . Ita met la a rabii, inkay kasarita ti teniente ken ti kabo. . . sa kayto ituloy a dagos ti pagnayo; sadi Lamayan addanto masarakanyo a maysa a tao a nakalugan iti bangsa; *Kabesa*, kunayunto, ket *Tales*, isungbatnanto met. Masapol nga adda kay ditoy no bigat. ¡Awan kanito a dadaelen!

Ket inikkanna iti kuarta a balitok.

—¡Apay, apo?—sinaludsod daydi tao iti nasayaat a sao ti kastila;—¿adda baro a damag?

—Wen; iti uneg ti lawas na nga umay.

—¡Lawas na nga umay!—inulit daydi saan nga am-ammo a tao, ket nagsanod;—dagiti ar-arrabal saan da pay a nakasagana; urayenda a ti Jeneral ibabawina ti bilin. . . inpagarupko nga inton sumbrek datao iti kuaresma!

Ni Simoun pinagkutina ti ulo na.

—Saantayto a masapol dagiti ar-arrabal,—kinunana;—dagiti tattao ni Kabesang Tales, dagiti nagkarabinero ken maysa pay a rejimiento, umanaydan. ¡No maibaybayag, nalabit a matayton ni Maria Clara! ¡Inkayon nga agdagdagos!

Daydi tao nagpukaw.

Ni Placido sisasango iti daydi nabiit a panagsaritada, ket nangngegna amin; idi kasla adda sangkabassit a innan maa-watan kadagidi a sasao, singar dagiti bubuok na ket kinitana a sikikigtot dagiti matmata na ni Simoun. Ni Simoun umis- isem.

—¡Masdaawkayo,—kinunana, nga immisem iti nalamiis, —a dayta nga indio a nagdakes ti aruat na, nalaing a sumao iti kastila? Maysa idi a mangisursuro iti eskuela a nangikali- kagom unay iti pannakaipaadal ti sao ti kastila kadagiti ububbing ket saan a nagsardeng ingga na iti dida inikkat ken inbelleng iti sabali a daga a gapo iti basol a panangrribok iti talna ti pagilian, ken gapo pay ta gayyem daydi daksang- gasat a Ibarra. Innalak iti nakaibellengan na, iso a yanna idi nga agik-ikkat kadagiti nagango a bulbulong dagiti niniog ket pinagbalinko nga agar-aramid iti kuitis.

Nagsublida iti lansangan ket nagnagnada a napan sadi Trozo. Iti sango ti maysa a bassit a balay a tinabla, nga iti ruar, kas la naragsak ken nadalos, adda maysa a kastila a nag- sadag iti sarukod na, agpalpalamiis iti lawag ti bulan. Nag- turong ni Simoun kenkuana; daydi kastila, idi inna nabigbig, inkagumaanna ti timmakder ket linemmesna ti maysa nga asog.

—¡Agsaganakayo!—kinuna ni Simoun.

—¡Kanayon a sisasaganaak!

—¡Inton umay a lawas na!

—¿Kadi?

—¡Iti umuna nga uni ti paltog!

Ket immadayo a sursuruten ni Placido, iso a mangrugin a mangsalsaludsod iti bagi na no saan nga agtagtagainep.

—¿Masdaawkayo,—sinaludsod ni Simoun kenkuana,—a makakita iti maysa a kastila a kabanbanuag na pay laeng, a kasta unayen a namayan kenkuana ti sakit? Itay la maikadua a tawen, nabaneg idi a kas kadakayo, ngem dagiti kabusor- na nagun-udda a napaibelleng sadi Balabak a naikuyog a nag- banbannog kadagiti balbalod, ket ita, addayta nga itultulnu- gen iti tanem da reuma ken payegpeg. Daydiay daksanggasat nakiasawa idi iti maysa a babai a nagpaiduma iti lapsat.

Ket gapo ta adda lumabas idi a lugan nga awan nagsakay, pinagsardeng ni Simoun ket nagkuyugda ken Placido a pinai-

tulnog iti balay na, iti lansangan a Escolta. Iti daydi a kanito, dagiti relrelos dagiti simsimbaan patpatitenda ti maikasangapulo ket gudua nga uras.

Kalpasan ti dua nga uras, ni Placido immulog iti balay ni Simoun, ket siraranga ken sipapanunot a nagna iti lansangan a Eskolta, a nganngani awan matatao nan, numan pay naragsak pay laeng dagiti "*cape*" a pagpapanganan ken paggiinumman. Pasaray adda lumabas a lugan a kasta unay patarayna ket nakapalpalalo met ti ringgor a pataudenna iti nagasgasen a bato ti lansangan.

Ni Simoun, manipod iti maysa a siled ti balay na a tumaw-aw iti karayan Pasig, iturturungna dagiti matmata na iti nabakudan a pagilian, ti daan a Manila, a makitana, ta silulukat dagiti tawtawa, agraman dagiti at-atep a galba a pasilapen ti bulan, ken dagiti pagkamkampanaan a naliday, nabantot, naladingit, iti let-ang ti nalawag nga alisugasog ti rabii. Ni Simoun inikkatna ti antiukos na a balbag, dagiti bubuok na a puraw kas da la pirak a basikaw ti nabaneg a rupa na a gimmambang, iso a lawagan iti apagapaman ti maysa a pagsaingan, ti segged na nganngani maiddepen gapo iti kaawan ti segden na. Ni Simoun, ta kasla adda panpanunutenna, saan na a madlaw a mangin-inot a maiddep ti silaw ket nganngani agsipngeten.

—Iti uneg dagiti sumagmamano pay nga al-aldaw,—in-dayamudumna,—inton sumsumged kadagiti uppap a sulsulina dayta nailunod a pagilian, taeng dagiti napang-as nga awan pagpapaayan da ken dagiti nakadakdakes a mangpespespes iti nakuneng ken iti daksanggasatan; inton bumtak ti gulo kadagiti kaparanget a il-ili ket isaruana kadagiti napa-butngan a lanlansangan dagiti tattaok a umay bumales, a pinataod da agom ken riro, isunto, innakto lukatan dagiti diddiding ti nakaibaludam, inkanto akkalen kadagiti gamgamat ti nakullaapan a isip, ket, napudaw a kalapati, sikanto ti *Fenix* nga into agungar kadagiti napudot pay laeng a dapdapo...! Maysa a gulo a pinartuat dagiti tattao iti yuyeng ni sipnget iso ti nangakkal kaniak ita arpad mo; sabalinto a gulo ti mangisubli kaniak kadagita taktakiagmo; innakto pagungaren, ket kasangwanan ti idadanon dayta a bulan iti kapigsa ti lawag na, innanto lawagan ti Pilipinas, tapno madalusanen ti nakarimrimen a rugit na!

Ni Simoun nagsardeng a dagos, a kas la itay adda nangguped ti panagsaritana. Maysa a timek ti mangsalsaludsod iti uneg ti puso na, no iso, ni Simoun, saan met a paset ti rugit ti nailunod a pagilian, nalabit iso pay ket ti nabangles ken ka-

bangsitan. Ket kas kadagiti natnatay a into agungar iti timek ti tururot a nakaap-aprang, rinibo nga ar-araria a daradara, an-anniniwan nga awanan inanama dagiti lallaki a napappapatay, dagiti babbai a nauksuban iti dayaw, dagiti amma a narabsot kadagiti assawa ken annak da, dagiti dakes nga ar-aramid a naabuyan ken naparangen, ti singpet a naidadanes, isuda man idi ti bumangon a mangsungbat iti daydi nal-meng a saludsod. Idi, iso man ti umuna iti kabayatan dagiti dakes a inar-aramid na, manipod idi adda sadi Habana, ket babaen ti panangaramat na iti dakes ken iti pasuksok, ta kinayatna a pinagbalin ti maysa a tao nga awanan pammati, awanan ayat iti Daga a nakayanakan, awanan iti puso, a kasna aramatan a panggun-od kadagiti panpanagem na; idi, iso man ti umuna nga iti kasdi a biag adda sumupiat iti uneg na ken sumupring kadagidi nga ar-aramid na. Ni Simoun inkidemna dagiti matmata na, ket nabayag bassit a saan a naggaraw; idi kuan, inyaprusna ti ima na iti mugging na, dina kinayat a kinita ti uneg ti puso na ket nagbuteng. Saan, dina kinayat a inamiris ti puso na, nagkurang ti bileg na a timmaliaw a kimmita iti nalabes na. . . ; Agkapoy ket ngaminen ita, ta ti kanito ti panagaramid umasidegen, kumapoy ket ti pammati nan, ti pammati na iti biang na met laeng! Ket gapo ta dagiti ar-araria dagiti daksanggasatan a ti rigat da iso ti akinggapuan, addada pay la nga agpaparang iti sango dagiti matmata na a kas la ket itay no agruarda iti naraniag a rabaw ti karayan ket inda serken ti siled, um-umkis ket iwaywayatda kenkuana dagiti im-ima da; gapo ta dagiti timtimek a mangipalagip kadagidi dakes a inna inar-aramid, ken dagidi ununnoy ken as-asog punnuenda ti tangatang ket kasla adda mangngeg nga ames ti inda ibabales, inlisin dagiti matmata-na iti tawa ket nalabit iso daydi ti umuna a panagpigerger na.

—Saan, nalabit a masakitak, saan ngata a nasayaat ti rikna ti bagik—indayamudumna;—aduda dagiti manggurgura kaniak, dagiti mangipabasol kaniak iti kinadaksanggasat da, ngem. . .

Ket gapo ta mariknana a kasla sumsumged ti muggingna, timmakder ket immasideg iti tawa, tapno inna angsaben ti nalamiis a puyupoy ti rabii. Iti babaen dagiti saksaka na, ti karayan Pasig yay-ayusna ti danom na a kasla pirak, a iti rabaw na inda agraniag nga agsasadot dagiti lablabutab, nga agpulpuligos, pasarayda maipababa, sada manen sumubli a maipasurong, a sursurutenda dagiti babassit nga al-alinuno. Ti syudad a Manila adda a sitatakder iti baliw ti karayan, ket ti nangisit a kabiti a nangbakod kenkuana agparang a

kas man la nakabutbuteng, nakadatdatlag, napukawna ti kinakirmet na gapo iti lawag ti bulan nga awan la ti dina pasayaaten ken palibnusen. Ngem ni Simoun agpigerger manen; kasna itay makitkita iti sangwanan na ti naranga a rupa daydi ama na, a natay iti pagbaludan, ngem natay gapo iti panagaramid na iti naimbag, ken ti pay rupa, a narang-ranga manen, ti maysa a tao a nangted iti biag na gapo kenkuana, piman ta inpagarupna nga inna ikalikagom ti panna-kapasayaat ti kasasaad ti Ili na.

—Saan, diak mabalin ti agtukiad;—kinunana, ket pinunasna ti linget a nanigos iti musing na;—ado ti naaramiden, ket ti nasayaat a banagen isunto ti mangugas kaniak. . . No kuman tinuladko ti inaramid yo, natayak kuma. . . ¡Iwaksi dagiti tagtagainep, iwaksi dagiti ubbaw a panpanunot! Apoy ken paslep ti ipakat iti letteg, dusaen ti dakes, ket no dakes ti aramaten, uray no madadaelen iti kalpasan na! Saan, pinanunutko a nalaing; ngem ita, aggurigurak. . . agkapoy ti nakem ko. . . kadawyan. . . no inaramidko ti dakes, maipuon ta kayatko ti agaramid iti naimbag, ket ti banagen ti aramid ispalenna dagiti ar-aramaten. . . Tinto aramidek, saanakto nga agsebba iti peggad. . .

Ket nagidda a nakiburkibor ti ulo na ket kinayatna ti naturog.

Iti sumuno a bigat, ni Placido, a sisusungdo ken siisem dagiti bibbibig na, dinengngegna ti pamagbaga ni ina na. Idi inbaga toy ti panggep na nga aramiden a inna pannakisarita iti *Prokurador* dagiti Agustino, saan a nagriri, saan a simmupiat; iso pay ket din ti nangigayat iti bagi na a mapan makisao, tapno di pay iso a pakabuungan ti ulo ni ina na, ket dinawatna nga agawiden sadi ili da iti daydi met la nga aldaw, no mabalin. Ni Kabesang Andang sinaludsudna kenkuana no ania ti gapo na.

—Wen,—kinunana—tano maammuan ti *Prokurador* nga addakay ditoy, saanakto a mapan makisarita, no diyo umuna a paikkan iti *regalo* ken sumagmamano a *misa*.

TI "PONENTE"

Pudno ti sinao ni Padre Irene: ti banag maipapan iti Akademya ti sao ti kastila a nabayagen a naidatag, nganngani mairingpasen. Ni don Custodio, ni naalibtak a don Custodio, ti kaalibtakan kadagiti amin a *ponente* ditoy lubong, kas kuna ni Ben-Zayb, inna ad-adalen ket agmalmalem a mangbasabasa iti *espediente*, ket maturog, a dina matinong no ania ti inna ikalikagom: no bumangon iti sumuno nga aldaw, kasta man ti aramid nan, maturog manen, ket kasta a kasta. ¡Ania ket a panagbannugen daydi nakakaasi nga apo, ti kaalibtakan kadagiti amin a *ponente* ditoy lubong! Kayatna nga iringpas daydi a banag a daytay awan ti inna mapaluksaw, uray dagiti praile, uray ti nangato nga agturay, uray ti kondesa, uray ni Padre Irene ken uray pay dagiti an-annuruten ti kina-*liberal* na. Nakiومان ken "senior Pasta, ket ni "senior" Pasta pinagbalinna nga ang-ang ket inulawna kalpasan dagiti riniwriw a sasao nga agsusupiat ken di mabalin nga aramid a inna inpatigmaan; nakiومان ken Pepay, a bailarina, ket ni Pepay a bailarina, a dina ammo no ania daydi a banag, pinagkinnina ti bagi na a kas no agsala, dimmawat iti dua pulo ket lima a pisos a pagpaitabunna kano iti maysa nga ikitna a kappapatay a naklaat idi, ket maminlima a matayen, wenno maikaliman sa ket daydi nga ikit na a matay, kas kuna dagiti mayat a mangilawlawag, sana pay dinawat a maikabil nga *auksilyar de pormento* ti maysa a kasinsin na nga ammuna ti agbasa, agsurat ken agbiolin, banbanag amin dagitoy nga adayo a makatalukatik ken don Custodio iti panunot a makaispal.

Kalpasan ti dua nga aldaw naaramid ti *peria* sadi Kiapo, adda ni don Custodio nga agbanbannog, kas kanayon, adadalenna ti *espediente*, a dina ket masurutan ti nagasat a pangibanaganna. Ngem no madama nga agsuysuyaab, aguy-uyek, agtabtabako ken manglaglagip kadagiti kinnikinni ken butbutoy ni Pepay, saritaentay bassit ti biag toy nangato a tao, tapno maawatan ti gapo na a nangikalikaguman ni Padre Sibyla nga iso ti mangadal iti daydi narikot a banag ken no

ania ti gapo na nga immannugot met dagiti adda iti sabali a bangir.

Ni don Custodio de Salazar y Sanchez de Monteredondo, a nagnaganenda iti *Buena Tinta*, maysa kadagiti tattao sadi Manila a saan a umaddang a di la bitinan dagiti pagpagiwarnak iti saung ken likudan kadagiti ado a pangpanpanagan da, kas *di mabanbannog, naipadpaduma, managtungpal iti annong-na, naalibtak, nauneg, nasaririt, mannakaammo, nabaknang, kdmpy.*, a kasla ket no mabutengdan a mairiro iti sabali a tao a kanagnagan ken kaap-apelyido na, a nasadot ken awan ammo na. Awan met ket di ti pagdaksan ti kasdi, ket ti agam-amiris kadagiti maipabpablaak kadagiti pagpagiwarnak di na met italtalek. Ti naganna a BUENA TINTA nagtaod iti nasayaat a panaggayem da ken Ben-Zayb, idi ta kadagiti namindua a pannakisinnungbat na iti napalalo iti bayat ti mano a bulan ken lawas na kadagiti binbinulong dagiti pagpagiwarnak maipanggep iti rebbeng nga aruaten ti kallugong a sinan-uong, wenno ti *de kopa*, wenno ti kattukong; ken no ti *plural* ti sao a CHARACTER, rebbengna a CHARACTERES wenno CHARACTERES, tapno pumigsa dagiti pangikalkalintegana, kanayon la nga isamirana nga ikabil dagitoy: CONSTANOS DE BUENA TINTA, LO SABEMOS DE BUENA TINTA¹⁷ kdmpy., sa ket maammuan iti kalpasan na, ta sadi Manila maammuan amin a di mangarano, a toy a *Buena Tinta* saan a sabali no di ni don Custodio de Salazar y Sanchez de Monteredondo.

Dimteng sadi Manila nga ubing pay, nasayaat ti saad na, iso a nakabalinanna a nangasawa iti maysa a nalapsat a *mes-tisa* nga anak ti maysa kadagiti kababaknangan sadi Manila. Gapo ta naparangkapan iti naikasigod a saririt, tured ken tanang, inammuna nga inaramat ti gimong a yanna ken ti pirak ni asawa na nga inna pinagsapol, nangonkontrata iti Turay ken iti *Ayuntamiento*, nga iso ti nakaigapuan ti panangikabil dan kenkuana a konsejal; idi kuan, alkalde, bokal ti *Sociedad Economica de Amigos del Pais, Consejero de Administracion*, Pangulo ti *Junta Administrativa de Obras Pias*, bokal ti *Junta de la Misericordia, konsiliario* ti *Banco Espanol Filipino*, kspy. Ket di kunaen a toy a *kspy.*, umas-asping kadagiti kadawyan a maikabkabil iti kalpasan dagiti ado a pagsasaadan dagiti dadduma a tattao; ni don Custodio, numan pay saan a nakakita kaano man iti pagbasaan maipanggep iti *Ijiene*, naikabil pay a *bise-presidente* ti *Junta de Sanidad de Manila*, pudno met ket di a kadagiti walo a namukel

¹⁷ Paggaammuni unay.

itoy a gimong, maymaysa laeng ti masapol a mediko, ket toy a maysa, saan a mabalin a iso ket din. Kasta met a naikabil a bokal ti *Junta Central de Vacuna*, a binukel ti tallo a mediko ken pito a saan, kadagitoy, maibilang ti arsobispo, ken dagiti tallo a probinsial dagiti praile: nagermano kadagiti ado a *koprada* ken *archikoprada*, ket, kas nakitatayon, *bokal ponente* pay ti *Comision Superior de Instruccion Primaria*, a saan a masansan nga adda aramid na, amin dagitoy aglabesdan a gapo tapno dagiti pagpagiwarnak inda bungunen kadagiti ado a pangnagnagan, uray no agbaniaga wenno agbaeng laeng.

Numan pay kasano a kaado dagiti sasaad na, ni don Custodio saan ket a maysa kadagiti maturog, no adda purok, a isuna la ta sumurutda iti kaaduan, a kas kadagiti diputado a natakrot ken nasadot. Maisupadi kadagiti ado nga ar-ari sadi Europa a managnaganan "ari sadi Jerusalem," ni don Custodio ipakitana ti dayag na ket pespesenna nga agpayso ingga na iti mabalin, palausanna unay a pagmuraregen dagiti kidkiday na, pagbangagenna ti timek na, aguyek no agsao, ket mamin-ado a bukukudanna amin ti purok, ta agsaritan no kua, wenno mangiparang iti maysa a gakat, wenno supiatenna ti gakat ti maysa a kaduana a kayatna a kasango. Nupay saan pay a naglabes a uppat a pulo dagiti tawtawenna, sasawenna ti panagaramid a natanang, ti panaguray a maluuman dagiti *breva*, (umuna a bungbunga ti *igos*) sana inayon iti nainayad, *!melon!*, ti panagpanunot a nalaing, ti panagannad, ti pannakasapol a mangammo iti Ili, ta dagiti kaskasasaad ti indio, ti naimbag a damag ti nagan a kastila, ta umuna pay a kakastila da, ti relijion, ken no ania, ania pay. Ingga na ita malagipda pay laeng sadi Manila ti maysa a bitlana idi immuna unay a pannakaigakat ti pagsilawan nga agsegden iti *petroleo*, a maisukat iti daydi kadaanan nga agsegden iti lana ti niog: iti daydi, saan na a nakita ti ipapatay ti panagaramid iti lana, no di laeng ti pagimbagan ti maysa a consejal,—ta ni don Custodio adayo ti makitana—ket simmupiat, a inna inpakat amin nga aweng nga agtaod iti ngiwatna, ket kinunana a masapa unay a panangaramat iti daydi a kita ti silaw, ket inpadlesna nga adudanto dagiti maar-aramid a dakes iti pagilian. Saan met a basbassit ti panagdinamag ti isusupiat na iti inda kuma panangtapat iti maysa a gobernador iti kasakbayan ti aldaw a ipapanaw na: ni don Custodio, ta adda bassit gura na, maipanggep iti dimi malagipen no ania a nakapabainan na, inammuna nga inpasukib nga ania la ket ta ti bituen a sumangpet, kabusor a napinget ti puma-

naw, iso a nakapabutnganen dagidi mapan kuma agtapat, ket saan da a pinatuluyen.

Naminsan nga aldaw, inpatigmaanda kenkuana ti ipapan na sadi Espania nga mapan agpaagas iti sakit ti dalem na, ket dagiti pagpagiwarnak inda pinagbalin a maysa nga Anteo a masapulna a baddeken ti Ina a Daga tapno mapasublina dagiti napukaw a pigpigsang na; ngem daydi Anteo a naggapog sadi Manila, idi addan sadi Espania, awan met kaimudmudingan nan ket awan met mangitaltalek kenkuanan. Sadiay, iso saan nga asino man ket napalalo nga iliwna a mapanaganaan kadagidi kaay-ayuna unay a ipanpanagan kenkuana dagiti pagpagiwarnak sadi Manila. Saan a maitaltallaong kadagiti dadakkel a babaknang, ti kinakurang ti sursuro na iso ti saanna a pakaitaltalkan kadagiti gimgimong dagiti mamasirib, ken kadagiti ak-akademya, ket gapo kadagiti gunggunay na a pinaparaipos ken kinokonbento, mapamulengleng kadagiti paggigimungan, makassursuron, makagurgura, ket awan sabali a naawatanna sadiay no di laeng ti laing da a mangala iti pirak ti sabali ken ti pigsang da a sumugal. Napalalo nga iliw na kadagiti natudyo a babaunen sadi Manila nga anusanda amin a kinamauyong na, ket iso di kunana a kaykayatna ida; gapo ta ti lamek sadiay inna pinagyan iti nagbaetan ti pagtemteman a paginuduan ken ti sakit a *pulmonia*, napalalo unay a iliw na iti lamiis sadi Manila, nga umanayen ti kadawyan a balabal ti tengged; iti kapudot na, awan sadiay ti tugaw a pagil-iladan ken ti ubing a mangpaypaypay; maymaysa a pannaog, sadi Madrid, iso, maysa laeng a kastakasta, ket nupay agsingsingsing iti brilyante, iti naminsan, pinagbalinda a maysa a duldog a dina ammo ti magna, ket iti naminsan, pinagbalinda nga *indiano*, nagang-angawanda ti panagal-alikaka na ket inuy-uyungan, a dida kinaasian, dagiti agsusuitik, a inna pinaay a di inikkan iti pirak. Gapo ta nakaluksaw kadagiti *konserbador*, ta dida italtalek dagiti patpatigmaan na, a kas met pannakaluksaw na kadagiti agsusuitik a mangsusop iti nagyan iti supot na, kimmappon iti *Partido Liberal*, ket dina inurayen ti nakatawen a panagyan na, nagsubli sadi Pilipinas, a saan a naagasan ti sakit ti dalem na, ngem nakusukuso ket di a naminpinsan ti ulo na.

Dagidi sangapulog ket maysa a bulbulan a panagyanna sadi Espania, iti yan dagiti polpolitiko a pakastakasta, nga istay isuda amin awandan iti pagannungan; dagiti nadumaduma a bitbitla a napidpidutna ditoy ken sadiay; dagiti nantantandaanan na kadagiti inpabpablaak dagiti pagpagiwarnak a sumupsupiat; ken amin ti biag ti politika sadiay a ma-

angsab iti amin a di mangan-ano, manipod iti pagpapukisan, no madama ti Figaro (barbero wenno mamukpukis) a mangipakpakat iti kartib na, ta inna met iballaballaet a ipalpala-wag ti *programa* na, agingga kadagiti daydaya a pakawar-waran, iti nasayaat ti pannakaurnos da a sasao, dagiti na-duma a panpanagem dagiti parpartido, dagiti naggigidiatan da, dagiti pagsisinaan da, dagiti saan a mapmapnek, kdmpy., amin daydi, idi ta umad-adayo sadi Europa, rumusingda man a silalangto kenkuana, a kasla bukel a naitukit a di palung-awen dagiti naraber a ruruot, ket kasta unay, ta idi ta dim-teng sadi Manila, inrantana a balbaliwan ti kasasaad, ket pudno, ta nasayaat unay dagidi panpanagem na ket natarnaw met dagidi tartarigagay na.

Kadagidi immuna a bulbulan ti sangpet na, awan la ti sabali a sinarsaritana no di dagidi naar-aramid kenkuana sadi Madrid, dagidi naimbag a gagayyem na, ni Ministro Kua, ni Nag-Ministro Kastoy, ni diputado C., ni mannurat a B.; awan naaramid a napateg maipanggep iti politika, awan riri dagidi nangato nga agturturay a dina ammo a nalaing, awan tao a nalatak, a ti nalimed a biagna dina ammo, awan nabalin a naaramid a saanna nga inyuna nga inbaga, awan ania man naituyang a saan a immuna a nayuman kenkuana; ket amin dagitoy malauklaukanda iti pangdadael kadagiti konserbador, isuda a karurudna unay, pangidaydayaw iti *partido liberal*, sarsarita, sasao dagidi dadakkel a tattao, ket pasarayna met iballaet a kasla itay saan na a gaggagaraen, a inggayatanda iti saad ken takem, ngem dina kinayat a inawat, tapno awan utang na kadagiti *konserbador*. Kasta unay ti rayray ti ayat na kadagidi immuna nga al-aldaw, ta ado kadagidi masansan a kasarsarita na iti paglakuan kadagiti makmakan a pappapananna sagpaminsan, ti kimmappon iti *partido liberal*, ket nagbalinda a *liberal* ni don Eulogio Badana, nagsarjento ti karabinero, ni natakneng nga Armendia, piloto (mangyurit) ken napinget a *karlista* (pasurot daydi don Carlos, a nagpanagem a nagari sadi Espania); ni don Eusebio Picote, *bista de aduanas*, ken ni don Bonifacio Takon, agar aramid iti sapatos ken guarnision.

Nupay kasta, ti rayray ti nakem na, ta awan met mangyubuyob ken manupiat, nangin-inot a naiddep. Iso di met agbasa kadagiti pagpagiwarnak nga aggapo sadi Espania ta binalkutda met nga agsangpet ket iti la inna pannakakita, kadakuada agsuyaaben; dagidi panpanunot a natiltiliwna, a nalpasda a nagasgasen, masapulda ti masuray, ket awan met

sadiay dagiti bumibitla nga inna denggen; ket numan pay kadagiti kasino sadi Manila napigsa met ti sugal ket aduda met dagiti agsusuitik a kas sadi Madrid, saan a maipalubos kadakuada ti uray ania a bitla a manaraon kadagiti panpanunot maipapan iti politika. Ngem ni don Custodio saan a nasadot; saan la nga ayat ti adda kenkuana; agaramid pay; ket gapo ta agparparikna kenkuana nga inna ibati dagiti tultulang na sadi Pilipinas ket gapo ta ipagarupna a daydiay a ili iso ti rebbengna a pangwarwaran iti kabaelan na, inpaayna kenkuana ti pannaripato na ket inpapanna nga inna mapagwada ken mapagbaliw kadagiti ado a gaggakat a pinatpatanurna, nga agdidinnayundayuda iti kinadatdatlag. Iso, ta nangngegna sadi Madrid a dagiti lanlansangan sadi Paris, kayo ti rabaw da, iso a saan pay idi a naaramid sadi Espania, inna inggakat a madataran iti tabla dagiti lanlansangan sadi Manila a daytay mailansa a kas pammayan iti datar dagiti balbalay; iso, ta nasnaayan unay kadagiti ado a dakes a mapaspasamak kadagiti luglugan a dua ti ligay da, inna inggakat a maligayanda iti saan nga agkurang a tallo; iso, idi agdama a *bise-presidente* ti *Junta de Sanidad*, tapno mapukaw amin a mikrobio a mangted iti sakit, inna inggakat a masiraman amin a di mangan-ano, pati pay dagiti teltelegrama nga aggapo kadagiti disdisso a yan ti sakit; iso, gapo iti asina kadagiti balbalod nga agbannog iti tengnga ti aldaw ken gapo pay iti ayat na a saan a maibusan ti Turay iti pirak a maigatang iti pagan-anay da, inna inggakat a maaruatanda latta iti baag ket pagbannugen ida iti rabii, a saan ket a iti aldaw. Masdaaw, makapungtot, no adda mangsupiat kadagiti gaggakat na; ngem maliwliwa no panunutenna a ti tao nga adda kabaelan na, adda kabusor na; ket bumales, a supiaten ket iwalinna met amin a gakat, dakes man, wenno naimbag, a idatag dagiti sabsabali.

Agsipod ta kunkunana nga iso, liberal (*nawada*), no saludsudenda kenkuana no ania ti pamanunutan na kadagiti indio, masansan a isungbatna, a kasla itay agpautang iti dakkal nga ayat, a dagiti indio nalaing da kadagiti ar-aramid a pakaaramatan ti ima ken kadagiti ar-aramid a matulad, *artes imitatibas* (kayatna a sawen, *musika*, *pintura* ken *eskultura*), sana innayon daydi nabayagen a ibagbaga na a, tapno maammuan no asino ti indio, masapol ti agyan iti ado, ado a tawen sadi ili da. Nupay kasta, no nangngegna nga adda maysa nga nalaing iti aramid a dagitay pakasapulan ti panunot, wenno saan nga *arte imitatiba*, iti Kimika, Medisina wenno Pilosopia, kas pagarigan, kunana: "¡Psh! adda ikari-

na . . . [saan nga ang-ang!" ket iso tay saan nga agngata a daydiay a *indo* adda darana, napipi, a dara ti kastila, nga agtartaray kadagiti ur-urat na; ket no awan masarakanna, nupay kasano a regget ti nakem na a sumapol, iso tay ibagana a kapututan ti japon: mangrurugi idi a maibagbaga a ti paggapuan ti uray no ania laeng a naimbag bassit nga adda kadagiti pilipino, isuda dagiti japon wenno dagiti arabe. Ken don Custodio, ti kundiman, ti balitaw, ti kumintang parnuay ida dagiti arabe, a kas ti daydi kadanang nga *abakada dagiti* pilipino, ket iti daydi, saan nga agduada, numan pay saan na nga ammo ti arabe ket dina met nakita daydi nga *abakada*.

—Arabe, ket pudpudno unay nga arabe— kunkunana ken Ben-Zayb, iti timek a saan a umawat iti isusupiat;—no saan, insik, saan a sabali.

Sana inayon, a kumidday ti adda kayat na a sawen:

—Awan mabalin, awan rebbengna a bukod ken gagangay a parnuay dagiti indio, maawatanyo? Siak kayatko unay ida, ngem awan rebbeng a dayawen kadakuada, ta tumang-sitda no kas, ket agbalinda a daksanggasat.

No dadduma, kunana:

—Napalalo ti ayat ko kadagiti indio, siak ti ama ken mangisaksakit kadakuada, ngem masapol a tumunggal banag maikabil iti rebbengna a pagyanan. Addada nayanak a nairanta nga agbilbilin ket addada met nayanak a nairanta a pababaon; nalawag a daytoy a pudno, saan a mabalin a ibaga iti napigsa a timek, ngem maaramid nga awan ado a sarsarita. Ket kitaenyo, ti pamayan, bassit-usit laeng. No kayatyo a tengngelen ti Ili, ipapatiyo kenkuana a natengngel; iti umuna nga aldaw, into agkatawa, iti maikadua, into umingngar, iti maikatlo, into agngata ket iti maikapat, into mamati. Tapno situtudyo laeng ti pilipino, masapol a ulit-uliten iti patinayon nga aldaw a iso, natudyo, ket ipapati met kenkuana nga awan kabaelan na. Maysa pay, ania ti pagpaayan kenkuana ti pammati nga iso adda kabaelan na, no agbalin met a daksanggasat? Patiendak, maysa nga aramid a kaasi ti panangtaginayon iti tunggal nabiag iti kasasaad a yanna; iso dayta ti yan ti urnos, timpuyog. Iso dayta ti sirib, ti *siensia* ti panagturay.

Ni don Custodio, no ti politika na ti sasawen na, saanen a mapnek iti sao nga *arte*. Ket no ibagana ti sao a *panagturay*, iyawatna ti ima na, ket ibabana iti kasinbaba ti maysa z tao a nakaprintumeng, nakakubbo.

No maipapan iti relijion, iso inna itangtangsit ti kinaromanista na (katoliko), romanista unay, jal ti romanista nga Espania, ti ili ni Maria Santisima. . . ti maysa a *liberal* mabalín ket rebbengna ti agromanista iti disso a pamagbalbali-nanda iti bagi da a *dios*, wenna uray *santo* laeng, dagiti tattao nga agsanod, a kas met ti panamagbalin a puraw iti maysa a *mulato*, no adda iti ili dagiti *kapre*. Nupay kasta, agsida iti dumara (karne) iti Kuaresma, malaksid iti Biernes Santo; uray kaano, saan nga agkonkonpesar, saan a mamatpati kadagiti milmilagro, kasta met a di mamati iti saan a panagriro ti Papa, ket no makimisa, mapan iti misa iti maikasangapulo nga oras, wenna iti kaababaan, ti misa dagiti sosoldado. Nupay sadi Madrid, nakipagsasao met iti maikanniwas kadagiti praile, tapno saan a maisupsupadi kadagiti tattao sadiay; ket inna ida inbilang a kas tedtedda dagidi un-unana a tawtawen; nupay dakes unay ti inna sinasao maipanggep iti Inkisision; nupay inna sinarsarita dagiti naalas a kabibiag dagiti ab-abito, nalawlawag a panna, dagiti praile, a saan a nagabito; nupay kasta, no ti Pilipinas ti masarsaritan, iso a rebbengna a maiturayan iti naisalsalumina a linteg, aguyek, kumita iti adda ibagana sublianna nga iwayat ti ima na iti daydi nalmeng a kababa, ket kunana:

—Dagiti praile masapol da, isuda ti dakes a masapol.

Ket makapungtot no adda maysa nga indio a makaitured nga agduadua kadagiti milmilagro, wenna saan a mamati iti Papa. Amin dagiti tutuok a inpalpalak-am ti Inkisision, bassit da a dusa ti kasdi a kinatured.

No isungbatda kenkuana a ti panagturay wenna ti panagbiag pespesen ti kinakuneng adda sabali a nagan na a dakes ti aweng na, ket dusaen dagiti linlinteg, no ti makabasol, maymaysa a tao, iso kumalilis, a ibagana dagiti sababali a pagpagilian a iturturayan dagiti sabsabali.

—Dakami,—kunkunana, a kasta unay panangparanga na iti timek na,—mabalinmi ti agsao iti natangsit! Saan kam a kas kadagiti ingles ken olandes, a tapno inda mataginayon ti turay da kadagiti il-ili, aramatenda ti pagbaot. . . ti aramaten mi, nalaglag-an, nataltalged; ti makapaimbag a bileg dagiti praile nalalaing ngem ti pagbaot dagiti ingles. . .

Toy a sao na nakaigasat, ket nabaybayag a tinultulad ni Ben-Zayb ken amin ti Manila, ti Manila a managpanunot naayatanna unay. Daydi a sao dimmanon sadi Espania, naisawang iti uneg ti Parlamento, a kas naggapo iti maysa a *liberal a nabaybayag a nagiyang sadi Pilipinas*, kdmpy., ket dagiti praile, a napadayawan iti daydi nga inda nakaipadaan,

sada pay nakita a pimmigsa ti bileg da, pinaipanda iti inar-arroba a tsokolate, a pinaisubli ni saan a magantang a don Custodio, ket ni Ben-Zayb dinagdagusna nga inpada ken Epaminondas¹⁸. Ket nupay kasta, daydi baro nga Epaminondas aramatenna met ti batarag, no makapungtot, ket inna pay ipatpatigmaan!

Kadagidi nga al-aldaw, dagiti praile, iti buteng da nga inna ikalikagom ti pannakaipalubos ti dawat dagiti agad-adal, inda manen rigrigalaon, ket iti daydi malem a intay kenkuana pannakakita, napalalo a danag na, ta maisarsaraken ti damag na a naalibtak. Nasurok a sangapulo ket lima nga al-aldawen nga adda iti biang na ti *espediente*, ket iti daydi a bigat, daydi mangato nga agturay, kalpasan ti panangiday-dayaw na iti alibtak na, sinaludsudna kenkuana no ania ti inna ikalikagom. Ni don Custodio simmungbat a siraranga iti di maaw-awatan, ket inpaawatna a nalpasnan: daydi nangato nga agturay immisem, ket ita, daydi nga isem iso ti mangted iti tuok na ken kasla mangkamkamat kenkuana.

Kas nasaumin, suyaab a suyaab. Iti maysa kadagiti a panagsuysuyaab na, idi ta inna ibukirad dagiti matmata-na ken pagtangepen met ti ngiwat na, nakitana ti atiddag a intar dagiti *karkartapasio* a nalabaga, a naurnos ti panna-kaikabil da iti nagpaiduma iti sayaat a *estante* a ballatinaw: iti bukot ti tumanggal maysa, mabasa dagiti dadakkel a let-letra a naisurat: GAKGAKAT.

Iti nabiit, nalipatanna dagiti dandanag na ken dagiti kinnikinni ni Pepay, ta inna linagip nga amin daydi naglaon iti *estante* nagtaod iti nalaing a ulo na kadagiti kakanito nga isisipilot ti nasayaat a talukatik! ¡Nagado a buddong na a panpanunot, nagado a nauneg a panpanunot, nagado a pam-pamuspusan a makaispal iti kinakakaasi dagiti pilipino! Saan nga agduadua a ti lagip na ken ti panagyaman ti ili saandanto a mapukaw!

Kas maysa a lakay dunggiar a makasarak iti binubuu-ten a balkot dagiti sursurat a inaaem, ni don Custodio timmakder ket inasitganno ti *estante*. Ti umuna a *kartapasio*, nabengbeng, nabussog, napunno; ti adda a naisurat iti bukot na, kastoy: GAKGAKAT A SIGAGAKAT.

—Saan! — indayamudumna; — addada nasayaat unay a banbanag, ngem masapol ti maysa a tawen a panangbasa manen ka dakuada.

Ti maikadua, nabengbeng met, nasuratan iti GAKGAKAT A MAAD-ADAL.

¹⁸ Agdindinamag a Jeneral á taga Tebás.

—¡Saan!, ¡saan met!

Sa dagidi GAKGAKAT A NGANNGANI AGLU-OM... GAKGAKAT A NAIPARANGEN... GAKGAKAT A SAAN A NAANNUGOT... GAKGAKAT A NAANNAMUNGAN... GAKGAKAT A NAISAR-DENG... Dagitoy naudi a karkartapasio, bassit ti linaonda; ngem daydi maudi unay, adadda manen a basbassit, iso ti yan dagiti GAKGAKAT A MAITUNGTUNGPAL.

Ni don Custodio pinagdusngina ti agong na, ania ngata ti nagan? Nalipatannan ti adda a naikabil iti uneg na. Sangkabulong a papel a kumusnig ti kita nan ti agrungrungarong iti nagbaetan dagiti dua a kalkalob, a kasla ket no bilawanen ti kartapasio.

Innalana ket inukradna: iso daydi agdindinamag a gakat maipanggep iti *Escuela de Artes y Oficios*.

¡Sairo! — kinunana; — no naipakumit dayta kadagiti agustino...

Pagammuanen, sinipatna ti musingna, pinagngatuna dagiti kidkidayna, iti rupana nakita a nailadawan ni balligi.

—Nasarakakon, k . . . ! — kinunana, ket nangyibbet iti maysa a naalas a sao,—a saan a ti sao nga *eureka*,⁽¹⁹⁾ ngem mangrugi iti pagtungpalan toy;—nasarakakon ti innak ikalikagom.

Ket naminlima wenno naminnem a inna inulit-ulitan daydi naipadpaduma nga *eureka* na, nga umaw-awer iti tangatang a kas naragsak a baot, nagturong iti lamisaan na, a kasta unay ragsak na, ket rinugyanna ti nagsurat.

¹⁹ *Eureka*, sao ti griego, ti kaibatuganna iti Iluko, *nasarakakon*.

TATTAO SADI MANILA

Iti daydi a rabii, adda naindaklan a maipabuya iti *Teatro Variedades*.

Ti *kompania* ti *opereta pransesa* ni Mr. Jouy damuenna ti agipabuya ket iparuarna ti *Les Cloches de Corneville* ket inna iparang iti sapaap ti napili a *troupe* na, a ti damag na nabayag nga aldawen a inbunbunannag dagiti pagpagiwarnak. Masasao a kadagiti babbai addada nasayaat unay ti timekda, ngem adadda manen ti kinalapsat dagiti bagbagi da, ket no pasien dagiti daydayamudom, ti kinaimbag dagiti puspuso-da, napalpalalo manen ngem dagiti tiintimek ken bagbagi-da.

Iti maikapito nga uras ket gudua ti rabii, awanen magatang a *biliete* uray maipaay pay ken Padre Salvi a nganngani matay, ket dagiti mapan iti *entrada jeneral* kasta da unay nagado, ti intar da nakaat-atiddog. Iti paglakuan iti biliete adda rimsua a riri, kabil, nasasao ti pilibusterismo, panaggigidiat dagiti tattao, ngem, nupay kasta, awan maka-gun-od iti *biliete*. Idi sangsangapulo ket lima a *minuto* ti kurang nan sa agpatit ti maikawalo, nakapalpalalo nanggaton ti igay-at da a bayad dagiti umuna a tugtugaw. Ti langa ti pagbuyaan, a kasta unay a pannakasilaw na, ket naramenan dagiti amin a ruruangan na kadagiti mulmula ken sabsabong pagmauyungenna dagiti maladaw a sumangpet, a kasta unay a sidsiddaaw ken sipsipot da. Iti lawlaw, umariwekwek dagiti tattao a kumitkita a siaapal kadagiti sumbrek (dagiti masapa a sumangpet gapo iti buteng da a maagawan iti tugaw: katkatawa, tantanabutob, gagar ti maisabat kadagiti agsangpet, isuda nga iti luksaw da, inda tumipon kadagiti agpalpalabas, ket tangay saan da a makastrek, makaayatdan nga agkikita kadagiti sumbrek.

Adda ket di maysa a kasla di mangiginggina iti kasdi a gagar ken tarigagay. Iso, maysa a lalaki a natayag, nakut-tong, nabannayat ti pagna na ket ul-uludenna ti maysa a saka na a nakaunat. Nagamerikana iti nakurapay a kita ti kape ket nagsapin iti kinuli, narugit, iso a pakailammaan dagiti saksaka na a natulang ken nakuttong. Maysa a kallu-

gong a sinan u-ong, nakatartaraki ta rutrot unayen, iso ti nangabbong iti dakkell unay a ulo na a pagrungarungan dagiti sumagmamano a bubuok na a pumuraw a ngumisit, narugit, istay lumabbasit, atitiddog, nagbalikawwet iti murdong a kasla buok ti dumadaniw. Ti nangruna a nakaddidillaw iti daydi a tao, saan a ti aruat na, saan a ti rupa na a rupa ti taga Europa, awan iming na, no di ket ti nalaos a kinalabagano, nga iso ti nakanaganan na iti *Kamaronkosido* (naluto a pasayan), a iso ti ammo dagiti tattao a nagan na. Naipadpaduma daydi a tao: kameng ti maysa bubong a nabaknang, agbibbiag a kasla maysa a bayanggudaw, maysa nga agpalpalama; kastila, inna pagang-angawan ti naimbag a nagan dagiti kakailian na, nga inna ap-aplitan a kasla di mangrikna, iti rutayrutay nga aruat na; kasla maysa a *repoter*, ket ti pudno, dagidi ngumisit a pumuraw a matmata na a kasda la lumsot, nalamiis ken napanunot, addada latta iti uray sadino a pakaaramidan ti uray ania man a mabalin a maiwarnak. Aduda dagiti saan a makawaat iti panagbibbiag na; awan makaammo no adino ti pangpanganan na ken no adino ti pagturturugan na: nalabit, adda lungog na.

Iti daydi a kanito, ti rupa ni Kamaronkosido saan a nangtangen ken di mangrikna a kas kadawyan: adda kasla maysa a naragsak nga asi kadagiti matmata na. Maysa a tao a bassit, maysa a lakay ti simmango kenkuana a siraragsak,

—¡Gayyem kooo! —kinunana, iti timek nga agpaparaw, nawara a kasla uni ti tukak,—ket inpakitana dagiti kukuartana a pinisos a meksikano.

Ni Kamaronkosido nakitana dagidi pinisos, ket intal-una ti abaga na. ¿Ania ti bibiang na?

Daydi lakay, pudno a maikari a kasupadi na. Bassit, bassit unay, nakaluban ti ulo na iti kallugong a *de kopa* a nagbalinen a kasla dakkell a samrid wenno igges a dutdutan, ti bagi na naisupot iti maysa a *lebita* a nalawa, nalawa unay, ket nagsapin iti nalaos nagkiting, ta saan na pay a malabsan dagiti butbutoy na. Ti bagi na kasla iso ti apo lakay ket dagiti saksaka na kasla isuda dagiti appuko, ket no kitaen dagiti sapsapatos na, kasla nagbarangay iti aglaylayag iti takdang;—!nakadakkell da gayam a sapatos ti *marinero* a maisupiat iti daydi igges a nagdudot nga adda iti ulo na, iti kasla kapigsa ti maysa a konbento iti abay ti maysa nga *Esposision Unibersal!* No nalabbasit ni Kamaronkosido, iso pugot; daydiay, idinto ta kastila, awan la ti uray maysa a dudot iti rupa na; iso, idinto ta indio, adda iming a puraw iti timid na ken iti bibig na, iming a puraw, atitiddag ken

narasay. Ti panagkitkitana, nabiag. Nagnaganenda iti *Uliteg Kiko*, ket, kas ti gayyem na, agbiag met iti panagipakpakdaar: iso ti agipukpukkaw kadagiti maipabpabuya ken agipigpigket kadagiti karkartel dagiti pagbuybuyaan. Nalabit, is-iso, la a maymaysa ti pilipino a saan a maan-ano a magna, a *naka chistera* ken *nakalebita*, a kas met ti gayyemna, nga iso ti umuna a kastila a mangatkatawa iti naimbag a nagan dagiti kadardara na.

—Binayadannak a nalaing ti pranses, — kinunana, nga immisem ket inpakitana dagiti guggugot na, a kasda la maysa a lansangan, kalpasan ti maysa nga uram;—nagasat ti imak a nagipagket kadagiti karkartel'.

Ni Kamaronkosido intal-una manen ti abaga na.

—Kiko,—insungbatna, a timek na ti kasla naggapo iti maysa a rukib,—no binayadanda ti bannog mo iti innem a pisos, ¿mano ngata ti itedda kadagiti praile?

Ni Uliteg a Kiko, iti kadawyan a salawitwit na, intangadna ti ulo na.

—¿Kadagiti praile?

—Wen, ta ammuem,— intuloy ni Kamaronkosido,—nga amin dagiti tattao a simbrek, inpastrek dagiti konkonbento!

Pudno, dagiti praile nga inpanguluan ida ni Padre Salvi ken sumagmamano a saan a papadi nga inpanguluan met ni don Custodio, simmupiatda a maipabuya ti kasdi. Ni Padre Camorra, ta saan a makapan agbuya, uray la kumusku-silap dagiti matmata na ket uray la makakatkatay; ngem makisusik ken Ben-Zayb, iso a mangisaksakit iti maipabuya, nupay nakapoy laeng, ta panpanunutenna dagiti awan bayadna a *bilbiliate* nga itedda kenkuana. Ni don Custodio inna ibagabaga kenkuana dagiti nasayaat a kabkababalin, ti relijion, dagiti naimbag a kadmawyan, kdmpy.

—Ngem,—itanamitim daydi sumusurat,— dagiti *sainete* tayo ken dagiti sasao a mabalbaliktad ken dua ti kaibagasan da...

—Wen, ngem sao ti kastila da! — isengngat nga agriaw daydi nasingpet a Konsejal, a rumayrayray iti nasantuan a pungtot—¿dagiti narugit a sasao iti sao ti pranses; ombre, Ben-Zayb, ipagapuyo iti Dios, iti sao ti pranses! ¡Dayta! Saan, ¡uray inton kaano!

Ket binalikasna daydi *¡uray inton kaano!* a sipipigsa iti kasla napigsa ti tallo a Guzman, nga amesanda a pisiten ti maysa a timel, no dina irukbab ti duapulo a Tarifa. Ni Padre Irene, kas kadawyan, umabuloy iti pamanunutan ni don Custodio ket inna ilunlunod dagiti *opereta a pranses*.

!Puf! Iso ngyan sadi Paris, ngem saan na a pinayat ti arubayan ti uray maysa la a pagbuyaan sadiay; ¡ni Apo Dios ti mangispal kenkuana!

Ngem aduda met dagiti mangayat iti *opereta pransesa*. Dagiti *op-opisyal ti Ejercito* (Army) ken *Armada* (Navy), kadakuada dagiti *ayudante* ti Jeneral, dagiti *empleado* ken ado a dadakkel a tattao sigagarda a makananam iti kinalinis ti sao ti pranses nga agruar iti ngiwat dagiti babbai a pudpudno a *parisienne* (babai a taga Paris) mainayunda kadakuada dagiti nagbanbaniaga a naglugan kadagiti bapbapor ti M. M. (Mensajerias Maritimas) ket nakatiliwda iti sangkabassit a sao ti pranses iti bayat ti inda panagbaniaga, dagiti nakapan sadi Paris ken amin dagiti mayat a makuna nga *ilustrado* (addaan sursuro). Nabingay, ngarod, dagiti taga Manila iti dua a gunglo; addada mayat iti *opereta* ket addada madi, dagitoy naudi tinimpuyugan ida dagiti babbaket, dagiti babbai a naimon ken naannad iti ayat dagiti assawa da, ken dagiti pay adda *nobio* da; ngem dagiti siwawaya ken dagiti nalalapsat napalalo met unay a panangisakit da iti *opereta*. Nag-sasabat dagiti sursurat a kasta unay, dagiti panagapan-apan, ado a sasao, adda naaramid a purok, kinkinnalbit, sussusik; nasasao pati pay ti yaalsa dagiti indio, ti kinamayyet, dagiti pulpuli a nababbaba ken nangatngato, ti naimbag a nagan ken ado a minamauyong, ket kalpasan dagiti ado a sutsutsot ken tantanuttot, naited met la ti palubos, ket ni Padre Salvi nangipaulog iti maysa a *pastoral* (Surat ti Obispo) nga awan nangbasa no di laeng ti *korrektor ti imprenta*. Nasasao nga ti Jeneral nagringgurda iti Kondesa; no toy napan ngyan kadagiti balbalay a pagraragsakan; no ti Jeneral malukluk-saw; no ti Konsul pranses; no adda naited a *regalo*, kdmpy., ket ado a nagnagan dagiti natagtagamtam, ti nagan ni insik Quiroga, ti nagan ni Simoun ket agraman pay dagiti nagnagan dagiti ado nga *aktris*.

Yaman pay itoy nakibor a pakauna, nariing ti gagar dagiti tattao, ket nanipod pay iti aldaw a kasakbayan ti panagipabuya, nga iso ti idadateng dagiti *artista*, awan sabali a masasao no di ti ipapan panagbuya iti umuna a maiparuar. Nanipod idi nagparang dagiti pikpiket a nalabbaga a nangipakdaar iti *Les Cloches de Corneville*, dagiti nangabak nagsagana da a mangrambak iti panagballigi da. Kadagiti dadduma nga op-opisina, saan a ti agbasa kadagiti pagpagiwarnak wenno agsasarita ti kuen da, a pagpalpalnedanda iti kanito, no di ket ti agbasa iti pakasaritaan ti maipabuya, kadagiti babassit a nobnobela a sao ti pranses, ket ado pay dagiti mapan

nga apan iti balay a bassit a ipampambarda nga agsikada, tapno iti linged inda kitaen ti *diksiionario* nga ibulbulsada. Saan a gapo itoy ti pakaleppasan dagiti *es-espeditante*; ngem ibilinda ket di kadagiti tattao nga agsublida iti sununo nga aldaw, ngem dagiti tattao dida mabalin ti agpungtot: dagiti empleado a makasauda, nadayawda unay, naayatda unay, awatenda ida ket palubusanda ida a kurnukurnuan iti kas pamayan dagiti pranses: dagiti *impleado* agsansasayda gayam, wagwagenda ti tapok ti sao ti pranses nga ammuda, ket no agsasauda manen, iti kakastoy: *oui monesieur, s'il bous plait* (no ipalubusyo kuma, apo), ken *pardon!* (pammakawananyo) a makaay-ayat unay ti inda kadakuada makakita ken makang-ngeg. Ngem ti nangruna a yan ti ayat ken danag a napay-payso, isuda dagiti pagsursuratan dagiti pagpagiwarnak; ni Ben-Zayb, a natudingan a mangamiris ken mangyulog iti pakasaritaan ti maipabuya, agtigtigerger, a kasla maysa a nakakaasi a babai a naidarom nga aswang; makitana gayamen dagiti kabusor na a mangsapsapol iti pagtigkulan na ken mangiparupa kenkuana iti kinabassit ti ammo na a sao ti pranses. Idi adda napan a *Opera Italiana*, istay nakipin-naltog gapo ta dakes ti panangyulog na iti nagan ti maysa a *tenor*; adda maysa ngamin a naapal a nangigiddato a nangiwarnak iti maysa a sinurat a nagkunaanna a ni Ben-Zayb awan ammo na, idinto ta iso ti umuna nga ulo nga agpanunot sadi Pilipinas! Ti rigat na a nagsarsarapal! Saan a sangsangapulo ket pito dagiti *ar-artikulo* nga insuratna ket saan met a sangsangapulo ket lima dagiti diksionario a nakiumananna. Ket gapo itoy makapaimbag a lagip, ni nakakaasi a Ben-Zayb napalalo nga annad na, a mabalin a kunaen a kasla buli dagiti im-ima na, saan mi a kuna a dagiti saksaka na, tapno dimi tuladen ni Padre Camorra, iso a nakaitured a nagkuna a ni Ben-Zayb, dagiti saksaka na ti aramattenna a pagsurat.

—Makitam, Kiko?—kinuna ni Kamaronkosido;—ti kagudua dagiti tattao umayda gapo ti inbaga kadakuada dagiti praile a saan da nga um-umay, kasla maysa a panangipamatmat; ket ti maysa a kagudua, gapo ta kunada: “Iparit dagiti praile? no kasta, nalabit a ta maipabuya adda maisuruna.” Patiennak, Kiko, dagiti *programam* nasayaat da, ngem nasaysayaat pay la ti *Pastoral*, ket kitaem, ta awan nagbasa, wen!

—Gayyem kooo, patiem, sikaaa,—sinaludsod, a di maka-idna ni Uliteg Kiko,—a gapo iti pannakisinnallin ni Padre Salvi, iti kasakbayan, inda ikkaten ti pagsapulaaaak?

—Mabalin a kasta, Kiko, mabalin,—insungbat daydi maysa, a kimmita sadi langit;—ti pirak mangrugi nga agawannen. . .

—Ni Uliteg a Kiko nangidayamudom iti sumagmamano a sao ken sarita a di agsusurot; no dagiti praile sumbrekda nga agipakpakdaar kadagiti buybuyaen, iso mapanto sumbreken a praile. Ket kalpasan ti panagpakada na iti gayyem na, immadayo a naguy-uyek ket inna pinagkaratikit dagiti kuarta na a pinisos.

Ni Kamaronkosido, a kasla awan inna ikankano, kas kadawyan, intuluyna ti nagallaalla nga ulud-uludenna ti sakan ket dagiti matmata na makasugsugelda. Dinillawna ti idadateng dagiti ado a babbaro a ruprupa, a sabasabali dagiti naggapgapuan da, isuda nga agbibinnigbig babaen ti maysa a pagilasinan: maysa a kiray, maysa nga uyek. Iso daydi ti umuna unay a pannakakitana kadagiti kakasdi a tattao iti kasdiay a kanito, iso, nga awan rupa ken tignay a dina ammo iti amin ti Manila. Tattao a saan a nalawag ti panagruprupada, nakakubbuda, saan da a makatalna ket saan unay a nasayaat ti pannakabalbaliw dagiti langlanga da, a kas no itay damdamuda pay la ti agamerikana. Idinto nga agyanda kuma iti akinrupa tapno makitada amin, inda aplemngeng iti nasignget, a kasla itay likliklikanda ti agpakita.

—¿Polisya sekreta wenno agtaktakaw?—sinalubsod ni Kamaronkosido iti bagi na met laeng, ket inggiddatuna nga intal-o ti abaga na;—ket, ?ania ti bibiang ko?

Ti silaw ti maysa a lugan a sumungad linawaganna, idi inna linabasan, ti uppat wenno lima kadagiti a tattao a makisarsarita iti maysa a kas la soldado.

—¿Polisya sekreta! ¿nalabit baro a Polisya!—indayamudumna.

Ket naggaraw iti garaw ti saan a mangikankano. Ngem idi kuan, napaliwna a daydi soldado, kalpasan ti pannakisarita na iti dua wenno tallo pay a gunggunglo, nagturing iti maysa a lugan ket kasla nakisarita iti nabiag iti maysa a tao nga adda iti uneg. Ni Kamaronkosido immaddang iti sumagmamano, a di ket nasdaawan, kasna nailasin a ni *joyero* Simoun iso daydi, idi ta inna met nangngeg toy ababa a sarita!

—¿Ti pagilasinan, maysa nga uni ti paltog!

—Ala wen, apo.

—Saan kay a madanagan; ti Jeneral iso ti akinbilin; ngem agaluadkayo no ibagbagayo. No surutenyo dagiti bilbilin-ko, maingatukayto.

—Wen, apo.

—¡Ala! . . . ¡agsaganakayo a!

Nagulimek daydi timek ket, kalpasan ti mano a darikmat, nagna daydi lugan. Ni Kamaronkosido, nupay kasano ti saan na a panangikankano iti uray ania, saan na a nabalin a di naidayamudom:

—Adda aramiden da gayam. . . ¡Annadan dagiti bulbul-sa!

Ket gapo ta nadlawna nga awan met nagyan kadagiti bulbulsa na, intal-una man ti abaga nan. ¿Ania kenkuana uray man malbo ti langit?

Ket intuluyna ti nagpagnapagna. Idi lumabas iti sangwanan ti dua a tao nga agsasao, nangngegna ti sao daydi maysa, nga adda kuentas ken *eskapulario* iti tengnged na, a sao ti tagalog:

—Adadda ti mabalinan dagiti praile ngem ti Jeneral, ania kan; toy iso ti tumalaw ket dagiti praile agbatida. No sayaatentay la ket nga aramiden, bumaknangtayto. !Ti pagilasinan, maysa nga uni ti paltog!

—¡Rumaba, rumaba!—indayamudom ni Kamaronkosido, a winagwagna dagiti ramramay na;—sadiay, ti Jeneral: ket ditoy, ni Padre Salvi. . . ¡Asi pay ti Ili! . . . Ngem ¿ania ti bibiangko?

Ket intuluyna ti nagpaliw a intal-una ti abaga na ket giniddanna ti timmupra, dua a gargaraw dagitoy a kenkuana isuda ti pakakitaan iti awan a panangikankano na iti uray ania man. . .

Idi madama dagitoy a maar-aramid, dagiti luglugan agdadatengda a kasta unay patarayda, agsardengda iti sango ti ruangan a pangibatianda kadagiti nangangato a tattao. Dagiti babbai, nupay apagapaman la ti lamiis, nagikapetda kadagiti napateg a *chal*, *paniolon* a seda ken sabali pay a kita ti kagay; dagiti lallaki, adda *gaban* dagiti *nagprak* ken *nagkorbata* iti puraw; dagiti dadduma inpasakayda ti *gaban* da iti takiag da ket ipakpakitada dagiti nataraki nga *aporro* da a seda.

Iti gunglo dagiti agpalpalabas iso ti yan ni Tadeo, daydi agad-adal nga agsakit no isuna nga umulog ta mangisuro, kinuyugna ti kailian na, daydi sangsangpet a nakitatayon a nagsagaba iti kinadakes ti panangbalikas na iti annuruten ni Descartes. Daydi sangsangpet awan la ti dina amaden ken saludsuden, ket ni Tadeo, iti kasdi a kinaang-ang ken kinakurang ti padas ti kailian na, naginlalaing metten a ti la inna sinasao nga inuulbod. Tunggal kastila a manglu-

gay kenkuana, uray nababa la nga *empleado*, wenna pabaon iti *almasen*, pagbalinenna ti kaduana a *jefe de negociado*, *marques*, *konde*, kspy.; ngem no lumabas latta, ¡psh! maysa a *baro*, maysa nga *opisyal kinto*, maysa a kasta-kasta laeng! Ket no agkurang dagiti magnagna, a pangtaginayunna iti siddaaw ti sangsangpet, dagiti nakasilsilap a luglugan nga agdadateng isuda ti inna isublat; ni Tadeo manglugay a siraragsak unay, ipaypayapayna iti inggagayyeman unay ti ima na, mangyibbet iti maysa nga *¡dios!* a nakalalailo.

—¿Asino dayta?

—¡Ni!—insungbatna, a kasla awan an-ania na; ti *Gobernador Sibil*, . . . ti *Segundo Kobo*. . . ni *Majistrado Kua*. . . ti asawa ni . . . gagayyem ko ida!

Daydi sangsangpet inna pagsiddaawan, inna denggen a nakamulengleng ket napalalo ti annad na nga agyan iti makattigid. Ni Tadeo, gayyem gayam dagiti *Majistrado* kada *Gobernador!*

Ket ni Tadeo inna inaganan amin a tao a dumteng, ket no saanna ida nga an-ammo, agputar iti apelyido, sarsarita, ket ti la adda nga inna ibagbaga.

—?Makitam? daydiay lalaki a natayag, *nagpatilia* iti nangisit, pamangpangkisen, nagaruat iti nangisit, iso ni *Majistrado A*, gayyem unay ti asawa ni Koronel B; naminsan nga aldaw, no saan a siak, nagkabilda. . . ¡dios! Kitaem, numo na ket addaydiay met tay Koronelen, ?no agkabilda ket di ngay?

Daydi sangsangpet isardengna ti umanges, ngem ti Koronel, maysa a lakay a baro, saludsudenna no kasano ti salunat ti asawa ti *Majistrado*, kdmpy.

—!A! yaman pay ken Apo Dios!—inyanges ni Tadeo;—siak ti namaggayyem ka dakuada.

—¿No kuman dawatem ka dakuada nga iserredata?—sinaludsod a siaalikaka daydi sangsangpet.

—!Ni! siak saanak a dumawat uray kaano man iti utang a naimbag a nakem!—kinuna a singangayed ni Tadeo;—mangipaayak iti ayat, ngem diak urayen ti supapak na.

Daydi sangsangpet kagatenna dagiti bibbibig na; adadda man ngad la a bumassiten ket umadayo a sidadayaw iti kailian na.

Ni Tadeo ituluyna ti agsausao.

—Dayta, iso ni musiko H. Ni dayta, iso ni abogado J. nga inbitlana a kas aramid na ti maysa a bitla a naikabil kadagiti amin a pagpagbasaan, ket dagidi nagdengngeg inda kinablaawan ken nagsiddaawan. . . Ni mediko K. iso dayta

dumsaag ita lugan, nalaing a mangagas kadagiti saksakit dagiti ububbing, iso ti gapo na a naganenda iti Herodes. . . Daya, iso ni *bankero* L. nga awan la ti sabali nga ammo na a sasawen no di dagiti kinkinabaknang na ken ti buslot na. . . ni dumadaniw a M., a kankanayon a dagiti bitbituen ken ti adda iti labes daydiay ti inna sasawen. . . Addaydiay ni napintas nga asawa ni N, a masansan a sarsaraken ni Padre Q., iso a mapan a kasla mangsarungkar iti lalaki, no daytay isuna pay met nga awan iti balayda. . . ni agtagtagilako a judio P. nga idi simmangpet, sangsangaribo a pisos ti puunan na ket ita, riniwriwriw dagiti kukkukua nan. . . Daydiay nagiming iti atiddag iso ni mediko R, nga adadda a bimmaknang gapo iti panagpataod na iti masakit ngem iti inna panangagas.

—?Mamataod iti masakit?

—Wen, iti inna panagamiris kadagiti maala a soldado. . . !kitaem! Daya nakarangranga nga apo a kasta unay nagtaraki ti aruat na, saan a mediko, ngem *homeopata sui generis*, naminpinsan a mamati iti *similia similibus*. . . Daya bumaro a kapitan ti kabalieria a kinakuyugna iso ti ipadpadumana unay kadagiti kaad-adalan na. . . Daya nagaruat iti puraw a napatingig ti kallugong na, iso ni empleado S, a ti annuruten na iso ti saan na a panagdayaw uray inton kaano, ket no adda la makitana a kallugong iti ulo ti sabali, dina ammo ti kukuen na iti pungtot; kunada nga aramidenna ti kasta, tapno mapukawan dagiti aleman nga agar-aramid iti kallugong. . . Daya sumangpet ita a nangikuyog iti asawa kada annak na, iso ni nabaknang unay nga agtagtagilako C, a nasurok a sangagasot a ribo a pisos ti pastreken na. . . ngem ania ti kunam no ibagak kenka nga adda pay la utang na kaniak a uppap a pisos, lima a sikapat ket sikawalo ket dua? Ngem, si asino ti mangsingir iti maysa a bimmakbakkangan a kas kenkuana?

—Adda utang na kadakayo daya a baknang?

—Wen! naminsan nga aldaw inispalko iti maysa a dakel a pakarikutan; maysa nga aldaw ti biernes, maikapito ket gudua nga uras iti bigat; malagipko pay laeng, saanak pay a namigat idi. . . Daya babai a sarsarunuen ti maysa a baket, iso ni agdindinamag a Pepay, a *bailarina*. . . ita, saan nga agsalsalan nanipod idi inparit. . . ti maysa a lalaki a romanista unay ket gayyem ko met unay. . . Addaydiay ni dunggial a Z; nalabit inna manen ar-ariten ni Pepay a pagsublien nga agsala. Naimbag a tao, gayyem ko unay; maymaysa la ti kinadakes na: mestiso—insik ket inna ket pagbalbalinen ti bagi

nan a pudpudno a kastila a nayanak sadi Espania. !Sst! Kitaem ni Ben-Zayb, dayta kasla agruprupa a praile, a nagig-gem iti lapis ken linukot a papel, iso dayta ni naindaklan a sumusurat a Ben-Zayb, gayyem ko unay; nalaing unay ti ulona!

—Ibagayo man, ?ket dayta bassit a lalaki a *nagpatilia* iti puraw...?

—Iso dayta ti namagbalin nga *Auxiliar de Fomento* ka-dagiti annak na a babbai, dagita tallo a babassit, tapno uma-watda iti *sueldo*... Nalaing unay, ngem nalaing unay! agaramid iti minamauyong, sana ipabasol... iti sabali; gumatang iti bado ket bayadan ti Turay. Nalaing unay, nalaing unay, ngem nalaing unay!..

Ni Tadeo nagsardeng.

—{Ket dayta baknang ita a kasla makapungpungot ket kitaenna amin a tao iti ngatuen dagiti abaga na?—sinalud-sod daydi sangsangpet, a intuduna ti maysa a lalaki a pagkukutienna ti ulo na iti natangsit.

Ngem ni Tadeo saan a sumungbat, yunnatna ti tengged na a kumita ken Paulita Gomez a kinuyog ti maysa a gayyem na, ni *dunia* Victorina ken ni Juanito Pelaez. Toy inda rinegaluan iti maysa a *palko* ket ti kubbo na adadda man a limmalon.

Agdadateng ket agdadateng dagiti ado a luglugan, sumangpet met dagiti *artista*, sumbrekda iti sabali a ruangan ket sarunuen ida dagiti gagayyem ken mangidaydayaw kadakuada.

Ni Paulita nakastreken ket ni Tadeo intuluyna:

—Dagita babbalasang ita a naglugan iti *lando* (maysa a kita ti lugan), isuda dagiti kakaanakan ni baknang a kapitan D.; makitam ti kinalapsat ken kinasalun-at da? Iti uneg ti sumagmamano a tawtawen, matay wenno agmauyungdanton... Ni Kapitan D. madi a makiasawada, ket ti kinaattit ni uliteg da madlaw kadakuadan... Ni dayta iso ni balasang E, ti nabaknang unay a nagtawid iti ado, pagin-innagawan ti lubong ken dagiti konkonbento... !Agtalnaka! lam-amok ni dayta! ;iso ni Padre Irene, a manglimlimo, binaliwanna ti langa na, nagiming iti inpegket! !Dayta agong na ti pakailasinak! Ket iso, a kasta unay a isusupiat na idi!...

Daydi sangsangpet kumita a kasta unay pannakariri na ket makitana nga agpukaw ti maysa a tao a *nakalebita* iti nasayaat ti tabas na iti likudan ti maysa a gunglo dagiti babbai.

—!Dagiti tallo a *Parha!*—intuloy ni Tadeo, idi makitana a dumteng ti tallo a babbalasang a nakakutkuttong, nakatul-tulang, nakabalbalukog dagiti matmata da, dadakkel dagiti ngiwngiwat da ket kasta unay naglaad ti panagaruat da. Managanda iti . . .

—?*Atropos?* . . .—intanamitim daydi sangsangpet, a kayatna nga ipakita nga adda met sangkabassit nga ammo na, uray no iti *Mitolojia laeng*.

—Saan, *ombre*, isuda da babbalasang a Balcon, nauyawda unay, babbalasangda a bayog, awan buok dan . . . Awan la ti dida kagura, lallaki, babbai, ububbing . . . Ngem, kitaem ta iti abay ti dakes, ti Dios ikabilna ti agas na, isuna la a pasaray maladaw a dumteng. Iti likudan dagita *Parca*, a pagkigkigtutan ti pagilian, umay dagita tallo a pagtangtangsit dagiti gagayem da, maysaak kadakuada. Daya bumaro a narapis, naruar dagiti matmata na, pangubkubbuen, nabiag ti panaggunay dagiti im-ima na, ta saan a nakasarak iti *biliete*, iso ni Kimiko S, ado dagiti pagpagbasaan a putputar na, nga adda dadduma a nagunggunaan, ket isuda amin nasaayat da; dagiti kakastila kunada nga adda ikarina, adda ikarina . . . Dayta mangan-anawa kenkuana, iti isem na nga isem ni Voltaire, iso ni dumadaniw a T, nalaing ti ulo na, gayyem ko unay, ket gapo ta nalaing ti ulo na, inna inpuruakan ti pagsurat na. Daya maysa a mangibagbaga kadagidiay dua a sumbrekda a makikuyog kadagiti *artista* ita sabali a ruangan, iso ni agtutubo a mediko U, nga ado dagiti inag-agasan nan; kunada met nga agbalinto a nalaing . . . saan unay a kubbo a kas ken Pelaez, ngem nalalaing ket nauy-uyong pay. Patiek a inna rabrabaken ken ulaw-ulawen uray pay ni Patay.

—?Ket daya tao ita a napugot a nagiming iti kasla tut-sang?

—!A! iso ni agtagtagilako F, a balbaliwan ket pagbalinenna a tulis ti amin a di mangan-ano, pati pay ti pakakitaan iti nagbuniagan na; kayatna ti agbalin a mestiso-kastila ket kasta unay a panangiganetget na a manglipat iti nakayanakan-na a pagsasao.

—Ngem dagiti annak na a babbai napudawda unay . . .

—Wen, iso ti gapo na a ngimmina ti bayad ti bagas, ket idinto a tinapay la ti kankanen da.

Daydi sangsangpet dina naawatan no ania ti biang ti pananggina ti bagas ken ti kinapudaw dagidi a babbalasang.

—Addaydiay ti agar-arem ka dakuada, daya bumaro a narapis, napugot, nainayad ti pagna na, a sumursurot kada-kuada ket lugayanna a kasla mangigaga dagidiay tallo nga

aggagayyem, isuda a mangatkatawa kenkuana . . . ipatpatay-na dagiti panpanunot na, ti dina panangsalungasing kada-kuada.

Daydi sangsangpet napalalo a panagsiddaaw ken panag-raemna iti daydi bumaro.

—Kasla ang-ang ti lingay na, ngem kasta,—intuloy ni Tadeo;—nayanak sadi San Pedro, Makati ket parparitanna ti bagi na kadagiti ado a banbanag; nganngani saan nga agdigos. ket saan nga agsida iti baboy, ta kunana a dagiti kakastila saan da nga agsida, ket iso met ti gapo na a dina kayat ti inapoy, ti patis, ken ti bugguong, uray no matay iti bisin ken makakatkatay. . . Amin nga aggapo sadi Europa, nada-dael man wenno nasayaat, kasla langit ti panagnanam na, ket itay naminsan a bulan, inispal ni Basilio iti nadawel a *gastritis*; nangan ngamin iti sangamalukong a mostasa, tapno maipakitana nga iso, taga Europa!

Iti daydi a kanito, ti orkestra rinugyanna a tinugtog ti maysa a balse.

—¿Makitam ni dayta? ¿dayta nakuttong a italiataliawna ti ulo na a sumapsapol iti manglugay kenkuana? Iso ti agdin-dinamag a Gobernador sadi Pangasinan, maysa a naimbag a tao a mapukawna ti imas na a mangan no adda indio a saan a manglugay kenkuana. . . Bassit la ti dina nakatayan, no dina inpaulog ti “*bando de los saludos*” (bilin na a mangipapilit iti pananglugay da kenkuana), iso a nangted iti damag na. !Asi pay! taltallo nga aldaw na pay la a naggapo iti probinsia ket ¿kasta unay a kinuttungannan! ¡o! ¡addaytan ti naindaklan a tao, ti nagpaiduma iti laing, bukiradem dagita matmatam!

—¿Asino? ¿Dayta nakamurareg?

—Wen, iso dayta ni don Custodio, ni *liberal* a don Custodio, nakamurareg, ta adda panpanunutenna a maysa a gakat a napateg. . . !no kuman maaramid amin a panpanunot nga adda iti ulo na, sabali kuma ti adda! !a! !Addayta ni Makaraig a kaduam iti balay!

Agpayso, ta sumungad idi da Makaraig, Pekson, Sandoval ken Isagani. Ni Tadeo, idi inna ida nakita, sinabatna ida, ket nagkablaaw.

—¿Saan kay a umay?—sinaludsod kenkuana ni Makaraig.

—Di kam nakagatang iti *biliete*.

—Kaisuanna, adda palko mi,—insungbat ni Makaraig;—ni Basilio saan a makaumay. . . intayon.

Ni Tadeo saan a pinaulit ti awis. Daydi sangsangpet, ta mabuteng a makasingsinga, kas kadawyan amin dagiti pilipino a taga il-ili, nagpambar ket awan nabalinda a pinang-pastrek kenkuana.

XXII

TI BUYAEN

Ti pagbuyaan, naragsak unay; napunno a naminpinsan, ket iti *entrada jeneral*, kadagiti pagpagnaan aduda dagiti makita a sitatakder nga agguun-una a mangilusot iti ulo da wenno mangsirip iti maysa a mata da iti nagbaetan ti maysa a tengged ken maysa a lapayag. Dagiti *palpalko* a silulukat, ti kaaduan da, napunnuda kadagiti babbai, arig da ti nailaga a sabsabong, a dagiti bulbulong da inda man pagkutien ti apagapaman a pul-oy (dagiti paypaypay ti kunak), ket isuda met ti kasla pagwaneswesan dagiti rinibribo a babassit nga agtaytayab. Isuna la a gapo ta addada sabsabong a naimas ti banglo da ket addada met dagitay napaseng, sabsabong a mapapatay ken sabsabong a makaliwliwa, kadagiti sabsabong iti pagbuyaan, kasta met nga addada maangot a umad-adas banglo, addada mangngeg a sarsarita, sasao a makapuris wenno makaranggas. Taltallo wenno up-uppaten dagiti palpalko nga awan pay tao da, nupay rabiin; iti uras a maikawalo ket gudua iso ti naipakdaar a panangrugi ti buyaen, sangsangapulo ket lima a minuton sa agpatit ti maikasiam, ket ti *telon* di pay la ngumato, ta saan pay a dimteng ti Kapitan Jeneral. Dagiti adda iti *entrada jeneral*, a di makaanusen ket marigatanda unayen kadagiti tugtugaw da, napalalo a riri da ket itupaktupakda dagiti saksaka da ket ituktuktukda dagiti baston da.

—!Bum—bum—bum! !Ngumato kuma ti telonen! !bum—bum—bum!

Dagiti artiliero saan da met a maudi nga agringgor. Dagiti kasalsalisal ni Marte, kas pangnagnagan ni Ben-Zayb kadakuada, saan la a daydi ti aramid da; gapo ngata ta ipagarupda nga addada iti maysa a *plasa de toros*, inda kablaawan dagiti babbai a lumabas iti sangwanan da kadagiti sasao a sadi Madrid naganenda iti sabsabong, idinto ta no dadduma, pasaray da umasping iti umas-asok a rugit. Dida ket ikan-kano dagiti makapungpungtot a ikikita dagiti assawa dagiti babbai, inda latta ipukkaw a ibaga ti rikna ken gartem da a riingen kadakuada ti kasta unay ngamin a kinalibnos . . .

Kadagiti *butbutaka*, iso a kasla kabuteng dagiti babbai a papanan, ta awan man makita nga uray maysa, kasta unay dagiti an-anabaab, katkatawa a mapedpedped, ket napalalo met ti asok... Pagsusikanda ti kinalaing dagiti *artista*, masasao dagiti riririri, no ti Jeneral nakisubang kadagiti praille, no ti itatabuno ti Kapitan Jeneral kadagiti kakasta a maipabpabuya, maysa a panangkarit kadakuada, wenno ayat la nga agbuya; dagiti dadduma, saan a dagitoy a banbanag ti inda panpanunuten, no di ket ti mangawis iti ikikita dagiti babbai a ti la adda a pamapayan da iti panagiyan da, pasaray nakasikkilda laeng, a inda pagkuttikutien dagiti ramramay da a nagsingsing iti brilyante, nangruna no pagarupenda nga adda mangsipsipot a manglarga-bista kadakuada; addada met dagitay sidadayaw a manglugay iti maysa a naasawaan wenno maysa a balasang, a inda itamed a siraranga unay ti ulo da, no kasta nga inda met yarasas iti kadenna da:

—!Ania ket ti laad nan! !nakakatkatawa ket nakassusuron!

Ti babai agsubalit met a umisem iti isem a napnuan lailo ket pagkutienna pay ti ulo na iti makakayaw, ngem yarasasna iti gayyem na, nga umannugot met, iti baet ti mamindua a panagkuti ti paypay:

—!Nagpalangguaden! Gayam, agmauyungen iti aremna!

Ngem rumaba ti ringgor: *!bum bum bum! !tok tok tok!* duddua dagiti palpalko nga awan tao nan, ken ti nairanta iti Kapitan Jeneral a mailasin, ta adda tabing na a tersiopelo a nalabaga. Ti orkesta tumugtog manen iti maysa a balse, dagiti tattao agririda; naimbag ket di ta adda maysa a naasi a naglallalaki, iso a nanglinglingay kadagiti tattao ken nangispal iti *empresario*; iso, maysa a baknang a nagtugaw iti maysa a butaka, ket dina kayat a ited iti pudpudno nga akintugaw, a iso ni pilosopo don Primitivo. Idi makitana a dina marmek kadagiti nauneg a pangikalkalintegang na, ni don Primitivo kimmamang iti agipatpatugaw. —!Madiak!—in-sungbat daydi aglallalaki ket sinusupna ti sigarilio na a sitatalna. Ti agipatpatugaw kimmamang iti pangulo da. —Madiak!—inulit daydi tao, ket inkepkepna a nalaing ti patongna iti tugaw. Daydi pangulo dagiti agipatpatugaw rimuar, idi kadagiti *artiliero* nga adda iti yan dagiti kaaduan inrugida nga indir-i a nagdadanggay:

—!Madi ala! !Mayat ala! Madi ala! Mayat ala!

Daydi tao, nga awan kenkuana ti di mangkitan, kunana no ti itutulok na, maysa a pannakaibaba, ket kimpeten iti

tugaw, idi ta inna manen inulit ti sungbat na kadagiti dua a *beterana* a napan inayaban ti pangulo dagiti agipatpatugaw. Dagiti guardia, ta pinanpanunutda ti katatao daydi nasukir, inda sinapol ti kabo, ket istay amin met dagiti agbuya inda nagsipat a makaay-ayat iti tangken ti ulo daydi tao, a saan a nagkir-ing iti tugaw na, a kasla maysa a Senador a romano.

Adda aguni a sultip; daydi tao, a pudno a natangken ti ulona, italiawna a sipupungtot ti rupa na, ta ipagarupna no iso ti inda sagawisiwan; adda mangngeg a padakpadak ti kabayo, madlaw nga adda garaw; kasla ket itay adda bimtaken a gulo wenno riri; saan, ti orkesta isardengna ti balse ket tugtugenna ti *Marcha Real*: ti sumangpet, iso ni ekselensia, ti Kapitan Jeneral ken Gobernador dagidiay a purpuro! amin dagiti matmata iso ti inda sapulen, surutenda, idi kuan, nagpukaw, ket kamaudianan na, nagparang iti *palko* na ket, kalpasan ti ikikita na iti amin a di mangan-ano ken ti inna panangpagasat kadagiti dadduma iti mannakabalin unay a ilulugay na, nagtugaw a kasla ket no maysa a taon iti daydi dakkal a tugaw a mangur-uray kenkuana. Iti kasdi, dagiti *artiliero* nagtalnada ket ti orkesta tinugtugna ti pangrugyan ti buyaen.

Dagidi agad-adal nga am-ammutayo addada iti *palko* a kasinnango latta ti *palko* ni Pepay a bailarina. Toy a palko inggayat ni Makaraig, iso a napanen nakisarita ken Pepay, tapno maalada ti naimbag a nakem ni don Custodio. Ni Pepay, iti daydi met a malem, sinuratanna daydi agdindinamag a "*ponente*," inbagana nga urayenna ti subalit na ket agsau-anto iti pagbuyaan. Toy iso ti gapon a ni don Custodio, nupay kasano a pinget ti isusupiat na iti *opereta a pransesa*, napan iti pagbuyaan, iso a nanggapuan ni don Manuel, daan a kasubsubang na kadagiti purpurok da iti Ayuntamiento, a mangsair kenkuana iti nalinis.

—Umayak, ta umayko kitaen ti *opereta* tapno ammok ti innak ipato—insungbatna, a ti timekna kasla timek ni Caton a sipepennek ti puso na.

Ni Makaraig, ngarod, makikinkinnita ken Pepay, iso a mangipapaawat kenkuana nga adda kayatna nga ibaga; ket gapo ta daydi bailarina naragsak ti rupa na, isuda amin namnamaenda a nasayaat ti banag ti dawat da. Ni Sandoval, a sangsangpetna a naggapo kadagiti sabsabali a palpalko, kinuana kadakuada a ti *diktamen* inkalikagumma ti pannakaan-namong ti dawat da ket iti daydi met la a malem inusig ti *Comision Superior* ket inna inannamungan. Bin-ig, ngad, amin a ragragsak; ni pay Pekson nalipatannan ti nalidem a panag-

panpanunot na, idi nasirpatna ni Pepay a mangipakpakita a siisem iti maysa a surat. Da Sandoval ken Makaraig nagkin-nablaawda; ni laeng Isagani ti silalamiis ket apaman la no umisem.

¿Ania ti naaramid iti daydi bumaro?

Ni Isagani, idi simbrek iti pagbuyaan, nakitana iti maysa a palko, ni Paulita ken ni Juanito Pelaez a makisarsarita kenkuana. Bimsag ket inpagarupna no naallilaw. Ngem, saan, iso, ta iso, iso, ta inna pay linugayan iti isem a naragsak idi ta dagiti nalibnos a matmata na kasda itay dumawat kenkuana iti pakawan ken agkari a lawlawagannanto ti naaramid. Pudno, ngamin, ta nagtulagda nga umuna ni Isagani a mapan agbuya, ta inna pay la kitaen no adda saan a nasayaat a buyaen ti maysa a balasang, sa ket ita, inna met madanunen, numona ta nakikuyog pay ket di iti kasalial na. Ti napasamak iti kararua ni Isagani saan a mabalina a ibuksilan: pungtot, imon, pannakaidadanes, gura, isuda ti nagungor iti uneg na: adda pay kanito a kinayatna a marpuugen ti pagbuyaan; simplot kenkuana ti ayat nga agkatawa iti nalabes, ti inna panamagsasao iti ay-ayaten na, ti inna panangkarit iti kasalial na, ti inna panagaramid iti riri, ngem immanayen ti inna panagtugaw a sibabannayat ken ti dina ikikita ken Paulita uray naminsan Mangmangngegna dagidi nasayaat a gagkakat da Makaraig ken Sandoval ket ipagarupna no adayuda nga aweng; ti balse, naliday ket naladingit kenkuana; amin dagiti tattao nga agbuya inpapanna ida nga ang-ang ken agmauyong; ket namin-ado nga inkarkarigatanna nga inep-ep dagiti luluana. Ti naaramid iti daydi tao a nadi a pimmanaw iti tugaw, ti idadateng ti Kapitan Jeneral apaman la no inna ida nadlaw; kitkitaenna ti *telon* a nakaipintaan ti maysa a nalawa a disso a nadalingdingan iti nalabbasit ket matamdaganna ti maysa a minuyungan, a iti tengnga na adda naikabil a pagpuspusuakan ti danom. ¡Nagliday ket din daydi a disso ken minuyungan, iti panangipapanna! Rinibribo a laglagip a nakudrep ti rumusing iti lagip na, kas da adayo nga aweng ti musika a mangngeg iti kaltaang ti rabii, kasda ayog dagiti duduayya, kasda awer dagiti di maas-asak a bakbakir, naladingit nga ayos dagiti babassit a karkarayan, rabii a sellag iti igid ti taaw a mangliwengliweng ti kalawana a nayukrad iti sango dagiti matmatana...! Ket daydi bumaro nga agayat, a mangipagarop a daksanggasatan unay, kimmita sadi ngato tapno dagiti luluana saanda nga agtinnag.

Napigsa a sipsipat ti nangaon kenkuana kadagidi a panpanunot.

Kaingatngato ti telon, ket ti naragsak a bunggoy dagiti agtaltalon sadi Corneville iso ti nagparang kadagiti matmatana, naabbungan dagiti ul-uloda iti uklap (gorra) a kapas ket nakasuekos dagiti saksakada iti nabantot a kayo. Dagiti babbai, innem wenno pito da, nasayaat ti pannakapalabaga dagiti bibbibig ken pingping da, kadagiti matmatada ad-da naipalwlaw a nangisit tapno manayunan ti raniagda, ipakpakitada dagiti taktakiag da a napudaw, dagiti ramramay da a napunno iti *brilyante* ken dagiti butbutoy da a nagbukel a kasla tinubtubay. Ket idi ta inda idaydayyeng ti sao dagiti normando nga *allez, marchez! allez marchez!*, inda met isisman dagiti agar-arem kadakuada a nagtugaw kadagiti *butbutaka*, iti kasta unay naglabes a kinagarampang, ta ni don Custodio, kalpasan ti panangsirpat na iti *palko* ni Pepay, tapno inna mapennek a saan a kasdi ti aramidna iti sabali nga agar-arem, inna insurat daydi a kinaalas iti pagsursuratanna, ket tapno adadda ti inna pannakapnek, inbabana bassit ti ulona tapno inna masirip no dagiti aktris inda pay ipakpakita dagiti tumtumengda.

—¡O, dagitoy pransesa!—indayamudumna, idi ta sabali a banag a nangatngato ti simmiplot iti ulona, ket agidildilig ken agigakgakat.

—*Quoi v'la tous les Cancans d'la s'maine!*...—indaniw ni Gertrude, maysa a nakalaplapsat a babai, a pinaludipauna iti makaawis ti Kapitan Jeneral.

—¡Adda *kankan!*—kinunana ni Tadeo, iso a nakaala iti umuna a gungguna iti pagadalan iti sao ti pranses ket natiliwna daydi a sao.—Makaraig, salaenda ti *kankan!*

Ket pinagrisirisna a siraragsak dagiti im-imana.

Ni Tadeo, nanipod idi naingato ti telon, saan a ti musika ti ibibiangna, awan sabali a sapsapulenna no di ti naalas, ti narugit, ti dakes, kadagiti gargaraw ken ar-aruatan, ket iti sangkabassit a sao ti pranses nga ammuna, inyallingagna a nalaing dagiti laplapayagna, tapno matiliwna dagiti narugit a sasao, a kasta unay ngamin a panangiarwarragawag dagiti nainget a *Sensor* sadi ilina.

Ni Sandoval, nga agkunkuna a makaammo met iti sao ti pranses, nagbalin a kasla *interprete* dagiti gagayyem na. Ammuna, a kas pannakaammo ni Tadeo, ngem tulungan ti pakasaritaan ti maipabuya nga inpablaak dagiti pagpagiwar-nak ket ti dadduma anayanen ti putar na.

—Wen,—kinunana,—salaenda ti *kankan*, ket iso ti mangidadaulo.

Da Makaraig ken Pekson inpasnekda ti agbuya ket inyun-unada ti immisemen. Ni Isagani, sabali ti kinita na, iti bain na gapo iti itatabuno ni Paulita kadagiti kakasdi a mabuybuya, ket panpanunutenna no rebbengna a kariten a kakabil ni Juanito Pelaez iti sumuno nga aldaw.

Ngem dagidi babbaro nagbanbannugda la a nagururay. Rimuar ni Serpolette, maysa a babai a nakaliblibnos; adda met uklop (*gorra*) na a kapas makagargari ket kasla kumarit iti inna kakabil;

Hein! qui parle de Serpolette?

saludsudenna kadagiti tatarabitab, nagbannikes ket ti garawna, garaw ti makikabil. Adda maysa a lalaki a nagsipat, ket nagsipat met amin dagiti nagbutaka. Ni Serpolette, a dina ket binayan ti garaw na a garaw ti naimbag a babai, kinitana daydi immuna a nagsipat ket inna sinupapakan iti maysa nga isem, a inparangna dagiti babassit a ngipngipenna a kas da bassit a ukkor a *perlas* iti uneg ti maysa nga *estuche a tersiopelo* a nalabbasit. Ni Tadeo sinurutna dagiti matmata ni Serpolette, ket nakitana ti maysa a baknang a nagiming iti padek ket ti agongna napalalo nagatiddag.

—Anian ayal! ¡Irenilio!,—kinunana.

—Wen,—insungbat ni Sandoval;—nakitak idia uneg a makisarsarita kadagiti aktris.

Pudno, iso daydi ni Padre Irene a di ket sabali. Gapo iti napalalo nga ayat na iti musika, ta istay la agmauyong, sa pay nalaing iti sao ti pranses, inbaon ni Padre Salvi iti pagbuyaan a kas maysa a polisia sekreta ti Simbaan, kasta ti ibagbaga na kadagiti makabigbig kenkuana. Ket, kas nalaing a *kritiko* a saan a mapnek a mangkita iti maipabuya manipod iti adayo, kinayatna nga inamiris dagiti *artista* iti asideg; nakilaok kadagiti agar-arem ken naangker, simbrek iti pagaruatan dagiti *artista*, iso a pagsusutsutan ken pagsasawanda iti sao ti pranses a dakes, daytay kunada a *pranses* ti *tiendaan*, pagsasao a maawatan a naimbag ti babai nga aglaklako, no ti gumatang kasla sisasagana nga agbayad iti nangina.

Ni Serpolette linawlaw ti dua a nataer a opisial, maysa a marinero ken maysa nga abogado idi ta inna nakita nga agpagnapagna ken mangitamtammidaw iti amin a di maganano iti murdong ti atiddag nga agong na, a kasla ket no itay inna tukuden dagiti palpalimed ti pagbuyaan.

Ni Serpolette insardengna ti panagsao na, pinagkuribetbetna dagiti kidkiday na, inngatuna ida, biningngina dagiti

bibbig na, ket, iti siglat ti maysa a *parisienne*, pinanawan-na dagidi kasasao na ket nagtaray a napan, kasla naibbatan a *bola* iti yan ti *kritiko* tayo.

—*Tiens, tiens, Toutou! Mon lapin!* — kinunana, ket iniggamana ti takiag ni Padre Irene nga inna winagwag a siraragsak idi ta inna met pinunno ti tangatang iti kum-kumliing nga aweng.

—*Chut, chut!*—kinuna ni Padre Irene nga inkaguman-na ti naglemmeng.

—*Mais, comment! toi ici, grosse bete! Et moi qui l' croyais...*

—*Fais pas d' tapage Lily! il faut m'respecter! 'suis ici l'Pape!*

Napalalo a rigat ni Padre Irene a nakisao kenkuana, tapno sumardeng. Ni naragsak a Lily napalalo ti ayat na (*enchantee*) a nakasarak sadi Manila iti maysa a daan a gay-yem a nangipalagip kenkuana kadagiti *coulisses* ti pagbu-yaan a *Grande Opera*. Ket iso ti gapo na a ni Padre Irene, iti panagtungpal na kadagiti an-annong na a kas gayyem ken kas *kritiko*, inrugina ti nagsipat tapno mapabileg: ka-ikarian ni Serpolette.

Dagidi met agad-adal ur-urayenda ti *kankan*. Ni Pekson napalalo ti panangipasnek na a kumita; adda amin, *kankan* la ti awan. Adda kanito a no saan a dimteng dagiti mangsalsaludad iti urnos ti pagilian, dagiti babbai inda kuma nagpepengnet ken naggiginnuyod iti buok nga ab-abuyan dagiti nauyong a taga taltalon a siuuray kas met kadagidi agad-adal, a makakita iti maysa a banag a napalpalalo pay ngem ti *kankan*:

Scit, scit, scit, scit, scit, scit,

Disputez-vous, battez-vous,

Scit, scit, scit, scit, scit, scit,

Nous allons compter les coups.

Nagsardeng ti musika, nagtalaw dagiti lallaki, nangin-inot a nagsubli dagiti babbai ket rinugyanda ti nagsasao iti saan a naaw-awatan dagiti gagayyem tayo. Inda pagsasari-taan iti dakes ti maysa a babai a saan a sisasaklang.

—*Kas da la kadagiti makinista iti pansitan!*—kinuna ni Pekson iti nainayad.

—*Ket ti kankan?*—sinaludsod ni Makaraig.

—*Pagsasaritaanda ti kasayaatan a disso nga inda pangsa-laan!*—insungbat a siraranga ni Sandoval.

—*Kas da la kadagiti makinista iti pansitan!*—inulit ni Pekson a nakaluksaw.

Maysa a babai a kinuyog ti asawana, ti simbrek iti daydi a kanito, ket iso ti akinpalko iti maysa kadagiti dua nga awan pay tao na. Ti lingay na kasla maysa nga ari ket inwarasna dagiti matmata na a silalais iti amin ti pagbuyaan, a kasna la itay kinuna: "Siak ti kaladawan a simmangpet kadakay amin, sangabunton nga ang-ang ken taga il-ili; naladladawak a dimteng ngem dakayol!" Agpayso ta adda tattao a mapan kadagiti pagbuybuyaan a kasla burro iti lumba: mangabak ti maudi. Addada am-ammo mi a manakem a tattao nga umuna pay a pabitayda, sadanto sumbrek iti pagbuyaan kasangwanan ti umuna a paset ti buyaen. Ngem ti rag-o daydi babai nabiiit laeng; nakitana daydi maysa a *palko* nga awan pay nagan; pinagkuribetbetna dagiti kikkiday na, ket inna inapa ti asawa na, a kasta unay a riri na, ta aduda dagiti nakapukaw iti anos da.

—¡Sst! ¡Sst!

—¡Dagitoy duldog itoy! ¡Kasla ket itay maawatanda met ti sao ti pranses—kinuna daydi babai ket kinitana a naglaos lais ti amin a di mangan-ano ket inna sinango ti palko ni Juanito iso nga inpagarupna a naggapuan ti maysa a ¡sst! nga awanan annad.

Ni Juanito, pudno nga adda basol na; nanipod pay idi damo, naglastulastugen a kunkunana a maawatanna amin, ket aginlalaing, umisem, agkatawa ken agsipat a maitumpong met a kasla ket no itay awan palabsenna kadagiti sasawenda. Ket idinto ta saan a ti garaw dagiti *artista* ti sursurutenna, ta apaman la no kumita iti yan da. Daydi bulbullagaw kunkunana, nga adda nalmeng a panggep na, ken Paulita, a tangay addada babbai a nagperribo a naliblibnos, dina kayat ti agbanbannog a kumitkita iti adayo... Ni Paulita lumbaga, abbunganna ti rupa na iti paypay na ket inna itakaw a kitaen ti yan ni Isagani, iso nga agbuybuya a kas la sabali ti yan ti nakem na, di pay agkatawa, di pay agsipat.

Ni Paulita nakaluksaw ket simken kenkuana ti imon; ¿adda ngata aya kayat ni Isagani kadagiti makaaw-awis nga aktris? Toy a panunot pinagdakesna ti ulo na ket apaman la ta nangngegna dagiti pangidaydayaw ni *dunia* Victorina iti kaay-ayo na.

Ni Juanito mapatanganna a nalaing ti aramid na; no dadduma, inna pagkutien ti ulo na a kasla maluksaw ket iso di adda mangngeg a uyek ken banawbaw kadagiti sumagmamano a disdisso; pasaray umisem umannamong, ket iti apagkanito, adda rumasok a sipsipat. Ni *dunia* Victorina masmasdaaw ket kas pay itay simmiplot iti ulo na ti pan-

nakiasawa na iti daydi bumaro inton matay ni don Tiburcio. ¡Ni Juanito ammuna ti sao ti pranses ket ni De Espadania saan! Ket inrugina a kinaltikaltitanen. Ngem ni Juanito saan na a nadlaw daydi a panagbalbaliw, a ta sipapasnek a mangpalpaliw iti maysa nga agtagtagilako a katalan a naki-abay iti konsul ti Suiza: ni Juanito, ta nangngegna ida a dua nga agsasao iti sao ti pranses, sipsiputanna dagiti ruprupa da ket iso ti pamatangan na iti inna salawasawen.

Nagsasaganad dagiti naipabpabuya, aduda dagiti nasu-katsukat a rimrimuar, bulbullagaw kada nakakatkatawa, kas ti *bailli* ken ni Grenicheux, natakneng ken naayat a kas ti Marques, ken ni Germaine; dagiti agbuybuya kinatawaanda iti kasta unay ti timam ni Gaspard a nairanta ken takrot a Grenicheux ket ti nadeggang a *Bailli* ti nagdissuanna, kasta met a kinatawaanda ti *peluka* ni daytoy a pimpimlatok, ti kibor ken ti riri idi nagtinnag ti *telon*.

—¿Ket ti *hankan?*—sinaludsod ni Tadeo.

Ngem ti *telon* naigiddato a naingato ket naipabuya ti paglakuan kadagiti tagtagabo, nga adda tallo a teteddek-na a naputiputan kadagiti parparaypay a nakaikabilan dagiti pakpakdaar a *servantes*, *cochers* ken *domestiques*. Ni Juanito saanna a pinakawan daydi a kanito ket iti napigsa a timek tapno mangngeg ni Paulita, ket mapnekanna ti adda nga ammo na, kinumana ken *dunia* Victorina.

—*Servantes* kayatna a sawen, sirvientes, babaunen; *domestiques* dagiti napaamo. . .

—¿Ket ania ti paggidiatan dagiti *servantes* ken dagiti *domestiques?*—sinaludsod ni Paulita.

Ni Juanito saan a nagamanga.

—*Domestiques* isuda dagiti napaamon; dikay napaliw a dagiti dadduma kas da pay la aggargaraw nga atap? Isuda dagita dagiti *servantes*.

—¡Pudno!—innayon ni *dunia* Victorina;—dagitay dadduma, dakes unay dagiti gargaraw da. . . ket siak, a inpa-panko a sadi Europa nalinis da amin ket. . . ngem, gapo ta sadi Pransia ti pakaaramidan na. . . ¡makitakon!

—¡Sst, sst!

Ngem ti nagdanaganen ni Juanito iso idi dimteng ti kanito ti panaglako ket naikkat dagiti naikabil a bangbangen, dagiti babaunen a maupaan napanda iti abay ti pakdaar a mangipatuldo iti pagyanan da. Dagiti babaunen, maysa a sangapulo wenna sangapulo ket dua a nagubsang ti panagrurupa da, nakaaruatda iti *librea* ket nagiggemda iti

bassit a sanga ti kayo, napanda nagyari iti babaen ti pakdaar a *domestiques*.

—¡Isuda dagita dagiti napaamon! — kinuna ni Juanito

—Pudno a ti tignay da tignay ti kasalsalog,—kinuna met ni *dunia* Victorina; — ¡kitaentay man dagiti pangat-atapen pay laeng!

Kalpasan na, sangapulo ket dua a babbai, nga inpangu-luan ni naragsak ken nagaratigit a Serpolette, nakaaruatda kadagiti kasayaan a kawkwes da, tununggal maysa adda dakkal a rinceppet a sabsabong a naikabil iti siket na, naragsak, umis-isem, nalangto, makaaw-awis da, napanda iti abay ti teddek a naikkan iti *servantes*, a kasta unay a pannakadadael ti inanama ni Juanito.

—¿Apay?—sinaludsod ni Paulita; — isuda dagita dagiti kunayo nga atap?

—Saan,—insungbat ni Juanito, a di ket nagkir-ing;—nag-riruda... nagsusukatda... Dagiti adda iti udi.

—¿Dagita nagiggem iti pagbaot?

Ni Juanito intangedna ti ulu na a pinagwen, a saan a makaidnan ket kasta unay a danag nan.

¿No kasta, dagita a babbai isuda dagiti *cochers*?

Ni Juanito naguyek iti kasta unay pigsa, iso a namukaw iti anos dagiti dadduma nga agbuya.

—¡Rumuar ni dayta! ¡rumuar ni dayta agsarot! — in-yikkis ti maysa a timek.

¿Agsarot? Kunada ket nga agsaruten iti sango ni Paulita? Ni Juanito kayatna a kitaen daydi atiddag ti dila na ta ipatilmunna kenkuana ti sarot na. Ket idi makitana a bimmamet dagiti babbai, adadda man a timmangsiten ken bimmileg. Nagasat ket di ta ni don Custodio iso daydi nagkuna iti kasdi ket iti buteng na a madlawda nga iso, saan a nangitalalek ket kasla itay madama nga isursuratna ti pamanunutan na iti maipabuya.

—¡No saanak la kuma a naikuyog kadakayo!—kinuna ni Juanito, ket pinagpulisna dagiti matmata na a kas kadagiti matmata dagiti sinantatao a pagkutien ti bitinbitin ti maysa a relas. Ket tapno adadda a maipada unay, pasarayna pay ibilaw ti dila na.

Iti daydi a rabii nagun-udna iti panagkita ni *dunia* Victorina ti damag na a maingel ken nadayaw, ket daydi baket inkeddengnan iti uneg ti barukong na ti pannakiasawa na kenkuana apaman a matay ni don Tiburcio.

Ni Paulita lumallalo ti liday na, ta panpanunutenna no ania ti gapo na a dagiti babbai a managan *cochers* naba-

linda pay met ket a inawis ti imatang ni Isagani. Ti sao a *cochers* inpalagipna kenkuana dagiti pangpanpanagan da kadagiti bagbagi da met laeng dagiti kolejiala, a pangibagada iti maysa a kita ti ayat.

Idi kuan, nalpasen ti umuna nga *akto*, ket ti *marques* innalana a babaunen na da Serpolette ken Germaine, a isuda ti mangipakita iti managbutbuteng a kinalapsat ti *troupe*, ket innalana met a *kochers* na ni duldog a Grenicheux. Sipisipat a kasta unay ti namagsubli a namagparang a nagkikibin kadagidi naggiginnura ken nganngani nagkakabil itay dipay nalabes ti lima a darikmat, lugayanda amin dagiti nayayat nga agbuya a taga Manila ket dagiti babbai inda pay nakikinnita iti nabagas kadagiti dadduma nga agbuybuya.

Idi ta madama ti apagbiit a ringgor a patauden dagiti agguunna a mapan iti pagaruatan dagiti agipabuya ken kumablaaw kadagiti aktris, ken dagiti pay mapan kumablaaw kadagiti babbai nga adda kadagiti *palpalko*, addada mangibaga iti pamanunutan da maipanggep iti naipabuya ken kadagiti pay met *artista*.

—Awan duadua, ni Serpolette iso ti kalaingan,—kinuna ti maysa a kasla mannakaammo.

—Kaykayatko ni Germaine, ti labbasit na nakaay-ayo.

—No awan timek na!

—Ket pagan-anok ti timek na?

—No bagi, daytay natayag!

—Psh!—kinuna ni Ben-Zayb,—awan uray la no maysa a nalaing, awan *artista* kadakuada.

Ni Ben-Zayb iso ti *kritiko* ti *El Grito de la Integridad*, ket ti tignay na a naumsi iso ti mangted iti dakkell a pateg na kadagiti mapneken iti sangkabassit.

—Awan timek ni Serpolette, ket ni Germaine awan met nasayaat a lingay na; ket dayta, saan a *musika*, di met *arte*, di met ania!—intuluyna, a makita unay ti lais na.

Tapno makuna a naindaklan datao a *kritiko*, awan kas ti panangipakita nga awan maay-ayatan. Ti *empresa* dudua ngamin a tugtugaw ti inggayatna iti pagiwarnak na.

Kadagiti *palpalko* masalsaludsod no asino ti akinpalko iti daydi awan tao na. Ti akinkukua abakenna amin ida iti kina *chic*, ta isunto ti maudi a sumangpet.

Di ket ammo no adino ti naggapuan ti sao, ngem kinunada a ni Simoun iso ti akinpalko. Ti damag napaneknekan. Awan nakakita iti *joyero* iti yan dagiti butbutaka, uray iti pagaruatan dagiti agipabuya, uray sadino.

—Ket, nupay kasta, nakitak itay maalem a nakisarsarita ken Mr. Jouy!—kinuna ti maysa.

—Ket inikkanna fti ukkor (*koliar*) ti maysa kadagiti aktris. . .

—¿Asino kadakuada?—sinaludsod dagiti sumagmamano a babbai a naunton.

—¡Daytay kapintasan ka dakuada amin, daytay sipsiputan ti Kapitan Jeneral!

Nagkikinnitada iti adda kayat na a sawen, nagkikinnid-dayda, adda immasog a nangipakita iti duadua na, adda nangipadlaw iti yaannamong na, aduda dagiti naibbatan a sasao a guped-guped.

—Tutuladenna ni Montekristo,—kinuna ti maysa a babai a mangipasasindayag iti kinalaing na nga agbasa.

—Wenno *Proveedor de la Real Casa!*—innayon daydi agar-arem, a pagimunannan ni Simoun.

Iti *palko* dagiti agad-adal nagbatida da Pekson, Sandoval ken Isagani. Ni Tadeo napanna sinarsaritaan ni don Custodio nga inbagabaga dagiti gagkakat na a kaay-ayuna unay, ket ni Makaraig napan nakisarita ken Pepay.

—Awan, kas nasaok kadakayon, gayyem Isagani,—kunkuna ni Sandoval nga aggarawgaraw ket pagbalbalinenna a naimas unay ti timek na, tapno dagiti babbalasang iti dumna a *palko*, nga annak daydi baknang a nakautang ken Tadeo, inda mangngegan:—awan, ti sao ti pranses awanan iti nabaknang nga aweng ken iti naruay ken nasayaat unay a panaguornos ti sao ti kastila. Diak maisip, diak mautob, diak magaw-at a panunuten no kasano da dagiti bumibitla a pranses ket pagduaduaak no addada timmauden wenno addanto tumaod a pudpudno a bumibitla. Ta saantay a pagpadaen ti sao a bumibitla ken ti sao a mannanao wenno tarabitab. Mannanao wenno tarabitab mabalin nga addada kadagiti amin a il-ili, kadagiti amin a yuyuyeng ti lubong a yan ti tao, iti yan dagiti nalamiis ken namaga nga ingles, wenno iti yan dagiti nabiag ken managririkna a pranses.

Ket inna insaruno nga inbagabaga iti kasta unay nagtaraki, amin dagiti il-ili ken dagiti nakasaysayaat a kabkabalalin da. Ni Isagani tumangedtanged, ngem laglagipenna ni Paulita, iso a natakuatanna a kumitkita kenkuana iti ikikita nga agsao ket ado ti kayat na nga ibaga. Ni Isagani kinayatna a linawlawagan ti ibaga dagidi a matmata; ¡isuda man ket di ti pudno a nalaing nga agsao ket saan da a tarabitab!

—Ket dakayo, ta dumadaniwkayo, adipen dagiti sasao nga agdadanggay ken marukudrukod, anak dagiti *Musa*,—intuloy ni Sandoval a pinaggarawna iti nakatartaraki ti imana, a kasla itay inna linugayan dagidi Siam nga Agkakabsat, —maawatanyo, matukudyo a panunuten a ti maysa a pagsasao a nagulib ket saan unay a nasayaat ti aweng na, a kas ti pranses, mabalinna ti mamaltuad iti dumadaniw a nalaing, kas kada Garcilaso, Herrera Espronced, ken Calderon?

—Nupay kasta,—insungbat ni Pekson, —ni Victor Hugo...

—Ni Victor Hugo, gayyem Pekson, ni Victor Hugo, no dumadaniw, utang na iti Espania . . . ta nalpas a napalutputen, saan a pagduaduaanen, ket uray pay dagiti pranses, a kasta unay nga apal da iti Espania, annugutenda a ni Victor Hugo, no maysa a talugading, no dumadaniw, agsipod ta idi ubing pay, nagyan sadi Madrid, sadiay ti ininumanna ka dagiti immuna a laglagip na, sadiay ti nakabuklan ti utekna, sadiay ti dinaklan ti isip na, sadiay ti nakadamilian ti puso na ket sadiay ti tinaudan dagiti kasasayaatan a pinartuat ti ulo na. Nupay kasta, asino kad met ni Victor Hugo? Mabalina a idilig kadi aya kadagiti babbaro a . . .

Ngem ti isasangpet ni Makaraig, a tignay na ti naliday ken siisem iti napait, ginupedna ti sao na. Ni Makaraig adda igiggamanna a maysa a papel a intedna ken Sandoval, nga awan ket sinauna uray maysa.

Ni Sandoval inna binasa:

“Kalapatik: Naladaw a simmangpet ti surat mo; naidatagkon ti *diktamen* ko ket naannamungan. Nupay kasta, a kas la itay napadtuak ti nakem mo, inkalikagumko ti kas tarigagayan dagiti an-anakem.

Innakto iti pagbuyaan ket urayenkanto no panagruruar.

Toy naayat a kalapatim,

CUSTODINING.”

—Nagimbag ket a taon!—kinuna ni Tadeo a sieesnek.

—Ket, ania?—kinuna ni Sandoval,—awan makitak a dakes, nasayaat ket di!

—Wen,—insungbat ni Makaraig, a immisem iti napait; —naibanag iti nasayaat! Kalkalpasko a nakasao ni Padre Irene!

—Ket ania ti kuna ni Padre Irene?—sinaludsod ni Pekson.

—Kas met ti sao ni don Custodio, ket tay *pilyo* naitured-nak pay a kinablaawan! Ti *Komision* a inannugutna ti *diktamen* ti *ponente*, inannamunganna ti gakat ket kalaawanna dagiti agad-adal gapo iti ayat da iti Ili da ken iti tarigagayda nga agadal . . .

—No kasta, ngarod?

—Isuna la, a gapo ta panpanunutenda dagiti ar-aramid tayo, ken tapno kan saan a madadael ti gakat, kunana a maiparbeng a maysa kadagiti gimgimong dagiti praile iso ti mangiturong ken mangkita iti pannakaitungpal na, no kas ta dagiti dominiko dida kayat a itipon ti Akademya iti Unibersidad!

Sennaay ti mawaknitan nga allilaw ti immawat kadagidi a sasao; ni Isagani timmakder, ngem awan sinauna.

—Ket tapno maipakita ti iraraman tayo iti Akademya, —intuloy ni Makaraig,—maipakumit kadatayo ti panagsingir kadagiti ur-urok a ited ti tumunggal maysa, ket annong tay a ited ti masinger tayo iti agaywan-pirak a ikabilto dagiti praile, iso a mangtedto iti pakakitaan iti intay panangyawat . . .

—*Kabesa de baranggay*, ngarod, a!—kinuna ni Tadeo.

—Sandoval,—kinuna ni Pekson,—addaytan ti “*guantes*” a pangkaritda, pidutemon!

—Puf, saan a “*guantes*” dayta, ngem iti angot na, kas la “*medias*” ti saka.

—Ket ti pay nakakatkatawa,—intuloy ni Makaraig,—ni Padre Irene ipatigmaanna a rambakantayo toy a naaramid iti maysa a daya wenna maysa a tapat nga agsilaw dagiti tumabuno, maysa a panangipaduyakyak dagiti agad-adal, a sangsangkamaysa, sangsangkabagkat, iti inda panagyaman kadagiti tattao a bimiang itoy a banag!

—Wen; kalpasan ti pang-or a linak-am, intay agdaniw ken agyaman! *Super flumina Babylonis sedimus!*⁽¹⁾

—Wen: maysa a daya a kas ti daya dagiti balbalod!—kinuna ni Tadeo.

—Maysa a daya a tabunuantay amin a nakapanes ken intay pagbitlaan iti maipaay kadagiti natnatay,—innayon ni Sandoval.

—Maysa a tapat a pakatugtugan ni *Marseliesa* ken dagiti tugtugtog ti natay,—inggakat met ni Isagani.

—Saan, gagayyem,—kinuna ni Pekson, a nagkatawa iti katawa ti duldog: —tapno marambakan dayta nga aramid,

¹ Intay agtugaw iti rabaw iti apoy a nanguram iti Babilonia.

awan kas ti daya iti maysa a pansitan, a idasar dagiti in-insik a siuuyos, ngem pudpudno a siuuyos!

Daydi gakat, gapo ta nalais ken nakakatakatawa, naanamungan; ni Sandoval iso ti immuna a nakaayat a immannugot; nabayag idin a kayatna a kitaen ti uneg dagiti panpansitan a no iti rabii kas da man la unay naragsak ken napunno iti biag.

Ket idi isuna unay a tugtugen ti orkesta ti pangrugyan ti maikadua nga *akto*, dagidi babbaro timmakderda ket pinanawanda ti pagbuyaan, a kasta unay a pannakariri dagiti amin nga agbuya.

MAYSA A BANGKAY

Ni Simoun, pudno a saan a napan iti pagbuyaan.

Iti pay maikapito nga uras iti rabii, immulugen iti balay na, a di makaidna, naliday; dagiti ubbing na nakitada a simbrek iti namindua daras a kinuyog dagiti sabsabali a tattao; iti maikawalo, ni Makaraig nakitana nga agpagnapagna iti lansangan ti Ospital, iti asideg ti konbento ti Santa Clara, idi ta madama nga agpatpatit iti patit ti natay dagiti kamkampana ti simbaan; iti maikasiam, nakita manen ni Kamaronkosido iti asideg ti pagbuyaan a nakisasao iti maysa a kasla agad-adal, simbrek iti ruangan, sa rimuar, ket nagpu-kaw iti yan dagiti kaykayo.

—¿Ket, ania kaniak?—inulit a kinuna ni Kamaronkosido;—¿ania ti maal-alak a mangibagbaga iti Ili?

Ni Basilio, kas kinuna ni Makaraig, saan met a napan nagbuya. Daydi nakakaasi nga agad-adal nanipod idi naggapo said San Diego a napan nanubbot ken Juli, nga asawaen na, iti inna pannakatagabo, sinublianna dagiti pagpagbasaan na; no saan nga adda iti Ospital, adda nga agad-adal wenno adda a mangbanbantay ken Kapitan Tiago, a ti sakit-na kayatna nga agasan.

Ti masakit nagbalin a di maanusanen ti kababalin na; no makapungtot, no mariknana a marigatan gapo iti kabassit ti susupenna nga apian, ta ni Basilio ikagkagumaanna nga ikabkabassit, inna iriyan, pagsasawan, kabilen; ni Basilio lakamenna a siaanos, ta ammuna a naimbag ti aramid na iti nagutangan na iti ado, ket isuna la a tumuluken, no awan pamuspusan nan; no mabenbenan daydi dakes a gartemen, ti uleg ni dakes, iso di sumayaat ti ulo ni Kapitan Tiago, sumainnek, kunkunana nga iso ti anakna, agsangsangit, ta malagipna ti panangtartaripato kenkuana ti bumaro, ti nasayaat a panangtarawidwid na kadagiti kukkukua na, ket kunkunana nga iso ti inna pagtawiden; ni Basilio umisem iti napait ket panpanunutenna a ditoy a biag, ti yaannugot iti dakes magunggunaan a nalalaing ngem ti panagtungpal iti annong. Namin-ado a simmiplot kenkuana ti inna pa-

nangbaybay-a a maininpinsan iti masakit ken ti inna pana-ngitulnog iti nangngaasi kenkuana iti tanem, iti maysa a dalan a napno kadagiti sabsabong ken lادلadawan a naragsak, ta kunana a nasaysayaat ngata ngem ti inna panang-paatiddag iti biag na a paglasatenna iti dalan dagiti ado a rigrigat.

—Ti ket kinaang-ang ko!—namin-ado a kunkunana iti bagi na met laeng—dagiti kaaduan, ang-ang da, ket bayandan-da, ngarod . . .

Ngem iwingiwingna ti ulo na, ta malagipna ni Juli, malagipna ti nalawa a kasakbayan a masangwananna: ar-arapaapenna ti agbiag a saan a mamulitan ti puso na. Surutenna ti naikari a panangagas ket inna banbantayan.

Nupay kasta, ti masakit madlaw a dumagsen ti sakit na iti tunggal aldaw, uray pasaray sumardeng bassit ti gurigor-na. Ni Basilio, ta inrantana nga in-inuten a ikabkabassit ti apian a itedna, wenna uray la no dina patpatubuyan a mapalausanna ti kadawyan a susupen na, no kasta a sumangpeten nga aggapo iti Ospital wenna agsarungkar kadagiti ag-aganan na, madatnganna metten a matmaturog iti nabantot a turog a ited ti apian, agkatkatay ken sibebeessag a kasla maysa a bangkay. Daydi bumaro dina maawatan no adino ti mabalina a paggapuan ti apian; dagiti kakaisuna a mapmapan iti balay isuda laeng da Simoun ken Padre Irene, ti immuna, manmano met no mapan, ket ti naudi dina met sardayan a igunamgunam kenkuana nga agiget ket saan a paay-ayo no maipapan iti pannakaagas ti masakit, ket saan na nga italtalek ti panagpungpungtot na, ta ti nasken, iso ti panangispal kenkuana.

—Tungpalenyo ti annong yo, bumaro,—kunkunana kenkuana,—tungpalenyo ti annong yo.

Ket inna bagbagaan iti maipapan iti daydi a banag, a kasta unay a rasok ti ayat na, ta ni Basilio mangrugugi a kaay-ayunan daydi mangaskasaba. Ni Padre Irene ikarkarina pay a ikalikagom iti maysa a nasayaat a pagsaadan, maysa a pangukuman a nasayaat ket inna pay iparparatapat ti pannakabalin na a maikabil a mangisuro iti Unibersidad. Ni Basilio, a saan ket unay a manginanama, kasna ipakita a mamati ket tungpalenna ti ibaga ti nakem na.

Iti daydi a rabii, idi madamada nga ipabpabuya Ti *Les Cloches de Corneville*, ni Basilio adda nga agad-adal iti sango ti maysa a daan a lamisaan, ti silaw na, pagsaingan a nagesgden iti lana, a ti nakudrep a sarapa na a sarming ling-danna bassit ti naliday a rupa na. Adda makita a naiparabaw

iti lamisaan a maysa a daan a rurog, sumagmamano a tululang ti tao, pagpagbasaan, a nasayaat unay ti pannakaurnos da, adda pay maysa a palanggana a yan ti danom ken maysa nga *esponja*. Ti angot nga aga-apian nga aggapo iti dumna a siled, iso ti mamadagsen iti angsten ken mangawis kenkuana a maturog, ngem daydi bumaro saan a tumulok ket no manen, inna babasaen dagiti pispispis ken matmata-na, ta rantana ti saan a maturog ingga na iti dina maringpas ti basbasaen na. Maysa a benneg ti pagbasaan ni Dr. Mata a *Medicina Legal y Toxicologia*, pagbasaan a inpabuludda kenkuana ket masapol a isublina iti madaras iti akin-kua. Ti katedratiko dina kayat ti mangisuro no saan a daydi a pagbasaan ti maaramat, ket ni Basilio awan umanay a pirak na nga inna igatang, ta dagiti aglaklako nangina unay ti dawaten da, ta ipambarda a maiparit a maiserrek sadi Manila daydi a pagbasaan ket masapol a inda pasuksukan dagiti ado nga *empleado* tapno baybay-anda a maiserrek. Napalalo a panangipasnek daydi bumaro iti panagadal na, ta dina pay ket nasangon a winarwar dagiti babassit a pagpagbasaan a inpaawitda kenkuana, a dina ket ammo ti naggapuan da, pagpagbasaan maipanggep iti Pilipinas, dagiti daduma kadakuada nalaos a panagsasao da kadagiti pilipino. Ni Basilio awan umanay a kanito na a mangwarwar kadakuada, nalabit ti pay maniped kenkuana iso ti panangpanpanunot na a saan a makaay-ayo ti mapagsasawan ken makarkarit no awan met ngad aramaten a mabalín a pagsarapa wenno pagsungbat. Ti *Cesura*, (mangamiris kadagiti maiwarwarnak) ipalugudna, ngamin, a pagsasawanda dagiti pilipino, ngem iparitna kadakuada ti inda isusungbat.

Iti let-ang ti ulimek a nangabbuyot iti balay, a isuna la a singsingaen saggaminsan ti nakapoy a urok nga aggapo idi dumna a siled, adda nangngeg ni Basilio a nakarting a padekpadek iti yan ti agdan, padekpadek a idi kuan linasatda ti *kaida* nga agturong iti yan na. Intangadna ti uló na, nakitana a naglukat ti ruangan ket, a kasta unay siddaaw na, nakitana a nagparang ti naliday a langa ni *joyero* Simoun.

Nanipod iti daydi naaramid ka dakuada a dua sadi San Diego ni Simoun dina pay sinublian a nakita ti bumaro kasta met ni Kapitan Tiago.

—Kasano ti masakit?—sinaludsudna nga inwarasna iti napardas dagiti matmata na iti siled ket miningminganna dagiti pagpagbasaan a nasautayon, a dagiti binbinulong da saan da pay a nageppas.

— Ti panaggutok ti puso na saan a madlaw . . . ti *pulso* na nakapoy unay . . . napukaw a naminpinsan ti ayat na a mangan,—insungbat a siinayad ni Basilio, nga immisem iti naliday;—aglinget iti napalalo iti agsapa . . .

Ket idi makitana a ni Simoun, gapo iti turong ti rupa-na, dina isina dagiti matmata na kadagiti pagpagbasaan a nasaon, ket iti buteng na a sublianna manen a isarita daydi nagsawan da idi nagsarakda iti bakir, intuluyna:

—Ti bagi na linapunusen ti sabidong; bigat wenno kasangabigat, mabalin a matay, a kasla alaen ti sal-it . . . ti kabassitan a banag, uray awan, maysa a pakagutukan ti rikna mabalin a mangpatay kenkuana . . .

—Kas ti Pilipinas!—insungbat a silaladingit ni Simoun.

Ni Basilio saan na a nagawidan ti di naggaraw, ket, iti panangiranta nan a saan a masublian daydi a banag, intuluyna a kasla awan inna nangngeg:

—Dagiti nangruna unay a mangpakapoy kenkuana, isuda dagiti am-amangaw na, dagiti kigkigtot na . . .

—!Kas ti Turay!—insengngat manen ni Simoun.

Idi naminsan a rabii, nakariing idi ta awan silaw, ket inpagarupna a nagbulsek; kasta unay a riri na, nagsensennay ket innak nagsasawan, a kunkunana a sinuatko dagiti matmata na . . . Idi simbrekak a nangipan iti silaw, inpapan-na a siak ni Padre Irene ket kinunana a siak ti nangispal kenkuana . . .

—!Kas ti Turay, awan gidiat na!

—Idi rabii,—intuloy ni Basilio ti nagintutuleng,—bim-mangon ket dinawatna ti manok na, daydi manok na a tallo a tawen a natayen, ket naipapilit a inparangak iti maysa nga upa, ket iso di pinunnunak ka dagiti ado a nasayaat a sasao ket inkariannak a ikkan iti rinibribo a . . .

Iti daydi a kanito, nagpatit ti maikasangapulog ket gu-dua nga uras iti maysa a relas.

Ni Simoun nagkintayeg ket ginupedna iti maysa a garaw ti sao daydi bumaro.

—Basilio,— kinunana iti nainayad, —ipangagnak a nalaling, ta ti kanito napateg unay; makitak a saan mo a linukatan dagiti pagpagbasaan a pinaibaunko kenka; sika awan ayat mo iti pagimbagan ti ilim . . .

Daydi bumaro kinayatna ti simmupiat.

—Saan a masapol!— intuloy ni Simoun a simamaga. —Iti uneg ti maysa nga uras, ti gulo bumtak, babaen ti maysa a tanda nga aggapo kaniak, ket inton bigat, awanton adal, awanton Unibersidad, awanto ti sabali nga adda no di gubat

ken patay. Nasaganak aminen ket ti balligi napetpetakon. Inton agballigi kami amin dagiti mabalinda, itulong da koma ka dakami, ngem saan da a bimmadang, ibilangminto ida a kabusor. !Basilio, umayko igayat kenka, ti patay mo wenno ti kasakbayam!

—¡Ti patay ko wenno ti kasakbayak!—inulitna, a kasla awan ti inna naawatan.

—Wenno ti Turay ti tipunam, wenno dakami,—kinuna ni Simoun;—dagiti mangimammameg kenkuana, wenno ti ilim. Agsauka, ta ti kanito maganat! ¡Umayka ispalen gapo kadagiti laglagip a namagsinggalot kadata!

—¡Dagiti mangimammameg wenno ti ilik!—inulitna ti nababa a timek.

Daydi bumaro napamulengleng; kinitana ti *joyero* kadagiti matmata na a nakailadawan ti kigtot, nariknana a dagiti saksaka ken im-ima na aglamiisda ket rinibo a panpanunot a nakuso-kuso dagiti immabay iti ulo na; makitana dagiti daldalan a daradara, mangngegna ti uni dagiti palpaltog, adda iti yan dagiti natnatay ken nasugsugatan ken ¡nakaskasdaaw a pigsa ti ayat na iti ad-adalen na! makitana payen ti bagi na met laeng a nakaaruat iti kawes ti mangngagas, ket adda nga agputputed ka dagiti saksaka ken agik-ikkat ka dagiti balbala.

—Adda kadagiti im-imak ti nakem ti Turay,—intuloy ni Simoun;—insalda ket inbusko ti bassit a pigsa ken pirak na kadagiti minamauyong a gubgubat, a innak tinuleng ka dagiti inkarkarik a inna maganab; dagiti ul-ulo da addada ita iti pagbuyaan a sitatalna ken mangnannanam iti maysa a rabii dagiti ragragsak, ngem awanton kadakuada ti makasubli nga agsadag iti pungan. . . Addada pinangen a sosoldado ken tattaok a madadaan, kadagiti dadduma innak inbaga a ti gulo, bilin ti Jeneral, kadagiti sabsabali innak kinuna a dagiti praile isuda ti akin-aramid; addada innak ginatang iti kari, saad, pirak; aduda, aduda unay dagiti kimpet a gapo iti ayat da a bumales, gapo ta maimammamegda ken gapo ta awan pagpilianda a sabali no di matay wenno pumatay. . . Ni Kabesang Tales adda dita baba ket kinuyugnak ingga na ditoy! Subliak a uliten kenka, umayka tumipon kadakami, wenno kaykayatmo ta indakanto guraen dagiti kakaduak? Kadagiti kakanito a napeggad, ti awan kappunanna guraen dagiti dua nga agdangadang.

Ni Basilio namin-ado nga inyapru-aprusna ti ima na iti rupa na, a kas no kayatna ti agriing iti nadagsen a parmata: nariknana a nalamiis ti musing na.

—¡Agsauka! —inulit ni Simoun.

—¿Ket, anianto... ti innak aramiden?—sinaludsudna, a timek na ti silelemmes, mapessapessat, nakapoy.

—Maysa a banag a nalaka unay,—insungbat ni Simoun, a ti rupa na rimmaniag iti inanama;—gapo ta masapol a siak ti mangiturong iti garaw, saan ko a mabalin ti mangirapin iti sabali nga aramid. Masapulko a no madama ti pagilian a maringguran kadagiti nadumaduma a disdisso a yan ti bakal, sika inka ipanguluan ti maysa a pangen ket inka lukatan dagiti ruruangan ti konbento ti Santa Clara ket inka aunen sadiay ti maysa a tao a siksika laeng, malaksid kam a dua ken Kapitan Tiago, ti makabalin a makabigbig... Awan pagpegadam a uray ania.

Ni Maria Clara! inyunnoy ti bumaro.

—Wen! ¡Ni Maria Clara!—inulit ni Simoun, ket idi, iso ti immuna a panagbalin ti timek na a naliday ken naasi;—kayatko nga ispalen, gapo iti ayat ko a mangispal kenkuana, kinayatko ti nagbiag, nagsubliak... ¡mangaramidak iti gulo, ta ti laeng gulo ti makabalin a manglukat kaniak kadagiti ruruangan dagiti konkonbento!

—¡Ay!—kinuna ni Basilio, a pinagakubna dagiti im-imana;—¡naladawkayo, naladawkay unay!

—Ket, ¿apay?—sinaludsod ni Simoun, a pinagkuribetbetna dagiti kidkiday na.

—¡Natayen ni Maria Clara!

Ni Simoun timmakder a limmagto ket dinuklusna ti bumaro.

—¿Natay?—sinaludsudna, a timek na ti nakabutbuteng.

—Itay malem, itay maikanem a uras; ita, nalabit a...

—¡Saan a pudno!—inyungor ni Simoun, a sibebeessag ken sipupungtot,—¡saan nga agpayso! ¡Ni Maria Clara sibibiag, ni Maria Clara masapol nga agbiag! Maysa la a pambar a natakrot... ¡Saan a natay, ket ita a rabii, innak wayawayaan, wenno inton bigat, inka matay!

Ni Basilio intal-una ti abaga na.

—Sumagmamano nga al-aldaw itan a nagsakit ket napananak iti konbento a napan immam-amad. Kitaenyo, addaytoy ti surat ni Padre Salvi nga inyeg ni Padre Irene. Ni Kapitan Tiago nagsangsangit a nagpatpatnag, nagpakpakawan ket inna inagep-agep ti ladawan ti anak na ingga na iti simmusop iti kasta unay nagado nga apian... Itay malem, pinatitanda.

—¡A!—inyunnoy ni Simoun, iniggamanna kadagiti dua nga im-ima na ti ulo na, ket saan a nakakuti.

Nalagipna piman a pudno a nangngegna a nagpatit ti kampana idi madama nga agpagnapagna iti lawlaw ti konbento.

—¡Natayen!—indayamudumna iti nainayad unay a kas la itay makisasao iti maysa nga anniniwan. —¡Natayen! ¡Natayen, a diak man nakita! ¡Natayen, a dina man naammuan nga addaak pay a sibibiag gapo kenkuana, natay a nagtutukok! . . .

Ket piman ta inna narikna a maysa a nakaam-amak a dawel, dawel ti alinuno ken dulluog nga awanan ti sangkatedted a tudo, an-anug-og nga awanan lua, ik-ikkis nga awanan timek, dagiti agung-ungor iti uneg ti barukong na ket aglipiasen a kas sumsumged a beggang ti bulkan, a nabayagen a naep-ep-ep, rimuar iti siled a sipapardas. Ni Basilio inna nangngeg a immulog iti agdan, a ti pagna na saan nga agpapada, agkakamakam; adda nangngegna nga ikkis, ikkis a kas nangipakdaar iti idadateng ni patay, ikkis a nauneg, nauneg unay, nakalidliday, ta napilit pay ti bumaro a timmakder a sibebeesag ken sipipigerger, ngem nangngegna dagiti ad-addang nga agpukaw-pukaw ken ti ruangan ti balay iti sibay ti lansangan a nagrikep iti napigsa unay, ket

—¡Asi pay!—indayamudumna, ket dagiti matmata na namsekda iti lua.

Ket, a dina ket nalagipen ti nagadal, dagiti matmata-na mangmalmalangada iti tangatang, inna pinanpanunot ti gasat dagidi dua a parparsua, daydi lalaki, agkabanuag, nabaknang, addaan sursuro, siwawaya, bukbukod na ti gasatna, naraniag ti kasakbayan a ur-uryenna; ket daydi babai, nalibnos, a kas parmata, nadarisay, napnuan pammati ken kinatarnaw, inin-indayon, dinuduayya da ayat ken isem, naikari nga agbiag a sigagasat, naikari a pagrukbaban iti uneg ti balay ken pagdaydayawan iti let-ang ti lubong; ket nupay kasta, dagidi dua a parparsua a sipupunno iti ayat, tagainep ken inanama, gapo iti di maliklikan a dakes a gasat, daydi lalaki adda man nga agwalangwalang iti lubong a guyguyuden a di agpatingga ti alinuno da dara ken lua, adda nga agituktukit iti dakes, idinto nga agaramid kuma iti naimbag; imammamegna ti kinasingpet, ket yubyubyubanna ti dakes; ket daydi met babai adda nga agnguynguya iti let-ang ti nalmeng a sipngget ti konbento, iso a napanna nagkamangan a sidadalos ken awanan mulit ken nakatayanna a kas sabong a nalaylay! . . .

¡Maturugka a sitatalna, daksanggasat nga anak toy nakakaasi a dagak! Kupikupain iti uneg ti tanem ti libnos ti

kinabalasang mo, a nakeltay idi ta kalasbang na unay! No ti maysa nga Ili dina mabalin a igayat kadagiti babbalasang-na ti maysa a natalingenngen a balay, babaen ti saluad ni napateg a wayawaya; no ti lalaki awan sabali a mabalinna nga ipatawid iti asawa na no di laeng ti inna pannakaibabain; iti ina na, bin-ig a lulua; ket kadagiti annak na, ti in-da pannakaadipen, naimbag ti aramid yo a mapan mangipakni nga agnanayon iti kinabalasang yo ken manglemmes iti uneg ti tian yo iti punganay ti masakbayan a kapututan a nalpasen a nailunod! ¡A!, nagasatka, ta dika agpigerger iti tanem mo a makañggeg kadagiti ik-ikkis dagiti agnguynguya iti yuyeng ni sipngget, dagiti makarikna nga addaan iti payak ket addada a sipapatapat, dagiti malmes a gapo iti kaawan ti wayawaya! ¡Ala!, inka, inka kuyugen dagiti dardarepdep ti dumadaniw, iti yuyeng ti awan patingga na, anniniwan ti babai a nasirmata iti maysa a sinamar ti bulan, inyanasaas dagiti nalap-it a sangsanga dagiti kawkawayan. . . ¡Nagasat ti matay a masangitan, nagasat ti mangibati iti puso ti mangay-ayat kenkuana iti natarnaw a parmata, napateg a lagip, a saan a minulitan ti nakirmet a pakinakem a banglesen dagiti aglabas a tawtawen! ¡Ala, inka, ta dakami indakanto laglagipen! Iti nadalos nga angin ti nakayanakan a daga, iti babaen ti balbag a langit na, iti rabaw dagiti dalladalluyon ti danaw a linawlaw dagiti banbantay a *sapiro*, ken ig-igid na nga *esmeralda*; kadagiti kas sarming a wawaig na a salinungan dagiti kawkawayan, ramenon dagiti sabsabong ket paragsaken dagiti kalkalamot ken kulkulibangbang iti panagtayab da a paalis-alis ken di masursurutan a kas manitay inda kaay-ayam ti angin; iti ulimek dagiti bakbakir, iti daniw dagiti karkarayan, kadagiti kas la tumudo a naraniag a batbato dagiti dadakkel a parparaupo, iti kumanagkag a lawag ti bulan, kadagiti sensennaay ti puyupoy iti rabii, iti iso amin nga adda a mangipalagip iti ladawan ti ay-ayaten, in dakanto makitkita a kankanayon, a kas inkam tinagtagainep ken dinardarepdep, nalibnos, napintas, umis-isem a kas ti inanama, natarnaw a kas ti lawag, ket, nupay kasta, silaladingit ken sililiday a mangbuybuya kadagiti tutuok ken rig-rigat mi!

XXIV

DARDAREPDEP

¡Ayat!, ¿ania ka aya a bituen?

Iti sumuno nga aldaw, maysa a jueves, idi nganngani lumnek ti init, ni Isagani adda a magmagna iti nataraki a lansangan ni Maria Cristina, nga agturong iti Malekon, ta mapan agtungpal iti inpaay ni Paulita iti bigat a inda panagsarita. Daydi bumaro saan nga agngata nga inda pagсарitaan ti naaramid iti naudi a rabii, ket gapo ta sisasagana a dumawat iti pannakalawlawag ti kasdi ket gapo ta paggaammuna met ti kinapalangguad ken kinatangsit ni Paulita, namnamaennan ti inda panagsina. Gapo itoy a mabalín a maaramid, inkuyugna dagiti dua a kakaisuna unay a sur-surat ni Paulita kenkuana, dua kapirgis a papel, nga apaman la a pakabasaan iti sumagmamano kabatog a naisurat iti napardas, ado ti kur-ikur-it na ket saan pay a nasayaat ti *ortografia* na ngem nupay kasta, inna ida iduldulin, daydi bumaro a napalpalalo pay ti ayat na ngem no surat kuma ni *Safo* wenna ni musa *Polimnia*.

Ti kasdi a pakinakem na a mangipatli iti ayat na a gapo iti kinatakng na, ti pannakaammo na nga agsagabanto iti pait gapo iti panagtungpal na iti annong na, saan da a malapdan ti panangabbuyot ti nasaem a liday ken Isagani ken ti panangpanpanunot ken pananglaglagip na kadagidi ingget sayaat nga al-aldaw ken rabrabii a nasayaat pay a inda panagin-innarasaas kadagiti nasam-it a sasao iti yan ti *rejas a entresuelo* a naramenan kadagiti sabsabong, sasao a parparawpaw a iti daydi bumaro agbalinda a nadeggang ken napateg unay, ket pagarupenna pay a is-isuda laeng ti mai-kari nga imatangan ti kangangatuan a isip ti tao. Ni Isagani malaglagipna dagidi inda panagpalpallailang, dagiti rabrabii a kaadda ti bulan, ti peria dagidi bigbigat nga agsapa ti Disiembre, no malpas ti misa aginaldo, ti danom a bendita a kadawyan na igayat ken Paulita, iso a subalitanna iti maysa nga ikikita a napnuan ayat, ket agkintayegda man a dua no agdenna dagiti ramramay da. Naaweng a sensennay, kas babassit a kukuitis ti agruar iti barukong na ket uma-

pay iti lagip na dagiti amin a dandaniw, amin a sasao dagiti dumadaniw ken sumusurat maipanggep iti laka ti babai nga agbaliw. Ilunlunudna iti uneg na ti kaadda dagiti pagbuy-bayaan, ti opereta pransesa; ikarina a balsen ni Pelaez iti umuna a kanito nga agparang. Amin nga adda iti lawlaw-na agparang kadagiti matmata na a nakalidliday ken nakanngisngisit; ti taaw, a nabaybay-an ken waywayas, kas pay itay napalpalalo ti kinawayas na gapo ta manmano dagiti sassasakayan nga adda a sisasanglad; ti init lumnek iti likudan ti Mariveles, nga awan sayaat ken pangawis na, awan dagitay ul-ulep a nakatartaraki ken nangnibi iti buya dagiti nagasat a malmalem; ti pakalaglagipan ken Anda, saan a nasayaat, nakirmet ket kasla nabuntunan, saan a nataraki, saan a naindaklan: kas la *sorbete* wenno *pastel*; dagiti babaknang nga agpagnapagna iti Malekon, nupay mairupaan kadakuada ti pennek ken rag-o da, iti panagkita na, kasda itay naunget, natangsit ken napasindayag; ipagarupna met a nalikuteg ket dakes ti sursuro da dagiti ububbing nga aggayam iti igid ti taaw a mangipatpatalaktak iti rabaw ti danom ka dagiti naingpis a batbato, wenno agsapsapol iti kadaratan kadagiti um-umang kada dardariway nga alalanda gapo la iti ayat da nga agala, sa da ida papatayen a dida met ngad paglak-aman; kamaudianan na, pati pay ti sangladan a di met la malpasen, iso nga inna nangiruknuyan iti nasurok a tallo a dandaniw, inpagarupna a saan a mabalín a maitungpal, nakakatkatawa, abalbalay ti ubing.

—Ti sangladan, a!, ti sangladan ti Manila, kas la anak a puritak a manipod pay iti pannakainaw na, innan pagsangitan amin a tao gapo iti pannakaidadanes ken pannakaibabain! Uray kuma la ngarod no iti kalpasan ti kasta unay a lulua, saan a rumuar ti sikog a nakarimrimen unay nga alis!

Linugayanna a kasla dina intaltalek dagiti dua a jesuita, a nangisursuro ken kuana idi; apaman la ta nakitana ti maysa a *tandem* (maysa a kita ti lugan) a nagsakayan ti maysa nga amerikano, iso nga ap-apalan dagiti dadduma a naangker a mangririenda kadagiti kabkabayo a mangguyod kadagiti luglugan da; iti asideg ti pakalaglagipan ken Anda, nangngegna a ni Ben-Zayb adda kasasauna ket ni Simoun ti sarsaritaen da, iso nga iti naudi a rabii dinatngan a kellaat ti maysa a sakit; ni Simoun awan kayatna nga awaten nga sumarungkar kenkuana, uray pay dagiti *ayudante* ti Jeneral.

—Wen! —kinuna ni Isagani nga immisem iti napait; —ni dayta inda padpadayawan, a ta baknang ket... Agsubli

dagiti sosoldado a naggapo iti gubat a masakit ken sisusugat, ket awan kadakuada ti mapan sumarungkar!

Ket nalagipna ti gubat, inna pinanpanunot ti gasat dagiti nakakaasi a sosoldado ken ti pinget a ipakat dagiti inda gubaten, a sumupiat iti turay dagiti ganggannaet; kunkunana a no patay ken patay, ti ipapatay dagiti sosoldado, no natan-ok man, a ta matayda nga agtungpal iti annong da, ti ipapatay dagiti inda gubaten, nadayag unay, a ta isakitda ti bukod da a balay.

—*j*Naisalsalumina a gasat ti naipabaklay kadagiti daduma nga il-ili!—kinunana. —Gapo ta simmanglad ka dagiti sabsabangan da ti maysa a ganggannaet, mapukawda ti wayawaya da ket agbalinda nga iturayan ken adipen, saan la a ti dimteng, saan la a dagiti putputot toy, no di pay ket dagiti amin a kakailian na, ket saan la nga iti bayat ti maysa a kaputusan, no di ket iti agnanayon! Naisalsalumina a kinalinteg! Ti kasta a kasasaad iso ti mangted iti dakkal a kalintegan a mamukaw iti amin a ganggannaet, a kas maysa a karurungsutan a nabiag a mabalin a ipuruak iti taaw!

Ket inna pinanpanunot a dagiti il-ili nga inda gubgubaten ti Ili na, awan sabali a biddot da, no di la ti kinakapoy da. Addada met agbanbanyaga a dimteng kadagiti sabsabangan dagiti sabsabali nga il-ili, ngem agsipod ta nasarakan da ida a napigsa, saan da nga inpatuloy ti naisalsalumina unay a gandat da. Uray nakapuyda, kenkuana nasayaat unay ti inda ipakita, ket dagiti nagnagan da a dagiti pagpagiwar-nak dida baybay-an a panganan iti natakrot ken manglilipot, kunana a napnuanda iti kinadayag, matayda a sidadayag iti puon dagiti pakarkarbaan dagiti saan a nasayaat a sadsadiri-da, adaddada pay a nadaydayag ngem dagidi mamaingal a taga Troya; dagidiay a tattao awan piman intarayda a pilipina nga Elena. Ket iti rugso ti ayat na a dumadaniw, inna linaglagip dagiti agkabkabanuag kadagidiay a purpuro a mabalinda ti pabungon iti kinadayag iti sangwanan dagiti babbai a kakailian da, ket, kas agayat a naawanan iti inanima na, inna ida ap-apalan, ta mabalinda ti sumapol iti narianiag a panangikkat iti biag da. Ket kunkunana:

—*j*A! *j*kayatko kuma ti matay, agbalin nga awan, mangibati iti natan-ok a nagan iti Ilik; matay gapo kenkuana, matay gapo iti panangikaluyak kenkuana iti panagagaw dagiti ganggannaet, ket iti kalpaskan na, ti init innanto kuma raniagan ti bangkay ko a kas wanawan a di aggaraw kadagiti dildili ti taaw!

Ket ti riri kadagiti aleman immapay iti lagip na, ket istay nagladingitanna ti inna pannakasurot; iso siaayat kuma a natay a nangikaluya iti wagayway a kastila-pilipino, kasangwanan ti inna panagrukbab kadagiti ganggannaet.

—Ta, — kunkunana, — kalpasan ti iso amin, nairot a singgalot ti nangitipon kadatao iti Espania: dayta a singgalot iso ti nalabes, ti pakasaritaan, ti relijion, ti pagsasao. . .

!Ti pagsasao, wen, ti pagsasao! Maysa a nalais a isem ti nagparang kadagiti bibbibig na; iti daydi a rabii, inda agdadaya iti pansitan, ta inda *rambakan* ti ipapatay ti Akademya ti sao ti kastila.

—Ay! —inyunnuyna; —no dagiti *liberal* sadi Espania kasda kadagiti adda ditoy, iti mabiit, ti Ina nga Espania mabilbilangton dagiti agtalinaed kenkuana!

Ti rabii mangin-inot a bumaba, ket kasta met a lumalo ti liday a sumken iti puso daydi bumaro, a ngannganina mapukawen ti inanama na a makakita ken Paulita. Dagiti agpalpallailang mangin-inutda a pumanawen iti Malekon, ta inda iti Luneta, a ti musika na pasaray mangngeg, ta ipalais ingga na sadiay ti nalamiis a puyupoy ti malem; dagiti marinero ti maysa a sasakayan a pakigubat, a sisasanglad iti karyan, ar-aramidenda dagiti an-annong da kasangwanan ti idateng ti rabii, a kumalkalay-atda kadagiti taltali a kasda man lawwalawwa iti siglat; dagiti sassasakayan masagsagan-nadda a masilawan a ipadlawda ti kaadda da a biag; ket ti taaw,

“A ti angin inna pamaggarawan kadagiti naulimek a daldalluyon

Nga agdalapdap a sipapardas, awan kadakuada ti tumulong.

Ket no addadan iti igid, inda aganasaas iti nakapoy. . .” kas kuna ni Alaejos, ipugsuna sadiay adayo ti nakapoy nga alisugasog, a ti lawag ti bulan, a idi, isuna a kumabos, mangin-inot a inna pagbalinen a kas nakarasrasay ken nakadatdatlag a lupot. . .

Maysa nga adayo a danarudor ti mangngeg, danarudor a umas-asideg, ni Isagani italiawna ti rupa na ket ti puso na mangrugi nga aggutok iti napigsa; adda dumteng a maysa a lugan a ginuyod ti dua a kabkabayo a puraw, kabkabayo a puraw a uray mailaukda iti sangagasot a ribo, innanto la ida mailasin. Ti naglugan isuda Paulita, *dunia* Victorina ken ti gayyem na a kinakuyugna man met langen iti napalabas a rabii.

Saan pay a nakaaddang iti maysa daydi bumaro, ni Paulita limmagto a dimsaagen iti kasla sagiksik ti maysa a *silpide* ket inismanna ni Isagani iti isem a napnuan kapia; ni Isagani immisem met ket inpagarupna nga amin dagidi ululep, amin dagiti nangisit a panpanunot a inda kenkuana simmiplot, inda agpukaw a kas asok; silsilaw ti adda iti langit, daniw iti tangatang, ket sabsabong ti nangabbong kadagiti ruruot iti dalan. Dakes a gasat, ta ni *dunia* Victorina adda sadiay, ni *dunia* Victorina iso a nangawid iti bumaro, ta damagenna ni don Tiburcio. Ni Isagani nagkari ngamin a mangsapol iti naglemmengan na babaen ti inna panakiam-amad kadagiti agad-adal nga am-ammo na.

—Awan pay ti nakaibaga kaniak ingga na ita,—insungbatna, ket pudno ti sao na, ni don Tiburcio adda pay met ket ngarod nga aglemmengan iti balay ni uliteg na, ni Padre Florentino.

—Ipakaammuyo man kenkuana, — kunkuna ni *dunia* Victorina, a sipupungtot,—nga aramatekto ti Guardia Sibil; sibibiag wenno nalpasen a natay, kayatko nga ammuen ti yan na...! Ta namak pay met ket ti sangapul a tawen a panagur-uray, santo mabalin ti makiasawa!

Ni Isagani kinitana a sikikigtot; ni *dunia* Victorina rantana gayam ti makiasawa manen. ¿Asino ngata ti dak-sanggasat a inna nakawit?

—¿Ania ti kuna yo ken Juanito Pelaez? —sinaludsudna nga ingalpak.

—¿Ni Juanito?...

Ni Isagani saan na nga ammo ti inna isungbat; ngananganina ibaga amin nga ammuna a kinadakes ni Pelaez, ngem ti nalinis a kababalin nagballigi iti puso na ket naimbag ti sinasao na maipapan iti kasalisal na, gapo ket ngarod ta kasalisal na. Ni *dunia* Victorina, a kasta unay a ragragsak ken ay-ayat na, saan na nga ammo ti kukuen na a mangipadpadayaw kadagiti gunggundaway ni Pelaez, ket inna kuma italeken ken Isagani ti palimed ti baro nga ayat na, idi ta ni gayam a Paulita napan a nagtartaray a nangibaga a ti paypay na natinnag iti yan dagiti batbato nga adda iti igid ti taaw, iti abay ti Malekon. Sikap wenno nairana a naaramid, ti pudno, daydi a napasamak iso ti nakaigapuan ti panagbatu ti gayem ni Paulita iti yan ti baket, ket ni Isagani nabalinna ti nakisarita ken Paulita. Maysa pay, ni *dunia* Victorina makaragragsak ket tapno mabagina ni Juanito, abuyanna ti lisi dagita matmata yo kadagidi *cochers*...

Ni Paulita ammuna ti pamayan; idi nagyaman ken Isagani, ison ti naginluluksaw, ket iti nalinis unay a pamayan, inna inpaawat a masdaaw iti pannakasarak na kenkuana sadiay, idinto ta amin dagiti tattao addada iti Luneta, pati pay dagiti aktris a pransesa. . .

—Inbagayo nga agdanuntay ditoy, ¿mabalinko kadi aya? . . .

—Nupay kasta, idi rabii diyo pay nadlaw ti kaaddak iti pagbuyaan; pinalpaliwkay a kankanayon ket saan yo a nailisi dagita matmata yo kadagidi *cocheros*. . .

Nagsinnukatda iti yanen; ni Isagani, a mapan a mapan agsingir, iso met ti singirendan, ket inbilangna a nagasat unayen idi inbaga ni Paulita nga inna pakawanen. No mapapan iti ipapan na iti pagbuyaan, rebbengna pay ket a pagyamanan; ni Paulita, a pinilit ni ikit na, isuna la a nayat a napan gapo iti panangnamnama na nga iti bayat ti panagbuya inna makita. Katkatawaanna laeng ni Juanito Pelaez!

—Ni ikit ko iso ti agarem kenkuana! — kinunana a nagkatawa a siraragsak.

Nagkatawada a dua; ti panagasawa da Pelaez ken *dunia* Victorina pinagmauyungna ida iti ragsak ket kas da kitkitanenen a nalpasen a naaramid; ngem ni Isagani nalagipna a ni don Tiburcio adda a sibibiag ket intalekna iti ay-ayaten na ti palimed, kalpasan ti panagdawat na nga ikarina a dina sawen iti uray si asino. Ni Paulita inkarina, ngem iti nakemna panpanunutennan a saritaen iti gayyem na.

Toy inpanna dagiti sarsarita da iti ili ni Isagani, a nalawlaw iti bakir ket naisaad iti igid ti taaw nga agungor iti babaen dagiti natayag a banbantay a bato.

Dagiti matmata ni Isagani rumaniagda no sarsaritaen na daydi nalmeng a disso; ti apoy ni tangsit pasgedenna dagiti pingping na, ti timek na mamigerger ti isip na, nga isip ti dumadaniw, mapapudot, dagiti sasao na rumuarda a sisesegegged, sipupunno iti rag-o, a kas la ket itay no makisararitan iti ayat ti ayat na, ket dina nabalina a di kinuna;

—¡O! ¡no addaak iti yan dagiti naiwaywayas a banbantay ko, mariknak a siwawayaak, siwawaya a kas ti angin, kas ti lawag a dumalines nga awan laplapped na iti tangatang! ¡Saan ko nga isukat kadagiti rinibribo a pagpagilian, rinibribo a palpalasio daydiay suli ti Pilipinas, a iti sidong na, iti adayo kadagiti tattao, iso ti pakariknaak iti pudpudno a wayawaya! ¡Sadiay, iti rupanrupa iti Nakaparsuaan, iti sangwanan ti nalmeng ken ti mangliwengweng, ti bakir ken

ti taaw, agpanunot, agsao ket agaramidak a kas maysa a tao nga awan bigbigenna a mangidadanes.

Ni Paulita, iti kasdi a rayray ti panagayat ti ili a nakayanakan, panagayat a dina piman maawatan, a ta naruam a nakangkangngeg kadagiti dakes a sasao a maipapaay iti ilina, ket pasaray pay rimmamraman a nakipagsasao, inpadlawna ti imon na ket naginluluksaw.

Ngem ni Isagani inna pinagtalna a dagos.

—Wen, —kinunana; —inayatko daydiay a ili nga inpangpangruna ngem iti iso amin a di mangan-ano, idi saan ka pay a naam-ammo! Maay-ayatak unay idi ti agpallailang kadagiti kabkabakiran na, maturog iti babaen ti salinong dagiti kaykayo, agtugaw iti rabaw ti maysa a dili a dakkell tapno matannawagak a makita ti taaw a Pasifiko a manglukutlukot iti sangwanan kadagiti balbag a daldalluyon na, ket idatonna kaniak ti aweng dagiti dandaniw a naadalna kadagiti sabsabangan ti Amerika a siwawaya... Idi saan ka pay a naam-ammo, daydiay a taaw iso ti lubong ko, liwliwa, ayat, essem ko. No matmaturog a sililinak ket ti init rumanig sadi ngato, innak idi agimas a mangkitkita iti derraas, iti maikalima pulo a metro iti babaen dagiti dapdapan ko, nga agsapsapol kadagiti nabiag, a langa da ti nakaam-amak, kadagiti kabkabakiran dagiti barbarat ken korkorales a maanninawan iti nakalilit-aw a balbag ti danom, kadagiti nagpaiduma't kadadakkell a ul-uleg, a kuna dagiti taga taltalon, a panawanda bakir ket inda agyan iti taaw a mangala sadiay iti nakabutbuteng a kita da... No iti malem, ta iso ti kunada a panagparang dagiti badbaddi (sirena), innak ida sisiimen iti nagbabaetan dagiti daldalluyon, a kasta unay a gargar ko, ta iti naminsan, kasla innak ida nakita iti let-ang dagiti sibsibo dagiti daldalluyon, a manarimaan nga agayayam kadagiti ay-ayam da a nadiusan; nangngegko a nalaling dagiti dandaniw da, dandaniw ni wayawaya, ket naallingagko ti aweng dagiti kumkumliing a timek dagiti ar-arpa da. Idi, mabaybayagak laeng a mangsipsipot iti panagbaliwbaliw dagiti ul-ulep, mangbuybuya iti maysa a kayo a naiwaywayas iti tanap, wenno iti maysa a dakkell a dili, a diak ket ammo ti gapo na, diak ket mabalin a sawen ti naipasasabali a rikna nga inda kaniak riingen. Ni uliteg ko masansan a innak bagbagaan, ket iti buteng na nga agbalinak a kankanayon a malidldiday, inbagbaganan a innak ipan iti balay ti maysa a mangngagas. Ngem nakitaka, inayatka, ket itay bakasion a nalabes, kasla adda agkurang kaniak sadiay, nasipngget ti bakir, naliday ti karayan nga aglasat iti kasame-

kan, makauma ti taaw, silalamulamo ti tangatang. . . ¡A! no makaayka kuma sadiay iti uray maminsan laeng, no dagiti dapdapan mo inda kuma mabaddekan dagiti dandana sadiay, no inka kuma magaraw iti murdong dagiti ramramay mo ti danom dagiti karkarayan, no inka kuma makita ti taaw, no inka kuma agtugaw iti dili ket inka pagpigergeren ti angin kadagiti naimas a dandaniw mo, daydiay kabakirak agbalin kuma nga *Eden*, dagiti dalladalluyon dagiti karkarayan inda kuma agdaniw, lumbuak kuma ti lawag kadagiti nalidem a bulbulong, agbalinda kuma a batbato a nasileng dagiti amamor ket agbalinda met kuma a perlas dagiti sibsibo ti taaw!

Ngem ni Paulita nangngegna a nasasao a no mapan datao iti ili ni Isagani, maipapilit ti aglasat kadagiti banbantay a yan ti ado nga alimatek a babassit, ket ti la panangpanpanunot na iti kasdi, daydi takrot, kasta unay a pigsa ti pigerger nan. Piman ta naruam iti nasayaat a panagiyan ket nandungdungngo, kinunana a santo la mayat a mapan, no agsakay iti lugan wenno iti perrokarril.

Ni Isagani, ta nalipatanna aminen dagidi dakes panpanunot na, ket awan sabali nga inna makitan iti amin a di mangan-ano no di bin-ig a sabsabong nga awanan siit, insungbatna:

—Iti mabiit unay, amin dagiti purpuro ditoy into ida lasaten dagiti daldalan a landok.

“Isudanto ti maaramat

A pagtarayan a sipapardas,

Ken kasla tumayab

Dagiti lokomotoras,”

kas kinuna ti maysa; itinto kasta, dagitinto sulsuli a kasayaatan ti Pilipinas silulukatdanto kadagiti iso amin. . .

—Wen, ngem, ¿inton kaano? ¿inton baketakon? . . .

—¡Ni! Saan mo nga ammo ti mabalintay nga aramiden iti uneg dagiti sumagmamano a tawtawen, —insungbat ni Isagani; —saan mo nga ammo ti pigsa ken bileg ti pakinakem a mariing iti Ili kalpasan dagiti ginasgasot a tawtawen a pannaturug na iti nargaan. . . Ti Espania innatay taripatueng; dagiti agkabkabanuag a kakailian tayo nga adda sadi Madrid saan da a sumardeng uray rabii, uray aldaw, ket ipaayda iti daga a nakayanakan amin a saririt da, amin a kanito da, amin a pigsa da; naayat a timtimek ti tumipon sadiay kadagiti timtimek tayo, dagiti polpolitiko a makaawat nga awan kasayaatan a singgalot no di ti singgalot ti maymaysa a gagar ken maymaysa a rikna; mabigbigen ti kalintegan tayo, ket iso amin a di mangan-ano ipanammana ti

naraniag a kasakbayan! . . . Agpayso a dakam nga agad-adal adda kalaklak-ammi a bassit a nakaabakan, ngem ti balligi magun-udto kadagiti amin a pagbabakalan . . . amin a tao inanamaenna a kasta! Ti nagulib a pannakaabak mi iso ti mangipakita iti maudi a yaanges, maudi a kuyegyeg ti agbugbugsot! Inton bigat, maibilangtayton a umili ditoy Pilipinas, a ti gasat na nasayaatto, a ta naitalekton kadagiti naayat a im-ima; ja, wen! ti kasakbayan, kukua tayo, makitak a kas maysa a nalangto a sabong, makitak ti garaw a mangted biag kadagitoy a il-ili a nabayag a tawtawen a inadipen ni patay, ni turog a nargaan . . . Makitak nga adda tumanor a pagpagilian iti nagatiddugan dagiti daldalan a landok, ket iti uray sadino adda makitak a mabangon a pagaramidan, balbalay a kas ti adda sadi Mandaluyon! . . . Mangngegko ti panagsagawisiw ti alisugasog, ti tarakatak dagiti tren, ti danarudor dagiti makmakina . . . makitak a ngumato ti asok, ti nabileg nga anges na, ket masay-upko ti angot nga agallana, ti linget dagiti dadakkel a makmakina a saan nga agsardeng nga aggargaraw . . . Dayta sangladan ita, a napalalo ti bayag na a malpas, dayta karayan ita a kasla yan nga agnguynguya ti panagtagilako, intayto makita ida a mapunno kadagiti ado a palpalo, nga isudanto ti mangiladawan kadatay iti kalamek na kadagiti kabkabakiran sadi Europa . . . Toy nadalos nga angin nga angsen ken dagitoy batbato a nakadaldalos, gaget ti tao; ngem saan nga ania man! intayto a sipapardas, a nakasakay kadagiti nanam-ay a paglugluganan, agsapol iti sabali nga angin iti uneg, sabali a mabuybuya kadagiti sabsabali a sabsabangan, intayto sapulen ti nalamlamiis a yan ka dagiti barbarikir dagiti banbantay . . . Dagiti sassa-sakayan tayo a pakigubat indanto salakniban dagiti ig-igid ti taaw tayo; ti kastila ken ti pilipino aginnunadanto iti salukag a mangsarenget kadagiti ganggannaet a umay agagaw, tapno maisakit dagiti balbalay yo, ket mabalinyo ti agkatkatawa ken agragratsak a sitalalna, a maay-ayat ken madaydayaw. Ti Ili, ta makaruk-atton iti pannakapespes, pannakaparparigat na, into agbannog nga awan rituer na, ngem napnuanto ket iti panagtalek, ta ti panagbannog saan ton a makaidadanes, saan ton a nababa a kas maipapilit iti adipen; itinto kasta, ti kastila saan nanto a papaal semen ti kababalinna kadagiti nakakatkatawa a panpanagem na nga agturay a kas nadangkok, ket, innanto datao kakibin a silalawag ti matana, sibibileg ti puso na; ket ti panagtagilako, ti panagaramid, ti panagmulmula, ti sirib mawarwardanto babaen ti panna-

laknib ni wayawaya ken dagiti nasaririt ken maitutop a linteg, a kas sadi narang-ay a Inglatera. . .

Ni Paulita umis-isem a kasla agngata ket inna iwing-wingiwing ti ulo na.

—Dardarepdep, dardarepdep! — inyunnuyana; — nangngegko a nasasao nga aduda dagiti kabbusor yo. . . ni ikit Torina kunana a toy a Ili, kankanayunto nga adipen.

—Wen, ta ni ikit mo, maysa nga ang-ang, agsipod ta iso dina mabalin ti agbiag nga awan adipen na, ket no kas awanan, inna tagtagainpen nga addadanto iti kasakbayan, ket no saan a mabalin nga adda da, patpataudenna ida iti ulo na. Agpayso nga addada kabusor mi, pudno nga addanto dangadang, ngem mangabakkamto. Ti daan a kasasaad mabalinna ngata a pagbalinen dagiti narba a kakastilio na a pag-sadirian, ngem dakami inkamto ida agawen a mangidandaniw iti daniw ni wayawaya, a silsilawan dagiti matmata yo, sipsipatan dagiti pagrubbabanmi nga im-ima yo! Ngem saan ka a madanagan; ti bakal natalnanto; umanayen ti inkay kadakam panangibaon nga agadal, ti inkay panangriing ka dakami kadagiti natakngeng, nangato a panpanunot ken ti inkay panangbiag iti anos ken bileg ti pakinakem mi nga agaramid, babaen ti inkay panangungguna kadakami iti sappuyot ti dungngo yo!

Ni Paulita umis-isem iti saan a maaw-awatan ket kasla sipapanunot; kumitkita iti karayan, ket ti paypay na inna isipsipat a siinayad iti pingping na.

—Ket no awan magun-udyo? —kinunana a kas la sabali ti yan ti nakem na.

Ti saludsod dinangranna ni Isagani; inperrengna dagiti matmata na kadagiti matmata ti ay-ayaten na, iniggamanna a siinayad ti maysa nga imana, ket simmungbat:

—Denggem: no awan magun-udmi. . .

Ket nagtukeng a kasla nagnagata.

—Denggem, Paulita, —intuluyna; —ammumon no kasano ti panagayat ken panagrubbab ko kenka; ammunon a kaslaak sabali no bungunendak dagita matmatam, no adda maranak kadakuada a maysa a rissik ni ayat. . . nupay kasta, no awan inkam magun-od, innakto parmataen ti maysa nga ikikitam manen, ket matayakto a sigagasat ta iti kasakbayan, dagita matmatam mabalindanto ti rumaniag a sitatangsit ket mabalimunto met a kuna no itudom ti bangkay ko: ;daydi ay-ayatek natay a nakibakal gapo kadagiti kalkalintegani ti daga a nakayanakak!

—¡Agawidtayon, balasang ko, into ket no agpanatengkal —inpukkaw iti daydi a kanito ni *dunia* Victorina.

Daydi timek iso ti nangaon kadakuada iti yuyeng dagiti dardarepdep da. Kanito idin ti panagawid da, ket inawisda a siaayat ni Isagani a makikalugan kadakuada, awis a saan a pinaulit ti bumaro. Gapo ta ni Paulita iso ti akinkukua iti lugan, kadawyan a ti nagtugaw iti kadaklan isuda *dunia* Victorina ken daydi pagayam na, ket iti bassit a tugaw iti sango iso ti nagtugawan dagidi dua nga agayan-ayat.

Ti pannakikalugan na kenkuana, ti panagbaybay da, ti pannakasaysay-op na iti banglo na, ti pannakaisagidsagid kenkuana ti seda nga aruaten ti ay-ayaten na, ti pannakakitkita na kenkuana a sipapanunot, sidadalikepkep, a dinigos ti lawag ti bulan ti Pilipinas, a mamagbalin kadagiti kagugubsangan a banbanag a kasla nagpunipunan libnos, tagainep daydi a saan a ninamnama ni Isagani! ¡Asi da payen dagiti agawid a magmagna nga is-isuda, ket mapilitda nga aglisi tapno palabasenda daydi napardas a lugan! Iti amin ti dalan iti igid ti baybay, iti lansangan a Sabana, iti rangtay ti Espania, awan sabali a nakita ni Isagani no saan a maysa a rupa a nalamuyot, nakasaysayaat ti pannakasagaysay ti buok na, ket agtungpal iti maysa a nalap-it a tengnged a liningdan ti narasay a ukkor a pinia. Maysa a brilyante ti mangidkiday kenkuana manipod iti piditpidit ti bassit a lapayag, a kasla maysa a bituen iti nagbabaetan dagiti kaspirak a ul-ulep. Ni Isagani adda nangngegna nga adayo a timek a nagsaludsod ken don Tiburcio de Espadania, ti nagan ni Juanito Pelaez, ngem kasla aweng ti maysa a kampa-na a mangngeg iti adayo, kasla timek a maallingag no mada-datao a matmaturog.

Masapol a inbagada kenkuana a nakadanundan iti plasa ti Santa Cruz.

KATKATAWA—SANGSANGIT

Ti kadaklan ti *Pansiteria Makanista de Buen Gusto* naipadpaduma ti buya na iti daydi a rabii.

Sangapulo ket uppat a babbaro a naggapgapo kadagiti kangrunaan a purpuro ti Pilipinas, manipod iti indio a darisay, awan lalaok na (no kasta ta adda pay) inggana iti kastila a nayanak sadi Espania, natiptipunda ta inda aramiden ti inpatigmaan ni Padre Irene a panagdadayada, a pangrambakda iti naikeddeng a banag ti dawat da a pannakaisuro kuma ti sao ti kastila. Inupaanda amin a lamlamisaan, pinanayunanda dagiti silsilaw ket pinaipagketda iti diding, iti abay dagiti es-estampa ti insik, toy naipadpaduma a sinurat:

DAYAW TI IDATON KEN CUSTODIO GAPO ITI
KINALAING NA KET PANSIT DITTOY DAGA KA DA-
GITI AGTUTUBO A NAIMBAG TI PANAGNAKNA-
KEM DA!

Iti maysa nga ili nga amin a nakakatkatawa maabbungan ti naranga, nga ado ti ngumato gapo laeng iti bileg ti asok ken angin a napapudot; iti maysa nga ili a pakaaramidan na a ti kararangaan ken kalalawagan a banag makaparanggas no rumuar iti puso ket mabalina a mamataod iti kibor. nalabit iso daydi ti kasayaatan a pangrambak iti daydi pataod ti ulo ingget laing a don Custodio. Dagiti inda nagangawan sungbatanda iti maysa a pagaak ti nakirmet a inda kadakuada inpaay; ti *pastel* ti Turay subalitanda iti sanga-pinggan a pansit, ket ado pay ket unayen!

Agkakatawada, aggaangawda, ngem madlaw a ti ragsak da mapilpilit; dagiti katkatawa da mamigergerda a kasla ma-buteng, kadagiti matmata da adda agruar a napardas a rissik ket saan a maymaysa ti nakita a nakalua. Ket nupay kasta, dagidi nga agtutubo naranggas da, saan da a nalinteg! Saan la nga idi ti umuna a kasdi ti binanag dagiti kasayaatan a panpanunot, a malpay ti inanama gapo kadagiti ado a sasao ken bassit nga aramid: saan la a ni don Custodio ti kasdi, aduda, aduda unay dagiti immun-una ngem iso!

Iti tengnga ti *salas*, iti babaen dagiti parparol a nalabaga, adda makita nga uppat a lamisaan a nagbukel, nagpapada ti nagbabaetan da ket nagsisinnulida; babassit a bangbangko a kayo a kasdi met a nagbukel ti adda a pagtugawan. Iti tengnga ti tunggal lamisaan, kas kadawyan iti daydi a pansitan, addada naikabil a uppat a babassit a pingpinggan a naburikburikan ket tumunggal maysa adda linaunna nga uppat a *pastel*; adda pay uppat a pagitsaan, agraman kalkalob da, bin-igda amin a porselana a nalabaga; iti batog ti tunggal bangko adda makita a maysa a botelia ken dua a tagayan a sarming a sumilsileng.

Ni Sandoval, ta naamiris, agkitakita, awan la ti dina saludsuden, ramananna dagiti *paspastel*, amirisenna dagiti *kukuadro*, basaenna ti nakaisuratan ti bayad dagiti sidsida. Dagiti dadduma pagsasaritaanda met dagiti nasken a mangmanggeg iti inaldaw, dagiti aktris ti *opereta pransesa* ken ti datdatlag a sakit ni Simoun, iso a, kas kuna dagiti dadduma, nasarakanda a sisusugat iti dalan, ket dagiti dadduma kunada met a kinayatna a pinatay ti bagi na; kas kadawyan, ti la adda a pamatpatangan da. Ni Tadeo, sabali met ti damag na, ket kunana a naimbag ti naggapuan na. Ni Simoun kinabil ti maysa a tao a saan nga am-ammo iti daan a plasa ti Vivac; ti ibabales iso ti gapo na, ket iti pakapnekan iti daydi, ni pay Simoun dina kayat a ibaga. Iso daydi ti nangrugyanaan da a nagsausao kadagiti nalmeng a ibabales, ket, kas kadawyan, naisilpo dagiti ar-aramid dagiti praile, a tumunggal maysa inna sinarita dagiti kabibiag dagiti kukura kadagiti il-ili da.

Adda naisurat iti dadakkel a *letra* a nangisit a uppat a kabatog, a iso ti namalangat iti *salas*, ket *kastoy* ti sasawenna:

“Ti Kabesilia toy a *ponda*
Kadagiti tattao ipakpakaunana
Nga awan ania man a ibatida
Iti rabaw dagiti lamlamisaan wenno
palpalangka.”

—;Ania man met a pakdaaren! —kinuna ni Sandoval,—pakakitaan no mabalin ida a pagtalkan {ania? Ket ania ket a *berso* dagitan! Ni don Tiburcio a nagbalin a *redondilia*, dua a saksaka, ti maysa at-atiddag ngem ti maysa, iti nagbaetan dagiti dua a sarsarukod! No makita ni Isagani, inna ida isagot iti ik-ikiten na!

—Addaytuyen ni Isagani! —insungbat ti maysa a timek iti yan ti agdan.

Ket daydi nagasat a bumaro nagparang a kasta unay a ragsak na, sinaruno ti dua nga insik a siuuyos a nagiggem kadagiti dadakkel a patpatilambo a yan ti sida nga agadiwara ti makaawis iti pannangan nga angot da. Naragsak a diri ti insabatda ka dakuada.

Awan pay ni Juanito Pelaez, ngem gapo ta nalabesen ti uras, nagtugawdan a mangan a siraragsak. Ni Juanito kanayon a dina ammo a tungpalen ti kari na.

—No ni kuma ngamin Basilio ti inawis tayo a saan a iso, —kinuna ni Tadeo, —naragragsaktay kuma. Intay kuma barteken tapno adda maalatay kenkuana a palpalimed.

—Ania? ni naannad a Basilio adda iduldulinna a palpalimed?

—iNi! —insungbat ni Tadeo, —iKet palpalimed a napatteg unay unay! Addada burburtia nga is-iso laeng ti makaammo iti taros da... daydi ubing a nagpukaw, daydi monja...

—iAppo, ti *pansit langlang* iso ti kasayaatan a *sopas!*—inpukkaw ni Makaraig; —kas makitamto, Sandoval, adda u-ong na, pasayan, iplog, sutanjon, lasag ti manok ket ammok pay ket di no ania ania. Kas intay pagyaman, idatuntay dagiti tultulang ken don Custodio; i kitaen man no ania ti inna igakat gapo ka dakuada!

Maysa a naragsak a pagaak ti immawat kadagitoy a sasao.

—No ngatan maammuanna...

—iUmay nga agtartaray a! —innayon ni Sandoval; —naimas unay toy a *sopas*; i ania ti nagan na?

—*Pansit langlang*, wenno *pansit* ti insik, tapno maigidiat iti sabali a *pansit*, a luto ditoy.

—iNi! narigat a tandaanan ti nagan na. Kas pammadayaw ken don Custodio, panaganak iti *gakat a sopas!*

Ti baro a nagan naannugot.

—Appo, — kinuna ni Makaraig, a iso ti nagpili kadagiti aidsida; —adda pay la tallo kakita a sida tayo! *Lumpia* ti insik a lasag ti baboy...

—iA maidaton ken Padre Irene!

—iNi! Ni Padre Irene saan nga agsida iti baboy, no dina ikkaten a umuna ti agong na, —inyarasaas ti maysa a taga Iloilo iti kaabay na.

—iIkkatennanto ti agong na!

—iMaikkat ti agong ni Padre Irene!—inyikkisda amin a naggigiddan.

—Agraemtayo, appo, agraemtay bassit! —indawat ni Pekson, iti nakakatkatawa a kinaranga.

—Ti maikatlo a sida, iso ti *torta* a rasa. . .

—A maidaton kadagiti *praile*, — innayon daydi taga Bisayas.

—Gapo iti kinarasa da,—intuloy ni Sandoval.

—*Wen*, ket managanto iti *torta dagiti praile!*

Isuda amin inulitda: *torta dagiti praile!*

—*Sumupiatak* iti nagan ti maysa! —kinuna ni Isagani.

—*Uray siak*, iti nagan dagiti rasrasa!—innayon ni Tadeo.

—*Agraemtayo*, appo, agraemtay bassit! —sinubli nga in-pukaw ni Pekson, a sipupunno ti ngiwat na.

—Ti maikapad, iso ti *pansit gisado* a maidaton. . . iti Turay ken iti Ili!

Isuda amin tinaliawda ni Makaraig.

—Ingga na itay nabiiit pay laeng, appo, —intuluyna, —ti pansit naipagarop a luto ti insik wenno japon, ngem agsipod ta uray sadi China, uray sadi Japon saan da nga ammo, kas la pilipinon sa ket di; ket nupay kasta, dagiti aglutluto ken agbakbaknang gapo itoy a pansit, isuda dagiti in-insik; kasta latta, awan dumana ti maaramid iti Turay ken iti Pilipinas; kas da la insik, ngem no insik da wenno saan, addada dodoktor ti Santa Ina nga. . . Amin a tao, mangan ket imasenna, ket nupay kasta, aginbabain ket aginrurugitda; kasta met ti maaramid iti Ili ken iti Turay. Iso amin a tao agbiag a gapo ka dakuada, isuda amin bumiangda iti rambak, ket iti kalpasan na, awan Ili a kadaksan no di ti Pilipinas, awan Turay a kadaksan ti pannakaurnos. Idatuntay, ngarod, ti pansit iti Ili ken iti Turay!

—*Maidaton!* —kinunada a naggigiddan.

—*Sumupiatak!* —kinuna ni Isagani. . .

—*Pagraemantay* dagiti babassit, *pagraemantay* dagiti maipatpatli! —inyikkis ni Pekson iti timek na a bangag, ket inngatuna ti maysa a tulang ti manok.

—*Idatuntay* ti pansit ken insik Quiroga, maysa kadagiti uppat a mannakabalin iti lubong a pilipino! —inggayat ni Isagani.

—*Saan*, idatuntay ken *Eminensia a Nangisit!*

—*Agtalnakayo!* —kinuna ti maysa iti nalimed; —iti plasa aduda dagiti tattao a mangbuybuya ka datayo, ket dagiti diddiding naglapayagda.

Agpayso, ta aduda dagiti tattao a nagsardeng nga agbuya iti sango dagiti tawtawa, ket ti ringgor ken katawa ka da-

giti dumna a paglaklakuan ken pagpangpanganan, nagsardengda a naminpinsan, a kasla itay umallingagda iti maaramid iti daya. Ti ulimek nakaddidillaw.

—i Tadeo, agdiskursukan! —kinuna ni Makaraig iti nainayad.

Nagtutulaganda a ni Sandoval, ta iso ti kalaingan kadakuada a bumitla, isunto ti mangpukpok kadagiti bitbitla.

Ni Tadeo, a patinayon la a nasadot, awan sinaganana, ket nadanagan. Idi ta madamana a sulsul-uyen ti maysa a sutanjon nga atiddag, panpanunutenna no kasano ti ilulusotna, ingga na iti nalagipna ti maysa a bitla a naadalna iti pagadalan, ket iso ti innalana a tinuladen ken dinadael.

—i Ay-ayatek a kakabsat ko iti gakat! —inrugina nga iwaswasawasna dagiti dua a sipsipit nga aramaten dagiti ininsik a mangan.

—i Nuang! jibbatam dayta sipit, ta dinadaelmo ti bisngay kon! —kinuna ti kinadenna na.

—“Gapo ta inayabannak ti inkay pammili a mamunno iti pagkurangan a pinataod iti . . .”

—!Agtutulad! —insengngat ni Sandoval; —dayta a bitla iso ti inyekkas ti pangulo ti *Liceo* tayo!

—“Gapo ta inayabannak ti inkay pammili, — intuloy ni Tadeo, a saan a nagkir-ing, —a mamunno iti pagkurangan a pinataod iti . . . isip ko (ket intuduna ti buksit na) ti maysa a tao nga agdindinamag gapo iti sursuro na a nakristianuan ken gapo kadagiti patpatanor ken gaggakat na, a maikari a mangnayon bassit iti lagip na, jania kad ti mabalina a sawen ka dakayo ti maysa a kas kaniak a sibibisin unay, ta saan pay a nangaldaw?”

—i Agsidaka iti tengnged, chikoooo! —kinuna ken kuan ti kaabay na nga inyawatanna iti tengnged ti manok.

—“Adda maysa a sida, appo, gameng ti maysa nga Ili nga iso ita ti masarsarita ken malalais ditoy daga, iso a nangkautanda kadagiti mabisbisinan nga ak-aklo da dagiti iso amin a kalaingan a lumalamot a taga Laod . . .” —ket intuduna kadagiti sipsipit na ni Sandoval, iso a madama idi a mangilaslasag iti payak ti manok a natangken.

—Ken jtaga Daya! —insungbat ti natudo, nga inwagisna ti idos (kutsara) na a pinangpatulduna kadagiti amin a sasango.

—i Diyo gupgupden ti bitla!

—i Kayatko ti agsao!

—i Patis ti kayat ko! —innayon ni Isagani.

—i Yegyon ti lumpia!

Isuda amin dinawatda ti lumpia, ket ni Tadeo nagtugaw a napalalo ti yaman na, ta nakalusot gayam.

Ti sida a naidaton ken Padre Irene, saan da nga inímas, ket ni Sandoval inna inlawlawag a siraranggalas:

—¡Iti ruar, sumilsilap iti manteka, ket iti uneg, baboy!
¡Yegyo ti maikatlo, ti *torta dagiti praile!*

Ti *torta* saan pay a naluto; mangngeg ti rissiik ti manteka iti pariok. Naggiinumda, ngarod, a pagur-urayanda, ket dinawatda nga agsao ni Pekson.

Ni Pekson nagugis a siraranga, timmakder a napalalo ti rigat na a nangteptepel iti katawa na a katawa ti ang-ang, ket rinugyanna ti nagtanamitim a kasla itay mangisao iti mawarwar iti maysa a sermon, a tinuladna ti pamayan ti maysa nga agustino a mangaskasaba nga agdindinamag kadagidi nga al-aldaw.

—“*Si tripa plena laudat Deum, tripa famelica laudabit fratres*; no ti buksit a sibubussog agdaydayaw iti Dios, ti buksit a sibibisin agdaydayawto kadagiti praile. Sao ni apo Custodio, iti ngiwat ni Ben-Zayb, pagiwarnak a *El Grito de la Integridad*, artikulo a maikadua, kinamaag a maikasanggalasot, lima pulo ket pito.”

“¡Ay-ayatek a kakabsat ko ken Jesukristo!

¡Ti dakes ipug-awna ti narugit a sang-aw na kadagiti nalangto a sabsabangan ti *Frailandia*, a nagnaganen dagiti kaaduan iti Purpuro a Pilipinas! Awan aldaw a lumawag a saan nga adda umaweng a ibubusor, a di adda mangngeg a maysa a panglais kadagiti *reberenda, beneranda* ken *predikanda* a gimgimong dagiti praile, nga awan man la kada-kuada ti mangisakit ken uray la no ania a sadag da. Ipalugudyo kaniak, kakabsat ko, nga iti apagbiit, agbalinak a *kabalihero andante* a mapan mangisakit iti awanan pigsa, kadagiti nasingpet a praile a nanursuro ka datayo, nga innak manen paneknekan ti panunot, a kasilpo ti pagsasao, a “ti buksit a sibubussog agdaydayaw iti Dios,” a iso toy: “ti buksit a sibibisin agdaydayaw kadagiti praile.”

—¡Dayta, dayta ti manok!

—Denggem, —kinuna ni Isagani a siraranga, —ipakpak-kaunak kenka a no maipapan kadagiti praile, adda maysa a pagraemak.

Ni Sandoval, ta siraragsaken, inna indayyeng:

¡Maysa a praile, dua a praile, tallo a praile iti koooro.

Awan duma da iti maymaysa a toooro!

—¡Denggenyo, kakabsat; italiawyo dagiti matmata yo kadagiti napintas nga al-aldaw ti kinaubing yo; amirisenyo

ti agdama ket nagsaludsudanyo ti kasakbayan. ¿Ania ti adda kadakayo? ¡Praile, praile ket praile! Praile ti mamuniag kadakayo, iso ti mangumpirma, iso ti sumarungkar iti pagadalan a kasta unay nga ayat na; praile ti dumngeg kadagiti umuna a palpalimed yo, iso ti umuna a mangipakan kadakayo iti maysa a Dios, iso ti umuna a mangiturong ka dakayo iti dalan ti biag; praile dagiti umuna ken maudi a manursuro kadakayo; praile ti manglukat iti puso ti as-asawaenyo, nga inna isagana kadagiti un-unnoy yo; praile ti mamagasawa kadakayo, praile ti mamagbanyaga kadakayo kadagiti nadumaduma a purpuro tapno agsukat ti angin nga angsenyo ken dagiti ay-ayam yo; praile ti umarayat no agnguynguyakayo, ket uray no inkay mabitay, adda sadiay ti praile a manguyog kadakayo kadagiti lulualo ken lulua na, ket mabalinyo ti agtalinaed a sitatalna, a saannakayto a panawan ingga na iti dina kay makita a pudpudno a natay ken nalpas a nabitay. Ngem ti kaasi na saan pay la a mamengga dita; inton nalpaskay a natayen, ikagumaannanto nga innakay itabon a sirarambak, makirupakto tapno ti bangkay yo maiserrek iti simbaan, awatenna dagiti panangikakaasi na, ket santo la aginana a sipepennek, inton mabalinnakayon a yawat kadagiti im-ima ti Namarsua, a naguguranen ditoy daga, yaman pay kadagiti dusdusa, tutuok, rigrigat ken pannakaidaddanes ditoy a biag. Agsipod ta paggaammuda ti insuro ni Kristo a mangrikep iti langit kadagiti babaknang, isuda, babbaro a manubbot, pudpudno a pannakabagi ti Nangisalakan, inda mamartuat iti amin a kita ti sikap a pangpalagan kadagiti basbasol yo, nalawlawag a panna, iti *kuapi* (supot) yo, ket ipanda sadi adayo, adayo unay, sadiay pagtaengan dagiti nagunggan a in-insik ken protestante, ket pagbalinenda ti angin ditoy ilitayo a nadalos, awan rugitna, makapasalun-at a daytay uray pay no kayattayon, iti kalpasan na, saantay a makasaraken iti uray no maymaysa laeng a sikapat a maipay iti intay pakainpiernuan!”

“No, ngad, ti kaadda da masapol iti pagnam-ayan tayo; no uray sadino a pangitammidawantay iti agong tayo, intay masarakan ti nalamuyot a ima, a mabisbisinan a maagep, a inaldaw a mamagleppap iti leppeden a naidekket iti rupa tayo, ¿apay a ditay ida dungdungwen ken palukmegen, ket apay a intay dawaten ti maikanniwas iti kasasaad a inda pannakaipanaw ditoy? Panunutenyo man iti apagbiit ti mangliwengliweng a pagkurangan da kadatayo, no kas awan da!

Agsipod ta isuda saan da a mabanbannog nga agar-aramid, paspasayaaten ket papaaduenda dagiti tattao; agsipod ta nasinasinatayo gapo kadagiti in-innimon ken in-innatap, dagiti praile isuda ti mamagsisinggalot kadatay iti maymaysa a gasat, maymaysa a reppet, a nairoto narikot unay, ta aduda pay dagiti saan a makaigaraw kadagiti siksiko da! Ikkatenyo ti praile, appo, ket makitayunto no di agbasing ti Pilipinas, gapo iti kaawan dagiti nabaneg nga ab-abaga ken dutdutan a gurgurong, ti panagbiag ditoy Pilipinas agbalinto a makauma, no awan ti mamaragsak a praile a narabak ken naalikuteg, inton awan dagiti babassit a pagpagbasaan ken ser-sermon a mamagkatawa iti napalalo, inton awan ti naragsak a panagsupadi dagiti naindaklan a panaginsisirib kadagiti ululo nga awan nagan, inton saan a mabuya iti inaldaw ti sibibiag a pakakitaan kadagiti sarsarita da Boccacio ken La Fontaine! No awan dagiti sinsintas kada karkarmen, ¿ania ti kayat yo a pangipaayanto dagiti babbai ditoy iti pirak da no di ti inda panangurnong ket nalabit nga agbalinda pay a nakirmet ken naagom? No awan dagiti mismisa, nobnobena kada liblibot, ¿adinunto ti pagsapulan yo kadagiti pagpanggingian a inda pagpalpalnedan iti kanito? Maipapilitto nga agbatida a manaripato kadagiti ar-aramid iti uneg ti balay, ket idinto ta agbasada kuma a maay-ayatan kadagiti pakasarsaritaan dagiti milmilagro, intayto ikagumaan a iikkan ida iti pagbasaan nga awan met! Ikkatenyo ti praile, ket agpukawto ti kinamaingel, maammuanto dagiti kaaduan dagiti gamgameng ti *politika*; ikkatenyo, ti praile, ket iti indio into mapukaw; ti praile iso ti Ama, ti indio iso ti "*Berbo*," ti praile iso ti agtagtaga, ti indio iso ti ladawan a tina-gaanna, ta amin nga adda kadatayo, ti panpanunuten ken ar-aramiden tayo, utang tay iti praile, iti anos na, kadagiti banbannog na, iti regget na iti bayat dagiti tallo gasot a taw-tawen a nangbalbaliw iti langa nga inted kadatayo ti Namarsua! Ket ti Pilipinas, no awan praile ket awan indio, ¿anianto ti maaramid iti nakakaasi a Turay a nakikibin kadagiti in-insik?"

—Agsidanto iti *torta* a rasa! — insungbat ni Isagani, ta mauman iti bitla ni Pekson.

—Ket iso ti rebbeng tay nga aramiden! Isunan dagiti bitbitla!

Gapo ta awan met langen daydi insik a mangipan iti sida, adda timmakder a maysa kadagiti agad-adal ket napan iti uneg, iti yan ti *balkon* a tumamdag iti karayan; ngem nagsubli a dagos a nagpaypayapay iti napnuan limesd.

—Sisiimendatayo; nakitak ti pasaki ni Padre Sibyla!

—¿Wen?—kinuna ni Isagani a timmakder.

—Banbannog; itay nakitanak, nagtalaw.

Ket immasideg iti tawa, sa kimmita iti plasa. Idi kuan, pinayapayanna dagiti kakadua na, tapno umasidegda. Adda nakitada a rimuar iti ruangan ti pansitan a maysa a bumaro nga awan la ti dina kitaen ket simmakay a nakikuyog iti maysa a tao a di am-ammo iti maysa a lugan nga agur-uray iti arubayan. Lugan ni Simoun daydi.

—¡A!—kinuna ni Makaraig:—ti adipen ti Bise-Rektor a babaunenna ti Apo ti Jeneral!

PIKPIKET

Nasapa unay ni Basilio a bimmangon a napan iti Ospital. Naiwayatnan ti panggep na nga aramiden; inna sarungkaran dagiti masaksakit na, santo mapan iti Unibersidad a mapan umamad iti maipapan iti panaglisensiado na, iti kalpasan na, mapan ken Makaraig a gapo iti busbusen na iti inna panaglisensiado. Istay iso amin ti naur-urnong na a sangkabassit inpaayna a pinanubbut ken Juli ken pinagpatkterna iti maysa nga abong a pagyananda iti apona a lakay, ket saan na met a maitured ti dumawat ken Kapitan Tiago, ta mabuteng ania la ket ta makunana a kayatna a maipauanan ti tawid na a kanayon a inna ikarkari.

Gapo iti panangpanpanunot na kadagitoy, saan na a nakita dagiti pinurukpurok nga agad-adal a numan pay bigbigat unay, agsublida a kasla itay nagrikep dagiti pagad-adalan; adadda man la ngaruden a saan na a nadlaw ti maddandanagan a garaw dagiti dadduma, dagiti panaggiinnarasas da, dagiti nalimed a panagpipinnatuldo da. Iso ti gapo na nga idi ta nakagteng iti Ospital ti San Juan de Dios, ket inna sinaludsod dagiti gagayem na ti maipapan iti masasao a panagem a pananggubat iti Turay, ni Basilio limmagto, ta nalagipna ti gulo nga inbaga ni Simoun a saan a nagtuloy a nagbettak gapo iti di maawatan a napasamak daydi *joyero*. Sibubuteng, ket timek na ti namalbaliw, nagsaludsod a inkagumaanna ti nagindidiammo:

¡A! ti gulo?

—Nasalamaan!—insungbat ti maysa,—ket kasla adudan sa dagiti mairamraman.

Ni Basilio inkagumaanna ti nanerred iti bagi na.

—Aduda dagiti mairamraman?—inulitna a kinayatna a binasa ti adda iti mata dagiti dadduma.—Ket asinno da...?

—Agad-adal, ado nga agad-adal!

Ni Basilio pinagarupna a saan a naannad ti agsaludsuden, iti buteng na a mailako, ket immadayo iti yan da, a pinagpambarna ti inna panangkita kadagiti masaksakit na.

Maysa a *katedratiko* iti *Klinika* ti simmabat kenkuana, ket inpatayna a sililimed ti ima na iti abaga na—daydi *katedratiko*, gayyem na—ket sinaludsudna kenkuana iti nainayad:

—Timmabunukayo iti daydi daya idi rabii?

Ni Basilio, iti daydi a kasasaad ti nakem, ti nagdenggan-na kasla *KASANGARABII*. Idi kasangarabii, iso ti panagsao da ken Simoun. Kinayatna a linawlawagan.

—Kastoy nay,—intanamitimna,—gapo ta dimmagsen idi ni Kapitan Tiago, ket maysa pay, kinayatko a tinirpos ti *Mata*...

—Naimbag, ta saan kay a napan,—kinuna daydi mangisursuro;—ngem, naikappunkayo iti gimong dagiti agad-adal?

—Mangmangtedak iti bagik a urok...

—No kasta, ngarod, maysa a patigmaan; agawidkay ita met laeng ket inkay pukawen amin a pappapel a mabalin a makaisarsarak kadakayo.

Ni Basilio intal-una ti abaga na; awan pappapel na; isuna laeng dagiti nagisuratan na kadagiti naad-adal na; awan sabalin.

—Ni ngamin apo Simoun ket...?

—Awan bibiang ni Simoun iti dayta a banag, kaasi ni Apo Mugna!—innayon daydi mangngagas;—nasayaat unay ti pannakairana ti panangsugat kenkuana ti maysa a nalmeng a ima, ket ita, adda a masakit. Saan, sabali nga im-ima dagiti adda ditoy, ngem kaskasdi a nakabutbuteng da met.

Ni Basilio immanges. Ni laeng Simoun ti mabalin a makaisarsarak kenkuana. Nupay kasta, nalagipna ni Kabe-sang Tales.

—Addada tulisan...?

—Awan, agad-adal latta ti adda.

Ni Basilio napasublina ti talna ti rikna na.

—¿Ania kad ti naaramid?—naituredna a sinaludsod.

—Adda nasarakanda a naipikpiket a pappapel a makadadael iti Turay, saan yo nga ammo aya?

—Adino?

—C...! iti Unibersidad.

—Daydayta laeng?

—P...! ania pay ti kayat yo?—Sinaludsod daydi katedratiko, a nganngani makapungtuten; — dagiti naipikpiket ipabasulda kadagiti agad-adal a nagguummong, ngem, dikay agtagtagaril!

Iti daydi a kanito dimteng ti *katedratiko* ti *Patolojia*, maysa nga apo nga adadda a rupa ti sakristan ngem rupa ti mediko. Naikabil a gapo laeng iti mannakabalin unay a

nakem ti Bise-Rektor, nga awan ket sabali a kaikarian ken ammo a sinapulda kenkuana no di laeng ti inaminpinsan a ikakappon na kadagiti praile; iti panagkita dagiti dadduma a mangisursuro, maysa a tiktik ken agipulpulong.

Ti immuna a katedratiko sinubalitanna a silalamiis ti kablaaw na, sana kinuna iti napigsa, a kiniddayanna ni Basilio.

—Ammukon a ni Kapitan Tiago agab-bangkayen; sinarungkaranen dagiti u-wak kada *bubuitre*.

Ket simbrek iti siled dagiti mangisursuro.

Ni Basilio, a natalalna bassiten, inaspasarakna ti nagpalutpot pay. Amin ti nabalina a naammuan iso ti panakasarak da kadagiti naipikipiket iti ruangan ti Unibersidad, pikpiket a pinaleksab ti Bise-Rektor, ta pinaipanna ida iti Gobierno Sibil. Kunada a napunnuda kadagiti pangames, panagputol iti ulo, iseserrek, ken sabsabali pay a sinanturtured.

Daydi a naaramid iso ti pagsasaritaan dagiti agad-adal. Dagiti damdamag aggapuda iti agbanbantay, toy naamuanna iti maysa a babaunen didiay Santo Tomas, iso a nakangngeng met iti maysa a *kapista*. Ipadpadtuda nga addadanto mapaspasardeng, mabalbalod, kdmpy., ket inagnaganandan no asinno da dagiti maipatli, awan sabali no di dagiti kamkameng ti gimong.

Idi ta kasta, ni Basilio nalagipna dagidi sasao ni Simoun. *Inton mabalindaka a pukawen... saan munto a matulov ti adal mo...*

—No ammuna ket di?—sinaludsudna iti bagi na met laeng;—kitaento no asino ti adda ti kabaelan na.

Ket, a pinasublina ti nalamiis a panagdardara na, tapno maammuanna ti inna aramiden ken tapno maisaritana ti maipapan iti panaglisensiado na, ni Basilio napan iti Unibersidad. Nagna iti lansangan a Legazpi, sinurutna ti Beaterio, ket idi nakadanon iti nagsapalan toy a dalan ken ti Solana, napaliwna nga agpaypayso nga adda ngata naaramid a nadaysen.

Saanan a dagidi naragsak ken natagari a purpurok dagiti agad-adal ti makita kadagiti ig-igid ti dalan, no di ket dagiti naas-assawa a Guardia Beterana a mangpalpalabas kadagiti agad-adal a rumuar iti Unibersidad, a siuulimek dagiti dad-duma, addada sililiday, addada makapungpungtot, sumardengda iti adayo bassit, wenno agawidda kadagiti balbalay da. Ti immuna a nasarakanna, iso ni Sandoval. Nagban-

bannog la ni Basilio a nangay-ayab kenkuana; kasla ket itay nagbalinen a sul-ot.

—Gapuanan ti buteng iti rusok!—nakuna ni Basilio. .

Sana nasabat ni Tadeo, a napalalo ragsak ti rupa na. Daydi tagtagainpen na nga agnanayon a panaglakuatsa kas la maaramiden.

—¿Ania, Tadeo?

—Awanto ti klase tayo iti saan nga agkurang a maysa a lawas na, lakay! nagimbagen! nagsayaaten!

Ket pagrisirisirisen dagiti im-ima na, iti ragsak na.

—Ngem, ¿ania ti naaramid?

—Baludendatay kan amin datay a naggigimong!

—¿Ket maragsakanka?

—¡Awan klase, awan klase!—ket immadayo, a kasta unay ragsak na.

Nakitana nga agturong kenkuana ni Juanito Pelaez, a sibe bessag ken sidadanag; idi, napalalo unay unay ti kubbona, kasta unay karting na nga immadayo. Iso ti maysa kadagiti kagagagtan a nangirugrugi iti inda panaggigimong, idi awan pay makita a dakes.

—¡Oy! Pelaez, ania ti naaramid?

—¡Awan, awan ammok! Awan bibiang ko,—insungbatna nga agtigtigerger; — inbagbagak kadakuada a minamait dagita. . . ¿Pudno a kinunak, sika?

Ni Basilio saan na nga ammo no sinauna nga agpayso, wenna saan, ngem tapno maayunan ti kayat na, insungbatna:

—Wen, wen, ngem, ¿ania ti naaramid?

—¿Pudno a wen? Ni, kitaem, sika ti saksik; siak kanyon a sinupsupiatko. . . sika ti saksik, wen, kitaem, dika liplipatan!

—Wen, kunak, ngaruden, ngem, ¿ania aya ti naaramid?

—Denggem, sika ti saksi! Kaano man saanak a rimmaraman kadagiti naggigimong, no di la gapo iti innak panangpatpatigmaan kadakuada! . . . Ania ta libakemto ket di! Aluadam, wen, ¿ammom?

—Saan, diakto libaken, ngem, ¿ania ti naaramid, anak ti Dios?

Ni Juanito nakaadayon; nakitana nga adda umasideg a maysa a Guardia ket nagbuteng, ania ta inda tiliwen.

Ni Basilio, idi ta kasta, napan iti Unibersidad, ta inna kitaen bareng silulukat ti Sekretaria ken tapno makaamad. Ti Sekretaria siririkep ket iti balay naipadpaduma ti garaw. Umuli ket umulugda kadagiti ag-agdan dagiti praile, sol-

dado, tattao, nga awan takem da, lallakay nga ab-abogado kada medmediko, nalabit napanda inggayat ti kabaelan da iti agpeggad a kasasaad.

Nasaripatpatanna iti adayo ni gayyem na nga Isagani, iso a, sibelessag ken sibabara ti puso na, rumanraniag iti kinataer ti agkabanuag, inna pagsasawan dagiti sumagmamano a kaad-adalan na, napigsa ti timek na a kasla awan ania na kenkuana uray mangngeg ti amin ti lubong.

—Kasla di nakappapati, appo, kasla di nakappapati, a ti maysa a banag nga awan pateg na, iso ket ti mamagtaray ka datayon ket intay ket agtalawen a kasla billit-tuleng, gapo ta ginarawda ti pagbugaw! ¿Iso aya daytoy ti umuna a panakaibalod dagiti agad-adal a gapo iti paringgor ti wayawaya? ¿Adino ti yan dagiti natnatay?, ¿adino ti yan dagiti napalpaltugan? ¿Apay a intay aglikod ita?

—Ngem ¿asino ngata ti ang-ang a nagaramid kadagita a pikpiket?—sinaludsod ti maysa a nakaluksaw.

—¿Ania ti pangpalpalutputam?—insungbat ni Isagani,—datayo awan pambaran tay a mangpalpalutpot, isuda ti agpalutpot! Kasangwanan ti intay panangammo no kasano ti pannakaisurat da, datayo awan pakasapsapulan tay a mangipakita iti ikakappon tayo iti Turay kadagiti kakanito a kas ti daytoy. Iti yan ti peggad, iso ti papanan tayo, ta iso ti yan ti dayaw! No ti sasawen dagiti pikpiket mayannatop iti takneng ken iti rikna tayo, uray si asino ti nagsurat, naimbag ti inaramid na, rebbengtay ti agyaman kenkuana ket intay dardarasan a itipon dagiti nagnagan tayo iti nagan na! No saan da a maikari kadatayo, ti panagkukua ken ti pakinakem tayo sumupiatda nga is-iso ket isuda ti mangikaluya kadayo iti amin a intay pakaidaruman. . .

Ni Basilio, idi nangngegna dagiti kaskasdi a sasao, numan pay ayatenna unay ni Isagani, nagbaliktad ket pinmanaw. Masapol pay a mapan iti balay ni Makaraig, ta inna kasarita maipanggep iti utangen na.

Iti asideg ti balay daydi baknang nga agad-adal, nadlawna a dagiti tatao agginarrasaas ket agkikinniddayda iti nalmeng. Daydi bumaro, ta dina ammo no ania ti gapo dagidi, intulunya a sitatalna ti nagna ket simbrek iti ruangan. Dua a Guardia Beterana ti simmabat kenkuana a nagsaludsod no ania ti kayat na. Ni Basilio naawatanna nga agadurdursok la ngamin, ngem dina mabalina ti agsanuden.

—Umayko kuma kitaen ni gayyem ko a Makaraig,—insungbatna a sitatalna.

Dagiti guardia nagkinnitada.

—Aguraykay ditoy, — kinuna ti maysa; — urayenyo nga umulog ti kabo.

Ni Basilio kinagatna dagiti bibibig na, ket dagidi sasao ni Simoun immawengda manen ka dagiti laplapayag na. . . Immayda ngata tiniliw ni Makaraig? nakunana iti uneg na, ngem dina naitured a sinaludsod.

Saan a nabayag a naguray; iti daydi a kanito immulog ni Makaraig a siraragsak a makisarsarita iti kabo, a sinarunuda ti maysa nga alguasil.

—¿Apay? Dakay met, ¿Basilio?—sinaludsudna.

—Umaykay kuma kitaen. . .

—¿Nagtakneng a panagkukuan!—kinuna ni Makaraig, a nagkatawa;—kadagiti kakanito ti linak, dakayo indakam likliklikan. . .

Ti *kabo* sinaludsudna ken Basilio ti nagan na, ket kinitana ti *lista*.

—¿Agad-adal iti kinamediko, lansangan nga Anloague?—sinaludsod ti *kabo*.

Ni Basilio kinagatna dagiti bibibig na.

—Kissayanyo ti bannog mi,—innayon daydi *kabo*, ket inpatayna ti ima na iti abaga ni Basilio;—¿pabaludkayo?

—¿Apay, siak pay?

Ni Makaraig nagpagaak.

—Saan kay a madanagan, gayyem, aglugantayo, ket innakto saritaen kadakayo ti naaramid iti panagdadaya mi idi rabii.

Ket inna inawis ti *alguasil* ken ti *kabo* a simmakay iti lugan nga agur-uray kadakuada iti ruangan, a kasta unay nagtaraki ti tignay na nga immawis, a kasla ket no adda iti uneg ti balay nan.

—Idiay Gobierno Sibil!—kinunana iti kotsero.

Ni Basilio, a nagtalnan, sarsaritaenna ken Makaraig ti panggep ti isasarungkar na. Daydi nabaknang nga agad-adal saan na a pinalpas ket inna pinetpetan ti ima na.

—Siak ti makaammo, siak ti makaammo! ket inton marambakan ti panaglisensiado tayo, awisentayto dagitoy appo, —kinunana nga intuduna ti *kabo* ken ti *alguasil*.

TI PRAILE KEN TI PILIPINO

Vox populi, vox Dei.
Ti timek ti Ili, iso ti timek
ti Dios.

Binay-antay ni Isagani a makisasao kadagiti gagayyem-na. Idi karasukna nga agsasao, adda immasiddeg kenkuana a maysa a *kapista* a nangibaga a ni Padre Fernandez, maysa kadagiti mangisursuro kadagiti nganngani makaringpas iti adalna, kayatna a kasarita.

Ni Isagani namalbaliw ti gunay na. Kenkuana, ni Padre Fernandez, maysa a tao a papatgen unay; iso daydi *MAYSA* a kanayon a laksidenna no masarsarita dagiti praile.

—Ket, ania ti kayat ni Padre Fernandez?—sinaludsudna.

Daydi *kapista* intal-una ti abaga na; ni Isagani simmuot a makasursuron.

Ni Padre Fernandez, daydi praile a nakitatayo sadi Los Banios, adda nga agur-uray iti siled na, siraranga ken sililiday, nakamurareg dagiti kidkiday na a kasla itay madama nga agpanpanunot. Timmakder idi makitana a sumbrek ni Isagani, kinablaawanna nga inyawatna ti ima na, ket rinipkanna ti ruangan; sa nagpagnapagna iti pungto ken pungto ti siled. Ni Isagani, a sitatakder, ur-urayenna nga agsao.

—Apo Isagani,—kinunana idi agangay, a sipipigerger iti apagbassit ti timek na;—manipod ita tawa nangngegkay a nagsasao, ta gapo ta agsarutak, nasayaat ti panagdengngeg ko ket kinayatko ti nakisarita kadakayo. Siak kankanayon a kaayayok dagiti agtutubo a nalawag ti panagsao da ken adda bukod da a panagpanunot ken panagaramid; awan ania man kaniak no maisupadi dagiti panpanunot da kadagiti panpanunot ko. Dakayo, kas nangngegko, nagdadayakay idi rabii, saan yo a libaken. . .

—Diak met libaken ket!—insengngat ni Isagani.

—Nalalaing manen, dayta ipaneknekna nga annugutenyo ti banag dagiti ar-aramid yo. Maysa pay, dakes kuma ti aramid yo no inkay paglikudan; saan kay a tinggaren, saan ko a bibiangan dagiti nasasao sadiay idi rabii; saan kay a

pabasulen, ta iti kalpasan na, dakayo mabalinyo la a sawen kadagiti dominiko ti kayat yo, saan dakay a inadalan: iti laeng daytoy a tawen ti kaadda yo ka dakami, ket nalabit, iso langen. Saan yo nga atapen a innak ita awagan ti panag-yaman yo, saan; saan ko a dadaelen ti kanitok kadagiti inang-ang a sasao. Pinaayabankayo, ta kinunak a maysa kay kadagiti sumaggamaysa nga agad-adal nga agaramid gapo iti kapkapnekan da, ket gapo ta siak kaay-ayok dagiti tattao a kakasta, nakunak, ni apo Isagani iso ti innak kalinnawag.

Ni Padre Fernandez nagsardeng ket intuluyna ti nag-pagnapagna a sitatamed, kumitkita iti baba.

—Mabalinyo ti agtugaw, no kayatyo,—intuluyna, — kadawyak ti agsasao a magnagna, ta nasaysyaat no kua ti isisplot dagiti panpanunot ko.

Ni Isagani kinanayunna ti nagtatakder, a sililinteg ti ulona, siuuray a daydi mangisursuro, agsao.

—Nasurok a walo a tawenen a mangisursuruak,—intuloy ni Padre Fernandez a nagpagnapagna,—ket naam-ammo ken nakasasaok ti nasurok a dua ribo ket lima gasot nga agtutubo; innak ida inadalan, inkagumaanko ida a sinursuruan, inpaslepko ka dakuada ti kinalinteg, ti kinatakngeng, ket, nupay kasta, kadagitoy nga al-aldaw a kasta unay a matantanabutob a maisupiat kadakami, awan makitak a uray la no maysa a makaitured a mangisawang kadagiti dardarom na, no adda iti sango ti maysa a praile. . . uray la kuman iti napigsa a timek iti saklang dagiti ado a tattao. . . Addada agtutubo nga iti likod, indakam padpadaksen, ket iti sango, inda agepen dagiti im-ima mi, ket, iti nagulib a isem, inda agpakpa-kaasi tapno inkam ida kitaen! Puf! ¿Ania ti kayat yo nga aramidenmi kadagiti kakasta a parparsua?

—Saan da nga iso ti yan amin ti basol, Padre,—insungbat ni Isagani;—ti basol adda kadagiti nangisuro kadakuada nga aginkukua, kadagiti nangimameg iti nawaya a panunot, nawaya a sao. Ditoy, amin a panunot a nawayas, amin a sao a saan nga aweng ti nakem ti mannakabalin, mapanaganan iti *pilibusterismo*, ket dakayo ammuyo a nalaing ti kayat a sawen dayta a sao. ¿Agmauyong ti maysa a tao a mayat nga aglak-am iti rigat, gapo la iti ayat na a mangisawang iti napigsa iti panunot na!

—Ania a rigat ti inkay linaklak-am?—sinaludsod ni Padre Fernandez, a intangadna ti ulo na;—saan kay a binaybay-an a nagsao a siwawaya iti pangisuruak? Ket nupay kasta, dakayo inkay malaksid, iso a rebbengko kuma a tubngaren, no

puerno ti sao yo, tapno ti annuruten, iti ingga ti mabalin, agbalin a sapaap, tapno maliklikan ti panagsaknap ti dakes a pagpatulad!

Ni Isagani immisem.

—Agyamanak unay kadakayo ket diakto susiken no malaksidak wenno saan; annugutek dayta a sao yo kaniak, tapno annugutenyo met ti ibagak kadakayo; dakayo malaksidkay met, ket gapo ta saan a dagiti malaklaksid ti intay pagsaritaan, ket saan met a dagiti bagbagi tayo ti intay abuyan no kaniak laeng, dawatek iti *katedratikok* a baliwanna ti turungen ti sarita mi.

Ni Padre Fernandez, nupay kasano a kinawada ti panagpanpanunot na, inlintegna ti ulo na ket kinitana a sipupunno iti siddaaw ni Isagani. Daydi nga agtutubo nawaywayas pay ngem ti inna inpagarop; nupay panagananna iti "*katedratiko*," iti puerno, inna kasasao a kasna la kapadpada, ta maituredna man a isingasing ti inda pagsaritaan. Kas nalaing a *diplomatiko*, ni Padre Fernandez saan na la a di inannugutan daydi, ngem iso pay ti nangiwayat.

—¡Naimbag!—kinunana;—ngem saan yo a kitaen kaniak ti *katedratiko* yo; maysaak a praile, ket dakayo, maysa kay nga agad-adal a pilipino, awan surok, awan kurang na! Ket ita, saludsudek kadakayo: ¿ania ti kayat da ka dakami dagiti agad-adal a pilipino?

Ti saludsod, kellaat ti idadateng na; ni Isagani saan a nakasagana. Maysa a duklos a di mapupuutan a dumteng no daytay madama datao nga agsagsagana, kas pagsasao dagiti agga-arnis. Ni Isagani, a kasdi a naklaat, simmungbat iti napigsa a panagsangga, a kasla agsursuro nga agsarapa.

—¡Kayatmi a tungpalenyo ti annong yo!—kinunana.

Ni Fray Fernandez inlintegna ti bagi na; daydi a sungbat kas man uni ti dakkel a paltog ti nagdenggan na.

—¡A tungpalenmi ti annong mi!—inulitna nga inngatuna ti ulo na;—apay, ¿saan mi aya a tungtungpalen ti annongmi ¿ania nga annong ti inkay ka dakam ipabaklay?

—Dagiti met la an-annong a siwawaya nga inkay inbaklay kadagiti bagbagi yo idi simbrekkay iti gimong yo ken dagiti kinayat yo nga inbaklay manen idi addakayon iti uneg ti gimong yo! Ngem, kas agad-adal a pilipino, kunak a saan a siak ti akinrebbeng a mangamiris iti panagkukua yo maipanggep kadagiti an-annuruten yo, iti Simbaan, iti Turay, iti Ili a pilipino ken kadagiti amin a tattao; banbanag dagita a rebbengyo a sungbatan kadagiti namangon ka dagiti gimgimong yo, iti Papa, iti Turay, iti amin ti Ili, wenno

iti Dios; kas agad-adal a pilipino, isuna laeng a innak paki-biangan dagiti an-annungen yo kadakami. Dagiti praile, iti sapasap a panagsao, gapo ta isuda ti mangkitkita iti panagadal kadagiti il-ili, ket naipangpangruna dagiti dominiko, gapo ta inda binukudan ti pannakasursuro dagiti agtutubo a pilipino, inakemda iti sango dagiti walo riwriw nga agindeg ditoy Pilipinas, iti sango ti Espania ken iti sango pay met ti amin ti lubong, iso a pakaibilanganmi, ti annong a mangpaysayaat a kankanayon iti baro a bin-i, iti kararua ken iti bagi; tapno maidalan dagita nga agtutubo iti pagnam-ayan da; tapno tumaod ti maysa nga Ili a nadayaw, narang-ay, nasaririt, nasingpet, natakngeng ken natudio. Ket ita, innak met saludsuden: ¿tinungpal dagiti praile ti kari da?

—Agtungtungpalkami. . .

—¡A! Padre Fernandez,—insengngat ni Isagani;—dakayo, no ipatayyo ti ima yo ita *PUSO YO*, mabalinyo a kunaen nga *AGTUNGTUNGPALKAYO*; ngem no ipatayyo ti ima yo iti *puso ti gimong yo*, iti puso dagiti amin a gimgimong dagiti praile, saan yo a mabalin a kunaen ti kasta a dikay maallilaw! ¡A, Padre Fernandez! no addaak iti saklang ti maysa a tao nga ayatek ken pagraemak, kaykayatko a siak ti maida-rom ngem ti siak ti agdarom, kaykayatko a siak ti agsarapa ngem ti siak ti dumuklos. Ngem, tangay rinugyantay ti naglinnawagen, intay ibanag! ¿Kasano ti panagtungpal da iti annong da dagiti mangkitkita iti panagsursuro kadagiti il-ili? Babaen ti inda pananglapped iti panagsursuro! Ket dagiti adda ditoy a nangbukbukod iti panangisuro, dagiti agayat a mangdamili iti isip dagiti agtutubo, a dida ket pabagyen dagiti sabsabali, ¿kasano ti panagtungpal da iti annong da? Babaen ti inda panangikedked ingga na iti mabalin iti sursuro, babaen ti inda panangiddep iti regget ken rayray ti nakem, babaen ti inda panangimameg iti kinatakngeng, kaka-isuna a mamaggunay iti kararua, ken babaen pay ti inda panangipaslep ka dakami kadagiti daan a panpanunot, nabangles a sursuro, tulis a pagbatbatayan, a maisupiat iti biag ti irarang-ay! ¡A! wen, no maipapan iti pannakataraoon dagiti balbalod, no maipapan iti pannakataraoon dagiti dakes a tattao, ti Turay manglukat iti maysa a pagsasalisan tapno makita ti kasayaatan ti inna igayat a pagpakan, ti saan a mangpapatay kadagiti balbalod iti bisin; ngem no maipapan iti pannakataraoon ti kararua ti maysa nga Ili, pannakataraoon dagiti agtutubo, dagiti kamkameng a kasayaatan, a isudanto ti agbalin a Ili ken iso amin, ti Turay saan la a dina kayat ti mangigayat iti maysa a pagsasalisan, ngem inna ket ited

ti pannakabalin kadagiti agkunkuna pay met ket ngarod a madi iti pannakasursuro, madi iti uray ania nga irarang-ay. ¿Ania ngata ti sao tayo no ti mamakpakan kadagiti balbalod, kalpasan ti pannakaala na iti daydiay nga annong, ba-baen dagiti naalas a pampamuspusan, innanto ket baybay-an nga agkuttong dagiti balbalod, gapo ta awan sabali nga inna ka dakuada ited no di bin-ig a nabangles ken nabuyok sananto ket kuna a saan na a rebbeng a dagiti balbalod nasa-yaat ti salun-at da, ta ti nasayaat a salun-at mangted iti naragsak a panunot, ta ti ragsak paimbagenna ti tao, ket ti tao dina rebbeng ti agimbag, gapo ta mainumo iti mamakpakan nga ado dagiti rumuar a dakes a tattao? ¿Anianto ngata ti sao tayo no ti Turay ken ti mamakpakan kadagiti balbalod inda agsugpon, gapo ta iti sikawalo wenna sikawalo ket dua nga awaten ti maysa iti tunggal balod, ti kadua na, bagi na met ti malabato?

Ni Padre Fernandez inna kagkagaten dagiti bibibig na.

Dagita, nalabes, da unay a pammabasol, —kinunana, — ket inkay law-asan ti intay nagtulagan.

—Saan, Padre; ti maipapan kadagiti agad-adal iso ti sasawek. Dagiti praile, ket diak kuna a dakayo, ta siak saan kay a itipon kadakuada, dagiti praile, uray ania a gimong ti naikappunan da, nagbalinda nga isuda dagiti mangtartaraon kadagiti panpanunot mi; ket kunkuna ken ipukpukawda a di ket agbain, a saan a tumutop a masursuruankami, tano inkam masursuruan, dumtengto ti aldaw a inkam isisina nga agwaywayas! Toy kaibatuganna ti saan a panagayat a mata-raunan ti balod tapno saan nga agimbag ket saan a makaruar iti pagbaludan. Ti wayawaya iso iti tao ti sursuro iti panunot, ket ti panagadi dagiti praile a masursuruankami, iso ti puon dagiti paglukluksawan mi!

—Ti sursuro saan a maited no di la iti maikari kenkuana!—insungbat a simamaga ni Padre Fernandez;—ti panangted iti sursuro kadagiti tattao nga awanan galad, awanan naimbag a panagkukua, kaibatuganna ti panangdadael iti daya a sursuro.

—Ket, ¿apay nga addada tattao nga awanan galad, awanan naimbag a panagkukua?

Daydi dominiko intal-una ti abaga na.

—Pagkurkurangan dagita a masuso, maangsab iti uneg dagiti balbalay... ¿ammok kadi?

—A, saan, Padre Fernandez! — insungbat a sidadaras daydi bumaro —dakayo saan yo a kinayat a inkauneg a inadal toy a banag, saan yo a kinayat a kinita ti derraas gapo iti bu-

teng yo nga inkay makita sadiay dagiti an-anniniwan dagiti kakabsat yo. Ti adda ka dakami, dakay ti akinggapuan. Ti Ili a maidaddadanes, maipapilit nga agbalin a managinkukua; ti kawilan iti pudno, ikkan iti ulbod; ti naranggas mamaltuad iti adipen. Awan naimbag a panagkukua, kunayo, ala wen! nupay dagiti *estadistika* mabalindakay a supiaten, ta ditoy awan unay maar-aramid dakes a kas kadagiti ado a pagpagilian, a nakullaapan dagiti matmata da iti asok ti tulis nga ayat da a mamasayaat kadagiti kadjadawyan dagiti sabsabali. Ngem, ket di, ket ita diak kayat a usigen no ania ti mamukel iti kababalin, ket gapo ta iti naimbag a panagkukua mainaig ti sursuro nga inawat, umannamungak iti panagkuna yo nga adda pagkurangan mi. ¿Asino ti akinbasol iti kasta? Wenno dakayo nga agtallo gasot ket lima pulo a tawen yo a mangisursuro kadakamin, wenno dakami, nga annugutenmi la amin? No kalpasaan ti tallo gasot ket lima pulo a tawtawen, ti eskultor awan pay ti naparuarna no di la maysa a sinantatao, makita a naglabes ti kinaang-ang na.

—Wenno dakes unay ti kayo nga aramatenna.

—Adadda manen ti kinaang-ang na, no kasta, ta idinto ta ammuna la ngaruden a dakes, dina pay la ibbatan, ngem kanayunenna ket a daddadaelen ti kanito. . . ; ket saan la nga ang-ang, agsuitik ken agtakaw pay, ta idinto ta ammuna, ngaruden, nga awan pagpaayan ti aramid na, ituluyna pay laeng, tapno maawatna ti bayad na. . . ; ket saan la nga ang-ang ken agtaktakaw, dakes pay unay, ta sumupiat a sabali nga agaramid ti agpadas, ta kitaen no adda mapataudna a nasayaat! Dakes a imon a patauden ti kinaawan a kabaelan!

Ti sungbat nabiag, ket ni Padre Fernandez nadlawna a natiliw. Kinitana ni Isagani ket inpagarupna a naindaklan, di maparmek, mangilabeg; ket iso daydi ti immuna iti bayat ti panagbiag na, a panangipagarupna a pinarmek ti maysa nga agad-adal a pilipino. Nagbabawi a mangirukit iti daydi a susik, ngem naladawen. Iti pannakalipit na ken gapo ta adda iti sango ti maysa a kabusor a nakabutbuteng, simmapol iti nasayaat a kalasag ket innalana ti Turay.

—Dakayo ipabasulyo amin kadakami, gapo ta awan sabali a makitayo no di dakami nga adda iti asideg, —kinunana, a ti timek na saan unay a natangsiten;—kadawyan; saanak a masdaaw! ti ili guraenna ti soldado wenno ti alguasil a mangtiliw kenkuana, ket saan ti ukom a nangikeddeng iti pannakabalod na. Dakayo ken dakami addatay amin nga agsalsala a mangsursurot iti maysa a tugtog: no gapo iti dayta a tugtog inkay ingato dagiti saksaka yo a makigeddang ka dakami, saan

a dakam ti inkay pabasulen; ti tugtog iso ti mangiturong kadagiti gargaraw tayo. ¿Pagarupenyo a dagiti praille awan kararua mi ket saan mi a kayat ti imbag? ¿Pagarupenyo a saan dakay a panpanunuten, a saan mi a panpanunuten ti annongmi, ket isuna la a mangankami tapno inkam agbiag ken agbiag tapno inkam agturay? ;Ngamin kuma ta kasta! Ngem, kas kadakayo, dakami sursurutenmi ti tugtog; addakam iti nagbaetan ti baladaw ken ti diding: wenno dakayo indakam pagtalawen, wenno ti Turay iso ti mamagtalaw ka dakami. ;Ti Turay iso ti agbilin, ket ti agbilin, agbilin, awan ti makasalungasing!

—Dayta iso ti mabalin a pagkunaan, —insungbat ni Isagani, nga immisem iti napait, —a ti Turay kayatna ti pannakapukaw ti naimbag a panagkukua mi?

—O, saan, saan a dayta ti kinayat ko nga inbaga! Ti kinayat ko a sinao, addada pampammati, addada panpanunot ken linlinteg a nupay nasayaat unay ti panggep ti nangituyang ka dakuada, pataudenda dagiti kadadaksan a banbanag. Mangalaak iti maysa a pangngarigan, tapno nalawlawag. Tapno maliklikan ti maysa a bassit a dakes, aduda dagiti mai-keddeng a linlinteg nga ad-ado pay a dakes ti patanuren da: *corruptissima in republica plurimae leges* (ti kinaado dagiti linlinteg dadaelen da ti pagilian), kinuna ni Tacito. Tapno malisian ti maminsan a panagsuitik, riniwriw dagiti maituyang a linlinteg a mangiliklik ken manusa, isuda a mangriing a dagos iti ayat dagiti tattao a manglabsing ken mangrabrabak kadagita a linlinteg; no kayat a pagbalinen a dakes ti maysa nga Ili, awan sabali nga aramiden no di ti panagduadua-na iti kinaimbag na. Mangituyang datao iti maysa a linteg, saan a dituyen no di sadi Espania, ket makitayunto no di maadal ti pananglabsing iti dayta a linteg, ta dagiti ngamin agituytuyang kadagiti linlinteg nalipatanda ti maaramid a no addada nga ilelemmeng ti maysa a banag, addada met ti gagar a kumita kenkuana. ¿Ania ti gapo na a ti kinasikap ken ti kinalaing maibilangda a dadakkel a kabkababalin iti Ili a kastila, idinto ta awan kas kenkuana iti kinatakneng, kinatangsit ken kinaimbag? Wen, ta dagiti agituytuyang kadagiti linlinteg, a ti tarigagay da iso ti kasayaatan, inda nagduaduaan ti kinatakneng na, inda sinugat ti tangsit na ket inda kinarit ti kinaimbag na! ¿Kayatyo ti manglukat sadi Espania iti maysa a dalan iti rabaw dagiti kadmilian? Mangipaulugkay iti linteg a mangiparit iti pannagna sadiay, ket ti Ili, a supia-tenna ti naibilin, saanto a magna iti daan a dalan, ngem into

ket agkalkalay-at ken kumalkalipkip kadagiti kaddadilian. Inton sadi Espania addada agituytuyang iti linteg a mangiparit iti naimbag ken mangipapilit iti dakes, iti sumuno nga aldaw, amin dagiti tattao agbalindanto a naimbag!

Daydi dominiko nagsardeng, sana intuloy:

—Ngem, kunayo ngata a suminatay iti sarita tayo; innak sublian. . . Ti mabalin ko a sawen a pangpennek ita nakem-yo, iso toy: dagiti kinkinadakes nga adda kadakayo, saanna a rebheng a dakami wenno ti Turay ti pabasulenyong nga akinggapuan; addada met laeng iti saan a nasayaat a pannakaurnos ti pagilian, *qui multum probat, nihil probat* (ti ado ti paneknekan na, awan mapaneknekanna), iso a madadael gapo iti nalabes nga annad, agkurang iti masapol ket agsurok iti awan pagpaayan na.

—No bigbigenyo dagita a kinkinadakes iti gimong yo, —insungbat ni Isagani, —?ania, ngarod, ti gapo na a bumiangkay a mangtarimaan kadagiti sabsabali a gimgimong, a di yo ket ikalikagom a umuna ti biang yo?

—Umad-adayutay iti intay sarsaritaen, bumaro; —ti nalpasen a naaramid rebhengna nga annuguten. . .

—;Ala wen! annugutek, ta nalpas ngad a naaramiden, ket ituluyko ti agsaludsod: ?ania ti gapo na a, no dakes ti agdama a pannakaurnos ti pagilian, saan da a sukatan, wenno uray la kuma no inda ipangag ti timek dagiti madangdangran?

—Adayutay pay laeng: sasawentay itay no ania ti kayat dagiti agad-adal kadagiti praile. . .

—Manipod iti kanito nga panaglemmeng dagiti praile iti likudan ti Turay, dagiti agad-adal maipapilit a ti Turay ti inda turungen.

Ti saona nalinteg; awan mabalin a pangliklikan.

—Saan a siak ti Turay, ket diak mabalin a sungbatan dagiti ar-aramid na. ?Ania ti kayat dagiti agad-adal a inkam aramiden kadakuada iti uneg ti inkam nakaipupukan a yan?

Saan yo kuma a supsupiaten ti pannakawaya ti panagsursuro, ngem inkay kuma ket abuyan.

Daydi dominiko inwingiwingna ti ulo na.

—A diak ket sawen ti bukod ko a panunot, kunak a dayta kaibatuganna ti panangdawat yo nga inkam agbekkel, —kinunana.

—Saan, kayatna a sawen a dawatenmi a lisiandakam iti dalan, tapno saan dakay a madalapos ken mabaddekan.

—Jm!—kinuna ni Padre Fernandez, a nagsardeng ket nagpanunot. —Irugiyo kuma a dawaten ti saan unay a nari-gat, maysa a mabalin a ited ti tumunggal maysa kadakami a

di ket maan-ano ti dayag ken saguday na, tano mabalintay ti agkakaawatan ken agbiag a sitatalna, ¿apay a intay agguguranggura, apay a intay pukawen ti talentalek?

—No kasta, ngarod, intay managsaggaysa. . .

—Wen, tano garawentay ti puon ti balay, marbanto.

—Intay, ngad, managsaggaysa; panawantay ti taeng dagiti panpanunot, —insungbat ni Isagani, nga immisem, —ket, a *diak met kayat a sawen ti bukod ko a panunot*, —ket inna inpigsa ti panangbalikas na kadagitoy a sasao—dagiti agad-adal mamenggada kuma iti kayat da ket lumamuyot kuma met ti nagubsang, no dagiti mangisursuro ammuda ida a kasao iti nasaysayaat ngem ti pamapayan da agpapan ita. . . Daytoy, adda kadagiti im-ima da.

—¿Ania? —sinaludsod daydi dominiko; —¿adda asog dagiti agad-adal iti panagkukuak?

—Padre, nagtulagantay a sigsigod a saan a dakayo ken siak ti intay pagsaritaan. Sapasap ti intay sasawen: dagiti agad-adal, abos man pay ta awan kasano a maal-alada kadagiti ado a tawtawen a panagad-adal da, kaaduan da ti mangibati iti laggis ti kinadayag da, no di pay ket iso amin.

Ni Padre Fernandez kinagatna dagiti bibbibig na.

—Awan mamilit kadakuada nga agadal; dagiti dagdaga saan da a mabukibok, —kinunana a simamaga.

—Saanman, adda mamilit kadakuada nga agadal, —insungbat ni Isagani, iti kasdi met la a timek, a inna sinango a naminpinsan daydi dominiko. —Sabali laeng ti annong ti tumunggal maysa a mangsapol iti paglaingan na, adda pay ti tarigagay a naikasigod iti tao a mangpasayaat iti isip na, tarigagay a ditoy adadda a napigpigsa gapo ta maiparparit; ket ti mangted iti Turay iti balitok ken biag na, adda kalintegana a dumawat a maited kenkuana ti lawag, tapno nasaysayaat ti panagsapol na iti balitok ket mataginayon a nasaysayaat ti biag. Wen, Padre, adda mamilit ka dakuada, nga iso met laeng ti Turay, dakayo a mangang-angaw, a di ket maasi, iti indio nga awan sursuro na, ken madi a mangted kadagiti kalkalintegana, gapo ta kunayo nga awan ammo na. . . Dakayo inkay labusan, sa kay ket pagang-angawan ti kinalamulamo na!

Ni Padre Fernandez saan a simmungbat; intuluyna ti nagpagnapagna, ngem agpigpigerger, kasla makaung-unget.

—Kunayo a dagiti dagdaga saan da a mabukibok! —intuloy ni Isagani, a binaliwanna ti timek na, kalpasan ti nabiit a panagsardeng na; —saan tay a usigen ita ti gapo na, ta makaadayutayto; ngem dakayo, Padre Fernandez, dakayo a

mangisursuro, dakayo a masirib, dakayo kayatyo man aya ti maysa nga Ili dagiti mangmangged, Ili dagiti agtaltalon! Kadakayo, ti agtaltalon iso ti kasasaad a kasayaatan a mabalín a magteng ti tao iti inna ingangato? Wenno kayatyo ket di ti sirib nga agpaay kadakayo ket ti panagbannog kadagiti sababali?

—Saan, kayatko ti sirib iti maikari kenkuana, iti makaammo a mangsaluad kenkuana, —insungbatna; —inton dagiti agad-adal inda ipakita ti panagayat da iti sirib inton addada makita nga agtutubo nga addaan iti bukod a panunot, agtutubo a makaammo a mangisakit iti dayag da ken makaammo a mangikalikagom iti panagdayaw dagiti dadduma, isunto, addanto sirib, addanto mangisursuro a naimbag! No addada mangisursuro nga agpalalo maipoun ta addada agad-adal a naannugot unay!

—;No kasano dagiti mangisursuro, kasta met dagiti agad-adal!

—Irugiyó a balbaliwan ti kasasaad yo, ta dakay ti masapol a mabaliwan, ket dakami inkamto sumurot.

—Wen,—kinuna ni Isagani, a nagkatawa iti napait;—mangrugi kami, a ta dakami ket ti yan ti dakes! Ammuyo unay ti maur-uray ti maysa nga agad-adal a makaitured a sumango iti mangisursuro kenkuana; dakay pay, idinto a nasayaat unay dagiti pakpakinakem yo, napalalo a rigat yo a nagteptepel itay inbagak kadakayo dagitay napait a pud-pudno, ;dakay pay, Padre Fernandez! ¿Ania ti naimbag a naal-ala ti maysa kadakami a nagayat a nagmula iti sabali a panunot? Ket, ¿ania ti dakes a napasamakyo gapo ta kinayatyo ti nagimbag ken nagtungpal iti annong yo?

—Apo Isagani, —kinuna daydi dominiko, nga inggayatna ti ima na, —nupay kasla awan naal-ala itoy intay panagsarita, adda laeng sangkabassit; kasaukto dagiti kakabsat ko maipanggep iti nasarita yo kaniak ket urayek nga addanto mabalín nga aramiden. Isuna la a mabutengak a saan da a pakitak ita kadakayo.

—Kasta met a mabutengak, —insungbat ni Isagani, a pinetpetanna ti ima daydi dominiko; —mabutengak a dagiti gagayem ko saan da a pasien ti kaadda yo met, kas pannakitak ita ka dakayo.

Ket daydi bumaro, riningpasna ti inna pannakisarita, ket nagpakada.

Ni Padre Fernandez linuktanna ti ruangan, sinurutna kadagiti matmata na ingga na iti nakitana a nagpukaw idi nag-

sikko iti nagnaan na. Nabaybayag a inal-allingagna dagiti padekpadek dagiti saksakana, idi kuan simbrek iti siled na ket inurayna a nakadanon iti lansangan. Nakitana nga agpayso, nangngegna nga inna kinuna iti maysa a kaduana, a nangsaludsod no adino ti papanan na:

—¡Idiay Gobierno Sibil! Innak kitaen dagiti naipikpiket ket innak makitipon kadagiti kakadua!

Daydi kadua na a nakigtot, napamayeng, ket inna kinita iti kasla panangkita iti maysa a mapan agbekkel, ket immadayo a nagtartaray.

—¡Asi pay daydiay a bumaro! —indayamudom ni Padre Fernandez, ket nariknana a naglua dagiti matmata na;—apalak-man dagiti jesuita a nangadal kenkuana!

Ni Padre Fernandez nariro a naminpinsan; dagiti jesuita inda pagliklikudan ni Isagani, ket iti mumalem, idi naammuanda a nabalod, kinunada nga inna ida isarsarak.

—¡Madadael daydiay a bumaro, ket innatayto ngata iramraman a madaksan! Naimbag no maibaga a saan a ditoy ti nagsursuruan na kadagita a panpanunot, ni laeng Apo Mugna ti mangted.

XXVIII

BUTBUTENG

Ni Ben-Zayb napaltiingan a kasla mammadto iti inna kinuna iti pagiwarnak na kadagiti al-aldaw a napalabas a ti sursuro, dakes, dakes unay, kadagiti Purpuro a Pilipinas; ita, gapo kadagiti naar-aramid iti daydi biernes a panagruar dagiti pikpiket, agkakkakak daydi sumusurat ket idandaniwna ti panagballigi na, a kasta unay a namayanna ken kasinsinubang na nga *Horatius*, iso a nakaitured a nangatkatawa kenkuana iti paset ti *Pirotecnia* kadagiti kakastoy a sasao:

Kuna ni kadua mi nga *El Grito*:

“Ti sursuro, dakes, dakes unay kadagiti Purpuro a Pilipinas”!

Ala wen, naawatanmi.

Nabayagen a ti *El Grito* kunkunana nga iso ti pannakabagi ti Ili a pilipino; *ergo* . . . kas kuna kuma ni Fray Ibanez, no ammuna kuma ti sao ti latin.

Ngem ni Fray Ibanez agbalin a moro, no agsurat, ket ammutayon no kasano ti pammayan dagiti moro iti panagsursuro.

TESTIGA, kas kinuna ti maysa a mangaskasaba, ti *Biblioteca* sadi Alejandria!

Ita, pudno ti sao na, iso, ni Ben-Zayb! No is-iso ngamin a maymaysa ti agpanunot sadi Pilipinas, is-iso laeng ti makapadles kadagiti maar-aramid!

Agpayso, ta ti damag nga adda nasarakan a naipikpiket iti ruangan ti Unibersidad, a dagiti sasawen da makadadael, saan na la a di inikkat ti imas da a mangan dagiti ado a tattao ken dinadael ti panagpalpa dagiti dadduma, ngem inna pay ket pinagdanag dagiti naginad ken di mangikankano nga ininsik, isuda a di nakaitured a nagtugaw kadagiti paglaklakuan da gapo iti buteng da a dida mayunnat daras no inda agtaray. Iti maikasangapul ket maysa nga uras iti aldaw, nupay ti init saan a simmardeng ket ni Ekselensia, ti Kapitan Jeneral, saan a nagparang a namangulo kadagiti nagballigi a buybuyot na, nupay kasta, limmalo dagiti dandanag: dagiti praile a masansan a mapmapan iti basar ni Quiroga, awan da,

ket ti kasdi, pakpakauna ti nakabutbuteng a mapasamak. No ti init limgak kuma a nagsubli iti uppat ket dagiti Santo-Kristo nabigatanda kuma a nagsapin, ni Quiroga saan kuma unay a nagdanag: kinunana ngata kuma a ti init *liampo*, ket dagiti sagrada a ladladawan, mannugalda iti *chapidiki*, a mabati nga awan bado da; ngem jti saan a ipapan dagiti praile idi pay met ket ngarod ta kassasangpet dagiti ado a babbaro a laklako na!

Gapo iti panangibilin ti maysa a Probinsial a gayyem na, ni Quiroga inparitna ti iseserrek kadagiti pagpaspasugalan-na iti *liampo* ken *chapidiki* ti iso amin a indio a saan na a daan nga am-ammo; daydi masakbayan a konsul dagiti in-insik mabuteng a inda agawen ti pirak a maipaabak sadiay dagiti nakakaasi. Kalpasan ti panangisagana na iti paglakuan na tapno madaras a maripkan, no kas pagarigan adda bareng-ania, pinakuyog iti maysa a guardia beterana iti nakaas-asideg a nagbaetan ti balay na ken ti balay ni Simoun. Ni Quiroga nasarakanna daydi a kanito a kasayaatan unay a panangiburray, kas kinuna kenkuana ti *joyero*, kadagiti palpaltog ken balbala a sidudulin iti almasen na. Manamnana a kadagiti al-aldaw a masangwanan, agpasukainda ket ison, jnagadunto dagiti mabalbalod; nagadunto dagiti tattao a natakrot a mangibbet kadagiti amin a naur-urnong da! Iso daydi ti pammayan dagidi daan a karabinero a mangisikap a mangikabil iti sirok dagiti balbalay iti tabako ken bulbulong a maiparit, sadanto aginsusukain ket pilitendanto ti nakakaasi nga akinbalay a mangpasuksok kadakuada wenno agbayad iti *multa*! Isuna la a ti kasdi a pamayan simmayaan, ket idi nawayaanen ti panangmula iti tabako, dagiti ig-igam a maiparit isuda ti isublatdan!

Ngem ni Simoun awan kayat na a makita ket pinaibagana ken insik Quiroga a baybay-anna pay la a kasdi, ket iso di napan na kinita ni don Custodio, ta inna saludsuden kenkuana no rebbengna nga ikkan iti igam wenno saan ti *basar* na; ngem ni don Custodio kaskasdi met a di agawat; madama idi nga ad-adalenna ti maysa a gakat no kasano ti inna panagsarapa, no kas pagarigan ta lawlawen ti kabusor. Nalagipna ni Ben-Zayb, a mapan pagdamagan; ngem, idi inna nasarakan a siigam amin a ngipen na ket ti pay pagpandag na papel, dua a rebolber nga adda bata da, ni Quiroga nagpakada iti nabalinna a kabit ket limmungog iti balay na, a napan nagiddan ket inpambarna a masakit.

Iti maikapat a uras iti malem, saan la a naipikpiket ti masasaon. Matantanabutuben ti panagtutulag kano dagiti

agad-adal ken dagiti agyan kadagiti banbantay sadi San Mateo; ipappatidan a iti maysa a pansitan insapatada a rubuuten ti pagilian; nasarsarita dagiti sassakayan nga aleman, nga adda iti ruar ti taaw ti Manila, a sisasagana a tumulong iti garaw; nasasao ti sangapurok kan nga agtutubo, a napan sadi Malakaniang nga aguray iti bilin ti Jeneral, isuda a mangibagbaga ken mangipampamarang iti ayat da iti Espania, ngem inda nabalod gapo ta nasalamaanda ida a siigam. Ti Langit inispalna ni Ekselensia, ta linapdanna ti inna panangawat kadagidi immub-ubingan a dakes a tattao, gapo ta madama a makisarsarita kadagiti Probprobinsial, iti Bise-Rektor ken ni Padre Irene, iso nga inbaon ni Padre Salvi. Dakkel ngata ti kinapudno dagidi a tantanubbot, no patien ti sao ni Padre Irene, nga iti malem, napanna sinarungkaran ni Kapitan Tiago. Kas kunana, addada tattao a nangibalakad iti Jeneral a ranaenna daydi a kanito a panangimula iti buteng ken panangited iti pagmennamennaan nga agnanayon dagiti *pilibusterilio*.

—Sumagmamano a mapaltugan, —kinuna ti maysa —maysa a sumagdudua pulo ket uppat a *repormista* a maibelleng a dagos iti kaulimkan ti rabii, indanto pedpeden a ingga na iti ingga na ti gagem dagiti malukluksaw!

—Saan, —insungbat met ti maysa a nasayaat ti panagpuspuso na; —umanayen ti panaglibot da kadagiti lanlansangan dagiti sosoldado, ti batalyon ti kabalieria, kas pagarigan, a si-aasot dagiti sabsable da. Umanay ti panangikuyog kadagiti sumagmamano a kankanyon. . . umanay daytan! Ti Ili, managbutbuteng unay, ket isuda amin indanto kumleb kadagiti balbalay da.

—Saan, saan, —kuna met ti maysa; —iso toy ti kanito a nasayaat a panangpukaw kadagiti kabusor; saan a umanay a kumlebda kadagiti balbalay da, masapol a paruaen ida, kas pamayan kadagiti dakes a saksakit, babaen ti panangaramat iti sinapismo. No saan da nga agpatuloy a mangaramid iti gulo, masapol a inna ida abuluyan babaen ti panangaramat kadagiti mabayadan a mangaron. . . No siak laeng, nasayaat no agsagana dagiti sosoldado, ngem ipadlaw a kasla awan aniaman, tapno, bumilegda, ket no adda tumaod a uray ania a riri, sarangten ida, ket paturay ida iti kakaasi!

—Ti pagbanagan ugasanna dagiti ipakat a pampamuspusan, —kuna met ti sabali pay, —ti kayat tayo nga isakit iso ti Santa a Relijion tayo ken ti di pannakagisaygisay ti Espania. Ituyang nga adda gubat, ket iti kabassitan a riri, tiliwen

amin a babaknang ken adda sursuro na... , ket dalusan ti pagilian!

—No saanak a dimteng daras a nangibalakad iti panaginayad da, —innayon ni Padre Irene, nga inbaga ken Kapitan Tiago, —awan, duadua nga ita, agay-ayos kuman ti dara kadagiti lanlansangan. Dakayo ti innak linaglagip, Kapitan... Ti gunglo dagiti napudot ti panagdardarana awan kasano a nangun-udda iti Jeneral, ket napalalo a leddaang da iti kawan ni Simoun... ¡A! no di la nagsakit ni Simoun...!

Gapo iti pannakabalod ni Basilio ken iti inda panangsu-kain kadagiti pagpagbasaan ken pappapel na, ni Kapitan Tiago adadda a limmalo. Ita, umay ngad la ni Padre Irene a mangnayon iti kigtot na kadagiti nakabutbuteng a sarsaritana. Immapay iti daydi daksanggasat ti di masao a buteng, a idi damo na, inna pinagpigenger bassit ket iti nabiiit, limmalo a limmalo ingga na iti di nakasao. Iniggamanna ti takiag ni Padre Irene, a simumulagat dagiti matmata na, nadigos iti linget ti musing na, kinayatna ti bimmangon, ngem dina nabalinan, ket naipaidda a sibabantot iti pungan na, nga imbibbet iti dua nga ungor. Ni Kapitan Tiago simumulagat dagiti matmata na ket agkatkatay: natayen gayam. Iti napalalo a buteng ni Padre Irene, nagtaray, ket gapo ta nagkissiwang daydi bangkay, idi ta nagtaray, naguyudna a naitapuak iti idda na, ket inna binayan iti tengnga ti siled.

Iti rabii, ti kigtot dimmanon iti kapigsaan na. Addada naar-aramid a namagatap kadagiti managbutbuteng iti kaadda dagiti naibaon a mangaron iti gulo.

Gapo ta adda maysa a buniag, adda nagipuruak iti kuar-ta kadagiti ububbing, ket kas kadawyan, adda rimsua nga ariwawa iti ruangan ti simbaan. Nairana met ket di, a limmabas sadiay ti maysa a narungsot a soldado, a, gapo ta maddandanagan bassit inpagarupna nga aramid dagiti pilibustero daydi, ket inasutna ti sable nan a pinagbatbat kadagiti ububbing, simbrek iti simbaan, ket no saan a naisabit iti dalingding nga agbibitin iti koro, awan ngata kuma ti tinneddana iti uneg ti sinan tattao nga adda ulo na. Ti pannakakita itoy dagiti managbutbuteng ken ti inda panagtaray a nangiwaras a nangrugin ti gulo, apagdarikmat ti inna pannakaaramid. Naripkanda a sipapardas dagiti babassiten a paglaklakuan a silulukat pay laeng, addada in-insik a nakabati iti ruar kadagiti ninayayon a lulupot, ket saan a bassit dagiti babbai a nakapukaw kadagiti sinsinelas da idi nagtarayda kadagiti lanlansangan. Naimbag ket di ta may-maysa laeng ti rimsua a nadanar ken sumagmamano a nadungdunggiaran,

maysa ka dakuada daydi met la soldado idi natinnag a naki-gubalgubal iti daydi dalingding, a ti angot na agakkagay ti pilibustero. Daydi a kinamaingel na iso ti nangted iti nakaidayawan ti nagan na, ngem nakaidayawan nga awan mulitna a sapay kuma ta kakasta amin ti pannakagun-od dagiti amin a pakaidaydayawan! dagiti inna, basbassit kuma ti sangit da, ket ad-ado kuma pay dagiti tattao ditoy daga!

Iti maysa nga arrabal adda natakuatanda a dua a tattao nga agikalkali iti igam iti sirok ti maysa a balay a tinabla. Nagriri daydi a purok; dagiti agindeg kinayatda a kinamat dagidi dua a saan nga am-ammo tapno inda ida papatayen ken yawat kadagiti agturturay, ngem maysa a karruba ti namagtalna ka dakuada a kinunana nga umanayen ti pangidatag da iti tribunal iti bagi ti basol. Daan da gayam a palpaltog a nalabit ti immuna kuma ngata nga inda sinugat, saan a sabali no di met la ti naayat a nangaramat ka-dakuada.

—¡Ala wen! —kinuna ti maysa nga aginmamaingel; —no kayatda nga umalsatayo, ¡ala ket di!

Ngem daydi aginmamaingel inda winagwag iti bin-ig a pang-pang-or ken disdisnog, kinuddukuddot dagiti babbai, a kasla ket no ison ti akinkukua kadagiti palpaltog.

Sadi Ermita, dakdakes man ti naaramiden, nupay basbassit ti kibor a napataod, ket idinto ta addada pay naguni a palpaltog. Maysa a naannad a *empleado* nga inikkanna iti igam ti amin a di mangan-ano, pati pay dagiti ngip-ngipenna, nakakita, iti sumipngget, iti maysa nga anniniwan, iti asideg ti balay na, inpagarupna nga agad-adal daydi, ket inna pinaltugan iti namindua. Daydi anniniwan rimsua iti kalpasan na a maysa guardia beterana, ket inda intabon, ket iso, *Pax Christi! Mutis!* (Talna ni Kristo! Awan tagarin!)

Sadi Bulumbayan ado met dagiti nangngeg a un-uni ti paltog, ket rimsua a natay ti maysa a lakay a sul-ot a saan a nakangngeg iti *KIEN BIBE* ti sentinela, ken maysa a baboy a nakangngeg ket saan na nga insungbat ti *ESPANIA*. Daydi lakay saan a naikali a nalaka, ta awan pagbayadna iti pannakawaris na, ket daydi baboy, sinidada.

Sadi Manila, iti maysa a paglakuan iti sinamit, nga adda iti asideg ti Unibersidad, a masansan unay a pappapanan dagiti agad-adal, kastoy met ti inda panarsaritaan kadagiti nalbalbalod:

—*Ya koji ba kon Tadeo?* (Ni Tadeo, tiniliwdan?)—sinaludsod ti akinkukua, a maysa a babai.

—*Aba, niora, (Ni, apo)—insungbat ti maysa nga agad-adal nga agyan sadi Parian,—pusilaw ya! (napaltuganen!)*

...—*Pusilaw! Naku no pa ta paga konmigo su deuda! Napaltuganen! ¡ina! dina pay nabayadan ti utang na kaniak!*

—*Ay! no jabla bos puelte, niora, baka pa di keda bos komplise! ¡Ya kema yo nga el libro ke ya dale prestaw konmigo! Baka pa di rikisa y di enkontra! Anda bos, listo, niora!*⁽¹⁾

—*¿Ta keda dise preso Isagani? (Kunada a nabalod ni Isagani?)*

—*¡Loko-loko tambien akel Isagani (Loko-loko met ni daydiay Isagani)—kunkuna daydi agad-adal a makarurrurod; —no sana di koji ele, ta anda pa presenta! ¡O, bueno nga, ke topa rayo kon ele! ¡Siguro pusilaw! (Saan da kuma a tiliwen, ket napan ket nagparang! O, naimbag met, ta dinapalos ti sal-it! ¡Nalabit, mapaltugan!)*

Daydi babai intal-una ti abaga na.

—*¡Konmigo no ta debi nada! ¿Y kosa di jase Paulita? (Awan utangna kaniak! ket, ania ti kuen ni Paulita?)*

—*No di palta, nobio, niora. Siguro di liora un poko, luego di kasa kon un espaniol! (Saan nga agkurang ti mangasawa, ulang. Nalabit agsangit sangkabassit, santo maki-asawa iti maysa a kastila!)*

Daydi a rabii, maysa kadagiti kalilidayan. Kadagiti balbalay linualuda ti santo-rosario ket dagiti mananglualo a babbai nangipaayda iti ado nga AMA MI kada REQUIEM kadagiti karkararua dagiti kakabagyan ken gagayyem da. Iti maikawalo nga uras iti rabii, apaman la no adda makitan a maysa nga agpagpagna; isuna la a sagpaminsan adda mangngeg a pataray ti kabayo a ti bakrang na napalalo ti kapayan-na a pakaipalpalpian ti maysa a sable, sa sultip dagiti guardia, luglugan a kasta unay pataray da a kasla ket no kamkamaten idan dagiti pinangenpangen a pilibustero.

Nupay kasta, saan a kigtot laeng ti adda kadagiti amin a disdisso.

Iti pagpandayan a dagos ni Placido Penitente, pagsasaritaanda met dagiti naar-aramid ket nawaya bassit ti inda panagsasao.

—Saanko a patien dagita naipikpiket!—kunkuna ti maysa a mangmangged a nakakutkuttong ken nakamagmaga iti kapayanna iti kapupuyot; —no kaniak laeng, aramid ni Padre Salvi!

¹ Ay! Dimo pigpigsan ti agsao, ulang, ania ta inka ket mairamraman! Pinuurak payen ti pagbasaan a inpabuludna kaniak! Ania ta inda agsukain ket inda masarakan! Agal-alegka, ulang!

—¡Ejem, ejem! — naguyek daydi *maestro platero*, tao a naannad unay, a gapo iti adina a makuna a takrot, saan na a maitured a gupden dagiti sarsarita. Daydi naimbag a tao, isuna la nga aguyek-uyek, kidayanna ti kadua na, ket kumita iti lansangan, a kasna la kuna:

—Mabalin nga adda mangsisiim kadatayo!

—¡Gapo iti daytay *opereta!*—intuloy daydi mangmangged.

—¡Ojo!—kinuna ti maysa a kasla agruprupa nga angang;—kunakon ket! Iso ti gapo na a . . .

Jm!—insungbat ti maysa nga eskribiente, a timek na ti naasi:—pudno dagiti naipikpiket, Chichoy, ngem ibagakto kenka ti gapo da!

Sana innayon iti nalimed:

—¡Aramid ni insik Quiroga!

— Ejem, eem!—Naguyek manen ti *maestro*, nga inyalatiwna ti mammamaen na iti sabali a bangir ti ngiwat na.

—¡Patiennak, Chichoy, aramid ni insik Quiroga! Nangngegko idia opisina!

—Apo, wen ngata!—kinuna daydi ang-ang, a namatin.

—Ni Quiroga,—intuloy ti eskribiente,—adda sangagasot a ribo a pisos na a mejikano iti sangladan. ¿Kasano ti pangipastrek na? Nalaka unay; pinutarna dagiti naipikpiket, a rinanana ti riri dagiti agad-adal, ket inton madama amin dagiti tattao a maringguranen, ¡pum! sapsapuanna dagiti agan-annong, ket makalusot dagiti kakkajon na!

—Wen, wen!—kinuna daydi nalaka a mamatpati, a dinanugna ti lamisaan.—¡Iso! Iso pay met la ket ti gapo na a ni insik Quiroga. . . ¡Iso ti gapo na!

Ket agulimek, ta dina ammo ti inna sawen maipanggep ken insik Quiroga.

—Ket dataunto ti agbayad kadagiti pingpinggan a mabubuong? . . .—sinaludsod ni Chichoy a nakarurod.

—¡Ejem, ejem, ejem!—naguyek daydi agpanpanday, ta adda nangngegna iti lansangan a padekpadek a umas-asideg.

Agpayso, ta umadani dagidi padekpadek, ket iti pagpandayan, isuda amin nagulimekda.

—Ni San Pascual Bailon, maysa a dakkal a santo,—kinuna, a naginkukua, iti napigsa a timek, daydi agpanpanday, a kinidayanna dagiti dadduma; — ni San Pascual Bailon. . .

Iti daydi a kanito timmammidaw ti rupa ni Placido Penitente, a kinuyog daydi agar-aramid iti kuitis a nakitatayo nga immawat kadagiti bilbilin ni Simoun. Isuda amin inda linawlaw dagiti kadatdateng, ta immamadda.

—Diak nakasao dagiti balbalod,—insungbat ni Placido;—adda maysa ngata a tallo pulo da! . . .

—¡Agpupuutkayo!—innayon daydi agar-aramid iti kuitis, a nakikinnita ken Placido,—kunada nga ita a rabii putulanda amin a tao. . .

—Ania? ¡Sal-it!—kinuna ni Chichoy, a simmapol kadayiti matmata na iti maysa nga igam, ket idi awan makitana, innalana ti pagpuypuyot na, no agtunaw.

Ti *maestro* nagtugaw; agpigpigerger dagiti saksaka na. Daydi nalaka a mamatpati inpagarupna a nalpasen a naputulan ket inyun-unana ti nagsangiten a gapo iti gasat dagiti kabbalay na.

—¡Ni!—kinuna daydi eskribiente;—¡saan da nga agputol! Ti mamalbalakad iti . . . ket kimmidday iti nalimed,—nagasat ta masakit.

—¡Ni Simoun!

¡Ejem, ejem, ejjem!

—Ni Placido ken daydi agar-aramid iti kuitis nagkinnitad manen.

—No saan nga agsakit ni daya. . .

—Agaramidda iti sinan-gulo!—innayon, a kasla awan an-ania daydi agar-aramid iti kuitis, ket inggangatna ti sigarilio na iti ngato ti *tubo* ti pagsaingan,—ket ania, ngad, ti aramiden tayo, no kasta?

—Ipaypaysutayon a, tano indatay met la putulan. . .

Ti napigsa nga uyek a simken iti agpanpanday iso ti nanglapped iti pannakanggeg iti tuloy ti sao. Nalabit ni Chichoy, nakabutbuteng dagiti inna kuma ibaga, ta kasla garaw ti mamapatay ti panangiwagiswagis na iti pagpuypuyotna ket ti rupa na kasla rupa ti japon a nakakigkigtot.

—Kunayo man a naginsasakit gapo ta mabuteng a rumuar! No innak makita. . .

Naguyek manen ti maestro iti napigsa unay, ket naganayanna ti inna dinawat kadakuada amin nga agawiddan.

—Nupay kasta, agsaganakayo, agsaganakayo, —kunkuna daydi agar-aramid iti kuitis. No kayatdatay a piliten a puamatay wenno matay. . .

Naguyek manen daydi daksanggasat nga agpanpanday ket dagiti mangmangged naggaawidda kadagiti balbalay da, nga adda nangala iti malo, ragadi, ken sabsabali pay nga araramaten, a makasugat wenno saan, makapatay wenno saan. a sisasaganadan a mangipangina iti biag na. Ni Placido ken daydi agar-aramid iti kuitis immulugda manen.

—¡Agannadkayo, agannadkayo! — ipatpatigmaan daydi *maestro*, a timek na ti makasangsangit.

—Dakay la ti makaammon iti asawak ken kadagiti annako nga ul-ulila!—yar-araraw daydi nalaka a mamati, a ti timekna adadda man a makasangsangiten.

—Daydi daksanggasat ipatunan a sinarutsarot dagiti balbala ket nalpasen a naitabon.

Iti daydi a rabii, dagiti guardia kadagiti ruruangan ti dakkell a pagilian inda nasukatan iti artiliero a kakastila, ket iti sumuno a bigat, idi sumingising dagiti umuna a sinsinamar ti init, ni Ben-Zayb a nagtured a immulog a nasapa ta inna kinita ti kasasaad dagiti *murmuralia*, nasarakanna iti asideg ti tay-ak ti Luneta, ti bangkay ti maysa a balasang a india, nganngani silalamulamo ket naiwalang. Ni Ben-Zayb nakigtot, ket kalpasan ti panangsagid na iti bangkay iti bastonna, ken panangkita na iti yan dagiti ruruangan, intuluyna ti nagna, a panpanunutenna ti mangurnos iti maysa a sarita a nasennaay maipanggep iti daydi. Nupay kasta, awan napablaak a nakasagid iti daydi kadagiti pagpagiwarnak kadagiti sumuno nga al-aldaw, ket ti inda sinarsarita iso dagiti pannakatkatuang ken pannakaigalgalis, gapo kadagiti ukukis ti saba, ket, gapo ta awan damag, ni Pay Ben-Zayb napilit a nangikatiddag iti inpablaak na maipanggep iti maysa a bagyo a nangdadael kadagiti pagpagilian ken namapatay iti nasurok a dua ribo a tattao, sadi Amerika. Kadagiti ado a sinalsalawasaw na, masarakan toy:

“Ti asi nga ADADDA A MARIKNA KADAGITI PAGPAGILIAN A KATOLIKO NGEM KADAGITI SABSABALI, ken ti lagip daydi immay pinaipatli gapo kadagiti TATTAO, agsipod iti asi Na, iso (*sic*) ti *magnignay* kadagiti puspuso mi a mangsennaay kadagiti pasamaken a rigrigat dagiti pada a tattao ken agdawat tapno ITI DAYTOY A PAGILIAN, a kasta unay ti pannakagugor na kadagiti bagbagyo, saan kuma a mam-imatangan dagiti makasasakit a naar-aramid a nakita dagiti agindeg sadi Estados Unidos!”

Ni Horatius dina pinakawan daydi a kanito ket inna sinungbatan iti paset ti PIROTECNIA na, a dina met nasasao, dagiti natnatay, daydi nakakaasi nga india a pinatayda, uray la kuman dagiti nakabkabil. Kinunana:

“Kalpasan ti kasta unay nga asi ken kasta unay nga ayat kadagiti tattao, ni Fray Ibañez, kunak ket di, ni Ben-Zayb, isuna la nga idawawatanna ti Pilipinas.

“Ngem maawatan.

“Gapo ta saan a katoliko ket ti asi adadda a marikna, ken no ania ania pay.”

XXIX

MAUDI A SAO MAIPANGGEP KEN KAPITAN TIAGO

Talis vita, finis ita.
No kasano ti biag, kasta
met ti tungpal.

Ni Kapitan Tiago naimbag ti nagbanagan na, kayatna a sawen, ti punpon na, ta manmano ti pumada. Pudno ket di a ti kura inpalagipna ken Padre Irene a ni Kapitan Tiago natay a saan a nagkonpesar, ngem daydi naimbag a padi, nga immisem iti narabak, linidlidna ti murdong ti agong na ket insungbatna:

—Ni, saan kad a siak ti pagkunaan yo kadagita! No kuman ditay kayat a punpunen amin a matay a di agkonpesar, ditay pay ket malipatanen ti DE PROFUNDIS! Dagita nga ig-iget, kas ammuyo a nalaing, maannurutda no ti saan a nagkonpesar, saan met a makabayad, ngem ni Kapitan Tiago! . . . ni! ket no mangitabunkay pay iti insik a saan a kristiano ket imisaanyo pay iti misa ti natay!

Ni Kapitan Tiago dinutukna ni Padre Irene a mangaywan kadagiti kukkukua na ken mangtungpal iti maudi a nakem na, ket inburayna dagiti kukkukua na iti konbento ti Santa Clara, iti Papa, iti Arsobispo, kadagiti praille, ket nangibati met iti dua pulo a pisos a maibayad iti pagserrekkadagiti agad-adal a napanglaw. Toy naudi a paset naikabil ba-baen ti singasing ni Padre Irene, ta iso ammuna nga ikalikagom dagiti ububbing a nagaget nga agadal. Ni Kapitan Tiago inbabawina daydi kunkuna na idi nga ipatawidna ken Basilio, a dua pulo ket lima a pisos, gapo iti kinaulpit a in-pakita kenkuana daydi bumaro kadagiti ud-udi na nga al-aldaw, ngem ni Padre Irene inna kan ited met laeng ket iwarwarragawagna nga iso ti agbayad ken agsungbat.

Iti balay ti natay, iso napanan dagiti daan nga am-ammo ken gagayyem iti sumuno nga aldaw, masarsarita unay ti maysa a milagro. Kunkunada nga idi madama nga agnguynguya, ti kararua ni Kapitan Tiago nagpakita kadagiti mo-manja, a linawlaw ti nakaranraniag a lawag. Ni Apo Dios

inna inispal, gapo kadagidi ado unay a mismisa nga inna binaybayadan ken dagiti inpatawidna kadagiti taga Simbaan. Daydi agbanawbaw a damag iso ti inda pagsasaritaan, inda yug-ugis, ikabilda amin a di mangan-ano ket awanen ti agpangngadua. Ibagbagada ti aruat ni Kapitan Tiago, nakaprak ngata, ti pingping na nagdusol gapo iti mama, dida met nalipatan ti suako a pagsusupan iti apian ken uray pay ti manok a maipalot. Ti sakristan mayor, nga adda a natallaong, itangedtangedna a siraranga ti ulo na, a kasna pangannamong, ket inna panpanunuten a inton iso ti matay, agparangto met a nakaiggem iti sangamalukong a taju a puraw, tano awan daydi makapalamiis a pamigat, saan a maawatan ti nam-ay sadi langit, ken ditoy daga. Maipapan kadagitoy a banbanag ti inda pagsasaritaan ket gapo ta dida met mabalin a ibaga dagiti naar-aramid iti kalleppas nga aldaw ken gapo ta addada pay tajur sadiay, kasta unay dagiti naib-ibbatan a sasao a di karkarna, salsaludsudenda no ni Kapitan Tiago innanto awisen ni San Pedro iti maysa a *soldada*, no sadiay agpupustada, no dagiti manmanok da sadi langit saan da a matay, no saan da a masugatan, ket no kasta, no asinunto ti *sentenciador*, no asinunto ti mangabak, kdmpy., sussusik ken sasao dagitoy a kaay-ayo unay dagiti mangibangon iti sirib, panunot ken annuruten a maibatay iti maysa a pagbasaan a kunada a saan a mabalin nga agriro, naipaltiing man wenno utang a patien. Matagamtamda met a masasao dagiti mabasbasa kadagiti nobnobena, pagbasaan dagiti milmilagro, sasao dagiti kukura, panna-kaipalpalawag ti panagiyan sadi langit ken ado pay sab-sabali a banbanag. Ni don Primitivo, daydi pilosopo. kasta unay a rag-o na a mangibagbaga kadagiti teologo.

—Ta saan a mabalin nga adda maabak sadiay,—kunkunana, a kasla pudno unay;—ti pannakaabak pataudenna ti luksaw, ket sadi langit, saan a mabalin nga adda tumaod a luksaw.

—Ngem adda la mangabak,—isungbat met ni tajur nga Aristorenas;—iti panangabak iso ti yan ti imas na!

—Ket mangabakda ngay a dua!

Ti panangabak da nga agpadpada saan a maannugutan ni Martin Aristorenas iso a pallutan la ti inna naglaklakayan ket kanayon a inna nakitkita a ti maysa a manok maabak ket ti maysa mangabak; no kas pagarigan, agtablada. Nagbannog la ni don Primitio a nagsausao iti latin; ni Martin Aristorenas iwingiwingna ti ulo na, idinto a nalaka nga awa-

ten ti latin ni don Primitivo; sasawenna ti *an gallus talisainus, acuto tari armatus, an gallus beati Petri bulikus sasabungus sit* (ti manok a talisayin, a natadian iti natarumamis a tadi ken ti manok a burik ni San Pedro inda agpallot), kdimp., nagpapananna, inna inaramat ti pamayan dagiti daduma a pangpatalna da iti tao ken pangala da iti nakem:

—Mainpiernuka, pari Martin, matnagka iti kinaereje! CAVE NE CADAS! (Agannadka ania ta matnagka!) Saanka a kasugalen iti monte! Saantanto nga agkabakasen! Dika annuguten ti kinamannakabalin ti Dios, *peccatum mortale!* (basol a makappatay) Dika annuguten ti *Santisima Trinidad*: ti tallo, maymaysa, ket ti maysa, tallo da! Agan-annadka unay! Maawatan metten a dika annuguten a ti dua a *naturaleza* (gagangay), dua nga *entendimiento* (panunot) ken dua a *voluntad* (pakinakem) mabalin nga adda maymaysa a *memoria* (lagip) da. ¡Agannadka! *Quicumque non crederit, anathema sit!* (Ti saan a mamati, saan a maispall!)

Ni Martin Aristorenas nagkukot a sibe bessag ken sipipigerger, ket ni insik Quiroga, a sipapasnek unay a nagdengdenggeg kadagiti sasao na sidadayaw unay a nangigayat iti pilosopo iti maysa a naimas a tabako ket inna sinaludsod, a timek na ti silalailo!

—*Sigulo, puede kontalata aliendo galela kon Kilsto, ja? Kuando mia muele, mia kontalatista, ja?* (Nalabit mabalin a kakontrata ni Kristo iti panangarriendo iti pallutan, ja? Inton matayak, agkontratistaakto, ja?)

Kadagiti sabsabali a gunggunglo, adadda ti natay a inda pagsasaritaan; inda pagsususikan ti inda yaruat kenkuana. Ni Kapitan Tinong ikalkalikagumna ti abito ti maysa a pransiskano; naipatang unay ta adda kukua na a maysa, daan, pirgipirgis, ket ado dagiti sarsarait na, napateg unay, ta, kas kuna daydi praile a nangipalimos kenkuana, iti tallo pulo ket innem a pisos, ikaluyana ti bangkay iti apoy sadi inpierno, ket sinaritana a pinangpasingked dagiti ado a sarsarita a mabasbasa kadagiti pagpagbasaan a ibunbungong dagiti praile. Ni Kapitan Tinong, nupay napalalo nga ilalana iti daydi nga abito, madadaan a mangited iti ingunguten-na unay a gayyem, a saan na a napan nasarungkanan iti bayat ti panagsakit na. Ngem maysa nga agdadait insungbatna a nalinteg unay, a gapo ta dagiti momonja inda nakita ni Kapitan Tiago a nakaprak a immuli sadi langit, maiparbeng a inda aruatan iti prak ditoy daga ket saan a masapsapol dagiti pagsarsarapa kada ar-aruaten a di saruten ti danom; agrprak datao no mapan datao makisala, makitabuno iti maysa a ram-

bak, ket saan a sabali ti maur-uray sadi ngato... ket ;kitaenyol nairana la unay nga adda maysa a nalpas nga aramiden, a mabalinna nga ited iti tallo pulo ket dua a pisos, nalaklaka iti uppata a pisos ngem ti abito ti pransiskano, ta dina kayat a pagganansiaan ni Kapitan Tiago; sukina idi sibibiag pay, ket ita, isunto ti katalek na sadi langit! Ngem ni Padre Irene, nga agaywan kadagiti kukkukua ken makammo iti pannakasungpot ti maudi a nakem ti natay, awan inannugutna kadagiti dua a naigayat ket inbilinna nga aruatanda ti bangkay iti uray ania kadagiti daan nga ar-aruaten-na, ta kinunana, iti kasta unay nagsingpetan a timek, a ti insienso ti napuuran, ado a kankanta a linalatin; ado ti *napisio* kadagiti pagbuybuyaan. Daydi, kasta unay; ado nga Dios saan a dagiti ar-aruaten ti inna kitaen.

Ti punpon ngarod, naaramid a nasayaat unay unay, nasaysayaat ngem ti "*primera klase*." Adda responso iti balay, iti lansangan, tallo a praile dagiti nangala, a kasla ket no saan a umanay ti maysan iti kasdi a kararua, naaramid amin a di mangan-ano a *rito* ken *seremonia* a mabalin, ket damag a namataudda pay iti innayon da; extra a kas no adda *agbenedicicio* kadagiti pagbuybuyaan. Daydi kasta unay; ado nga incienso ti napuuran ado a kankanta a linalatin; ado ti naiwaris a danom a bendita; ni Padre Irene, a kasna sagot iti daydi gayyem na, kinantana iti koro, iti timek na a *falsete*, ti *DIES IRAE*, ket dagiti tattao pudno a nagsakit dagiti ululo da iti nakapalpalalo a kapapatit dagiti kamkampana.

Ni dunia Patrocinio, daydi daan a kasinsinnallin ni Kapitan Tiago iti kinamanaginsisingpet, kinayatna a pudpudno unay ti matay met kuma iti sumuno nga aldaw, tapno adadda manen a nasaysayaat ti inna ibilin a maaramid a punpon na. Daydi nasingpet a baket saan na a maanusan a daydi kanayon a inna inab-abak idi ta natay, ket agungar a kasta unay rambak. Wen, tarigagayanna idi ti matayen ket kasna itay dengdenggenen dagiti sasao dagiti tattao a makakita iti punpon na:

—¡Daytoy man ti punpon! daytoy man ti ammo na ti matay, ni *dunia* Patrocinio!

NI JULÍ

Ti ipapatay ni Kapitan Tiago ken ti pannakabalod ni Basilio nagdarasda a nagdinamag iti pangukuman, ket, iti pakaidayawan dagiti nanumo nga agindeg sadi San Diego, inkam ibaga nga adadda a lineddaangda ti naudi a damag ket nganngani is-iso laeng ti inda nasarsarita. Ket, kas matagtagyuray, ti damag nagbaliwbaliw, nasarsarita dagiti nakaladladingit a naar-aramid, nakakigkigtot, nailawlawag ti saan a maawatan nanaynayan ti pagkurangan ti damag kadagiti patangpatang, a idi kuan, nagbalinda a kas napudpudno a naaramiden, ket ti araria a kasta ti inna intataod, pinagkigtutna payen dagiti nangputar met laeng kenkuana!

Sadi ili a Tiani kunkunada a ti kabassitan a dusa a maipapatay iti bumaro, iso ti inna pannakaibelleng, ket nalabit a indanto papatayen, no addada iti ngalay ti dalan. Dagiti managbutbuteng ken dagiti nangisit amin a makita da, saan la a daytoy ti kuna da, ket sasawendan dagiti pagbitbitayan kada *konsejo de gerra*. Ti Enero, bulan a dakes unay, Enero manen idi bintak daydi naaramid sadi Kabite, ket DAGIDI, numan pay papadi da, inda nadingpil; ninto kad ket nakakaasin a Basilio, nga awanan saranay ken pagayam a mangisakit. . .

—Kunak ngamin kenkuana idin!—yun-unnoy ti Juez de Paz, a kasla ket no itay inna pinatigmaanan ni Basilio iti naminsanen;—kunak idin kenkuana. . .

—Nakita dayta a maaramiden!—innayon met ni *ermana* PENCHANG;—no sumbrek idi iti simbaan, ket makitana a pangrugiten bassit ti danom a bendita, saan na a kayat ti agugisen! Kunkunana ket di nga adda kan ul-ulmog a babassit kada nasakit iti danom a bendita, ni, dusa ti Dios! Gungguna na! Kasla ket no mabalín a makaited iti sakit to danom a bendita! Maka-agas ket di a, ni!

Ket inna sinarita no kasano ti pannakaagas ti sakit ti buksit na, gapo la iti inna pinangbabasa iti danom a bendita iti puseg na nga inggiddanna a linualo ti *SANCTUS DEUS*, ket inna ingganetget daydi a pamuspusan kadagiti sisasak-

lang, no agsakitda iti sika, wenno bumsog ti buksit da, wenno adda bayangubong, isuna la a sao ti kastila ti inda lualuen no kua:

*Santo Dios,
Santo Fuerte,
Santo Immortal,
Libranos, Senor, de la peste
Y de todo mal.*⁽¹⁾

—Ti agas saan a bumurong, ngem masapol a isapsapo ti danom a bendita iti disso a nasaktan wenno masakit,—kunkunana.

Ngem aduda dagiti tattao a saan a mamatpati kadagidi a sasao, ket dida met ipato a panusa ti Dios ti pannakabalod ni Basilio. Kaskasdi met a dida pinatpati dagiti kunkunada a yaalsa kada naipikipiket, ta paggaammuda ngaruden ti kababalin daydi agad-adal a napalalo nagtalna ken nagannad, ket kinaykayatda nga inpagarop a daydi a naaramid, maysa la a panangibales dagiti praile, gapo iti panangsubbot na ken Juli iti inna pannakatagabo, ni Juli nga anak ti maysa a tulisan, a napigsa a kabusor ti maysa a mannakabalin a gimong dagiti praile. Ket gapo ta ammuda ti kinadakes daydi a gimong dagiti praile ket inda pay malaglagip dagiti nakirmet a inna panagibalbales, daydi a pagarop iso ti inda pinati a kasla napaypayso ken adda pakaigapuan na.

—Naimbag la ket di, ta pinagtalawko iti balay ko!—kunkuna ni *ermana* Penchang; — diak kayat nga adda gura kaniak dagiti praile, iso ti gapo na a dinagdagko nga agsapol iti pirak.

Ngem ti ket pudno, lineddaangna ti pannakasubbot ni Juli: ni Juli iso ti mangisaop kenkuana nga aglualo ken agayuno, ket no nagbayag kuma pay la bassit, insaupna kuma pay a nagpenitensia. ¿Apay, no dagiti papadi isaupda datao nga aglualo, ket ni Kristo natay gapo kadagiti basbasol tayo, di ket mabalin nga aramidenen ni Juli ti kasdi a panangi-saop na ken *ermana* Penchang?

Idi dimmanon ti damag iti abong a pagyanan ni naka-kaasi a Juli ken ni apo na a lakay, daydi balasang nasapol a pinaulitna iti namindua. Kinitana ni *ermana* Bali, nga iso ti nangibaga kenkuana, a kasla dina naawatan, kasla dina masurot ti nakem na; nagwengweng dagiti laplapayag na,

¹ Santo Dios,
Santo a napigsa,
Santo a Di-matay,
Ispalennakam, Apo, iti bayangubong
Ken iti amin a dakes.

nariknana a kasla napandangan ti barukong na ket kasla nagparikna kenkuana a daydi a naaramid iso ti mangdadael iti kasakbayan na. Nupay kasta, kinayatna ti kimpet iti maysa a labag ti inanama, immisem, inpatuna no rabrabaken ni *ermana* Bali iti nadagsen bassit, ngem yun-unana a pakawanenna no ibagana la ket di nga ang-angaw na laeng; ngem ni *ermana* Bali pinagkurusna ti tangan ken ti tammudo na, sana inagep, a pinangipaneknekna a pudno ti sao na. Iso di pimmanawen a inggana iti inggana ni isem kadagiti bibbibig ti balasang, bimsag iti nakaal-aliaw a bessag, nariknana a pinanawan ti pigsas na, ket, umuna unay iti bayat ti panagbiag na, inna napukaw ti rikna na ket nadasay.

Idi ta, babaen ti bileg dagiti sipsipat, kudkuddot, naiwarwarsi a danom, kurkuros kada ramramos, nagsubli ti rikna na daydi balasang ket inna nakita ti kasasaad na, limbuak kadagiti matmata na dagiti lulua a siuulimek, matartaredted, awan anug-og, awan unnoy, awan asog! Iso inna panpanunuten piman ni Basilio nga awan sabali a mangisakit kenkuana no dila ni Kapitan Tiago, ket ita ta natay tuyen, mabati a magudasan iti saranay ken wayawaya na. Sadi Pilipinas paggaammo a masapol ti *padrino* (manganak) kadatao iti iso amin, manipod no agbuniag ti tao inggana iti matay, masapol no kayat a magun-od ti linteg, no kayat ti mangala iti palubos a mapan iti sabali a daga, wenno kayat ti agaramid iti uray ania. Ket gapo ta masasao a nabalod, ta binalesda gapo kenkuana ken gapo ken ama na, ti ladingit ti balasang awan igid na. Ita, iso met ti mangilusot ken Basilio kas namayanna kenkuana idi adda a matagtagabo, ket maysa a timek iti uneg na ti mangipaltiing kenkuana iti inna aramiden ken mangipakita iti isip na iti maysa a nakaal-aliaw a pamuspusan.

¡Ni Padre Camorra, ti kura!—kunkuna daydi timek.

Ni Juli kagatenna dagiti bibbibig na ket maidalit iti naliday a panagpanpanunot.

Maipoun iti basol ni ama na, inda inbalod ni apo na a lakay ta tagtagyurayenda a daydi iso ti pakapilitan ti anakna nga agparang. Ti laeng nakaited kenkuana iti wayawaya, iso ni Padre Camorra, ket ni Padre Camorra saan a napnek kadagiti balbalikas a inna pinagyaman ket iti daydi kadawyan a nagubsang a panagsasao na, adda kinayatna a sabali ken Juli. . . Nanipod idin, ni Juli likliklikanna, ngem ti kura inna kenkuana ipaagep ti ima na, pidilenna ti agongna, dagiti pingpingping, na inna ang-angawen a kiddakiddayan ken inna pay kuddukudduten nga agkatkatawa. Ni Juli

iso ti gapo ti nangmalmaluan daydi naimbag a kura kadagiti babbaro a nangtaptapat kadagiti babbalasang iti daydi a puruk. Dagiti managdakdakes, no inda makita a lumabas a siraranga ken sidudumog, inda kunkuna nga ipangpangngeg kenkuana:

—No mayat la kuma, ni kabesang Tales mapakawan!

Daydi balasang sumangpet iti balay da a sililiday ket mangmalmalanga dagiti matmata na.

Ni Juli ado ti nagbaliwan na: napukawna daydi ragsakna, awanen makakita kenkuana nga umisem, apaman la no agsao ket kasna pay itay kabuteng a sarmingan ti rupa na. Naminsan nga aldaw, nakitada iti ili a siuuring iti dakkel ti musing na, iso, a kadawyan na ti nakasaysayaat laeng ken nakatartaraki a panagyan. Naminsan sinaludsudna ken *ermana* Bali no dagiti mangpapatay iti bagi da mainpiernuda.

—¡Awan duadua!—insungbat daydi babai, ket inna sinarita kenkuana ti disso a pakaipanan dagiti mangpapatay iti bagi da, a kasla ket no nagan sadiayen.

Iti pannakabalod ni Basilio, dagiti naimbag ken managsubalit a kakabagyan inggkatda nga aramiden amin a mabalinda a pangispal iti bumaro, ngem gapo ta isuda amin awan met maurnungda a tallo pulo a pisos, ni *ermana* Bali, kas patinayon a maaramid, iso ti nakapanunot iti kasayaatan.

—Ti rebbeng tay nga aramiden, intay pa-patigmaanan iti eskribiente;—kinunana.

Kadagidi nakaay-ay-ay a tattao, ti eskribiente ti tribunal iso kuma ti *orakulo* sadi Delfos kadagidi inauna a taga Grecia.

—No ikkan iti sikapat ket patabakuan iti maysan,—inayunna, — ibagana kenka amin a linlinteg a uray la bumumsog ti ulom nga agdengdengngeg kenkuana. No adda maysa a pisos mo, ispalennaka, uray no addaka iti puon ti pagbitayan. Idi inbaludda ni karrubak a Simon ket inda sinapsaplit, gapo ta awan nabalinna a pinalawag maipanggep iti maysa a takaw a naaramid iti asideg ti balay na, inlusot ti eskribiente, ket binting ket sikawalo ken sangkatinggol a bawang laeng ti intedna. Ket siak, nakitak ni Simon nga apaman la ta makapagna ket saan a nagkurang a nakabulan a ikamen la ti nagyanan. ¡Ay! naderder ti patong na, ¡ni! ket, iso ti inpatay na!

Ti patigmaan ni *ermana* Bali inannamunganda, ket iso met langan ti nakaammo a napan nakisao iti eskribiente; ni Juli inikkanna iti salapi ken pindang a ugsa nga inanupan ni apo na a lakay. Ni lakay Selo agan-anop manen.

Ngem ti eskribiente awan mabalinna nga aramiden: ti balod adda sadi Manila ket saan a dumanon sadiay ti pannakabalin na.

—¡No kuman iti la kabesera ti yan na, mabalin kuma pay! . . .—kinunana nga inpasaw ti mabalinan na.

Ti eskribiente ammuna unay a ti pannakabalin na saan a lumbes ti beddeng ti Tiani, ngem mainumo kenkuana a mataginayon ti naimbag a damag na ket mabati met kenkuana daydi pindang a ugsa.

Ngem, mabalinkay a patigmaanan iti nasayaat unay, ket iso ti ipapan yo a dua ken Juli iti Jues de Pas. Masapol a mapan ni Juli.

Ti Jues de Pas, maysa a tao a nagubsang unay, ngem no makitana ni Juli, nalabit a saan unay nga aggubgubsang: toy iso ti pagsayaatan ti patigmaan.

Ti apo Jues dinengngegna a siraranga unay ni *ermana* Bali, nga iso nagsao, a dina ket liniwayan a kinitakita saggaminsan daydi balasang a nakadumog dagiti matmata na ket napalalo a babain na. Kunanto pay ket dagiti tattao a madanangan unay gapo ken Basilio, dagiti tattao saan da a malagipen ti utang na a naimbag a nakem ken ti masasao nga iso ti nakaipuunan ti nakabaludan ti agad-adal.

Kalpasan ti namitlo wenna naminpat a panagtigab, ta ti apo Jues adda kenkuana toy naalas a kadawyan, kinunana a ti kakaisuna unay a makabalin a makaispal ken Basilio, iso ni Padre Camorra, *NO KAS TA MAYAT*—ket inna kinita ti balasang iti adda kayat na nga ibaga. Iso ipatigmaanna kenkuana nga ikalikagumna nga iso, ti balasang, ket saan a sabali, ti makisao iti kura.

—Ammuyon ti mabalinan na; iso ti mangilusot ken apom a lakay iti pagbaludan. . . Umanay ti maysa a sao na tapno maibelleng ti maysa a kayan-anak wenna maispal iti ipapatay ti maysa a mabitay.

Ni Juli awan sao na, ngem ni *ermana* Bali kasna itay nabasa daydi a patigmaan iti maysa a nobena: sidadaan a manguyog kenkuana a mapan iti konbento. Nangruna, ta mapan pay manglimos iti maysa nga eskapulario, babaen ti pannangted na iti maysa a salapi.

Ngem ni Juli iwingiwingna ti ulona ket madi pimanman a mapan iti konbento. Ni *ermana* Bali, ta kasna atapen ti puon ti pagadian na—ni Padre Camorra nagnaganenda iti NI KABAYO, ket naalikuteg unay—inna pinagtalna.

—¡Awan kabuteng mo! ¡no kuyugenka met!—kunkunana;—¿saan mo a nabasa iti pagbasaan a *Tandang Basio* nga

inted ti kura, a dagiti babbalasang rebbengda ti mapan iti konbento, nga uray saan nga am-ammo dagiti nagannak kadakuada, ta inda ibaga iti kura dagiti maar-aramid iti uneg ti balay da? ¡Ni! Daydiay a pagbasaan naideppel babaen ti palubos ti Arsobispo, ni!

Ni Juli, a di makaidna ket kayatna a gupden ti sao na, dinawatna, iti daydi mananglualo a mapan laeng no kayatna, ngem ti apo Jues kinunana, a giniddan ti tigab na, a ti dawat ti maysa a rupa a nalangto adadda a makatignay ngem ti dawat ti maysa a baket, ta ti langit adadda nga itinnagna ti linnaaw na kadagiti sabsabong a nalangto ngem kadagiti nalpasen a nagango. Toy a pangngarig naisao a nagpaidu-ma ti sayaat ti kinadakes na.

Ni Juli saan a simmungbat ket dagidi dua a babbai immulugda. Idi addada iti lansanganen, ti balasang nagpatangken a madi a mapan iti konbento ket nagawidda iti purok da. Ni *ermana* Bali, ta nakaluksaw iti kurang ti panagtalek kenkuana ti balasang, idinto ta kumuyog, ngarod, bimmales ket inna sinerimunan iti atiddog.

Ti pudno, daydi balasang saan na a mabalin nga aramiden ti kasdi, a di makabasol iti bagi na met laeng, a di makabasol kadagiti tattao, a di makabasol iti Dios! Inna nangnangneg a namin-ado, pudno man wenno saan, a no umannugot iti kayat ti kura nga aramiden kenkuana, inna mapakawan ni ama na, ket, nupay kasta, iso nagmadi, nupay kasano nga ikkis ti kararua na a mangipalpalagip iti annong na a kas maysa nga inanak. ¿Ket ita, inda ket din umannugot gapo ken Basilio, gapo iti mangas-asawa kenkuana? Ti kasdi kaibatuganna ti inna pannakatnag a kuyugen dagiti lalais ken pagpagaak dagiti amin a naparsua, ninto pay Basilio innanto pilawen; saan, uray inton kaano! Umuna pay nga agbekkel, wenno agtapuak iti maysa a derraas. Uray ania ti kukuen na. nalpasen a naipato a dakes a inanak.

Ni nakakaasi a Juli inturturedna a linak-am pay la amin dagiti ung-unget dagiti kakabagyan na, a gapo ta saan da nga ammo ti nabalín a naaramid kadakuada ken Padre Camorra, inda katkatawaan dagiti butbuteng na. ¿Apay, pagan-ano kad met ni Padre Camorra ti maysa a babai a taga talon, idinto a nagado a babai a taga ili? Ket dagidi naimbag a babai inda inagnaganan dagiti babbalasang a babaknang ken nalapsat a sumurok kumurang, adda nakapasamakan iti dakes a gasat na, adda pay met saan. Ket no inda paltuganen ngay ni don Basilio?

Ni Juli apputenna dagiti laplapayag na, kumita iti amin a di mangan-ano a kasla itay sumapsapol iti maysa a timek a mangisaop kenkuana nga agsao, kitaenna ni apo na a lakay; ngem ni apo na a lakay, umel pimanen ket dagiti matmata-na addada a nailansa iti duros na nga agan-anop.

Iti daydi a rabii, apaman la ta nakaturog. Ar-arapaap kada am-amangaw, pasaray daradara, dagiti agsasallupang iti sango dagiti matmata na, ket no manen, makariing a madigos iti nalamiis a linget. Kasla adda mangngegna nga uni ti paltog, kasna la makita ni Ama na, ni ama na a kasta unay a rigrigat na gapo kenkuana, a makidangdangadang iti kabakiran, an-anupanda a kasla ugsa, gapo ta iso nagnyata a nangispal kenkuana. Ket ti langa ni ama na agbalbaliw ket kasna mailasin a iso ni Basilio nga agnguynguya ket kumitkita kenkuana iti pammabalaw. Daydi awanan-gasat bumangon, aglualo, agsangit, awaganna daydi ina na, awaganna ni patay, ket adda kanito, a pannakaabot nan iti kigtot, ket no saan kuma a rabii, napan a nagtartaray iti konbento, uray ania ti maaramid.

Ti bigat dimteng ket dagidi naladingit a panpanunot, dagidi kigkigtot a pinataod ti sipngget, nagpukawda sangkabassit. Ti lawag insangpetanna iti inanama. Ngem, dagiti damdamag a nagsangpet iti malem, nakabutbutengda; kunkunada nga adda mapaltugan ket iti daydi balasang, ti rabii nakaam-amak unay. Iti kaawan a inanama nan, naalana a nakem a mapanen agsebba apaman nga aglawag ti aldaw, santonato patayen ti bagi na iti kalpasan na: uray inna lakamenen amin a rigat no agsardeng la ket dagidi a tutuok!

Ngem ti bannawag nangisangpet manen iti baro nga inanana, ket daydi balasang saan na a kinayat ti immulog, ket saan na a kinayat ti napan iti simbaan. Agbuteng a tumulok piman.

Ket kasta a naglabas dagiti sumagmamano nga al-aldaw: aglulualo ket agilunlunod, awaganna ti Dios ket kayatnan ti matay. Iti aldaw, sumardeng dagidi a dandanag, ni Juli manginanama iti maysa a milagro; dagiti damdamag nga aggapo sadi Manila, nupay manaynayunanda, kunkunada a dagiti dadduma a nabalbalod napalusutandan, yaman pay kadagiti mangan-anak ken kadagiti bilbileg da... Ngem masapol nga adda mabati a maipatli, ¿asino ngata? Ni Juli agpigerger ket agawid iti balay da a kagkagatenna dagiti kukkuko dagiti ramramay na. Ket kasta a dumanon ti rabii, a dagiti dandanag a mapadakkel iti mamindua, kas da piman itay agbalin a pudpudno a maaramid. Ni Juli kabutengna ti tu-

rog, mabuteng a maturog, piman ta ti turog na, maysa nga agkakanayon, natuok nga ar-arapaap. Apaman a maikidemna dagiti matmata na, adda sumarot a ikikita a pangbabalaw, as-asog ken sensennaay dagiti agwengwengweng kadagiti lap-lapayag na. Makitana ni ama na nga agalla-alla, sibibisin, awan sardeng, awan inana na; makitana ni Basilio nga agnguynguya iti dalan, sinugat ti dua a bala, kas ti daydi nakitana a bangkay ti maysa a karruba da a pinaltugan dagiti sibil idi inda itultulnog. Ket iso makitana dagiti repreppetna nga immunegdan iti lasag, makitana ti dara nga agruar iti ngiwat na ket mangngegna a kunkuna kenkuana ni Basilio:—"¡Ispalennak, ispalennak! siksika laeng a maymaysa ti makaispal kaniak;" Sa iti kalpasan na, adda mangngeg a pagaak, italiawna dagiti matmata na ket makitana manen ni ama na, a mangkitkita kenkuana iti napnuan pammabalaw. Ket ni Juli makariing, bumangon a tumugaw iti ikamen na, yaprusna dagiti im-ima na iti musing na, ta yamuyna dagiti bubuok na: nalamiis a linget, kasla linget ni patay, ti mangbabasa kenkuana!

—¡Ina, ina!—yug-ugaugna.

Ngem dagiti siraragsak laeng a mangikeddeng iti gasat dagiti il-ili, dagiti mangituyang kadagiti pammapatay nga abbugan ti linteg, dagiti mangilkillo iti linteg, ket inda aramaten ti linteg a pangampayag iti pigsas, matmaturugda man a sitatalna.

Idi kuan, adda simmangpet a naggapo sadi Manila ket inna sinarita no kasano ti ilulusot amin dagiti balbalod, isuda amin, malaksid ni Basilio, ta awan nangisakit kenkuana. Kunkunada sadi Manila, innayon daydi simmangpet, a ni Basilio maibelleng sadi Karolinas, ket pinagpirmadan iti maysa a dawat a nakaikabilanna nga iso ti agdawat iti kasdi a dusa na. Daydi simmangpet nakitanan ti sasakayan a mangipan kenkuana sadiay.

Daydi a damag iso ti namagpatinggan kadagiti ngatanga ngata daydi balasang, a ti ulo na napalalo pimanen a dagsenna gapo kadagidi ado a rabrabii a dina pannakaturturog ken kadagidi nakabutbuteng nga ar-arapaap na. Sibebessag ket mangmalmalanga dagiti matmata na, inna sinapol ni *ermana* Bali, ket iti timek a nakabutbuteng, inna inbaga kenkuana a mayat a mapanen, ket inna sinaludsod no mayat a manguyog kenkuana.

Ni *ermana* Bali nakaragsak ket inkalikagumna a pinagtalna, ngem ni Juli saan na a denggenen ket kasla itay gumamat unayen a dumteng iti konbento. Tinarimaanna ti

bagi na, inkapetna ti kasayaan nga aruat na ket kas pay itay no siraragsak unay. Ado dagiti sasao na, nupay dida unay agsusurot.

Nagnada. Ni Julí iso ti immuna ket napalalo a ganatna gapo ta maudi ti kadua na. Ngem idi ta umad-adanidan iti ili, ti pigsá na inda man nangin-inot a nagpukaw, nagu-limek, napukawna ti ragot ti nakem na, immababa dagiti ad-addangna, ket idi kuan, iso ti naudin. Nasapol a ni *ermana* Bali inna pinabileg.

—Kartingam, ania ta magabaytanto ket a sumangpet!,—kunkunana.

Ni Julí sumursurot a sibebeesag, sidudumog dagiti matmata na, dina maitured ida nga itangad. Kunana no inda kitkitaen amin dagiti tattao ket inda itudtudo. Maysa a dakes unay a nagan ti agwengwengweng iti lapayag na, ngem agintutuleng ket ituluyna ti magna. Nupay kasta, idi nasaripatpattannan ti konbento, nagsardeng ket nangrugi a nagpigerger.

—¡Agsublitay idiay purok tayo, agsublitayon!—inyarawna, ket inna inggawid ti kadua na.

Ni *ermana* Bali innggamanna ti takiag na ket kasna ginuyod, a pinagtalna ket inna sinarsaritaan kadagiti sasawen dagiti pagpagbasaan dagiti praile. Iso saan na a baybay-an, awan kabuteng na; ni Padre Camorra addada sabsabali nga adda iti ulo na; ni Julí, maysa laeng a nakakaasi a taga talon...

Ngem idi dumtengdan iti ruangan ti konbento, wenna balay ti kura, ni Julí nagpatangken a madi nga umulin ket kimpet iti diding.

—¡Saan, saan!—yar-ararawna, a sipupunno iti kigtot;—¡o, saan, saan; kaasiandak!

—Ngem, nagang-angkan...

Ni *ermana* Bali inna idurduron a siinayad; ni Julí agtukiad, sibebeesag, sabalin ti rupa na. Dagiti matmata na ibagbagada a kitkitaenna ni patay iti sango na.

—¡Ala, agsublita ngaruden, no madika!—kinuna idi agangayen, a nakaluksaw, daydi naimbag a babai, a saan na a pasien nga adda agpaypayso a peggad. Ni Padre Camorra, nupay kasano ti danag na, saannanto a maitured ti agaramid iti ania man iti sango na.

—¡Dida ngamin ibelleng ni nakakaasi a don Basilio dida paltugan iti dalan, sa danto kuna a kinayatna ti nagtaray!—innayunna;—inton nalpas a natayen, santo umay dagiti bab-

babawi. No siak, awan ut-utang ko a naimbag a nakem kenkuana. Awanto ti mabalinna nga isalangad kaniak!

Daydi iso ti pudno a nangtinnag iti balasang. Iti daydi a pammabalaw, ni Juli, a sipupungtot, awan inanama nan, kasla maysa a mapan agsebba ken patay, inkidemna dagiti matmata na tapno dina makita ti derraas a pagtapuakanna, ket simbrek nga awan kitakit na iti konbento. Maysa nga unnoy a kasla mapugsat nga anges ti agbugsot ti naibbatan dagiti bibbig na. Ni *ermana* Bali sursurutenna ket inna bagbagaan. . .

Iti daydi a rabii, nasarsarita iti nainayad ken nalimed dagiti ado a naar-aramid iti daydi a malem.

Maysa a balasang ti nagtapuak iti tawa ti konbento, nagdisso iti rabaw dagiti batbato ket natay. Nganngani naigiddato met laeng, adda sabali a babai a rimuar iti ruangan ti konbento ket inunurna dagiti lanlansangan nga agpukpukaw ken agik-ikkis a kasla maysa nga agmauyong. Dagiti naannad a tataao saan da a naitured a binalikas dagiti nagnagan da ket ado nga inna ti nangudkuddot kadagiti annakda a babbai gapo ta adda maibbatanda a sao a makaisarsarak. Iti kalpasan na, ngem naibayat, idi tagtagilneken ti init, maysa a lakay a naggapo iti talon ti immayab iti ruangan ti konbento a siririkep ket banbantayan dagiti sakristan. Daydi lakay danugdanugenna ti ruangan kadagiti gamgemgem na, ibangdulna ti ulo na, nga agik-ikkis iti nalmes, saan nga agbalikas, kasla ungor ti maysa nga umel, ingga na iti inda pinagtalaw iti bin-ig a malmalo ken durduron. Iso di napan iti balay ti gobernadorsilyo, ngem inbagada kenkuana a ti gobernadorsilyo awan, ta adda iti konbento; napan iti Jues de Pas, ngem ti Jues de Pas kaskasdi met nga awan, naayab met iti konbento; napan iti teniente mayor, kaskasdi met nga awan, adda met iti konbento; nagturong iti kuartel, ti teniente ti Guardia Sibil adda met iti konbento. . . Idi ta kasta, daydi lakay nagsubli iti purok da nga agsangsangit a kasla maysa nga ubing; nangngeg dagiti ung-ungor na iti let-ang ti rabii; dagiti lallaki kagkagatenda dagiti bibbigda, dagiti babbai pagak-akubenda dagiti im-ima da, ket dagiti as-aso sumbrekda kadagiti balbalay da, a sibubuteng, sinigpitda dagiti ip-ipos da!

—Apo Mugna, Apo Mugna!—kunkuna ti maysa a naka-kaasi a babai, a nakakutkuttong iti kapayan na iti panagayayuno, — iti saklang Mo, awan baknang, awan napanglaw, awan puraw, awan pugot. . . ¡Sikanto Apo, ti mangted kadakami iti linteg!

—Wen,—insungbat ti asawana;—no saan la ket a put-putar, pangal-allilaw dayta ikaskasabada a Dios! Isuda ti umuna a saan a mamati kenkuana!

Iti maikawalo nga uras iti rabii, kunkunada a nasurok a pito a praile, a naggapago kadagiti kabkabangibang a ilili, ti adda nga agtutulag iti konbento. Iti sumuno a bigat, ni lakay Selo nagpukaw a ingga na iti ingga nan iti purok da, nga inkuyugna ti duros na nga agan-anop.

DAYDI NANGATO NGA AGTURAY

L'Espagne et sa vertu, l'Espagne
et sa grandeur, Tout s'en va!

—Victor Hugo

Dagiti pagpagiwarnak sadi Manila napalalo a pannaka-paringgor da maipuon iti maysa a nagkadinamag a pinatayda a tao sadi Europa; maringguranda met a mangipadpadayaw kadagiti papadi a nalaing a mangasaba sadi Manila ken kadagiti kanayon a umad-ado a balballigi ti *opereta pransesa*, ket apaman la no masanguda sagpaminsan a ipadamag dagiti ar-aramiden kadagiti pagpagilian ti sangapangen a tulisan a ipanguluan ti maysa a nakabutbuteng ken narungsot, nga agnagan iti MATANGLAWIN. Isuna laeng no daytay maysa a konbento wenno maysa a kastila ti maarang, iso tay adda ikabilda nga atiddag nga *artikulo* a pangipadamagan da kadagiti nakakigkigtot a naar-aramid ket dawatenda a maikeddengen nga adda gubat, dawatenda a maipakat dagiti naiget a pampampusuan, kdmpy. Iso ti gapo na a saan da a nasango nga inpadamag ti naaramid sadi Tiani, awan uray apagapaman a nasasao wenno natanabutob. Kadagiti babassit a paggigimungan, adda bassit a matantanawtaw, ngem saan a nalawag, kasla saan a pudno, kas la di patpatien, ta saan pay a naammuan no ania ti nagan daydi daksanggasat a natay, ket dagiti adadda a nangipakita iti ayat da a makamad, iti nabiiit, inda nalipatan, ta inpapanda no dagiti naganak wenno kakabagyan ti nadangran nayatda a nakisinnurot. Ti laeng kakaisuna a naammuan a pudpudno a naaramid, iso ti pannakayalis ni Padre Camorra iti sabali nga ili wenno ti panagyan na iti bassit nga aldaw iti konbento da sadi Manila.

—¡Asi pay ni Padre Camorra!—kinuna ni Ben-Zayb, a kasna pinangipakita iti ayat na;—nagragsak, nagsayaat ti panagpuspuso na!

Pudno a dagidi agad-adal napasublida ti wayawaya da yaman pay kadagiti panangidawdawat dagiti kakabagyan da, isuda nga awan pinakawanda a binusbos, in-inted, *regregalo*

ken rigrigat. Ti immuna a nakaruar, kas matagtagyuray, iso ni Makaraig, ket ti naudi, ni Isagani, ta ni Padre Florentino saan a dimteng sadi Manila no di maysa a lawas kalpasan dagidi a naar-aramid. Dagidi ado nga ar-aramid a kaasi nga inpaay ti Jeneral, isuda ti nakaigapuan ti nakanagananna a naayat ken manangngaasi, a dinardaras ni Ben-Zayb a in-nayon kadagidi adon a pangidaydayaw da kenkuana.

Ti laeng kakaisuna a saan a nakagun-od iti wayawaya na, iso ni nakakaasi a Basilio, iso a naidarom pay nga adda idul-dulinna a pagpagbasaan a maiparit. Saan mi nga ammo no daydi ket *Medicina Legal y Toxicologia*, ni Dr. Mata ti kunda, wenno dagidi ado a babassit a pagpagbasaan maipapan iti Pilipinas a nasarakanda kenkuana, wenno isuda aminen: ngem nasasao pay ket din a iso aglaklako iti nalimed kadagiti pagpagbasaan a maiparit, ket daydi awanan gasat iso ti nagpukpukan amin a iket ti titimbengan ti linteg.

Saritaenda a kinunada iti Jeneral:

—Masapol nga *ADDA* maysa a mabati, tapno maispal ti naimbag a nagan ti Turay ket saan a makuna a pinalausantay a pinadakkal ti maysa a banag nga awan met. Umuna ti Turay. Masapol nga adda maysa a mabati!

—Maymaysa ti nabatin, maysa a tagabo ni Kapitan Tia-go, kas kuna ni Padre Irene... Awan mangidawat kenkuana...

—¿Tagabo ket agad-adal? —sinaludsod ti Jeneral; —no kasta, iso, ngarod; iso dayta ti mabati!

—Ipalubosyo kadi, natan-ok a Jeneral, — kinuna daydi nangato nga agturay, iso a nairana idi a sisasango; — ngem nasauda kaniak a dayta nga agtutubo, madama nga agad-adal iti Medisina, dagiti mangisursuro, nasayaat ti sao da maipang-gep kenkuana... no mabati a mabalod, dadaelenna ti maysa a tawen, ket gapo ta daytoy a tawen iso ti pannakaturpos na iti adal na...

Ti ibabaet daydi nangato nga agturay a nangisakit ken Basilio, saan a nakapalaing, ngem iso ket ti nakadaksan na. Nabayagen nga adda bassit a guranggura iti daydi nangato nga agturay ken iti Jeneral, guranggura a ninaynayunan dagiti sasao kada tantanuttot a maidanundanon. Ti Jeneral immisem a kasla nakapungtot ket simmungbat:

—¿Wen? no kasta, maysa manen a gapo ti pakabaludana; ti makatawen pay a panagadal na saan nanto a pakadaksan, ngem paglaingannanto ket di, iso ken amin dagiti matnagto iti ima na. Saan a gapo kadagiti ado a padpadas ti pagbalinan a dakes a mangngagas. Maysa manen a gapo ti

pakabatian na! Santo kuna dagiti *repormista a Pilibusterilio* a datao saan a italtalek toy a daga!—innayon ti Jeneral, a nagkatawa iti nalais.

Daydi nangato nga agturay naawatanna ti biddot na ket inpaypaysunan a insakit ni Basilio.

—Ngem, dayta nga agtutubo iso ti kangrunaan nga awanan basol kadakuada amin,—insungbatna a kasla siaalikaka.

—Adda nasarakan a pagpagbasaan kenkuana,—kinuna ti sekretario.

—Wen, pagpagbasaan a maipanggep iti Medisina ken bassit a pagpagbasaan a sinuratan dagiti kakastila... a di pay ngad napagsisina dagiti binbinulong da... ket ¿ania ti kayat a sawen dayta? Maysa pay, dayta nga agtutubo awan idi napanda nagpapangan iti pansitan, ket awan ti uray ania nga inaramidna... Kas nasaukon, iso ti kangrunaan nga awanan basol...

Naim-imbag manen!—kinuna a siraragsak ti Jeneral;—iti kasta, ti dusa adadda a makapasalun-at ken pagmennamen-naan, gapo ta makapakigtot! Kasta ti agturay, apo; masapol a mamim-ado nga ipatli ti pagimbagan ti maysa gapo iti pagimbagan dagiti ado... Ngem siak, adadda pay ti aramidek; iti pagimbagan ti maysa, alaek ti pagimbagan ti iso amin, maispalko ti punganay ti Turay nga agpeggad, ti naimbag a nagan mapagraeman ket mataginayon. Itoy nga aramid ko, tarimaanek dagiti rirriro dagiti kakadua ken saan!

Inkagumaanna ti nagteppel daydi nangato nga agturay, ket kinayatna ti nangaramat iti sabali a pamuspusan, a dina ket intaltalek dagiti pammaspasagid ti Jeneral.

—Ngem, dakayo, Jeneral, diyo kabuteng... ti inkay sunsungbatan?

—¿Ania ti pangkabutngak?—insengngat ti Jeneral, a di nakatuturen;—¿awan aya kaniak ti bileg a mangaramid iti kayat ko? ¿diak mabalin aya nga aramiden ti kayat ko maipanggep iti nasayaat a pannakaituray dagitoy a Purpuro? ¿Ania ti innak kabuteng? Mabalin aya ti maysa a tagabo ti mangidarom kaniak kadagiti pangpangukuman ken dumawat kaniak a tungpalek ti innak sunsungbatan? ¡Ni! ket uray pay kuma no adda kabaelan na, masapol pay a umuna a kumamang iti Ministerio, ket ti Ministro...

Pinaggarawna ti ima na ket nagkatawa.

Daydi Ministro a nangikabil kaniak, ti laeng sairo ti makaammon iti yan na, ket mapadayawanto unayen no innak mabalin a lugayan inton agsubliak! Ti agdama, diak italta-

lek... ket maikkatto met... Ti sumukatto kenkuana madanaganto unay iti baro a saad na ket dinanto masango dagita bassit a banbanag. Siak, apo, awan kabuteng ko no di laeng ti konsiensiak, aramidek ti ibaga ti *konsiensiak*, ti *konsiensiak*, sipepennek, ket diak italtalek dagiti sasao da Kua wenno da Kastoy. Ti *konsiensiak*, apo, ti *konsiensiak*!

—Wen, Jeneral, ngem ti Ili . . .

—¡Ni, ni, ni, ni! Ti Ili; ¿ania ti bibiang ko iti Ili? ¿Ad-da aya utang ko kenkuana? ¿Iso aya ti nakautangak iti saad-ko ¿Iso ya ti nangikabil kaniak?

Nagulimekda a dua. Daydi nangato nga agturay sidudumog ti ulo na. Idi kuan, a kasna natinong ti nakem na, inna inlinteg, pinerrengna a nalaing ti Jeneral, ket, a sibe-bessag ken mamigpigerger bassit, kinunana iti naep-ep a bileg.

—¿Awan ania na, Jeneral, awan ania na dayta! Dakayo saan nakay a inkabil ti Ili a pilipino no di ket ti Espania, ket iso kuma ti panggapuan yo a mangtartarimaan iti panagkukua yo kadagiti pilipino, tapno awan kuma ti uray no ania a mabalinda nga iparupa iti Espania! Iso kuma ti panggapuan yo, Jeneral! Dakayo, idi immaykay ditoy, inkariyo ti mangituray nga aramatenyo ti linteg, inkariyo a sapulen ti imbag...

—¿Ket, saan ko kad nga ar-aramiden?—sinaludsod, a nakapungtot ti Jeneral, a immaddang pay;—¿saan ko nga inbaga kadakayo nga alaek iti pagimbagan ti maysa ti paglaingan ti amin a tao? ¿Innak ket ita isuron? No saan yo a maawatan dagiti ar-aramid ko, ¿ania ti basol ko? Pilitenkayo aya a bumagi iti annong ko a sungsungbatan?

—Awan duadua a saan! —insungbat daydi nangato nga agturay, a inlintegna a sitatangsit ti bagi na;—dakayo saan dak a piliten; dakayo SAANDAK, SAANDAK a mabalina a piliten, a bumagi iti annong yo a sungsungbatan! Ti biang ko a sungsungbatan, sabali ti innak panagawat, ket gapo ta innak ita agsao, tangay nabaybayag a nagulimekak. ¡O, saan a kasta ti garaw yo, Jeneral, ta saan a gapo ta immayak ditoy a immawat iti maysa a takem, innak ket iwaksin dagiti kalkalintegak ket agbalinak ket din a maysa nga adipen, nga awanan timek, awanan dayag! Saan ko a kayat a ti Espania inna mapukaw toy nakasaysayaat a pagturayan, diak kayat a inna mapukaw dagiti walo riwriw a iturayanna a natudio ken naanos, nga awan pagbibiang da no di bin-ig nga allilaw ken inanama; ngem diak met kayat a mulitan ti imak iti pannakapespes da, pannakapespes a saan a maikanatad iti kinatao, diak kayat a masao, uray inton kaano, nga idi nadadael ti

tagilakon, ti Espania inna pay la intuloy a inlako nga inna inabbungan iti wagayway na ket inna pinasayaat babaen dagiti nabuya a gimgimong. Saan, ti Espania, tapno agbalin a dakkel, saan na a masapol ti agbalin a naranggas; ti Espania umanayen kenkuana, ti Espania, dakdakkell idi awan sabali a daga nga iturayanna no di laeng ti beddeng na a daga, nga inna inakkal kadagiti im-ima dagiti moro! Uray siak kas-tilaak met, ngem sakbay ti kinakastilak, tao-ak ket kasangwanan ti Espania, iti rabaw ti Espania, adda ti dayaw na, addada dagiti nangato a bilbilin ti nainbag a panagkukua, dagiti di mamaliw a bilbilin ti saan nga agbaliw a kinalinteg!

A! masdaaw kayo gapo ta kastoy ti innak panagpanpanunot, ngamin ta saan yo nga ammo ti kinadakkell ti nagan a kastila, saan yo nga ammo, saan; dakayo inkay ilaok kadagiti tattao, kadagiti kukkukua; kadakayo, ti kastila mabalinna ti agbalin nga agag-agaw, agar-arang, agpappapatay, managin-kukua, naulbod, iso amin, no la ket mataginayunna ti kukua-na; ngem no kaniak, ti kastila rebbengna a pukawen amin, pagarian, turay, bileg, kinabaknang, iso amin, amin, malaksid ti dayaw na! ¡A, apo! Datayo sumupiattayo, no intay mabasa a ti pigsang mayun-una ngem ti linteg, ket intay agragsak, no iti aramid, intay makita nga aginkukua a saan-na la a killuen, ngem pagbalinenna pay ket a tagabo na tapno agturay laeng. . . Gapo ta ayatek ti Espania, iso ti innak pagsawan ita ditay, ket innak perngen ti panagkuribetbet dagita kidkiday yo! Saan ko a kayat a kadagiti kasakbayan a tawtawen into maidarom a nagsiuman kadagiti pagpagilian, nangsusop iti dara dagiti il-ili, nangranggas kadagiti babassit a purpuro, ta ti kasta, maysanto a nakaal-alingget a panglalis kadagiti natakneng a panpanagem dagidi immuna nga ar-ari tayo! ¿Kasano ti intay panagtungpal iti napateg a nakem ken bilin da? Inkarida kadagitoy a Purpuro ti saranay ken ti linteg, ket intay pagay-ayaman dagiti bibiag ken wayawaya dagiti umili kadakuada; inkarida ida a sur-surruan, ket datayo intay met ikedked ti inda pannakasursuro, ta mabutengtayo nga inda tarigagayan ti nadaydayag a panagbiag; inkarida nga inda ida lawagan, ket datayo intay binulsek dagiti matmata da, tapno saan da a makita ti kinagartem tayo; inkarida nga isuro ida iti nasayaat, ket datayo intay yubyuban dagiti kinkinadakes da, ket idinto kuma a da talna, kinabaknang ken linteg ti agari, da met ket dandanag ti agballigi, ti panagtagilako matay ket ti saan a pammatpati agsaknap kadagiti kaaduan. Datay man ti agyan iti yan dagiti pilipino ket saludsudentay man no ania kuma ti intay

aramiden no datayo ti pakaaramidan dagiti maar-aramid kadakuada! ; Ay!, ita ulimek yo mabasak ti kalintegan da nga umingar ket no saan a matarimaan dagiti maar-aramid, dumtengto ti aldaw a inda yiingar ket pudno a ti linteg addanto kadakuada agraman ti yaabuloy ti nakem dagiti amin a tattao a natakneng, dagiti amin a mangayat iti Ili da iti uray adino a paset ti lubong! No ti maysa nga Ili maparitan iti lawag, balay, wayawaya, linteg, gupgupit dagitoy a no awan da, saan a mabalin ti agbiag, ket gapo iti kasta, isuda ti nakikasigod a gameng ti maysa a tao, dayta nga ili adda kalintegan na a mangaramid iti agagaw iti kas ti aramiden iti birkog a mangsaneb kadatao iti dalan: saan nga agpaay dagiti pammaglalasin, awan pateg da dagiti panaglaksid, awan adda, no di maymaysa a banag, maymaysa a kukua, maymaysa a panagagaw, ket amin a tao nga addaan dayaw, a saan a kumappon iti naranggasan, agbalin a kadua ti agtakaw ket mulitanna ti puso na. Wen, siak saanak a soldado, ket dagiti tawtawen inda id-iddepenen ti sangkabassit nga apoy iti darak; kas ti panangidiyak iti bagik a masayyasaya gapo iti panangisakit ko iti panagkaykaysa ti Espania, no kas adda ganggannaet a mangagaw, wenno adda saan a nalinteg a panagem dagiti probprobinia na, kasta met a innak kadakay ipatalged nga innakto iti abay dagiti pilipino a maimammameg, ta kaykatatko ti mapukaw a gapo kadagiti maipaypayat a kalkalintegan dagiti tattao, ngem ti agballigi a mairaman kadagiti naagom a panpanagem ti maysa a pagilian, uray no dayta a pagilian agnagan, kas pagarigan, iti Espania! . . .

—¿Ammuyo no kaano ti panagluas ti umuna a sasakayan?—sinaludsod a silalamiis ti Jeneral, idi nalpas a nagsao daydi nangato nga agturay.

Daydi nangato nga agturay pinerengna a nalaing, idi kuan, indumugna ti ulo na, ket siuulimek a pimmanaw iti palasio.

Iti minuyungan, nasarakanna ti lugan na nga agur-uray kenkuana.

—Inton dumteng ti aldaw a inkay panagwaywayas a mangituray kadagiti bagbagi yo,—kinunana, a kasla sabali ti yan ti nakem na, iti daydi ubing a pilipino a nanglukat iti ruangan ti lugan,—laglagipenyunto a sadi Espania saan a nagkurang dagiti puspuso a nagpitik gapo kadakayo ken nakidangadang gapo kadagiti kalkalintegan yo!

—¿Adino apo? — insungbat daydi ubing, a dina naawatan ti sinoa na, ket inna saludsuden no adino ti papanan da.

Dua nga uras kalpasan ti naaramid, daydi nangato nga agturay indatagna ti panagikkat na iti takem na, ket inpakdaarna ti panagsubli na sadi Espania iti umuna a sasakayan nga agluas.

BINANAG DAGITI PIKPIKET

Maipuon kadagiti nasarita a naar-aramid, aduda dagiti inna a nangayab kadagiti annak da, tapno baybay-anda ti agadalen ket inda la agwalangwalangen wenno inda agtalon.

Idi dimteng ti eksamen, aduda dagiti saan a nakaruar ket manmano dagiti nakaruar kadagiti naikappon iti daydi agdindinamag a gimong, iso nga awan nakalaglagipen. Da Pekson, Tadeo ken Juanita Pelaez saan da met a nakaruar; ti immuna inawatna ti karabasa na a nagkatawa, iti katawa na a katawa ti ang-ang, ket inkarina a mapan sumbrek a opisial iti adino nga ukuman; ni Tadeo, ta nagun-udna ti kalkalikaguman na a lakuatsa nga agnanayon, kinayatna a rinaniagan, ket inna pinuuran dagiti pagpagbasaan na; dagiti dadduma, kaskasdi met a saan da a naispal ket nagangayan na, inda binaybay-an ti adal da a kasta unay a ragsak dagiti inna da, a kankanayon a kasla itay inda kitkitaen a mabitay dagiti annak-da, no kas ta inda magtengan a maawatan ti sasawen dagiti pagpagbasaan. Ni laeng Juanito Pelaez ti dakes, ngamin ta saan nga agadalen, ngem mapan ket aglaklakon iti paglakuan ni ama na, iso a nangisugpon kenkuana; daydi bulbullagaw nakitana a ti aglako saan a naragsak nga aramid, ngem iti kalpasan ti bassit nga aldaw, dagiti gagayem na nakitada manen daydi nagbukel a kubho na, iso a pagilasinan a rumusing manen ti nasayaat a rikna na. Ni baknang a Makaraig, iti kasdi a napasamak, nagannad unayen a maisarsarak, ket gapo ta nakagun-od iti palubos, babaen ti ado a pirak a inna binusbos, nagtartaray a simmakay a napan sadi Europa: masasao idi a ti Kapitan Jeneral, iti kalikagom na nga agaramid iti naimbag a gapo iti imbag met laeng, ket gapo ta ikalkalikagumna ti nasayaat a panagiyan dagiti pilipino, rigatenna nga ipalubos ti ipapan ti si asino man iti sabali a daga, a dina umuna nga ipakita nga adda mabalin na a busbusen ken pagbiag a sibabaknang iti let-ang dagiti pagpagilian sadi Europa, kadagiti am-ammo tayo, da laeng Isagani ken Sandoval ti kaimbagan ti gasat: ti immuna nairuarna ti ad-adalen na ken Padre Fernandez, ket natinnag kadagiti sabsabali; ket

ti maikadua nagun-udna a naulaw dagiti bitbitla na. Ni laeng Basilio ti kakaisuna nga awan nairuarna, di met natin-nag, di met napan sadi Europa: nagkanayon iti pagbaludan a Bilibid, a tunggal tallo nga aldaw inda masaludsudan, ngem dagidi met la a salsaludsod a nanipod pay idi damo na, nga awan ket sabali a namaliwanda no di ti panagsusukat dagiti uk-ukom, ta itin sa ket saklang ti kasdi ti kinadagsen na a basol, isuda amin inda matnag wenno tumaray a siaaligagget.

Ket idi ta matmaturrog ken agkarkaradap dagiti *espediente*, idi ta agruar dagiti *papel seliado* a kasla tapal a yagas ti maysa a mediko nga awanan ammo iti bagi ti maysa a masakit, a ti sakit na, kanayon a malidliday, ni Basilio inna naam-muan amin dagiti naar-aramid sadi Tiani, ti ipapatay ni Juli ken ti panagpukaw ni lakay Selo. Ni Sinong, daydi kotsero a kinabkabil dagiti sibil a nangitulod kenkuana sadi San Diego, adda idi sadi Manila, inna sarsarungkaran ket iso ti mangibabaga kenkuana kadagiti amin a maar-aramid.

Ni met Simoun immimbagen, kasta ti kinuna dagiti pagpagiwarnak. Ni Ben-Zayb nagyaman "*iti Mannakabalin unay a nangsaluad iti daydi biag a ingget pateg,*" ket inpaduyak-yakna ti inanama na a "ti Kangatuan nga Apo innanto ipalubos nga addanto aldaw a pannakatiliw ti dakes a tao a nangranggas kenkuana, a ti basol na saan a madusaan, gapo iti kaasi ti inna rinanggasan, iso a napalalo a panagtungpal na iti sinao ti Naindaklan a Martir: *Ama, pakawanem ida, ta saan da nga ammo ti aramid da!*" Dagitoy ken sabsabali pay ti sinasao ni Ben-Zayb kadagiti pagpagiwarnak, ket dagiti met bibbibig na inda palpalutputen no agpaypayso ti matantanawtaw a panagpadaya daydi nabaknang a *joyero* iti dakkell, nga awan napuutan a kasdi, maipuon iti inna panagyaman iti yiimbag na, ken maysa pay, pagpakada na iti Ili a nangnayunanna iti kinabaknang na. Pudno a matantanuttot a ni Simoun, gapo ta kumuyugen a pumanaw iti Kapitan Jeneral, a ti takem na agturpos iti bulan ti Mayo, inna ipakpakat amin a kabaelan na a manggun-od sadi Madrid iti pannakayalud-od daydi nga aldaw, ket inna kan ipatpatigmaan iti Jeneral a mangaramid iti maysa a dakkell a banag tapno adda pambaranna nga agbati, ngem masasao met a ti Jeneral, a umuna unay daydi, saan na a denggenen dagiti patpatigmaan ti gayyem na, ta ti dayaw na saan na nga ipalubusen a iku-tanna, iti uray la no maysa pay nga aldaw ti turay a naited kenkuana, sasao dagitoy a panggapuan a mangatap a daydi nai-pakdaaren a daya maaramid iti mabiit unay. Ni Simoun dina kayat ti agsao, limmalo manen daydi kadawyan na a saan

a matagtagari, manmano no agpakita, ket umisem iti nalimed no inda ibaga kenkuana daydi naipakdaaren a panagpadayana.

—Ala, apo Simbad, —kinuna kenkuana iti naminsan ni Ben-Zayb, —purarendakam man iti maysa nga aramid a ina-amerikano! Ala man, ta adda ngad bassit a utang yo itoy a Ili.

—iAwan duadua! —isungbatna, nga umisem iti namaga.

—Napalalunto ngata a rambak ti pamayan yo, aya?

—Mabalin a kasta, isuna la a gapo ta awan bukod ko a balay. . .

—Ginatangyo kuma ngamin idi ti balay ni Kapitan Tia-go a ginatang ni apo Pelaez iti nakalaklaka!

Ni Simoun nagulimek, ket nanipod idin, nasansan a nakitkita iti paglakuan ni don Timoteo Pelaez, iso a kunkunada a nakisugpunanna. . . Sumagmamano a lawlawas na, iti kalpasan na, iti bulan ti Abril, nagkadinamagen a ni Juanito Pelaez, nga anak ni don Timoteo, makiasawa ken Paulita Gomez, daydi balasang a pagrayraywan dagiti taga sadiay ken dagiti ganggannaet.

—iAddada tattao a nagasat! —kunkuna dagiti dadduma nga agtagtagilako, a naapal; —makagatang iti nakalaklaka iti maysa a balay, malakuna a nasayaat dagiti galgalba na, maisugpon iti maysa a Simoun, sana mayasawa ti anak na iti maysa a nabaknang nga ado ti tawid na, kankankanen dagita, kunayo, a saan a magun-od amin dagiti tattao nga addaan dayaw!

—No ammuo kuma no adino ti pagal-alaan ni apo Pelaez kadagita a kankankanen!

Ket iti timek na, kasna man itudo ti bagi na.

—Ket mabalinko met a ipatalged kadakayo nga addanto dakkal a rambak,—sana innayon a sililimed.

Agpayso, ngamin, a ni Paulita makiasawa ken Juanito Pelaez. Ti ayan-ayat da ken Isagani nagpukawen a kas amin a umuna nga ayat, a naibatay iti daniw, iti rikna, iti puso. Ti naaramid maipanggep kadagidi pikpiket ken ti pannakabalod na inuksubanda ti bumaro kadagiti amin a pangaw-awisna. ¿Asino kad met ngamin ti mapan mangsapol iti peggad, mayat a bumagi iti gasat dagiti kakadua na, mapan agparang, idinto ta amin a tao aglemmeng ket iwalinna amin a makaisarsarak kenkuana? Maysa daydi a kinamauyong, nga awan si asino man a manakem a tao sadi Manila a makabalin a mamakawan kenkuana, ket pudno unay ti sao ni Juanito a manglalais kenkuana tapno inda katawaan, a inna tuladen

daydi tignay na idi napan iti Gobierno Sibil. Maipapilit a ni naraniag a Paulita saan na a mabalin nga ayatenen ti maysa a baro a saan a makaawat iti biag ket babalawen ti amin a tao. Iso, ni Paulita, rinugyanna ti nagpanunot. Ni Juanito, naalibtak, nalaing, naragsak, naalikuteg, anak ti maysa a nabaknang nga agtagtagilako sadi Manila, sa pay mestiso-kastila, ket no pasien ti sao ni don Timoteo, pudpudno unay a kastila, nga awan lalaok ti dara na; ngem ni Isagani, maysa nga indio a taga probinsia, a mangdardarepdep kadagiti kabkabakiran a napunno iti alimatek, pagduaduaan no asino ti nagputot kenkuana, nga adda uliteg na a padi a nalabit, kabusor dagiti parparammag ken salsala, isuda a kaay-ayuna unay. Naminsan a bigat a nakasaysayaat, nadlawna nga iso, maysa a naindaklan nga ang-ang ta inna ket kinaykayat ngem iti kasinnallin na, ket nanipod idin, nadlaw a nanayunan ti kubbo ni Pelaez. Ti linteg a nasarakan ni Darwin inna man tungpalen ni Paulita, a saan na nga am-ammo, ngem naiget: ti babai mapan iti lalaki a nalalaing, iti makaammo a bumagay iti yan na a pagbiagan, ket no iti panagbiag sadi Manila, awan kas ken Pelaez, a nanipod idi bassit pay, ammuna a nalaingen ti maki-kasta-kasta.

Ti kuaresma limmabasen, agraman ti semana santa ken dagiti liblibot ken dadduma pay a maar-aramid iti simbaan a kakuykuyugna, nga awan ket ania man a napasamak no di ti nalmeng a panaggulo dagiti artiliero, a ti gapo na saan a nagwara. Rinebbada dagiti balbalay a kawkawayan, babaen ti imatang ti sangapangen a kabalieria a madadaan a mangpaltog kadagiti akinbalay no kas ta sumupiatda. Ado a sangsangit ken sensennaay, ngem dayta lattan. Dagiti naayat iti buybuya kadakuada ni Simoun, napanda kinita dagidi nabati nga awanan linungan a balay, nagpagnapagnada a kasla awan ti an-ania na kadakuada ket iti uneg da inda nakuna nga iti kasakbayan, mabalindanto ti maturog a sitatalna.

Iti arinunos ti Abril, ta nalipatanda amin a butbuteng dan, ti Manila awan sabali a pakaringguran nan no di la maymaysa a banag. Iso ti panagpadaya ni don Timoteo Pelaez inton agasawa ti anak na, iso nga anakento ti Jeneral, a siraragsak ken si-aayat. Kunkunada a ni Simoun iso ti nakaammo itoy a banag. Ti panagasawa marambakanto, dua nga aldaw kasakbayan ti ipapanaw ti Jeneral; iso nga innanto padayawan ti balay ket addanto inna isagot iti *nobio*. Matantanaw a ti *joyero* into agipuruak kadagiti birbriliante, rinakrakem dagiti perperlas a innanto iwaris, gapo iti anak ti kasugpon na, ket gapo ta dina mabalin ti agpadaya iti balay na, ta awan

ngamin kabukbukudan na, ket gapo pay ta iso, lakay a baro, ranaennanto daydiay a kanito a panangted iti pagsiddaawan ti Ili a pilipino, iti naisnekan a inna panagpakada. Amin ti Manila agsagsagana a maawis: kaano man, ti danag saan pay a kimpet iti kasdi ti kapigsa kadagiti naknakem, a kas ti panagpanpanunot a saan a maawis. Agguunnada a gumun-od iti naimbag a pannakipagayam da ken Simoun, ket ado a lallaki a pinilit dagiti assawa da, ti napan naggatgatang kadagiti paspaslep ken galgalba, tapno magayyemda laeng ni don Timoteo Pelaez.

XXXIII

MAUDI A KALINTEGAN

Kamaudiananna, diinteng ti aldaw.

Ni Simoun, nanipod iti bigat, saan a pimmanaw iti balay na, ta inna inur-urnos dagiti ig-igam ken al-alajas na. Daydi nakaskasdaaw a gameng na nalpas a naidulinen iti dakkel a *maleta* a paslep a nabungon iti napuskol a lupot. Adda pay la nabati a sumagmamano nga *estuche* a yan dagiti brasalete, as-aspili, awan duadua, isuda ti urayenna nga isagot. Maki-kuyugen a pumanaw iti Kapitan Jeneral iso a dina kinayaten a inyalud-od ti panagturay na, ta kabutengna ti makuna dagiti tattao. Dagiti dakes ti panagpanpanunot da ipaspasarakda nga ibagbaga a ni Simoun dina maitured ti agbati a maymay-sa, ta gapo ta awan ti sanggir nan, dina kayat a inda balsen dagiti nagado a napespespes ken naparparigat, ket nangruna man la ngaruden, ta ti Jeneral a sumukat, masasao a pagulidanan iti kinalinteg, ket adda labit na nga innanto paisubli amin a inal-ala na. Dagiti met indio a managabusion, ipagarupda a ni Simoun, iso ti sairo, a madi a sumina iti dayaw na. Dagiti dakes ti panagipagpagarop da kumidkiddayda iti nakaatap ket kunada:

—No naikisapda ti minuyunganen, dagiti duddudon inda man iti sabali a disson.

Manmano da laeng, bassit da unay, dagiti umisem ken awan sao da.

Iti malem, ni Simoun inbilinna iti ubing na a no adda mapan a bumaro nga agnagan iti Basilio, dagusenna a pastreken. Sa simbrek iti siled na ket kasla sipapanunot iti nauneg. Nanipod idi nagsakit, ti rupa ti *joyero* adadda a timmangken ken limmiday, immuneg unay ti kuribetbet iti nagbaetan dagiti kidkiday na. Kasla kimmubbo bassit, ti ulo na saan a nalintegen, agdumugen. Napalalo a panangipasnek na iti panagpanpanunot na, ta saan na a nangngeg a tuktukukenda ti ruangan. Inulitda ti immayab. Ni Simoun nagkintayeg:

—Dumanunkayo! —kinunana.

Ni Basilio iso daydi, ngem *quantum mutatus!* (ania a panagbaliwen!) No dakkel ti nagbaliwan ni Simoun iti bayat

dagidi dua a bulbulan, ti nagbaliwan daydi bumaro, nakakigigtot. Dagiti pingping na nailessebda, saan a nasayaat ti aruat na, kuso-kuso ti buok na. Nagpukawen daydi nasam-it a kinaliday dagiti matmata na; kadakuada rumanraniag ti maysa nga apoy a nakudrep; makuna kuma a nalpas a nata-yen, ket ti bangkay na agungar a nakigtot iti inna nakita iti sabali a biag. No saan a ti dakes nga aramid, ti nakaal-aliaw nga anniniwan na iso ti naisamay iti amin ti bagi na. Ni pay Simoun nakigtot ket simken ti asi na iti daydi daksanggasat.

Ni Basilio, a saanen a nagkablaaw, dimmaron a siinayad, ket kinunana, iti timek a namagpigenger iti *joyero*:

—Apo Simoun, iti nalabes, nagbalinak a dakes a inanak ken dakes a kabsat; nalipatak ti panangpapatay da iti daydi adik ken dagiti tutuok a linaklak-am daydi inak, ket ti Apo innak dinusa! Ita, awan natda kaniakon a sabali, no di may-maysa a pakinakem a mangibales iti dakes iti dakes met laeng, biddot ken biddot, pigs a ken pigs a.

Ni Simoun inna dengdengen a siuulimek.

—Kaniapat a bulan itan, —intuloy ni Basilio,—inkay inbaga kaniak dagiti pangpanggep yo; nadiak a rimmaman, ket dakes ti inaramid ko; pudno daydi sao yo. Kaniatlo a bulan ket gudua itan, ti gulo nganngani nagbettak, kaskasdi met a diak kinayat ti rimmaman, ket saan a nagtuloy. Ti supapak daydi nga aramid ko, iso ti innak pannakaibalod ket isuna la a naparuk-atannak, yaman pay kadakayo. Pudno daydi saoyo, ket ita umayko kuma kadakayo: ikkanyo iti igam ti takiag ko ket bumtaken ti gulo! Madadaanak a sumurot kadakayo agraman amin dagiti daksanggasat!

Daydi ulep a nangullaap iti musing ni Simoun nagwakit a dagos, maysa a sinamar ni balligi ti simmilap kadagiti matmata na, ket a kas no itay inna nasarakan ti sapsapulena, kinunana:

—Adda kalintegak, wen, adda kalintegak! ti linteg adda kaniak! ti linteg kumuykuyog kaniak, ta ti paringgor ko iso ti paringgor dagiti daksanggasat. . . ¡Yaman pay kenka, Basilio, yaman pay kenka! Umaymo waknitan dagiti dudua-duak umaymo pukawen dagiti ngata-ngatak.

Ni Simoun timmakder ket ti rupa na siraraniag: ti rayray a naniag kenkuana idi, kaniapat a bulanen, idi inna inbaga ken Basilio dagiti pangpanggep na iti kabakiran a kukua dagidi nagan-annak kenkuana, nagsubli a nagparang iti rupa-na, a kasla ti nakalabaga a raniag ti init, no makalnek kalpasan ti maysa nga aldaw a naulep.

—Wen, —intuluyna; —ti gulo saan a nagtuloy ket adudan dagiti inmadayo kaniak, ta indak nakita a nanggata iti kangitingitan ti kanito: adda sangkabassit a nabati pay la idi iti pusok, saan ko a kukua amin idi dagiti rikriknak ket agayatak pay la ngamin idi! . . . Ita, nalpas aminen a natay kaniak, ket awanen napateg a bangkay a ti turog na innak pagraeman! Awanto ti ngata-ngatan; sika pay ubing a ingget laing, kalapati nga awanan apro, maawatam a masapol, umayka kaniak, ket inak iduron nga aggaraw! Nagabay bassit ti panangimulagat mo kadagiti matmatam! Data a dua ado kuma ti inta napanunot ken naitungpal a nakaskasdaaw nga aramid: siak, sadi ngato, kadagiti nangato a yuyuyeng, a mangiwarwaras iti patay iti yuyeng dagiti bangbanglo ken balbalitok, pinagbalinko kuma a nuang ti dakes ket pinagdakes wenno pinagsardengko kuma dagiti sumagmamano a naimbag; ket sika, iti baba, iti yan ti Ili, iti yan dagiti agtutubo, a mangaw-awag iti biag iti let-ang ti dara ken lua! Ti aramid ta, saan kuma a namatedted iti dara ket saan kuma met a naranggas, naasi kuma, nasayaat, nataraki, ket awan duadua a ni balligi inna kuma binalangatan dagiti gangganetget ta! Ngem awan ulo a nayat a nanguyog kaniak; buteng wenno kinabinabai ti innak nasarakan kadagiti addaan sursuro, kinamanagbubukod kadagiti babaknang, kinalaka a maallilaw kadagiti agtutubo, ket isuna laeng kadagiti banbantay, kadagiti disdisso a yan dagiti naibelbelleng, iti yan dagiti nakakaasi, ti innak nakasarakan iti kaduak! Ngem awan ti ania man! No saan tay a mabalin ti makaala iti maysa a nasayaat a bagi, a nalinis iti amin a di mangan-ano, ti nagubsang a bato a rugyantayo a tagaan, into pasayaaten dagiti sumarsaruno!

Ket inniggamanna ti takiag ni Basilio, iso a sidedengngeng, a dina ket maawatan amin ti sasawen na, ket inpanna iti *laboratorio* na a nangidulinanna kadagiti patpataod ti ammo na iti *kimika*.

Iti rabaw ti maysa a lamisaan, adda maysa a dakkell a lakasa a lalat a nakudrep, umad-adas kadagiti pagik-ikkan kadagiti maar-aruat iti panganan, a pirak, a pagsisinnagot dagiti babaknang ken dagiti agturturay. Ni Simoun linukatanna ket inpakitana ti maysa a pagsaingan a naidumduma unay ti kita na, a naiparabaw iti raso a nalabbasit. Ti pagyaman ti segden na sinanbunga ti granada, dakkell a kasla ulo ti tao, adda bassit a girri na, iso a pakasiripan kadagiti adda iti unegna a dadakkell a kornalina (batbato a nalabaga), nga isuda ti kasna bukukel. Ti ukis na, balitok a *oksidado* ket nasayaat unay ti pannakatulad dagiti kurkuribetbet daydiay a bunga.

Ni Simoun inaunna a siaannad unay, inikkatna ti gangtan na ket inpakitana ti uneg na: daydi sinansabot na, paslep, ti kapuskol na dua ngata a sentimetro ket malaunna ti nasurok bassit a maysa a litro. Ni Basilio inna nagsaludsudan kadagiti matmata na: awan maawatanna iti daydi.

Ni Simoun, nga awan ket inna sinao, inaunna iti maysa a pagidulinan ti maysa a parasko ket inpakitana iti bumaro ti naisurat iti rabaw na.

—*Nitro-gliserina!* —indayamudom ni Basilio, a nagsanod ket inyadayuna, a dina napupuutan, dagiti im-ima na. —*Nitro-gliserina!* *¡Dinamita!*

Ket iti panangipapan na nga inna naawatan, simgar dagiti bubuok na.

—Wen, *nitro-gliserina!* —inulit a sibabannayat ni Simoun, a immisem iti nalamiis ket miningminganna a sirarag-o unay daydi parasko a sarming; —saan la a *nitro-gliserina!* Lulua a naur-urnong, gurgura a napedpedped, kilkilllo ken rangranggas! Iso ti maudi a kalintegan ti nakapoy, bileg ken bileg, pigsa ken pigsa... Itay laeng, agngatangataak, ngem immayka, ket sika ti namarmek iti nakem ko! Ita a rabii, tumayabdanto a matumtumek dagiti naranggas a kapepeggad, dagiti naranggas nga awanan nakem, dagiti aglemmeng iti likudan ti Dios ken ti Turay, ket dagiti lawlaw-as da saan da a madusan gapo ta wan makabalin kadakuada a mangidarom! Ita a rabii, mangngeganto ti Pilipinas ti uni ti paltog, a mangrebbanto iti naalas a pakalaglagipan a ti pannakarpuog na siak ti nangpapardas!

Ni Basilio napamulengleng: dagiti bibbibigna agkuti-kutida nga awan man ket aweng a pataudenda, mariknana a saan a makagaraw ti dila na, mamagaan ti ngadas na. Idi pay laeng ti immuna nga inna pannakakita iti daydi nabileg a danom a namin-ado a nangnangngegna a nasasao, a kas inarak iti sipnget dagiti malidlidayan a tattao a makidangdangadang tapno agsukat ti agdama a kasasaad ti lubong. Ita, adda man iti sango na, agan-anninaw ket gumarop kumusnig, a maipatpatedted a naglabes annad iti uneg daydi nakatartaraki a granada. Iti panangipagarop na, ni Simoun, kasla maysa a paltuad dagiti sarsarita a *SANGARIBO KET MAYSA A RAB-RABII* a tumaod iti uneg ti taaw; dumakdakkal, tuknuenna ti langit, pagbettakenna ti balay ket pagpigengerenna amin ti pagilian iti maysa a garaw ti bukot na. Daydi *granada* ipatuna no nakadakkal a bagi a nagbukel, ket daydi girri na, katura ti inpierno, iso a pagruaran ti beggang ken apoy. Idi

iso ti umuna unay a pannakarikna ni Basilio iti kigtot ket naminpinsan a napukawna ti nalamiis a panagdardarasna.

Idi ta kasta, ni Simoun insuupna iti napigsa ti maysa a di karkarna ken narikot a bagi ti pagsaingan, inkabilna ti tubo a sarming, ti bomba, sana binalangatan iti maysa nakatararaki a pantalia. Idi nalpasna, immadayo bassit a nangsirig iti aramid na nga itingigtingigna ti ulo na a pagsublasublaten iti dua a bangir tapno nasaysayaat ti panangkita na iti buya ken sayaat na.

Ket idi maimatanganna a ni Basilio inna kitkitaen a kasla sumalsaludsod dagiti matmata na ket kas da met mabuteng, kinunana:

—Inton rabii, addanto maysa a daya, ket dayta a pagsaingan into maikabil iti tengnga ti maysa a bassit a kiosko a panganan a pinaaramidko a pinaigagara. Ti pagsaingan nakanranriangto ti silaw na, ta is-iso a maymaysa makaanayton a manilaw iti iso amin a di mangan-ano; ngem iti kalpasan ti dua pulo a minuto, ti silaw into kumudrep, ket ison, inton kayatda nga idawdaw, lumusutto ti maysa a kapsula a *pulminato de merkurio*, ti *granada* agbettakto ket iramramannanto ti panganan, a ti atep ken sirok na nagilemmengak amin iti sinako a polbora tapno awan ti maispal. . .

Nagulimekda iti apagbiit. Ni Simoun buybuyaenna ti pagsaingan na, ket ni Basilio apaman la no umanges.

—No kasta, ti itutulog ko saan a masapol, —kinuna daydi bumaro.

Saan, sika adda sabali nga aramidem, —insungbat ni Simoun, a sipapanunot; —inton agpatit ti maika siam a uras, agbettakton ti pagsaingan ket ti unina into mangngeg kadagiti asideg a disdisso, kadagiti banbantay, kadagiti rukrukib. Daydi gulo nga intulagko kadagiti artiliero saan a nagtuloy gapo ta awan nangidaulo ken panaggigiddan. Ita, saanto a kasta. Inton mangngeggen ti uni ti paltog, dagiti nakakaasi, dagiti maimammameg, dagiti di agsardeng a kamkamatan dagiti agturturay, rumuardanto amin a siigam ket indanto tumipon ken Kabesang Tales sadi Santa Mesa, sa danto umay serken ti Manila; dagitinto met sosoldado, isuda a nagkunaak a ti Jeneral mangaramid iti sinan-gulo tapno adda pakaigapuan ti panaglayan na, rumuardanto kadagiti kukuartel da a sida-daana a mangpaltog kadagiti amin a innak itudo. Itinto met kasta, ti ili a sikikigtot, ken mangipagarop a dimteng ti kanito a pannakaputol dagiti ul-ulo da, tumakderdanto met a sisasagana a matay, ket gapo ta awan igam da ket awan met met urnos da, sika, agraman sabsabali pay, inkayto ida ipanguluan ken

iturong iti paglakuan ni insik Quiroga, iso a nagidulinak kadagiti palpaltog ko. Ni Kabesang Tales ken siak agtipunkamto iti uneg ti Manila; ket inkamto alaen, ket sika agyankanto kadagiti ar-arrabal ket tenglemto dagiti rangrangtay, mangaramidkanto iti pagsadirian, masagsaganakanto nga umay tumulong kadakami ket inkanto papatayen, saan la a dagiti sumupiat iti gulo, no di ket iso amin dagiti lallaki a madi a tumipon kadatayo a makigubat!

—Isuda amin? —intanamitim ni Basilio iti apagapaman a timek.

—Isuda amin! —inulit ni Simoun, iti timek a nakabutbuenteng, —isuda amin, indio man, mestiso, insik, kastila, iso amin nga awanan bileg, iso amin nga awanan pigsa . . . Masapol a pabaruen dagiti tattao! Dagiti amma a natakrot awan mapututda a sabali no di annak nga adipen, ket banbannog ti agrebba no nalpas man met la a dakesen ti sublien a bangunen! ¿Ania? agpigergerka? ¿Agpigergerka, mabutengka a mangimula iti patay? ¿Ania aya ni patay? ¿Ania ti kayulugan ti pannakapukaw ti dua pulo ribo a daksanggasatan? Dua pulo ribo a kinakakaasi a maikkat, ken riniwriwriw a nakaay-ayay a maispal iti punganay da! Saan nga agkitakit ti katakrutan nga agturay a mangituyang iti maysa a linteg a mangted iti rigat ken mabayag a panangnunguya dagiti rinibribo ken rinibribo nga iturayan na, a narang-ay, nagaget, nagasat ngata nalabit, tapno mapnek laeng ti maysa a dakes nga ayat, ti maysa a sumiplot iti ulo, ti tangsit, ket, sika agkintayegka, gapo ta iti maysa a rabii manungpalda nga ingga na iti inggan dagiti rigrigaten ti kararua dagiti ado nga ad-adipen, gapo ta ti maysa nga Ili a lugpi ken sigagamer iti dakes, inda matay, tapno sukatan ti maysa nga Ili a baro, ubing, naalibtak, napnuan iti pigsa? ¿Ania ni patay? Ti awan, wenno maysa la a tagainep! ¿Maipada ngata aya dagiti am-amangaw na kadagiti pudpudno a tutuok ti amin ti maysa a kapututan a naka-kaasi? Masapol a pukawen ti dakes, patayen ti *dragon* tapno idigos ti dara na iti baro nga Ili ket agbalin a nabaneg ket saan a kaptenen ti dakes! ¿Ania aya no saan a daytoy ti di mababas a linteg ti Nakaparsuaan, linteg ti bakal, bakal a pakapapilitan pakapukawan ti nakapoy, tapno saan nga agtaginayon ti dakes a kapututan ken tapno saan nga agsanod dagiti naparsua? ¿Iwaksi, ngarod, dagiti binabai a panpanunot! Matungpal dagiti agnanayon a linlinteg, tulungantay ida, ket tangay ti daga adadda a nadamdameg no maganaganan iti dara, ket dagiti sasaad dagiti ar-ari adadda ti pigsa da no adado dagiti bibiddot ken bangbangkay a nakaibatayanda,

awan ngad kitakit awan ngad ngatangata! ¿Ania aya ti sakit a riknaen no umapay ni patay? Apagbiit a sakit, nalabit saan a madlaw nalabit nakaay-ayo pay—kas ti marikna no al-alaen ti turog . . . ¿Ania ti rebbaen? Maysa a dakes ti panagrigrigat, ruruot nga agpapatay, tapno mulaan ti yan da iti sabali a nalasbang! ¿Naganem dayta iti panagrebba? No siak, panaganak iti pammarsua, pammataod, panangtaraken, panangbiag . . .

Dagidi dumardara a sasao, a sibibileg ken silalamiis ti inda pannakaisawang, linemmesda daydi bumaro, a ti isip na, a pinakapoy ti nasurok a tallo a bulan a pannakaipukok iti pagbaludan ket kinullaapan pay ti ayat na a bumales, saan a sisasagana a mangamiris iti nasayaat nga anag dagidi a banbanag. Idinto ta inna kuma insungbat a ti tao a kadadaksan ken katatakruan napatpateg met laeng ngem ti maysa a mula, ta adda kararua ken isip na, a ti tao, numan pay kasano a panakailutulutna iti dakes ken pannakakullaap ti isip na, mabalin a masubbot; idinto ta inna kuma insungbat a ti tao awan kalintegan na a mangikkat iti biag ti si asino man iti pagimbagan ti si asino, ngem ti ket kalintegan nga agbiag adda met la iti tumunggal tao a kas ti kalintegan nga aglak-am iti wayawaya ken lawag; idinto ta inna kuma insungbat a no maysa a law-as kadagiti agturturay ti panangdusa da iti nakabasol a gapo kadagiti bidbiddot a nangitapuakanda met la kenkuana a maipuon iti kurang wenno kinaang-ang da, ¿anianto ket din iti maysa a tao, uray kasano ti kinadakkel ken kinadaksanggasat na, ti inna panangdusa iti maysa nga Ili gapo kadagiti basbasol dagiti agturturay ken dagiti apappo na?; idinto ta inna kuma inbaga a ni laeng Apo Mugna ti makabalin a mangipakat kadagidi a pampamuspusan, ta iso mabalinna ti mamukaw, a ta mabalinna met ti mamsarsua, ket adda kadagiti im-ima Na ti gungguna, ti kinaagnanayon ken ti kasakbayan a pangpaneknekna kadagiti ar-aramid Na; ngem ti tao, saan, uray inton kaano man! Saan a dagitoy ti insawang ni Basilio, isuna la a nayibbetna toy magamgamulon a sao:

—¿Anianto ti kuna ti lubong, inton inna makita ti kasta unay a panagpapatay?

—Ti lubong into agragsak, kas kanayon, ket innanto ited ti kalintegan iti napigpigsas, iti nadawdawel! —insungbat ni Simoun, a immisem iti daydi naranggas a isem na. —Ti Europa nagragsak idi dagiti pagpagilian sadi Laod inda pinapatay dagiti riniwriwriw a indio sadi Amerika, ket idinto ta saanda nga inaramid ti kasdi a gapo iti ayat da a mamangon ka-

dagiti pagpagilian a nasingsingpet ken nataltalna; addaydiay man ti Amerika nga Amianan ken ti managbukbukod a wayawaya na, ti linteg na a putar ni Lynch, dagiti sinnikap ken al-allilaw nga ar-aramidenda iti politika; addaydiay ti Amerika nga Abagatan ken dagiti reprepublika na a di agtalna, dagiti naranggas a gulgulo da, dagiti panaggugubat da met la nga agkakailian, dagiti kibkibor da, a kas ti ina da nga Espania! Ti Europa nagragsak idi inagaw ti Portugal dagiti Purpuro Molukas, nagragsak idi pinukaw ti mannakabalin a Inglaterra dagiti kadaanan nga agnanaed kadagiti Purpuro ti Pasifiko, tapno adda pagyanan dagiti annak na nga inna ipan sadiay. Ti Europa agragsakto, kas panagsipat ken panagrag-sak iti kalpasan ti maysa a *drama*, ti kalpasan ti maysa a *tragedia*, a buyaen: dagiti kaaduan apaman la ta inda kitaen ti anag dagiti ar-aramid; isuna la nga inda kitaen ti banag ti aramid! Sayaaten nga aramiden ti dakes ket indanto pagsiddaawan, ket ad-adunto dagiti kumappon kenkuana ngem dagiti nasingpet nga ar-aramid, a naitungpal a sikukurapay ken sibubuteng.

—Pudno unay, —insungbat daydi bumaro; —¿ania ti bi-biang ko no iti kamaudianan na inda dayawen wenno laisen, idinto a dayta lubong dina met italtalek dagiti maimammameg, dagiti napanglaw, dagiti babbai a nakapoy? ¿Ania ti pambarak a mangilaglagak kadagiti tattao no dagiti tattao awan met inda panangilagak kaniak?

—Kasta ti kayat ko, —kinuna a sibaballigi daydi manulisog.

Ket inaunna iti maysa a kajon ti maysa a rebolber, inyawatna kenkuana ket kinunana:

—Inton maikasangapulo nga uras, urayennak iti sango ti simbaan ti San Sebastian, ta awatemto dagiti maudi a bilbilin ko. ¡A! Inton agpatit ti maikasiam, rebbengna nga ad-daka iti adayo, adayo unay iti lansangan nga Anloaque!

Ni Basilio, inamirisna daydi igam, inikkanna iti bala ket indulinna iti akin-unek a bulsa ti amerikana na. Nagpakada iti namaga nga:

—¡Ingga na no madamdama!

TI PANAGASAWA

Idi adda iti lansanganen, ni Basilio pinanunutna no ania ti mabalin na nga aramiden ingga na iti dumteng daydi dakes a uras; maikapito nga uras pay laeng. Bakasion idi, ket amin dagiti agad-adal addada kadagiti il-ili da. Ni laeng Isagani ti nadi a nagawid, ngem nanipod pay iti bigat, nagpukawen, ket saan nga ammo ti yan na. Kasta ti inbaga da ken Basilio idi napanna kinita daydi gayyem na apaman a nakaruar iti pagbaludan, ta inna kuma dawaten a pasangbayenna. Ni Basilio saan na nga ammo no adino ti papanan na, awan pirak na, awan adda kenkuana no di la daydi rebolber. Daydi pagsaingan iso ti malaglagip na, iti uneg ti dua nga uras agbettakto ti naindaklan a kibaltang, ket, idi ta inna pinanunot, inpagarupna no dagiti tattao nga inna makita a lumabas magmagnada nga awan ulo dan; rimmagsak iti naranggas idi makunana iti bagi na nga idinto a, sibibisin ken siririgat, iti daydi a rabii agbalin a nakabutbuteng, a idinto a maysa la nga agad-adal a napanglaw ken paub-ubing, nalabit ti ininit innanto malgakan a nakakigkigtot ken nakaap-aprang, sitatakder iti rabaw dagiti binunton a bangbangkay, agituytuyang kadagiti linlinteg a inda tungpalen amin dagiti lumabas idi iti saklangna a sisasakay kadagiti nakasaysayaat a luglugaan da. Nagkatawa a kasla maysa a nagunggan, ket inarikapna ti putan ti rebolber na; dagiti balbala addada iti bulsa na.

Adda nalagipna a sinaludsod: ¿adinunto ti pangrugyan daydi nga aramid? Iti pannakaulaw na, saan na a nalagip a sinaludsod ken Simoun, ngem ni Simoun inna kinuna kenkuana nga adaywanna ti lansangan nga Anloague.

Iso di immatap; iti daydi a malem, idi nakaruar iti pagbaludan, napan iti daydi daan a balay ni Kapitan Tiago, ta inna sinapol dagidi sagbabassit a kukkukua na, ket nasarakan na metten a namalbaliw ken sisasagana a pagdayaan; agasawa ngamin ni Juanito Pelaez! Ni Simoun adda nasauna a ram-bak.

Idi, isuna a nakitana a limmabas iti sango na ti atiddag a intar dagiti luglugaan, napunno kadagiti babaknang ken dudunia nga agsasao iti nabia; kasna nailasin iti uneg da

nga addada dadakkel a rineppet a sabsabong, ngem saan na nga inkankano. Dagiti lugluga agturungda iti lansangan a Rosario ket gapo ta masabatda dagiti agsalog iti rangtay ti Espania, maipapilit a no manen sumardengda ket nainayad ti pagna da. Iti maysa kadagiti a lugluga nakitana ni Juanito Pelaez, iti abay ti maysa a babai a nakaaruat iti puraw ket nagdalungdong iti agsalsalagasag: nailasinna nga iso ni Paulita Gomez.

—Ni Paulita! —nakunana a nasdaawan.

Ket idi inna napnekan a iso nga agpayso, a nakakawes iti aruaten ti makiasawa, ket nagkuyugda ken Juanito Pelaez, a kas da la naggapo iti simbaan.

—Asi pay ni Isagani! —naitanamitimna —¿ania ngata ti nagbanbanagan na?

Nabayag bassit a inna linaglagip daydi gayyem na, naindaklan a kararua, naayat, ket iti nakem na, nasaludsudna no saan ngata a naimbag no ibagana kenkuana ti maaramid, ngem iti nakem na met laeng, simmungbat a kinunana a ni Isagani kaano man saananto a kayat ti rumaman iti kasdi a panagpapatay. . . Saan a naaramid ken Isagani ti naaramid kenkuana.

Idi kuan, nalagipna a no saan kuma a nabalod, iso agasawa met kuma wenno nangasawan kadagidi a kakanito, lisensiado kuman iti Medisina, nga agnaed ken mangag-agasen iti maysa a suli ti probinsia na. Ti anniniwan ni Juli, a natumtumek idi nagtapuak, simmiplot iti isipna; nakudrep nga apoy ni gura ti nanegged kadagiti matmata na, ket sinublian-na manen a inarikap ti putan ti rebolber na, a ladingiten-na no ania ti gapo na a di pay la dumteng daydi nakakigkig-tot a kanito. Idi, isuna a nakitana ni Simoun a rimuar iti ruangan ti balay na, a siiggem iti daydi kajon a yan ti pagsaingan, a naannad unay ti pannakabungon na, simmakay iti maysa a lugan a simmaruno kadagiti naintar a nanguyog kadagiti apagas-asawa. Ni Basilio, tapno dina masina ni Simoun, kinayatna a miningmingan ti kotsero, ket napalalo a siddaaw na, ta inna nabigbig daydi daksanggasat a nangitulod kenkuana sadi San Diego, ni Sinong, a minalmalo dagiti sibil, daydi met la mapan agipadpadamag kenkuana idi adda a balod kadagiti amin a naar-aramid sadi Tiani.

Agsipod ta atapenna a ti lansangan nga Anloague iso ti pakaaramidan daydi, sadiay ti nagturungan daydi bumaro, nga inkartingna ti nagna ket inunnaanna dagiti lugluga. Pudno, isuda amin agturungda iti daydi daan a balay ni Kapitán Tiago: sadiay ti inda pagtitipunan a mapan makisala

ket maipurpuruakdanto amin nga agsasala iti tangatang! Ni Basilio nagkatawa idi inna nakita dagidi maas-assawa a Betterana nga agbantay iti lansangan a pagnaan dagiti luglugan. Iti kaado da mabalín a patangen ti pateg ti rambak ken dagiti pay met naawis. Ti balay aglablabunan iti tao, kadagiti tawtawa na kasta unay ti agruar a lawag; ti sirok naaplagan ket napunno kadagiti sabsabong; sadi ngato, nalabit ngata nga iti daydi daan ken waywayas a siled na, iso ita ti yan ti orkesta nga agtugtugtog kadagiti naragsak a tugtugtog, isuda a di makadaer a mangapaw a maminpinsan kadagiti naglalaok a wanwaneswes dagiti katkatawa, sasao ken pagpagaak.

Ni don Timoteo Pelaez madanunanna gayamen ti pantok ni gasat, ket ti pudno, linaw-asanna pay dagiti tagtagainepna. Mayasawana ti anak na iti nabaknang unay nga agtawid kadagidi ag-Gomez, ket yaman pay iti pirak a inpautang kenkuana si Simoun, inna rinamenan iti kasla balay ti ari daydi dakkell a balay, a ginatangna iti kagudua ti pateg na, agpadaya iti nakapalpalalo iti rambak, ket dagiti umuna a didios ti *Olimpo* sadi Manila isuda man ti sangaili na, tapno inda paraniagan iti lawag dagiti nagnagan da. Malaglagipna nani pod pay iti bigat, a kasla idedekket ti maysa a dayyeng a naay-ayo unay, dagiti nakudrepen a sasao nga inna nabasbasa no agkomulgar idi: "*Dumtengen ti nagasat a kanito! Umsidegen ti nagasat a darikmat! Iti mabii, matungpaldanto ken dagiti nakaskasdaaw a sasao ni Simoun: Agbiagak, ngem saan a siak, no di ket ti Kapitan Jeneral ti agbiag kaniak,*" kdmpy. Ti Kapitan Jeneral iso ti manganak iti anak na! Pudno a saan a bagi na ti tumabuno iti inda panagasawa; ni don Custodio iso ti pannakabagi na, ngem mapanto mangrabii, ket addanto ipanna nga isagot kadagiti apagas-asawa, maysa a pagsaingan a mangatiw pay iti daydi pagsaingan ni Aladin . . . —kadatay laeng —ni Simoun iso ti mangted iti daydi a pagsaingan. Timoteo, ¿ania pay ti kayat mo?

Napalalo ti pannakabalbaliw daydi balay ni Kapitan Tiago; binalbaliwanda a pinagketan dagiti diddiding na iti papel a nakatartaraki; daydi aga-asok ken aga-angot ti apian nagpukawdan a naminpinsan. Daydi dakkell unay a *salas*, nga adadda man la ngaruden a palawaen dagiti dadakkell a sarsarming a mamaado iti kasta unay kadagiti silsilaw dagiti ararania naaplagan amin iti alpombra: naalpombraan ngamin dagiti *salsalas* dagiti balbalay sadi Europa, ket numan pay nakasilsilap unay ti datar ket akakaba a tabtabla, rebbengna met a maalpombraan, ta, ¿ania ket ngaruden! Dagidi napateg a tugtugaw ni Kapitan Tiago awandan, nasukatanda kada-

giti tugtugaw a *Luis XV*; dadakkel a daldalingding a tersiope-lo a nalabbasit, naburdaan iti balitok, naburikan kadagiti letletra a pangrugyan dagiti nagnagan dagiti agasawa ket nareppet da iti sinan sabsabong ti sua, ti agbibitin iti ngatuen dagiti ruruangan ket kaykayanda ti datar dagiti akakaba a barbaruyboy da, a balitok met. Kadagiti sulsuli addada makita a dadakkel unay a basbaso nga aramid sadi Japon, a naimballaballaet kadagiti ar-aramid da sadi Sevres, ti kita da bumalbag a natayengteng, naiparabawda kadagiti kaykayo a tinagaan a uppat dagiti sulsuli da. Ti laeng saan a nasayaat a naikabil, isuda dagiti es-estampa a nalabbasit a insukat ni don Timoteo kadagidi daan a es-estampa a nalabbasit a insukat ni don Timoteo kadagidi daan a es-estampa dagiti sasanto ni Kapitan Tiago. Ni Simoun saan na a naanawa; daydi agtagtagilako saanna kayat dagiti *kukuadro al oleo*, ania la ket ta adda makailaem a mangipagarop nga aramid ida dagiti *artista* a pilipino... isio, inna ket ngamin ilagaken dagiti *artista* a pilipino, saan pay laeng, unay kaano man! iti daydi, mapan ti talingenngen na, ket nalabit, ti pay biag na, ket iso ammuna no kasano ti pamayan sadi Pilipinas! Pudno ket di a nangnangngegna a nasasao dagiti pumipinta a ganggannaet, kas da Rafael, Murillo Velazquez, ngem dina ammo no kasano ti idadanon na kadakuada, ket maysa pay, mabalina a rumuarda a kumanniwas bassit iti Turay... Kadagiti es-estampa a nalpas nga aramid, awan pagpeggadan, saan a pilipino dagiti agaramid, nalaklakada pay, ti panagbuya kasla iso met laeng, no di pay ket nasaysayaat, ti buya da naranraniag ket nalinis unay ti pannakaaramid da! Ni! ammo ala ni don Timoteo no kasano ti pamayan sadi Pilipinas!

Daydi dakkell a *kaida*, naramenan kadagiti sabsabong nagbalin a panganan: iti tengnga na, adda naikabil a dakkell a lamisaan a makalaon iti tallo pulo a tao, ket iti lawlaw na, a naidekket kadagiti diddiding, addada manen naikabil a lamisaan a babassit a pagyanan ti dua wenno tallo a mangan. Rineppet a sabsabong, binunton a bungbunga iti babaet dagiti sinsintas kada silsilaw ti adda iti tengnga da. Ti *kubiertos* ti nobio mailasin, ta naikkan iti rosas; ti bagi ti nobia, sabong ti sua ken asusena, ti pagilasinan met. Iti saklang ti kasdi a kinaparammag ken kasdi a kinaado a sabsabong, mabalina a pagarupen a dagiti *ninpa* a nagaruat iti nakalamlamuyot ken agtaytayab a nagpayak iti bumalballailaw ti mangigayat kadagiti sinsinamit dagiti sabsabong kadagiti sangsangaili da a di makita, a dangdanggayan ti uni dagiti *lira* ken *arpa*.

Nupay kasta, ti panganan dagiti dadakkel a *didios* awan sadiay, adda iti tengnga ti nalawa a bansag, iti nakatartaraki a *kiosko*, a nairanta a pinaaramidda iti daydi a rambak. Maysa nga inakilis a kayo a nadorado, iso a pagkalatkatan dagiti nabanglo a mulmula, ti manglinged iti uneg toy a disso kadagiti matmata dagiti kaaduan, ngem dina ket lappedan ti angin, tapno mataginayon ti lamiis a masapol kadagidi a bulbulan. Maysa a nangato a batay iso ti nangipangato iti lamisaan a saan ket a naipatas iti panganan dagiti tattao latta, ket maysa a langit-langit a pinintaan dagiti kalalaingan nga *artista* iso ti mangigaga kadagiti naindaklan a bangngabangnga iti naapal a ikikita dagiti bitbituen.

Sadiay, awan adda no di laeng pitpito a *kubiertos*; dagiti ar-aramaten, kas pingpinggan, basbaso, kspy., bin-ig da a pirak, ti arpaw ti lamisaan ken dagiti pagpunas, nalapatda unay a *lino*; dagiti ar-arak, dagiti kapapatgan ken kaiimasan. Ni don Timoteo sinapulna ti adadda a di marmarna ken kanginginaan, ket saan kuma a nagkitakit a pimmatay, no nasauda laeng a ti Kapitan Jeneral imasenna unay a sida ti lasag ti tao.

XXXV

TI RAMBAK

Panagsala iti rabaw ti maysa
a bulkan.

Idi agpatit ti maikapito nga uras ti rabii, agdadatengen dagiti naawis: immuna dagiti *didios* a babassit, nanumo nga *empleado*, *jefe de negociado*, agtagtagilako, kdmpy., iti damo, napalalo a naguneg ti inda panagkikinnablaaw ket dagiti gunggunay da nakarangranga, a kasla itay nabiit pay unay a inda sinursuro: ti kasta unay a silaw, daldalingding ken sarsarming adda gayam magapuda. Kalpasan na nangin-inutda met la a mangiwaksi kadagidi a tigtignay, ket idi kuan, agdidinnisnugdan iti awan makadkadlaw, agsisinnipatda iti tian ket adda pay nakailaem a nagpipinnateltel iti inggagayyeman. Pudno nga addada met dadduma, a kas da la silalais tapno inda maipakita a marmaruamda kadagiti nasaysayaat pay ngem daydi, ni, ania met! Adda *diosa* a nagsuyaab a nasarakanna nga iso amin, bin-ig a kasta-kasta, ket kinunana nga agsaraaw ti buksit na; adda pay maysa a nangapa iti *dios* na, nga inlayatna pay ti imana ta sipatenna kuman. Ni don Timoteo kumablaaw ditoy ken sadiay; umisem, pagkutienna ti siket na, agsanod, agsubli, agpuligos, kdmpy., a kasta unay, ta adda pay maysa a *diosa* a nagkuna iti kinaabay na nga insalingedna ti paypay na:

—Gayam, ania ket a kinatibker nan! *Mia ke paese un fantoche!*⁽¹⁾

Idi kuan, simmangpet dagidi nagasawa, a kinuyog ida ni *dunia* Victorina ken amin dagiti napan. Kabkablaaw, petpetpet dagiti im-ima, apagapaman a sipat, kas panangigaga, iti nobio, dagiti lallaki inda iturong iti nobia ti ikikita da a mabaybayag, nagartem, naamiris; dagiti met babbai am-amirisenda ti aruat na, dagiti balbalitok na, pattapattaenda ti pigšana, ti salun-at na, kdmpy.

¹ Kitaem ket kas la maysa a banbanti!

—*Da Psiquis* ken *Cupido* a mapan pumarang sadi Oim-po! —nakuna ni Ben-Zayb iti uneg na ket indeppelna daydi a sao iti lagip na, ta innanto ibbatan iti kanito a kalalaingan na.

Ti nobio, pudno ngamin a umad-adas ti langa na iti mangal-allilaw a langa ti *dios* ti ayat, ket no adda bassit a tari-gagay, mabalin unay a pagbalinen a yan ti panana ti nalabes a kubbo na, a saan a malingdan ti kinaranga ti aruat na a *prak*.

Ni don Timoteo mangrugi a mariknanan ti sakit ti siket-na, ti kalio dagiti saksaka na mangin-inot a sumaksakiten, maktangen ti tengged na ket jawan pay ti Kapitan Jeneral! Dagiti dadakkel a *didios*, kadakuada da Padre Irene ken Padre Salvi, addada nga agpayson, ngem awan pay ti dakkel a gurruod. Saan a makaidna, agtigtigerger, ti puso na ag-gutukgutok iti napigsa, adda kayatna nga aramiden a masapol unay, ngem maipapilit met a umuna pay nga agkablawa, umisem, sa mapan iti kayat na, ngem madi met a rumuar, tumugaw, tumakder, saan na a mangngeg ti ibaga da kenkuana, saan na a maisawang ti kayat na a sawen. Ket idi ta kasta, maysa a *dios* nga ammuna bassit ti kumita kadagiti pinpinta, inna inuyaw dagiti es-estampa na, ket kinunana a rugrugitanda laeng dagiti diddiding.

—Rugitanda dagiti diddiding!—inulit ni don Timoteo, nga immisem, ket kayatna kuma a karamutan ti nagdillaw; —ngem no aramidida ida sadi Europa ket isuda ti kanginginaan a nasarakak ditoy Manila! Rugitanda kan ket din dagiti diddiding!

Ket ni don Timoteo insapatana nga iti sumuno a bigat inna pasingir amin a utang ti naguyaw iti paglakuan na.

Idi kuan, adda nangngeg a sultip, padakpadak dagiti kabkabayo!

—Ti Jeneral!—Ti Kapitan Jeneral!

—Ni don Timoteo timmakder a sibebebsag, iti ayat na, dina inpadpadlaw ti sakit ti kalio na ket immulog a kinuyog ti anak na ken dadduma kadagiti dadakkel a *didios* a napan nangsabat iti *Magnum Jovem* (Kadaklan a dios.) Nagpukaw ti sakit ti siket na gapo iti ngatangata a simmiplot kenkuana: ¿umisem ngata wenno parangaenna ti rupa na? ¿iso ngata ti umuna a mangigayat iti ima na, wenno urayenna a ti Jeneral? ¿Karamba! ¿apay a saan a simmiplot kenkuana dagitoy a banbanag idi, tapno kuman nayumanna ken naindakan a gayyem na, ni Simoun? Tapno mailemmeng ti pikapik-na, sinaludsudna iti nainayad, masagsaggaysa a sasao, iti anak na:

—¿Nagsaganaka iti bitlam?

—Saan nga agruar dagiti bitbitlan kadagitoy nga al-aldaw, *papa*, ket iti daytoy a daya, adadda man la ngaruden!

Dimteng ni Jupiter, a nagkuyugda ken Juno, toy pudno a nagbalin a maysa a kastilio dagiti kukuitis: adda brilyante iti tinggol na, adda brilyante iti tengnged na, kadagiti tak-takiag na, kadagiti ab-abaga na, iti iso amin a di mangan-ano! Nagaruat iti seda a nagpaiduma iti sayaat, nagipos iti atid-dag naburdaan kadagiti sabsabong a kasla indekktet.

Ni Ekselensia pudno nga intagibalayna, kas kiniddaw a intanamitim ni don Timoteo. Ti orkesta tinugtugna ti *Marcha Real*, ket dagidi nadiusan nga agasawa immulida a si-ngangayed iti naaplagaan nga agdan.

Ti naranga a langa ti Kapitan Jeneral saan a pagpamaring laeng; nalabit idi iso ti umuna unay nanipod idi dimteng sadi Pilipinas, a inna panagliday; sangkabassit a leddaang ti nangabbuyot kadagiti panpanunot na. Daydi iso ti maudi a balligi dagiti tallo a tawtawen a panagturay na, ket iti uneg ti dua nga aldaw bumabanton a ingga na iti ingga na iti daydi ingget ngato a yan. ¿Ania ti nabati na iti likudan na? Ti Jeneral saan na nga italiaw ti rupa na ket kaykayatna a kitaen ti masangwanan, ti kasakbayan! Aduda dagiti gamgameng a ikuyugna; ado a pirak a pinaidulinna kadagiti Banbanko sadi Europa ti magur-uray kenkuana, adda balbalay na a dadakkel; ngem aduda met dagiti inna rinangranggasan, aduda dagiti kabusor na sadi Madrid, daydi nangato nga agturay ur-urayenna sadiay! Dagiti sabsabali a Je-jeneral bim-maknangda met iti napardas a kas kenkuana, ket ita, narpuugdan. ¿Apay a di agbati pay la ngamin kas ibalbalakad ni Simoun? Saan, umuna pay ti bain. Dagiti pay panagkabkabraaw da kenkuana saan da unayen a nauneg a kas idi; madlawna nga inda kitkitaen iti mabaybayag ket saan payen a nadayaw; ket iso inna subalitan a siaayat ket pasarayna pay padasen ti umisem.

—Makita a lumnek ti initen!—kinuna ni Padre Irene, nga inyarasaas ken Ben-Zayb,—adua dagiti mangperreng kenkuanan iti rupanrupa!

Ania man met a kura daytuyen, idinto nga iso kuma ti mangibaga iti kasdi.

—Gayam,—inyarasaasna iti kinaabay na daydi nangnagan iti banbanti ken don Timoteo;—¿nakitam ti pandiling na?

—¡Uy! isuda dagiti daldalingding ti Palasio!

—Agtalnaka! agpayso! Ni! ket alaenda amin! Kitaem no didanto aramiden a kagay dagiti al-alpombra!

—Dayta, awan sabali nga ipaneknekna no di ti kaadda ti saririt ken laing na!—kinuna ti asawa na, nga inna inanawa iti maysa nga ikikita;—dagiti babbai rebbengda ti agin-inot!

Rikriknaen pay laeng daydi nakakaasi a *dios* ti siningir kenkuana ti nagdait iti aruaten ti asawa na.

—¡Barok! ikkannak iti dalingding a sagsasangapulo ket dua a pisos ti sangabara, ket kitaem no ikapetko pay dagitoy a rigrigis!—insungbat, a nasukit, daydi *diosa*;—Jesus! agsaukanto kad met inton dagiti sarsarunuem saan da a naimot nga agbusbos!

Idi met, ni Basilio, nga adda iti sango ti balay, a nalaok kadagidi ado nga agbuybuya, inna bilbilangen dagiti tattao a dumsaag dagiti luglugan. Idi inna nakita ti kasta unay nagado a tattao a siraragsak, sitatalek; idi inna nakita ti nobio ken ti nobia, a sinaruno dagiti ab-abay da a babbalasitang nga awanan basbasol ken napnuan tarnaw, ket inna pinanunot a inda man masarakan sadiay ti nakaap-aprang a ipapatay da, simnek ti kaasi na ket nariknana a bim-massit ti gura na.

Kinayatna nga inispal dagidi nagado nga awanan basol, napanunutna ti agsurat ken mangipakaammo kadagiti agturturay; ngem adda simmangpet a lugan ket dimsag da Padre Salvi ken Padre Irene, a kasta unay ragragsak da nga agpadpada, ket, kas ulep a lumabas, nagpukawda dagidi naimbag a panpanagem na.

—¿Ania ti nasaksakit kaniak?—kinunana,—¡di ket maki-pagbayad dagiti nasingpet kadagiti managbasol!

Sana insilpo a pinangpatalna na iti ngatangata na:

—Sanaak nga agisupsuplong, saan ko a rebbeng a dada-elen ti panagtalek na kaniak. Ad-ado ti utang ko ken-KUANA ngem kadagiti amin DAGITA; iso ti nangkali iti tanem daydi ina: dagita isuda ti nangpapatay kenkuana! ¿Ania ti bibiang ko kadakuada? Inaramidko amin a nabalinko a nagimbag, adda pagpaayan na; inkalikagumko ti nanglipat ken namakawan; inanusak amin a pannakaidadanes ket isuna la nga innak dinawat a baybay-andak nga agbiag a sitatalingenngen! Siak awan ti innak siningsinga. . . ¿Ania ti inaramid da kaniak? Di ket tumayab dagiti kamkameng da a maipurpuruak iti tangatang! Napipian ti rigat a inkam linaklak-am!

Sana nakita ni Simoun a dimsag a siiggem iti daydi nakakigkigtot a pagsaingan, nakitana a nanglasat a siinayad iti sirok, sidudumog ti ulo na, ket kasla sipapanunot. Ni Basilio nariknana a ti puso na nakapoy ti panagpitik na, a

dagiti saksaka ken im-ima na aglamiisda ket daydi nangisit nga anniniwan ti *joyero* dumakdakkal a kasla di nakappapati, a linawlaw ti apoy. Iti baba ti agdan nagsardeng ni Simoun a kasla nagduadua; ni Basilio saan a umanges. Ti panangngata na apagbiit laeng: ni Simoun intangadna ti ulona, tinartarusna nga inulit ti agdan ket nagpukaw.

Idi ta kasta, inpagarop daydi agad-adal a ti balay tuma-yaben iti di mabayag, ket dagiti diddiding, dagiti pagpagsaingan, dagiti makidaya, ti atep, dagiti tawtawa, ti orkesta, inda amin maipalpallatok ti tangatang a kasla sangarakem a beggang iti let-ang ti kasta unay a dulluog; kimmita iti lawlaw na, ket inpagarupna a bangkay dan dagidi tattao nga agbuybuya; makitana ida a napukpukulan; inpapanna a ti tangatang napunno iti apoy a gumilgil-ayab, ngem ti kinatalna ti panagis-isip na nagballigi iti daydi apagbiit a panakatalimpungaw na a nayunan ti bisin na ket nakunana:

—Inggana iti saan a umulog, awan peggad. Saan pay a dimteng ti Kapitan Jeneral!

Ket inkagumaanna ti nangipakita nga iso sitatalna nga inep-epna daydi dina matengngel a tigerger dagiti saksakana, ket kinayatna nga inliwliwag a sabali ti inna pinanpanunot. Adda mangatkatawa kenkuana iti uneg na nga agkunkuna:

—No agpigengerka ita, ta di pay dimteng ti kangitingitan a kanito, ¿kasanukanton inton makitam nga agayos ti dara, sumged dagiti balbalay ket agsagawisiw dagiti balbala?

Dimteng ti Kapitan Jeneral, ngem daydi bumaro saan a iso ti inna kinita: palpaliwenna ti rupa ni Simoun a maysa kadagiti immulog a napan simmabat, ket nabasana iti nangtangken a rupa na ti naikeddeng a patay amin dagidi a tattao, ket iso di kinabbuyutan manen ti baro a kigtot. Naglamiis, nagsadag iti kabiti ti balay, ket, a sikikita dagiti matmata na kadagiti tawtawa ket siaallingag dagiti laplapayag na, kinayatna a pinadlesan ti mabalina a maaramid. Nakitana iti *salas* dagiti ado a tattao a nanglawlaw ken Simoun ken mangbuybuya iti pagsaingan; nangngegna dagiti ado a kabkablawa, sidsiddaaw; dagiti sasao a “panganan,” “maisibro,” namin-ado a naul-ulitda kadagiti laplapayag na; nakitana ti Jeneral a immisem ket inpagarupna a maisibro iti daydi met la a rabii, kas nasaon ti *joyero*, ket saan a sabali ti pakaikabilan na, no di iti yan a panganan ti Kapitan Jeneral. Ni Simoun nagpukaw; a sinurot dagiti ado a mangdaydayaw kenkuana.

Iti daydi a kanito a kangitingitan nagballigi ti naimbag a puso na, nalipatanna dagiti gurgura ken ap-apas na, nalipatanna ni Juli, kinayatna nga inispal dagiti awanan basol, ket awan kitakit na, uray ania ti maar-aramid, linasatna ti lansangan ket kinayatna ti simbrek. Ngem ni Basilio nali-patanna a nakapangpanglaw ti aruat na; ti agbantay iti ruangan tinengngelna, nagsasawanna iti nakaal-alas, ket idi ma-kitana nga agpilit, inamesanna nga umayab iti sangapagasa-waan a Beterana.

Iti daydi a kanito, immulog ni Simoun a sibebeessag iti apagapaman. Ti agbantay iti ruangan binay-anna ni Basilio, ta inna nagkurnuan ti *joyero* a kasla ket no maysa a santo ti lumabasen. Ni Basilio naawatanna iti langa ti rupana a panawanna nga ingga na iti ingga nan daydi naukumen a balay, ket daydi pagsaingan nalpas a naseggedanen. *Alea jacta est!* (Ti gasat naiwayaten!) Piman ta kayatna pay met la ti agbiag, kinayatna ti immadayo. Mabalin nga adda maysa, a gapo iti kinausisa na, inna garawen ti pagsaingan, idaw-dawna, ket iti kasta, agbettaken ket maitabunto amin a di mangan-ano. Nangngegna pay laeng ni Simoun a nagkuna iti kotsero:

— Idiy Eskolta, agabugka!

Sikikigtot ken sibubuteng a makanggeg iti di mamin-ano iti daydi nakabutbuteng a paltug, ni Basilio inpakatna amin a pigsas na nga immadayo iti daydi nailunod a disso: dagiti saksaka na kasla awananda iti masapol a karting, dagiti dapdapan na maigalgalsida kadagiti batbato a pagnaan iti igid ti dalan, a kas da la itay magmagna, ngem dida aggaraw, dagiti tattao a masabatna kas da la abbengan ti dalan na ket idi saan pay a nakaaksaw iti dua pulo, inpagarupna a naka-labasen ti saan a kumurang a lima a minuto. Iti ad-adayo bassit, nadungparna ti maysa a bumaro a sitatakder, sitat-angad ti ulo na, dagiti matmata na saan da a maisina iti balay. Ni Basilio nailasinna nga iso ni Isagani.

—¿Ania ti aramidem ditoy?—sinaludsudna.— Umayka!

Ni Isagani kinitana a kasla nayaw-awan dagiti matmata-na, immisem iti naliday ket sinublianna manen a kinita da-giti tawtawa a silulukat, iso a pakasaripatpatan iti anniniwan ti nobia a siiggem iti takiag ti nobio ket umad-adayuda a sibabannayat.

—Umayka, Isagani! Adaywanta dayta balay ita, umay-ka!—kunkuna ni Basilio nga agpaparaw ti timek na ket gi-nuyudna ti takiag na.

Ni Isagani inna inikkat a siinayad ket saan na nga inlisi dagiti matmata na, ket di met nagbaliw daydi naladingit a isem kadagiti bibbig na!

—Ipagapom iti Dios, umadayuta!

—¿Apay a umadayuak? Inton bigat, saanto nga ison!

Nakana a sakit ti adda kadagidi a sasao, ta ni Basilio nalipatanna man iti apagbiit ti kigtot na.

—¿Kayatmo ti matay?—sinaludsudna.

Ni Isagani intal-una ti abaga na ket dina inlisi dagiti matmata na.

Ni Basilio pinadasna a ginuyod manen.

—¡Isagani, Isagani, denggennak, saanta a dadaelen ti kanito! Dayta balay ita adda dinamita na, iti di mamin-ano, tumayab, gapo iti maysa a kurang ti annad, maysa a kina-usisa. . . Isagani, mapukawto amin a di mangan-ano, into magaburan amin!

—Magaburan?—inulit ni Isagani, a kas no itay kayatna nga awaten dagidi a sasao, ngem dina inlisi dagiti matmata-na iti tawa.

¡Wen, magaburanto amin, wen, Isagani! ipagapom iti Dios, umayka! ibagakto kenka no kua, umayka! maysa a tao nga adadda ti kinadaksanggasat na ngem sika ken siak, iso ti nangukom kadakuada. . . ¿Makitam daydiay silaw a puraw, nalawag a kasla elektrika, nga aggapo iti bansag? Iso daydiay ti silaw ni patay. Daydiay a pagsaingan adda *dinamita* na, naikabil iti maysa a panganan nga adda paltog iti sirok na. . . bumtakto ket awanto ti uray la no maysa a bao a makalusot, umayka!

—Saan!—insungbat ni Isagani, a pinagkutina a sililiday ti ulo na;—kayatko ti agbati ditoy, kayatko a kitaen iti maudi unayen. . . inton bigat, sabalinton!

—Matungpal ngad ti kayat ni gasat!—kinuna ni Basilio, ket immadayo, a kasta unay pardas na.

Ni Isagani nakitana nga immadayo ti gayyem na, a kasta unay karting na, iso a mangipakita iti pudno a kigtot, ket intuloyna ti kimmitkita iti daydi mangaw-awis a tawa, a kas ti daydi bumaro sadi Toggenburg a ur-urayenna a tumamdag ti ay-ayaten na, a saritaen ni Schiller. Iti daydi a kanito, awan tao iti salas; isuda amin napanda kadagiti pagpanganan. Ni Isagani napanunutna a mabalin nga agpayso ti danag ni Basilio. Nalagipna ti sikikigtot a rupa na, iso, nga uray kaano man dina napukaw ti nalamiis a panagdardarana, ket nangrugi a nagpanunot. Maysa a panunot ti sim-

miplot a silalawag iti ulo na: ti balay into tumayab, ket ni Paulita adda sadiay, ni Paulita into matay iti nakaap-aprang a ipapatay. . .

Iti daytoy a panunot, nalipatanna amin: imon, tuok, rigat a sinagsagaba ti puso na; daydi ingget imbag a bumaro awan sabali a nalagipna no di laeng ti ayat na. Dina ket pinanunot ti biang nan, di ket nagmayeng, nagtulong iti balay, ket yaman pay iti nataraki nga aruat na ken iti natured a lingay na, linaklakana unay ti simbrek.

Ket idi ta madama dagitoy a maar-aramid iti lansangan, iti panganan dagiti *didios* a dadakkel pagsisinnublatanda ti sangkapirgis a papel a nakaisuratan iti nalabaga a tinta dagitoy nakabutbuteng a sasao:

MANE THECEL PHARES
JUAN CRISOSTOMO IBARRA

—¿Juan Crisostomo Ibarra? ¿Asino dayta?—sinaludsod ti Kapitan Jeneral, a intedna ti papel iti kinaabay na.

—¡Nagdakes a rabak tuyen!—insungbat ni don Custodio: inpirmada ket iti papelen ti nagan ti maysa a pilibusterilio, a nasurok a sangapulo a tawen a natayen!

—¡Pilibusterilio!

—Maysa a rabak a mangted kibor!

—Idinto ta addada babbai. . .

Ni Padre Irene sinapulna no si asino ti nagangaw ket nakitana ni Padre Salvi, a nagtugaw iti makanawan ti kondesa, a bimsag a kas ti pagpunas na, idi ta inna mingming-mingan kadagiti matmata na nga arig da ti limsot, dagidi nalmeng a sasao. Ti naaramid iti yan daydi ulo nagparang iti lagip na!

—¿Ania, Padre Salvi?—sinaludsudna;—bigbigbigenyo ti pirma daydi gayyem yo?

Ni Padre Salvi saan a simmungbat; naggaraw a kas na kinayat ti nagsasao, ket, a dina ket ammo ti inna aramiden, inyaprusna ti pagpunas iti musing na.

—¿Ania ti makua yo, Reberensia?

—¡Surat na nga agpaysol!—insungbatna a siinayad, apaman la no naawatan;—surat ni Ibarra daytoy!

Ket, a insanggirna ti bukot na iti tugaw, pinagtinnagna dagiti taktakiag na a kas ket no itay nagpukaw ti pigsa na.

Ti danag da nagbalin a kigtot; nagkikinnitada nga awan ket nakapagsao iti uray la no maysa. Ti Kapitan Jeneral kinayatna ti timmakder, ngem ania ta inda ipagarop a buteng

na, nagteppel ket kimmita iti lawlaw na. Awan soldado: dagiti babaunen nga adda saan na ida nga am-ammo.

—Tuluyentay ti mangan, appo, — kinunana, — ket ditay italtalek ti maysa la a rabak!

Ngem ti timek na saan met a namagtalna, ngem ninayunanna ket di ti danag da; agpigenger ti timek na.

—Pagarupek a dayta MANE THECEL PHARES, saan-na a kayat a sawen a indatay papatayen ita a rabii?—kinuna ni don Custodio.

Isuda amin napamayengda.

—Ngem mabalindatay a sabidungan...

Inibbatanda dagiti kubkubiertos.

Iti daydi, ti silaw nangrugi a nangin-inot a kimapoy ti lawag na.

—Maiddep ti silaw,—kinuna ti Jeneral a sidadanag; kayatyo nga idawdaw, Padre Irene?

Iti daydi a kanito, a kasla pardas ti sal-it, adda simbrek a maysa a tao, tinuangna ti maysa a tugaw ket dinalapusna pay ti maysa a babaunen, ket, iti let-ang ti siddaaw da amin a padapada, innalana ti pagsaingan, nagtaray a napan iti bansag ket intapuakna iti karayan. Amin daydi, naaramid iti apagdarikmat; ti panganan nabungon iti sipngget.

Ti pagsaingan naitapuaken iti danom idi dagiti babaunen nabalinda nga inpukkaw:

— Birkog, birkog!—a nagtarayda met a napan iti bansag.

— Maysa a rebolber!—inpukkaw ti maysa;—darasenyo ti mangted iti rebolber! ¡Kamatanyo ti birkog!

Ngem daydi anniniwan, nga adadda man ti pardas nan, linayawnan ti kadang (barandilias) a ladrilio, ket idi saan da pay a nakaipan iti silaw, timmapuaken iti karayan, ket nangngeg ti maysa nga awer idi nagtinnag iti danom.

DANDANAG NI BEN-ZAYB

Apaman a naammuanna ti naaramid idi nangipanda iti silaw ket inna nakita ti di unay nasayaat a panagyan dagiti naklaa a *didios*, ni Ben-Zayb, a sipupunno iti ruod, ket sipetpeten iti annamong ti *piskal ti imprenta*, napan a nagtartaray iti balay na—maysa nga entresuelo a pakikabbalayan-na kadagiti sabsabali pay a tattao—a mapan agsurat iti maysa, nga *artikulo* nga ingget sayaat, a uray kaano man saan pay a nabasa iti babaen ti langit ti Pilipinas: ti Kapitan Jeneral pumanawto ngata a sililiday no dina umuna a maammuan dagiti panangidaydayaw na, ket toy, ni Ben-Zayb, ta naimbag ti panagpuspuso na, dina mabalin a ipalubos. Binay-anna, ngarod, ti daya ken sala, ket saan a naturog iti daydi a rabii.

¡Naaweng a pannakaisawang ti kigtot, ruod, panamagbalin a ti lubong narsuod ket dagiti bitbituen, dagiti agnayanon a bitbituen, agdidinnungparda! Kalpasan na, maysa a nalimed a pangrugyan, napunno kadagiti paspasagid, sasao a di matultuloy. . . santo maisaruno ti pakasaritaan ti naaramid ken ti paggibusan na. Pinaaduna dagiti paspasikaw, inibusna dagiti nalanay a sasao a pinangsarita iti pannakapadata ti Kapitan Jeneral ken ti naladaw a pannakabuniag ti nadiusan a musing na iti *salsa*, indayawna ti daras na a timmakder, a inkabilna ti ulo na iti yan idi dagiti saksaka na ket dagitoy iti yan idi ti ulo na; nagyaman iti Langit, gapo ta sinaluadanna a siaayat dagiti napateg a tultulang, ket ti sinuratan na rimsua a nakatartaraki, ta ti Kapitan Jeneral naiparang a kas maysa nga aglallalaki ket nakangatngato ti inna nakatnagan, kas sinao ni Victor Hugo. Nabayag a nagsursurat, pasaray adda kur-itenna, nayunan ken tarimaanenna tapno, a di ket agkurang iti pudno,—toy iso ti nangruna a talugading na a kas *periodista*—rumsua amin a nasayaat, naindaklan kadagiti pito a *didios*, natakrot ket nababa iti daydi saan nga am-ammo a birkog, “*iso a nangukom met la iti bagi na, a sikikigtot ken sipepennek iti daydi a kanito iti kinadakkal ti basol na.*” Ti panaglemmeng ni Padre Irene iti sirok ti lamisaan inna pinagbalin “*a kas pakakitaan iti naikasigod a kinamaingel, a saan a nabalin a pinakapoy ti*

abito ti Dios ti talna ken pakumbaba, nga inna inkawes iti bayat ti panagbiag na;" ni Padre Irene kinayatna kan kuma a tiniliw daydi birkog ket nagna iti sirok ti lamisaan, ta nalinteg. Insilpuna a sinarsarita dagiti *tuntunel* iti uneg ti taaw, nadakamatna ti maysa a gakat a ni don Custodio, inpalagipna ti sursuro ken dagiti nabaybayag a panagbanbanyaga daydi padi. Ti pannakaidasay ni Padre Salvi pinataod kano ti nalaos a sakit a simken iti daydi nasingpet a pransiskano, idi inna nakita ti bassit a bunga a maala dagiti indio kadagiti nasingpet a kaskasaba na; ti saan a pannakakismay ken ti pannakakigtot dagiti dadduma a sisasango a mangmangan, kadakuada ti kondesa, a "*nangsaranay*" (kimpet) ken Padre Salvi, pinagbalinna a kinatalna ken dagiti naknakem da ken kinalamiis ti dara da a kas aglallalaki, a naruaam iti peggad iti let-ang ti inda panagtungpal iti annong da, nga iti abay da, dagidi senador romano, a kinellaat dagidi simmukrot a galo, kaarigda laeng dagiti managkigkigtot a babbalasitang a mabuteng pay a makakita iti ladawan ti ipes. Kalpasan na, ket kasna panangipakita iti gidiat, inparangna daydi birkog: buteng, kinamauyong, danag, nakakigkigtot a ikikita, langa a simmabali ken jibileg ti kinangatngato ti nakapututan! daydi nasingpet a panagraem na idi makitana sadiay a natiptipon dagidi naindaklan a tatao! Sana innayon a nagsayaat ti pannakaisilpo na, ti maysa nga atiddag a panangilunod, maysa a nabiaq a sarita, maysa a kasaba a pangsupiat iti pannakadadael dagiti naimbag a kadmawyan, iso ti gapona a masapol ti pannakabangon ti maysa nga agtaginayon a pangukuman a buklen dagiti sosoldado, "masapol a maikeddeng a mapaet-etan pay la dagiti "tattao iti uneg ti agdama "a pannakaet-et dan, maysa a naisangayan a linteg, a maner-red, nabileg, ta masapol unay, nasken, a maidaras a maipakita "kadagiti dakes a tattao a no ti puso, naayat ket naasi kadagiti "natudio ken natulok iti linteg, ti ima, napigsa, nabaneg, "saan a lumngi, naiget ket natangken kadagiti agkurang ken-kuana a mangkanniwas iti amin a naimbag ket inda gasaw-gasawen dagiti napateng nga ar-aramid a inpasdek ti ina nga "Espania! Wen, appo, toy, sapulen saan la a ti pagimbagan "dagitoy a Purpuro, saan la a "ti pagimbagan dagiti amin a "tattao, no di pay ket ti nagan ti Espania, ti dayaw ti nagan "a kastila, ti naimbag a damag ti Ili nga ibero, ta kasang-wanan iti iso amin, datayo, kakastila tayo ket ti wagayway "ti Espania," ken no ania ania pay.

Sana riningpas ti sinuratan na itoy a pakada:

"Agawid a sitatalingenngen ti maingel a mannakibakal, "a babaen ti addaan padas a una na, inna inturayan a naimbag toy "a daga kadagiti kakanito a karirikutan! Mapan a sitatalna a "mangangsab iti nabanglo a puyupoy ti Manzanares! Dakam ditoy "mabatikami a kas matalek a bantay a mangidaydayaw iti lagip na, "mangsiddaaw kadagiti nasaririt a bilbilin na, ken mangibales iti "ingget nagdakes a pannakatakaw ti ingget sayaat a sagot na, nga "inkamto sapulen uray no inkamto paabbanan dagiti tataaw! Ti "napateg a ibatina isunto ti agnanayon a mangipalagip itoy a Ili "iti kinaraniagna, kinalamiis ti panagdardara na ken kinamaingel "na!"

Kasta a nawara bassit ti paggibusan ti sinuratan na, ket kasangwanan ti ileleggak ti lawag, inbaunna iti pagsuratan agraman ti masapol a palubos ti censor (agam-amiris). Ket naturog a kas ken Napoleon kalpasan ti panangituyang na iti rumbeng a maaramid iti daydi gubat sadi Jena.

Riniingda iti aglawag ti bigat ket inpakitada kenkuana ti naisubli a sinuratan na, ken maysa a palawag ti Mangiturong iti pagiwarnak, iso a nagkuna a ti Kapitan Jeneral inparitna iti naiget unay, ket saan a maukasanen, nga adda maipablaak maipanggep iti naaramid ket inbilinna pay a mali-bak amin a masasao, a makuna a sarsarita da laeng, surok-surok ken putputar.

Ken Ben-Zayb, ti kasdi kasla panangpapatay iti maysa nga anak a ingget taer ken ingget ingel, a inpasngay ken pinatan-ay babaen dagiti ado a rigrigat ken banbannog, ket, ¿adino itan ti inna pangikabilan iti daydi nakasaysayaat a sarita na, iti daydi nangiparangarangan na kadagiti sasao a naunget ken nalinteg? Ket no panpanunuten a iti uneg ti maysa wenno dua a bulan, pumanawen sadi Pilipinas, ket ti sinuratan na awanto ti inna pakaipablaakan sadi Espania, ta, ¿kasano ngamin a sawenna ti kasdi kadagiti agbirbirkog sadi Madrid, no sadiay, sabali dagiti panpanunot nga adda, sapulenda dagiti makapalag-an iti basol, timbengenda dagiti ar-aramid, adda *jurado*, kdmpy. ksbpy? Dagiti *artikulo* a kas kadagiti isursurat na, kas da kadagiti *aguardiente* a nasabidungan a maaramid sadi Europa, naimbagda a paglako kadagiti pupugot, GOOD FOR NEGROES, ti la gidiat da, no saan a inumen dagiti pupugot, saan da a madadael, ngem dagiti isursurat ni Ben-Zayb, basaen man wenno saan dagiti pilipino, adda la gannaan da.

—No kuma ngad no adda maaramid a sabali a biddot in-ton bigat wenno into kasangabigat! —kinunana.

Ket iti inna panangpanunot iti daydi anak na a natay kasangwanan ti inna pannakaideppel, kasla busel a pinagkutitem ti nalabes a lamiis, ket gapo ta mariknana nga aglangoy dagiti matmata na kadagiti lulua, nagaruat, ta napanna kinita ti Mangiturong iti pagiwarnak. Toy intal-una ti abaga na: ti Kapitan Jeneral inparitna, tano inna ngamin maiwarnak a pito a dadakkel a didios inda pinatakawan ken pinakellaat iti maysa a kasta-kasta laeng, idi ta madama nga iwaswasawas da dagiti tudtudok (tenedor kada im-imuko (kutsilio) agpeggad ti panagmaymaysa ti Daga a nakayanakan! Ket iso ti gapo na nga inbilinna a saan da a sapsapulenen daydi pagsaingan ken daydi birkog ket inpatigmaanna kadagiti sumukat kenkuana a saan da a mangmangan kadagiti sabsabali a balbalay no saan ida a lawlawen dagiti *alabardero* ken *guardia*. Ket gapo ta kadagiti nakaammo iti naaramid iti daydi a rabii iti balay ni don Timoteo, kaaduan da ti empleado kada soldado, saan a narigat a libaken kadagiti tattao: ti saan a pannakasinasina, ti panagmaymaysa ti Espania iso ti nasken. Iti sangwanan ti nagan a Espania, ni Ben-Zayb intamedna ti ulo na a sipupunno iti kinamaingel, a inna linaglagip ni Abraham, ni Guzman a Naimbag (el Bueno), wenna uray ni la Brutus ken sabsabali pay kadagiti naglalalaki di unana a tawen ti Pakasaritaan.

Ti kasdi a panagpatli saan a mabalin a di magunggunan. Ti *dios* dagiti *periodista* siiyaman unay ken Abraham — Ben-Zayb.

Nganngani iti daydi met la a kanito, dimteng ti anjel nga agisangangpet kadagiti damdamag a inkuyugna ti *kordero*, babaen ti langa a pannakaraot ti maysa a balay iti igid ti karayan Pasig, balay a pagpalpalmiisan dagiti praile no dumanon ti kalgaw! Iso daydi ti kanito, ket ni Abraham — Ben-Zayb inna nagdaydayawen iti *dios* na!

Dagiti agar-arang innalada ti nasurok a dua ribo a pisos, sinugatda iti nauneg ti maysa a praile ken dua a babaunen. . . Ti kura nakibakal, iti nabalin na, a nagan iti likudan ti mayasa a tugaw, a nalasanglasang kadagiti im-ima na. . .

—Agurayka, agurayka! —kunkuna ni Ben-Zayb nga agsursurat; —uppat a pulo wenna lima pulo a tulisan a nanglipot. . . rebolber, buneng, eskopeta, pistola. . . leon a nakiar-nis, tugaw. . . nalasanglasang. . . nasugat iti kasta unay a kinaranggas. . . sangapulo ribo a pisos. . .

Ket makaay-ayat, ngem di pay la mapnek kadagidi a damdamag, napan iti disso a nakaaramidan daydi, ket iti dalan iso ti inna nangurnusan iti ingget taraki a pakasaritaan

ti gubat ¿Pagsawenna ti pangulo dagiti agar-arang iti nabiag unay? ¿Pagsawenna met daydi praile iti maysa a sao a nalais? Amin dagidi pangpangngarigan kada pangipadpadaan a inurnusna a naipaay iti Kapitan Jeneral, ken Padre Irene ken Padre Salvi, kas da la sinuksukog a mabalin a ipakat iti daydi praile a nasugatan, ket ti pakasaritaan ti birkog mabalin met a yallatiw iti tumunggal maysa kadagiti tutulisan. Iti yan ti pangilunced na, mabalin pay nga adda inayon, mabalin a isilpo ti relijion, ti pammati, ti ayat ken ti asi iti pada a tao, ti panagpatit ti kampana, ti utang dagiti indio kadagiti praile, mabalin ti agsainnek ken kasla marunaw kadagiti sasao ken dandaniw a tinuladna ken Castelar. Dagiti babalasang sadi Manila indanto mabasa ket kunadanto:

—Ni Ben-Zayb, maingel a kas maysa a leon ket naisnek met a kas maysa a kordero!

Idi dinteng iti disso a nakaaramidan ti takaw, napalalo a siddaaw na, ta ti nasugatan saan a sabali no di ni Padre Carnorra, a dinusa ti Probinsial na a mapan agyan iti balay a pagraragsakan da, iti igid ti karayan Pasig, gapo kadagiti kinaal-alikuteg na sadi Tiani. Adda bassit a sugat iti imana, maysa a dugol iti ulo na a naalana idi napadata; dagiti nagbirkog, taltallo da ket nakaigamda iti buneng; ti pirak a tinakawda, lima pulo a pisos.

—¿Saan a mabalin!—kinuna ni Ben-Zayb; dika agsasao . . . dika ammo ti ibagbagam!

—Ania, diak ammo, *puniales!*

—Dika man agang-ang-ang . . . dagiti nagarang ad-aduda ngata . . .

—¿Ni! ania met ni daytoy sumususop-tinta . . .

Nagsungbatda a nalaing. Ti nasken ken Ben-Zayb iso ti saan na a panangibbet iti daydi sinuratan na, pagbalinenna a dakkel ti naaramid tapno rumsua a maitutop dagiti sasao na.

Ti subang da ginuped ti maysa a tanawtaw. Dagiti birbirkog a natiliw nagpalawagda iti napateg. Maysa kadagiti tattao ni *Matanglawin* (Kabesang Tales) inayabanna ida a makitipon kadakuada sadi Santa Mesa, ta inda rauten dagiti konkonbento ken dagiti balbalay dagiti babaknang . . . Ipangulan kan kuma ida ti maysa a kastila, natayag, napugot, puraw ti buok na, iso a nagkuna a daydi nga aramid, bilin ti Jeneral, iso a gayyem na unay; naipatalged pay kadakuada a dagiti artiliero ken dagiti dadduma a *reiimiento* tumipundanto kadakuada, iso a saan da a rebbeng ti agbuteng. Dagiti tutulisan indanto kan mapakawan ket ti apagkatlo ti

matakaw da, kukua da. Ti pagilasinan, maysa nga uni ti paltog; ket agsipod ta awan met a naurayda, dagiti tutulisan, a inpagarupda nga inda ida nagang-angawan, adda kadakuada nagawid, adda nagsubli kadagiti banbantay ket inkarida nga indanto balsen daydi kastila, a kapaminduanan nga agkurang iti sao na. Iti kasta, isuda, dagiti birbirkog a natiliw, kinayatda ti nagaramid iti bukbukod da, ket rinautda ti balay a immuna a nasarakanda, nga inkarida nga itden ti dua nga apagkatlo ti matakaw da iti daydi kastila a nagbuok ti puraw, no kas pagarigan ta innanto dawaten.

Gapo ta umad-adas ken Simoun dagiti pagilaslasinan a naibaga, ti palawag daydi birkog inawatda a di mabalin a maaramid ket inpakatda kenkuana ti amin a kita ti dusa, ti pay *makina elektrika*, maipuong iti kinatiri na. Ngem, gapo iti damag a panagpukaw daydi *joyero*, iso a dinillaw dagiti amin a tattao iti Eskolta, ken pannakasarak da iti sinako a polbora ken ado a bala iti balay na, ti palawag daydi birkog inawatda nga adda sangkabassit kinapudno na, ket iti kasta, nangrugi ti palimed a nangin-inot a nangbungon iti naaramid, a inna kinabbuyutan iti angep. Dagiti tattao, no agsauda, aggiinnarasaasda, aguyekda, agkikinnitada iti naatap, saan a matultuloy dagiti sasao da ket ado dagiti sarsarita da a bareng-bareng kas kadawyan. Dagiti nasaritaan a tumipon iti daydi a garaw saan a mamenga ti siddaaw da, pagat-atiddagenda dagiti ruprupa da, bumsagda ket bassit la ti saan a nagmauyungan dagiti ado kadakuada idi natakuanan dagiti ado a banbanag a saan a nadnaw idi.

—Naimbag ket di ta nailisitayo! ¿Asino kad ti agkuna...?

Iti malem, ni Ben-Zayb, a sipupunno amin a bulsa na iti rebolber ken bala, napanna sinarungkaran ni don Custodio, iso a nadanunna a mangpanpanunot a nalaing iti maysa a gakat a maisupiat kadagiti amerikano nga aglaklako iti alajas. Adda nalimed a sao nga invarasaasna iti *periodista* iti kasta unay naginayad ket insalingedna pay dagiti dua a dakdakulap na.

—¿Agpayso?—sinaludsod ni Ben-Zayb, a inkautna dagiti im-imana kadagiti bulbulsana, idi ta makita met ti ibebessagna.

—Ket no adino ti inda kenkuana pakasarakan... .

Tinuluyna ti sao na iti maysa a garaw nga adda kayatna nga ibaga. Inngatuna dagiti dua a taktakiag na iti kasinngato ti rupa na, ti kanawan na nakukkukot ngem ti katigid, sana inyukrad dagiti dakdakulap na nga insango iti datar, pinag-

kidemna ti maysa a mata na, sa immaksaw a dimmuklos iti namindua.

—Psst, psst! insultipna.

—Ket dagiti birbrilyante? —sinaludsod ni Ben-Zayb.

—No masarakanda kenkuana.

Ket pinagkutina manen dagiti ramramay ti makanawan a ima na, nga inna ida pinaggpulgigos iti sango ken iti likudan, iti ruar ken iti uneg, kasla paypay nga agrikep, kasla no adda alaen, lalabayan nga agpulgigos, kasla mangalalikumkom iti biang na kadagiti banbanag a di makitkita, a kasta unay nagsayaat ti namayan na. Ni Ben-Zayb sinungbatanna met iti sabali a garaw, inmulagatna a nalaing dagiti matmata na, pinanggatuna dagiti kidkiday na ket inangsabna ti angin a kasta unay agawa na, a kasla ket no ti angin a mabalin a kanen. a natumpunganen.

—Jhs!!!

XXXVII

TI PALIMED

Maammuan amin.

Nupay kasta, nupay kasano nga annad, dagiti tantanaw-taw dimmanunda kadagiti tattao, nupay napalalo ti inda pannakabalbaliw ken pannakakissay. Iti sumuno a rabii, iso ti masasaon iti balay dagiti nabaknang nga Orenda, agtagtagilako iti alajas iti nagaget nga arrabal ti Santa Cruz. Dagidi ado a gagayyem da awan sabali a sarsaritaenda no saan a daydi. Saan da nga aggaayam iti *TRES-SIETE*. saan da nga agtugtugog iti piano, ket ni bassit a Tinay, ti kaubingan kadagiti babbalasang, maum-uma nga agsungsungka a maymaysa, a dina ket ammo ti gapo na a mariing pay met ket ti gagar da kadagiti iraraot, yaalsa, sinako a polbora, idinto ta nagado dagiti agkakataraki nga al-alimbukay kadagiti pito nga abot a kas da itay kumidkidday ken umis-isem kadagiti apagbingngi a ngiwngiwat da, tapno inda ida ipauli iti pakasa: ni Isagani, a, no mapan sadiay, makiay-ayam kenkuana ket mayat latta nga al-allilawenna, saan na a maayaban ni Isagani dengdenggenna a sililiday ken siuulimek dagiti sarsaritaen ni agpanpanday a Chichoy. Ni Momoy, a mangasasawa ken Sensia, nga inaunaan kadagiti babbalasang a Orenda, nalibnos ket nagaratigit a balasang, nupay narabak bassit, tinalawanna ti tawa a masansan a pagiyanda iti rabii nga agsarsarita iti kaayan-ayat na. Ti kasdi pagluksawenna unay ti loro a ti tangkal na adda nga agbibitin iti sagumaymay, loro a kaay-ayuda unay a sangakabbalay, tano iti bumigat, makablaawanna amin a tao kadagiti nakaskasdaaw a sasao maipanggep ken ayat. Ni Kapitana Loleng, ni nagaget ken nasaririt a Kapitana Loleng, silulukat ti paglistaan na, ngem dina met basaen, ket awan met inna isurat; saan na nga italtalek dagiti pingpinggan a napunno kadagiti perperlas, uray pay dagiti birbrilyante; iti daydi a kanito, inna ida malipatan ket kasta unay a panangipasnek na nga agdengngeg. Ni pay asawa na, ni naindaklan a Kapitan Toringgoy, birngas ti nagan a Domingo, ti kagasatan kadagiti agnaed iti daydiay nga arrabal, nga awan man sabali nga

aramid na no di agaruat iti nataraki, mangan, agpallailang ken makisarsarita, idinto ta amin dagiti kabbalay na addada nga agbanbannog ken umag-agawa nga agsapsapol, saan a napan nakisarsarita ket sidedengngeg a kasla mabuteng ken masnaayan kadagidi nakakigkigtot a ipadpadamag ni nakuttong a Chichoy.

Ket pudno a saan ngamin a kastakasta laeng. Ni Chichoy adda napanna inpan a pinaaramid ni don Timoteo Pelaez, nga aritos a maipaay iti manugang na, idi madamada a rakrakraken ti kiosko a naaramat iti kallabes a rabii a nagpanganan dagiti umuna nga agturturay. Iti daytoy, ni Chichoy bimsag ket simgar dagiti bubuok na.

—Ina! — kunkunana; — ado ti sinako a polbora, ado ti sinako a polbora iti sirok, iti atep, iti sirok ti lamisaan, kadagiti tugtugaw, iti amin a di mangan-ano! Nagasat ket di ta awan nagtabako kadagiti nagrakra!

—Ket, asino ti nagikabil kadagiti sinako a polbora? — sinaludsod ni Kapitana Loleng, iso a natured ket saan a bimsag a kas ken agar-arem a Momoy.

Ni Momoy napan nakidaya ket maawatan ti naladaw a kigtot na. Ni Momoy nagan iti asideg ti kiosko.

—Iso dayta ti awan makaibaga, —insungbat ni Chichoy; —¿asino ti adda panggapuan na a mangriribok iti rambak? Awan sabali no di maymaysa, kuna ni agdindinamag nga abogado, ni “senior” Pasta, iso nga adda idi a napan simmarungkar: wenna maysa a kabusor ni don Timoteo, wenna maysa a kinasalisai ni Juanito...

Dagiti babbalasang a Orenda tinaliawda a dida napuputan ni Isagani: ni Isagani immisem a siuulimek.

—¡Aglemmengka yo! —kinuna kenkuana ni Kapitana Loleng; —mabalindakay a padaksen... aglemmengkayo!

Ni Isagani sinublianna ti immisem ket awan insungbatna

—Ni don Timoteo, —intuloy ni Chichoy, —saan na nga ammo no asinno ti atapenna a nakin-aramid; iso met laeng ti nangiturong iti pannakaaramid na, iso ken ni gyyem na a Simoun, ket awan sabalin. Nakiburda iti balay, immay ti teniente ti Beterana, ket kalpasan ti panangibilin na a di kam agsasao, pinagawiddak, Ngem...

—Ngem... ngem... —intanamitim ni Momoy nga agpigpigerger.

—Ina! —kinuna ni Sensia, a kinitana ti kaayan-ayat na ket agpigpigerger met idi nalagipna a napan nakidaya; —toy baknang itoy... no agbettak laeng...

Ket inna kinita ti kaayan-ayat na a makaung-unget dagiti matmata na ket pagsidsiddaawanna ti tured na.

—No nagbettak laeng...

—Awan matda nga adda biag na iti amin ti lansangan nga Anloague! —innayon ni Kapitan Toringgoy, a nagintured ken kas na la di ibibiang daydi, iti imatang dagiti kabbalay na

—Sikikigtutak a nagawid —intuloy ni Chichoy, —a sipapanunot a no adda la maysa a rissik ti apoy, maysa a sigarilyo a natnag, wenno adda nagtedted a maysa a pagsaingan, iti daytoy a kanito, awan Jeneral tayon, awan Arsobispo, kada iso amin, uray empleado laeng! Amin dagiti adda iti daydi a rabii sadiay, natumtumekda kuma!

—Birjen Santisima! Toy a lalaki...

—Susmariusep! — kinuna ni Kapitana Loleng; — amin dagiti nakautang kadatao addada sadiay idi; susmariusep! ket iti asideg sadiay, adda pay balay tayo! ¿Asino ngata ti...

—Ita maammuanyunto, —innayon ni Chichoy iti nainayad, —ngem masapol a salimetmetanyo ti palimed. Itay malem adda nasarakak a maysa a geeyem, eskribiente iti maysa nga Opisina, ket itay inkam nagsaritaan ti naaramid, inna inbaga kaniak ti palimed; naammuanna kadagiti dadduma nga empleado... ¿Asino ti atapen yo a nangikabil kadagiti sinako a polbora?

Ado dagiti nangital-o iti abaga na; ni Kapitan Toringgoy ti nangpaludip ken Isagani.

—¿Dagiti praile?

—¿Ni insik Quiroga?

—¿Maysa nga agad-adal?

—¿Ni Makaraig?

Ni Kapitan Toringgoy naguyek ket kitkitaenna ni Isagani.

Ni Chichoy inwingiwingna ti ulo na a siisem.

—Ni *joyero* Simoun!

—Ni Simoun!

Maysa nga ulimek, a pinarnuay ti siddaaw, ti simmaruno kadagitoy a sasao. Ni Simoun, ti nangisit a kararua ti Kapitan Jeneral, ti nabaknang unay nga agtagtagilako a pappapananda ti balay na nga mapan paggatgatangan kadagiti di pay naitampok a batbato, ni Simoun a mangaw-awat iti ingget linis kadagiti babbalasang a Orenda ken mangibagbaga kadakuada kadagiti nalinis a sasao! Gapo ta daydi damag

kasla saan a mabalin a maaramid, iso ti inda pinati. *Credo quia absurdum* (Patiek ti di mabalin a maaramid),—kinuna ni S. Agustin.

—Ngem ni Simoun, ¿awan aya idi rabii iti pagdadaya-an?—sinaludsod ni Sensia.

—Adda,—kinuna ni Momoy,—ngem ita malagipko! Pim-manaw idi isuna a rugyanmi ti mangan. Napanna kan in-nala ti sagot na kadagiti nagasawa.

—Ngem, di met gayyem aya ti Jeneral? ¿di met kasugpon aya ni don Timoteo?

—Wen, nakisugpon, tapno maaramidna ti panagem na ket mapapatayna amin dagiti kakastila.

—¡Ay wen!—kinuna ni Sensia;—makitakon!

—Ti ania?

—Dakayo diyo kayat idi a pasien ni ikit a Tentay. Ni Simoun iso ti sairo a nanggatang kadagiti karkararua dagiti amin a kakastila . . . kuna idi ni ikit a Tentay!

Ni Kapitana Loleng nagugis, kinitana a di makaidna dagidi batbato iti buteng na nga agbalinda a beggang; ni Kapitan Toringgoy inikkatna ti singsing na a naggapo ken Simoun.

—Ni Simoun nagpukaw, nga awan inbatina a tugot,—innayon ni Chichoy;—sapsapulen ti Guardia Sibil.

—¡Wen!—kinuna ni Sensia;—masapulandanto ti sairo!

Ket nagugis. Ita maawatanda dagiti ado nga inda nakitkita, daydi saan a makappapati a kinabaknang ni Simoun, daydi naipadpaduma nga angot ti balay na, nga aga-asupre. Ni Binda, maysa kadagiti babbalasang a Orenda, ubing pay la ti nakem na ket maysa a babai a nakaliblibnos, malagipna a nakakita iti gil-ayab ti apoy a balbag iti balay daydi *joyero*, iti naminsan a malem, a nagkuyugda ken inana, a napan gimmatang kadagiti batbato.

Ni Isagani siaallingag a sipapasnek, nga awan ket uray maysa a sao na.

—Iso ti gapo na nga idi rabii . . .!—intanamitim ni Momoy.

—Idi rabii?—inulit ni Sensia, a kasla adda gagar ken imon na.

Ni Momoy nagngata a nangituloy, ngem ti rupa nga inpakita kenkuana ni Sensia iso ti nangikkat iti buteng na.

—Idi rabii, idi madama kami a mangmangan, adda kibor; ti silaw iti yan ti Jeneral a mangmangan naiddep. Kunada nga adda maysa a saan nga am-ammo a tao a nangtakaw iti pagsaingan a inted ni Simoun.

Maysa a birkog? Maysa kadagiti kamkameng ti Nangisit a Ima?

Ni Isagani timmakder ket nagpagnapagna.

—Ket saan da a natiliw?

—Nagtapuak iti karayan; awan nakakita kenkuana. Adda agkuna a kastila; adda agkuna nga insik; adda agkuna nga indio. . .

—Maatap a daydi a pagsaingan,—kinuna ni Chichoy,—iso ti mangpuor kuma iti amin ti balay, ti polbora. . .

Ni Momoy nagkintayeg manen, ngem idi nakitana a nadlaw ni Sensia ti buteng na, kinayatna a binaliwan ti langana.

—Ilala pay!—kinuna nga inna inangay ti bileg ti nakem na;—nagdakes ti inaramiden ti birkog! Natayda kuma amin. . .

Ni Sensia inna kinita a sikikigtot; dagiti babbai nagugisda; ni Kapitan Toringgoy, ta mabuteng iti politika, kinayatna ti immadayo. Ni Momoy nagkamang ken Isagani.

—Kanayon a dakes nga aramid ti panangala iti saan a kukua,—insungbat ni Isagani, nga immisem iti saan a maawawatan;—no daydi a birkog ammuna kuma no ania ti maaramid ket nakapagpanunot kuma, awan duadua a saan na nga inaramid ti inaramid na!

Sana innayon kalpasan ti maysa a ballayat!

—Uray ania ti it-ited da kaniak ditoy lubong, diak la ket kayat ti maisagmak iti kasdiay!

Ket kasta nga intuluyda ti nagsarisarita ken nagpatangpatang maipapan iti daydi a naaramid.

Kalpasan ti maysa nga uras, ni Isagani nagpakada kadagiti sangakabbalay, ta napan agyanen a ingga na iti inggan na iti abay ni uliteg na.

TI DI MALIKLIKAN

Ni MATANGLAWIN iso ti pagkigkigtutan da sadì Lu-son. Dagiti tattao na pagammuan la ta rautenda ti maysa a pangukuman a saan a maipagpagarop, wenna inna serken ti maysa nga agsagsagana a sumaranget kenkuana. Sadi Batangas adda puuranna a dadapilan, dadaelenna dagiti mulmula; iti sumuno a bigat, papatayenna ti Jues de Pas sadi Tiani, iti sabali nga aldaw, rautenna ti maysa nga ili sadi Kabite ket agawenna dagiti ig-igam nga adda iti tribunal. Dagiti pangpangukuman iti tengnga, manipod Tayabas ingga na Pangasinan, maparigatanda kadagiti ar-aramid na, ket ti nakabutbuteng a nagan na dumanon sadi Albay, iti Abagatan, ken sadi Kagayan, iti Amianan. Gapo ta awan igam dagiti il-ili maipon iti kurang ti panagtalek ti maysa a Turay a nakapoy, matnagda kadagiti im-ima na, a kas nalaka a kayaw; no umasidegen, dagiti agtaltalon talawanda dagiti dagdaga da, dagiti tartaraken maksayanda, ket maysa nga anniniwan ti dara ken apoy ti mangted iti tanda ti panaglasat na. Ni *Matanglawin* katkatawaanna amin dagiti naiget a bilbilin a maituyang a maikanniwas kadagiti tutulisan: isuna la a parigaten dagidi a bilbilin dagiti agindeg kadagiti away, a tiliwen wenna kabkabilenna no inda kenkuana umingar, ket no makitulagda kenkuana, inda met pasaplit wenna paibelleng ida ti Turay, no kas ta makadatengda pay iti pakaibellengan da a disso ket saan da a matay iti dalan. Yaman pay itoy nakakigkigtot a kasasaad, ado kadagiti taga away ti timmipon kenkuana.

Gapo itoy a panagkigkigtot, ti panagtagilako kadagiti il-ili nga agnguynguyan, matay ngad la a maminpinsanen. Ti baknang dina maitured ti agbaniaga, ket ti napanglaw mabuteng met a baluden dagiti sibil, dagitoy gapo ta inda mapilit a mangkamat kadagiti tutulisan, kaaduan na ti tiliwenda ti umuna a tao a masarakanda ket inda dusdusaen iti di masao. Iti kaawan a mabalin na, ti Turay ipaspasindayagna ti pigsa na kadagiti tattao a kunana a nakaaatap, tapno, iti bin-ig a ranggas, dagiti il-ili saan da a maammuan ti pagkapyan na, ti buteng a mangituyang kadagidi a bilbilin.

Maysa a gunglo dagitoy daksanggasat a maat-atap, innem wenno pito da, nareppetda a nagdedekket dagiti siksiko da ket nagsisipulda amin a kasla sangasar-ay a lasag ti tao, adada a magmagna iti tengnga ti aldaw iti maysa a dalan iti rakedan ti maysa a bantay, kinuyog ida ti sangapulo wenno sangapulo ket dua a sibil a nakaigam iti paltog. Ti pudot, nakapalpalalo. Dagiti *baybayoneta* sumilsilapda a mainitan, ti *kanion* dagiti palpaltog pumudutda, ket dagidi bulbulong ti subusob a naikabil kadagiti kapkasete da, apaman la ta makaanayda a mangpalamiis bassit iti makapatay a init ti bulan ti Mayo.

Gapo ta dida mabalin nga aramaten dagiti taktakiag da ket gapo pay ta nagdedekketda amin, tapno saan unay nga ado ti tali a reppet da, dagiti balbalod magmagnada a nganngani isuda amin ulu-ulo ken sakasaka da: ti kasayaatan kadakuada iti gasat, adda panio a naibanggal iti ulo na. Bumanang-esbang-esda, nakaay-ay-ayda, nabungunda iti tapok a ti linget pinagbalinnan a pitak, mariknada a malunag ti utek da, agsilsileng ti pagkitaan da, pasaray pay adda inda makita iti tangatang a naipurpuritak a nalabaga. Ti naglabes a paksoy ken kapoy da nailadawan kadagiti ruprupa da, kasta met ti pannakapukaw ti inanama da, gura, maysa a di masao, ikikita ti agbugbugsot a mangilunod, ikikita ti tao a manggura iti biag, manggura iti bagi na met laeng, agbassawang iti Dios. . . . Dagiti kapigsaan itamedda ti ulo da, ilidlidda ti rupa da iti narugit a bukot ti sarsarunuen da tapno mapunas ti linget a mangullaap kadagiti matmata da; aduda dagiti agpil-pilay. No adda maysa, a no matuang, iso ti sipar ti pannagna da, adda mangngeg a dakes a sao, ket maysa a soldado ti umasideg a mangibaot iti sanga a sinep-akna iti maysa a kayo, ket pilitenna a tumakder iti kasta unay a baot: iti kasta, tumarayda a guyguyudenda ti natuang a ma- itultulatid iti tapok ket agungor a dumawdawat a matayen: no maipasparakna ti makabangon, makatakder, ituluyna ti magna nga agsangsangit a kasla ubing ket ilunlunudna ti kanito a pannakabukel na.

Dagidi sangasar-ay a tattao pasaray da sumardeng, no uminom dagiti nanguyog kadakuada, sada ituloy ti magna a simamaga ti ngiwat da, nasipngget ti utek da ket ti puso da napunno iti lunod. Ti waw saanen a marikna dagidi awanan gasat.

—Kartinganyo, u. . . ni ina yo!—yikkis ti maysa a soldado, a napapigsa manen, a yibbetna ti dakes a sao a ruam a sasawen dagiti kababaan a pilipino.

Ket agsagawisiw ti sanga ket agdisso iti bukot ti maysa, ti kaasitgan, pasaray iti rupa, a malammaan a umuna iti pu-raw, santo aglabbaga, ket into no kuan, narugit gapo iti tapok ti dalan.

—Kartinganyo, takrot!—pasaray na yikkis iti sao ti kas-tila, nga inna pagbangagen ti timek na.

—Takrot!—uliten ti aweng iti bantay.

Ket dagidi takrot ikartingda ti magna iti babaen ti bu-marbara a langit a landok, iti dalan a manguram, ket ab-abugen ti bukubukuan a sanga a maib-ibos iti rabaw dagiti sisusugat a kudkudil. Ti lamek sadi Siberia nalabit naas-asi ngem ti init iti bulan ti Mayo sadi Pilipinas!

Nupay kasta, adda maysa kadagidi sosoldado a dakes ti panagkitkita na kadagidi ado a rangranggas nga awan pag-papaayan da: magmagna a siuulimek, nakamurareg a kasla malukluksaw. Idi kuan, idi makitana a ti kadua na, saan pay la a mapnek iti sanga nga ibabautna, inna pay la kugta-kugtaran dagiti balbalod a uray da la maiparparusisi, saan a nakateppelen ket inyikkisna a sigaganat:

—Denggem, Mautang, bay-am kad la ida a magna a si-tatalna!

Ni Mautang timmaliaw a sisididaaw.

—Ket, ania ti bibiang mo, Karolino?—sinaludsudna.

—Awan bibiang ko, ngem maasiak ka dakuada!—insungbat daydi Karolino;—tattao met a kas kadatayo!

—Makita a barbaro ka unay a sibil!—insungbat ni Ma-utang, a nagkatawa a siaasi;—kasano ngamin ti pamayan yo kadagiti balbalod kadagiti paggugubatan?

—Naas-asi ngem ti pamayan yo!—insungbat ni Karolino.

Ni Mautang nagulimek iti nabiiit, ket idi kuan, a kasna itay nasarakan ti sungbat na,—kinunana a sitatalna:

—A! wen, ta dagidiay, kabusor ida ket umingarda, ket dagitoy... dagitoy, kakailian tay ida!

Sa immasiddeg ket inyarasaasna ken Karolino:

—Nagang-angkan! Kasta ti pamayan kadakuada tapno padasenda ti umingar wenno tumaray, ket isunto tay... pung!

Ni Karolino saan a simmungbat.

Maysa kadagiti balbalod kiniddawna nga agsardengda, ta adda unay nasken nga aramidenna.

—Napeggad toy a disso!—insungbat ti kabo, a kinitana a sidadanag ti bantay;—sulong!

—Sulong! —inulit ni Mautang.

Ket simmagawisiw ti pagbaot. Daydi balod nagtiritir ket kinitana iti nakasaksakit.

—Narangranggaska pay ngem dayta kastila!—kinuna daydi balod.

Ni Mautang sinungbatanna iti baot manen. Istay nagiddan, adda simmagawisiw a maysa a bala, a sinaruno ti uni ti paltog: ni Mautang naibbatanna ti paltog na, immibbet iti maysa a sapata, ket natuang a nagpulpuligos a inyaputna dagiti dua nga im-ima na iti barukong na. Daydi balod nakitana a nagkulipagpag iti katapukan ken nagsarua iti dara.

—*Alto!*—inyikkis ti kabo a bimsag a dagos.

Nagsardeng dagiti sosoldado ket kimmitada iti lawlaw da. Adda sangkabassit nga asok nga agruar iti yan dagiti babassit a kaykayo sadi ngato. Adda manen simmagawisiw a bala, adda manen nangngeg a uni ti paltog, ket daydi kabo, a nasugat iti maysa a luppo, naiparintumeng a nangibbet iti ado a tabbaaw. Sinaneb ida dagiti tattao a silelemmeng iti nagbabaetan dagiti batbato sadi ngato.

Daydi kabo, a nabulsekan iti pungtot, intuduna dagidi balbalod ket inyikkisna:

—¡Paltuganyo ida!

Dagidi balbalod naiparintumengda, a sipupunno iti bu-teng. Gapo piman ta saan da a maingato dagiti im-ima da agpakpakaasida nga ag-agependa ti daga wenno yunnatda dagiti ul-ulo da; adda la ket tay mangibaga kadagiti annak na iti inana a mabati nga awanan saranay; adda mangikari a mangted iti pirak, adda umawag ken Apo Mugna, ngem naipaturong kadakuadan dagiti palpaltog ket maysa a nakakigkigtot a uni ti paltog ti namagulimek kadakuada.

Iso di nangrugidan a nakipinnaltog kadagidi adda iti ngato a nangin-inot a nabalangatan iti asok. No kitkitaen toy ken ti ballayat dagiti un-uni dagiti palpaltog, dagiti kabusor a di makita, nalabit taltallo dagiti palpaltog da. Dagiti sosoldado dumardarop ket pumalpaltugda, agsalingedda kadagiti pupuon dagiti kaykayo, agiddada ket ikagkagumanda ti sumang-at. Tumayok dagiti matmatping a batbato, maspak dagiti sangsanga dagiti kaykayo, maipalpallatok dagiti bingbingkol ti daga. Daydi immuna a sibil a nangpadas a kimmalay-at, natnag a nagpuspusipos a sinugat ti maysa a bala ti abaga na.

Daydi saan a makita a kabusor adda pangatiw na, nga iso ti yan na; dagidi maingel a sibil, a dida ammo ti tumaray, ngannganida maparmeken, ta agsardengda, ket dida

kayat ti dumarop. Ti pannakibakal da iti saan da a makita, pinagkigtutna ida. Awan sabali a makitada no di asok ken batbato; awan mangnggeda a timek ti tao, awan makitada nga anniniwan; mabalin a kuna a makibakbakalda iti bantay.

—Ania, Karolino! Adino ti turungen ta paltog mo, p...!—inyikkis ti kabo.

Iti daydi a kanito, adda nagparang a maysa a tao iti rabaw ti maysa a bato nga iwaswasawasna ti paltog na.

—Paltuganyo daydiay!—inyikkis ti kabo ket nangibbet iti maysa a tabbaaw a narugit.

Tallo a soldado ti nagtungpal, ngem daydi tao saan a nagkir-ing iti yan na nga agtatakder; agsasao nga agpukpukaw, ngem saan a maaw-awatan dagiti sasao na.

Ni Karolino nagtukeng, ta kas na nabigbig daydi tao a dinigos ti lawag ti init. Ngem ti kabo inamesanna a bagkungen no di pumaltog. Ni Karolino pinaturunganna daydi tao ket adda nangnggeg a uni ti paltog. Daydi tao, nga adda iti rabaw daydi bato, nagpuligos ket immikkis iti nangtalimpungaw ken Karolino.

Adda garaw a nadlaw iti kasamekan, a kasla no itay nawarawara dagidi adda sadiay. Iso di nangrugidan a dimmarop dagiti sosoldado, ta awanen sumaranget kadakuada. Adda manen sabali a tao a nagparang iti rabaw ti maysa a bato nga iwaswasawasna ti maysa a duros; pimaltog dagiti sosoldado, ket daydi tao nagin-inot a nakusbo, kimpet iti maysa a sanga; pinaltuganda manen, ket daydi tao natuang a napakleb iti rabaw daydi bato.

Dagiti sosoldado kimmalay-atda a sikakarting, inkabilda dagiti baybayoneta da, ta sisasaganadan a makirupak iti rinakep; ni Karolino iso laeng ti masadsadot a magna, dagiti matmata na kas da la mayaw-awan, naliday, ta panpanunutenna ti ikkis daydi tao idi natuang a sinugat ti bala na.

Ti immuna a nakagteng iti ngato nasarakanna ti maysa a lakay nga agbugbugsot, a naipaidda iti rabaw ti bato; indurusna ti bayoneta na iti bagi na, ngem daydi lakay saanen a nagkirem: silalansa dagiti matmata na ken Karolino, daydi nga ikikita di masao, ket iti daydi nakatultulang a ima na adda itudtudo na iti likudan dagiti batbato.

Timmaliaw dagiti sosoldado ket nakitada ni Karolino, a nakakigkigtot ti bessag na, singanganga ti ngiwat na ket kadagiti matmata na kasla tumtumpaw ti maudi a rissik ti nakem na. Ni Karolino, a di ket sabali no di ni Tano,

daydi anak ni Kabesang Tales, a naggapo sadi Karolinas, nabigbigna iti daydi agbugbugsot ni apo na a lakay, ni lakay Selo, iso a, gapo ta dina mabalin ti agsao, inna inbaga kadagidi nganngani maiddepen a matmata na dagiti kasta unay a rigrigat a inda linaklak-am. Ket uray idi bangkayen, adda pay itudtuduna iti likudan dagiti batbato. . .

XXXIX

GIBUSNA

Iti waywayas a paing na, iti igid ti taaw, a ti aggarawgaraw a rabaw na makitkita, manipod kadagiti silulukat a tawtawa, nga agsaknap ingga na iti adayo, ingga na iti pagtipunenda iti langit, adda ni Padre Florentino a mangiliwliwag iti kinamaymaysa na babaen ti inna panagtugtugtog iti *armonium* na iti naranga ken naliday, iso a danggayan ti natbag a danarudor dagiti daldalluyon ken ti waneswes dagiti sangsanga iti asideg a bakir. Aweng nga atitiddag, natbag, makadungdungaw a kasla maysa nga araraw, ngem nabaneg ket di, ti agruar iti daydi lakay nga *armonium*; ni Padre Florentino, a nalaing a musiko, putputarena, a dina ket ur-urnusen, ti tugtugen na ket, piman ta maymaysa, inna binayan a rumuar amin dagiti ladingit ti puso na.

Pudno, daydi lakay, sililiday unay. Ni naimbag a gayyem na, ni don Tiburcio de Espadania, inna pinanawan, ta intarayanna ti panangkamkamat kenkuana ni asawa na. Iti daydi a bigat, adda inawatna a surat ti teniente ti Guardia Sibil a kunana:

“Ay-ayatek a Kapelian: Adda kaaw-awatko unay a telegrama ti komandante a kunana: ESPAÑOL ESCONDIDO CASA PADRE “FLORENTINO COJERA REMITIRA VIVO MUERTO.”⁽¹⁾ Gapo ta nabagas ti telegrama, ibagayo itay gayyem tayo nga awanto dita inton umayko tiliwen no maikawalo nga uras ti rabii.”

“Toy siaayat unay,

“Perez.

“Puuranyo toy surat ko.”

—Da... da... daytoy Victorina, daytoy Victorina!—nakuna nga agtattatel ni don Tiburcio; ma... ma... maiturednak a papaltugan.

¹ Ti kastila a naglemmeng iti balay ni Padre Florentino tiliwernto ket ibaunmunto a sibibiag wenna natay.

Ni Padre Florentino saanna a naigawid: nagbanbannog laeng a nangibagbaga a ti sao a *cojera* (kinapilay) kayatna a sawen *cogera* (tiliwemto); a ti kastila a naglemmeng, saan a ni don Tiburcio, no di ket ni *joyero* Simoun, nga adda dua nga aldaw nan a simmangpet, a sisusugat ket kasla nagtaray, ket dimmawat a inda pasangbayen. Ni don Tiburcio saan a dimngegen; ti sao a *cojera* iso ti *cojera* (kinapilay) na met langen, ti pagilasinan kenkuana; aramid daydi ni Victorina, iso a napalalo ti gagar na a mangpasangpet kenkuana uray sibibiag, uray nalpasen a natay, kas insurat ni Isagani nanipod Manila. Ket ni nakakaasi nga Ulises tinalawanna ti balay daydi padi ket napan naglemmeng iti abong ti maysa a mangaykayo.

Awan apagbassit a duadua ni Padre Florentino a ti kastila a sapsapulenda, iso ni *joyero* Simoun. Dimteng a sililimed, iso met langen ti nangawit iti *maleta* na, daradara, sililiday ket napaksuyan unay. Iti nawaya ken naayat a kababalin ti pilipino a mamasangbay, inawat daydi apo padi nga awan ket inna inin-intuod, ket gapo ta dagiti naar-aramid sadi Manila saan da pay a dimmanon iti lapayag na, saan na a malawlawagan daydi a kasasaad. Ti laeng mapanunutna a pangiturungan iti kasdi, iso toy: gapo ta nagtala-lawen ti Jeneral, a gayyem ken mangigaggaga iti *joyero*, nalabit, dagiti kabusor toy, dagiti naparparigat, dagiti nadang-dangran, tumakderda ita nga umawag iti ibabales da, ket ti Jeneral a nangisaop iti pimmanaw inna ngata met parigaten tapno ibbatanna ti kinabaknang a inna inum-ummong. Iso ti gapo ti nagtarayan na! Ngem dagiti sugsgugat na ¿adino ti nakaalaan na? ¿Kinayatna ngata a pinatay ti bagi na? ¿Gapuanan ngata ti ibabales? ¿Bunga ngata ida ti maysa a kurang ti annad, kas kuna ni Simoun? ¿Gapuanan ngata dagiti ig-igam dagiti sosoldado a nangkamat kenkuana?

Toy naudi, iso ti kasla adadda a pudno. Ti pay mamingked iso ti *telegrama* a kaaw-awatna ken ti nabileg a panagadi ni Simoun nanipod pay idi damo na nga agasan ti mediko ti kabesera. Daydi *joyero* isuna la nga inannugutna ti panangtaripato kenkuana ni don Tiburcio, ket uray pay iti daydi, dakkel ti makita a kurang ti panagtalek na. Iti kasta, salsaludsuden ni Padre Florentino iti bagi na met laeng, no anianto ti rebbeng na nga aramiden inton mapan tiliwen dagiti guardia sibil ni Simoun. Ti kasasaad ti masakit saan na nga ipalubos ti panaggaraw na, ket adadda man la ngaruden ti atiddag a panagbaniaga... Ngem ti telegrama kunana, sibibiag, wenna natay...

Ni Padre Florentino insardengna ti nagtugtog ket immasideg iti tawa a mangbuya iti taaw. Ti awan ania na a rabaw ti danom, uray la kuma no maysa a sasakayan, uray la kuma no maysa a layag, awan man ipaltiingna kenkuana. Ti bassit a puro a makita iti adayo, daydi puro a waywayas, isuna la nga inna ibaga ti kinamaymaysa na ket pagbalinenna nga adadda man la ngaruden a waywayas ti tangatang. Ti mangliwengliweng, ti awan patingga na, no dadduma, pukawenna ti inanama iti kinaumel na.

Kayat daydi lakay a padi nga usigen daydi naliday ken nalais a isem ni Simoun idi naibaga kenkuana nga inda tiliwen. ¿Ania ti kayat a sawen daydi nga isem? ¿Ket daydi pay maysa nga isem na nga adadda manen a nalidldiday ken nalalais, idi naammuanna a sadanto la mapan tiliwen no agpatit ti maikawalo nga uras iti rabii? ¿Ania ti kayat a sawen daydi a palimed? ¿Apay ti pagadian ni Simoun nga aglem-meng?

Immapay iti lagip na ti agdindinamag a sinoa ni San Juan Crisostomo idi inna insakit ni *eunuko* (kapon) nga Eutropio: *Kaano man awan kas ita a maitutop a panagkuna: ubbaw dagiti ub-ubbaw ket ubbaw amin nga adda!*

—Wen, ni daydi Simoun a kasta unay nagbaknang, kasta unay a kinamannakabalin na, kasta unay a panangkabuteng da kenkuana itay laeng kallabes a lawas na, ita, adaddan ti kinadaksanggasat na ngem ni Eutropio, agsapol iti inna pagkamangan, ket saan a kadagiti al-altar ti maysa a simbaan, no di ket iti nakurapay a balay ti maysa a nakakaasi a padi nga indio, balay a nayaw-awan iti tengnga ti bakir, iti waywayas a igid ti taaw! Ubbaw dagiti ub-ubbaw ket ubbaw amin nga adda! Ket daydi a tao, iti uneg ti mabiit a uras, indanto tiliwen, indanto akkalen iti ikamen a nakaidasayan-na, a di man la pagraeman ti adda a kasasaad na, dida man la kitaen dagiti sugsugat na, SIBIBIAG WENNO NATAY, sapulen dagiti kabusor na! ¿Kasano ti panangispal ken sao ti Obispo sadi Konstantinopla? ¿Ania ti bileg dagiti nakurapay a balbalikas na, dagiti balbalikas ti maysa a padi nga indio, a ti pannakaidadanes na, ni pay Simoun, idi karanraniag na, kasna la dinayaw ken yinubyuban?

Ni Padre Florentino saan na a malagipen daydi saan a panangitalalek kenkuana ti *joyero*, idi maikadua a bulan, idi inna kinasao tapno ilusutna kuma ni Isagani, a nabalod gapo iti nalabes a kurang ti annad na; nalipatanna daydi gagar ni Simoun a nangidasar iti panagasawa ni Paulita, iso a namagliday iti napalalo ken Isagani, nga iso met ti mamag-

danag ken uliteg na: ni Padre Florentino nalipatanna amin, ket isuna la a nalagipna ti kasasaad ti masakit, dagiti reb-beng na, kas namasangbay, ket mabuungan unay piman ti ulo na. ¿Rebbengna nga ilemmeng tapno mailisi iti panangdusa ti Linteg? Ngem no ti pay seknan na saan a madanagan: umis-isem...

Dagitoy ti panpanunuten daydi naimbag a lakay idi adda napan a ubing a nangibaga kenkuana a ti masakit kayatna a kasarita. Simbrek iti dumna a siled, maysa a nadalos ken mayangyangyangan unay a siled, a ti datar na, akakaba a kaykayo, a nakasilsilap ket nakalinlinis, adda dadakkel ken nadagsen a tugtugaw, a kadaanan, awan barnis, awan *di-bujo* da. Iti maysa a suli, adda pagidnaan a ballatinaw nga adda uppat a patakder na a mangsarapa iti balangat ti salaknib kadagiti lamlamok, ket iti abay na, adda maysa a lamisaan a yan dagiti botbotelia, ken luplupot a pagbedbed. Ti pagparintumengan nga adda iti sakaan ti maysa a Santo Kristo ken ti pagyanan dagiti saan unay nga ado a pagpagbasaan, isuda ti mangted iti atap a daydi, iso ti siled ti apo padi, nga intedna iti sangaili na, kas kadawyan dagiti pilipino, nga itedda iti mapan sumangbay ti kasayaatan a kanen, ti kasayaatan a siled ken ti kasayaatan a pagidnaan iti balay. No makita dagidi silulukat a tawtawa a naiwakwak a nalaing tapno sumbrek nga awan sipar na ti makaited salun-at nga angin ti taaw ken ti aweng ti awan patingga na nga asog na, awan sadi Pilipinas ti agkuna nga adda masakit, ta kadawyan sadiay a maripkan amin dagiti tawtawa ken dagiti kababasitan nga ar-aragaag apaman nga adda maysa nga agpanateng wenno agsakit ti ulo na uray nalag-an unay.

Ni Padre Florentino kimmita iti pagidnaan, ket napalalo ti kigtot na piman, ta inna nakita a ti rupa ti masakit napukawna ti kinatalna ken kinalais na. Maysa a sakit a nalmeng ti kasla mamagkuribetbet kadagiti kidkiday na; kadagiti matmata na, mabasa ti gagar ket dagiti bibbibig na umis-isemda iti nasakit.

—Marigatankayo, apo Simoun?—sinaludsod a siaayat daydi padi, nga immasideg.

—Sangkabassit, ngem iti uneg ti mabiit a kanito, agsardengto nga agtuuken!—insungbatna, a pinagkutina ti ulo na.

Ni Padre Florentino pinagakubna dagiti dua nga imima na, a sikikigtot, ta kasna naawatan ti maysa a nakabut-buteng a pudno.

—¿Ania ti inaramid yo? Dios ko! ¿Ania ti ininom yo?—ket inwayatna ti imana iti yan dagiti botbotelia.

—Dikay agbanbannog! awan sabali a pamuspusan! — in-sungbatna, ngem immisem iti nasakit:—ania kuma ti kayat yo nga innak inaramid? kasangwanan ti panagpatit ti maikawalo nga uras... Sibibiag wenno natay... Natay, wen, ngem sibibiag, saan!

—Dios ko, Dios ko! ¿Ania ti inaramid yo?

—Agtalnakayo!—pinagsardeng ti masakit iti maysa a garaw;—ti nalpas, nalpasen. Saan ko a rebbeng ti mayawat a sibibiag iti ima ti si asino man... mabalinda nga akkalen kaniak ti palimed ko. Saan kay a madanagan, saan yo a bubuungen ti ulo yo, agbanbannugkay laeng... Denggendak! umapay ti rabiin ket awan kanito a dadaelen... masapulko nga ibaga kadakayo ti palimed ko, masapulko nga italek kadakayo ti maudi a pakinakem ko... masapulko a makitayo ti biag ko... Itoy kangitingitan a kanito, kayatko a yedso ti mangdagensen kaniak nga amit, kayatko a malawagak ti maysa a duadua... Dakayo, ta mamatikay unay iti Dios... kayatko nga ibagayo kaniak no adda Dios!

—Ngem, maysa a panukal iti gamot, apo Simoun... Adda *apomorpina*, adda *eter*, *kloropormo*...

Ket daydi apo padi kinayatna a sinapol ti maysa a botelya ingga na iti inpukkaw ni Simoun a sigaganat:

—Banbannog... banbannog! Saan yo a dadaelen ti kanito! Matayakto a kaludludunko ti palimed ko!

Daydi apo padi, a dina ammo ti kukuen na, naiparintumeng iti pagparintumengan, nagkararag iti sakaan na ti Santo Kristo, nga inakkubanna ti rupa na kadagiti im-ima na, idi kuan, timmakder a siraranga ken sidedenggang a kasla itay inna inawat iti Dios na amin ti bileg, amin ti dayag, amin ti turay ti Ukom dagiti puspuso. Nangyadani iti maysa a tugaw iti uluanan ti masakit, ket dimngeg.

Kadagidi umuna a sasao nga indayamudom ni Simoun, idi inna inbaga ti napudpudno a nagan na, daydi lakay a padi nagliad ket inna kinita a sikikigtot. Ti masakit immisem iti napait. Gapo iti inna pannakaklaat, daydi apo padi, ta tao met, saan na a naterred ti bagi na, ngem iti nabiiit, natngelna, inabbunganna ti rupa na iti maysa a panio, sinublianna nga inyasideg ti rupa na iti masakit, ket dimngeg.

Ni Simoun inna sinarita ti nakaladladingit a biag na, no kasano ti naaramid idi, sangapulo ket tallo a tawenen, idi ta naggapo sadi Europa, a sipupunno iti inanama ken naragsak a parmata, inda kuma makiasawa iti maysa a balasang nga ay-ayatenna, sisasagana nga agaramid iti naimbag ken mamakawan kadagiti amin a nagaramid kenkuana iti dakes, no la

ket baybay-anda nga agbiag a sitatalingenngen. Saan a kasta ti naaramid. Maysa nga ima a nalmeng ti nangipuruak kenkuana iti alinuno ti maysa a sinan-gulo nga inaramid dagiti kabusor na; nagan, kukua, ayat, kasakbayan, wayawaya, iso amin inna napukaw, ket isuna la a nakalapsot ken patay, yaman pay iti kinamaingel ti maysa a gayyem. Iso di insapatana ti bumales. Nagtalaw, a inkuyugna dagiti pirpirak ken balalitok dagidi nagannak kenkuana, a naikali iti maysa a bakir, napan sadi sabali a daga ket nagtagtagilako. Rimmanan iti gubat sadi Kuba, pasarayna tulungan ti maysa a bangir, pasaray ti sabali, ngem kanayon a mangab-abak. Sadiay iso ti nakaam-ammuanna iti Jeneral, a Komandante pay la idi, a ti nakem na inna naala nga immuna gapo kadagiti inpapautang na kenkuana a pirpirak, ket idi kuan, nagayyemnan, yaman pay kadagiti babbabak a ti palimed da ammo daydi *joyero*. Iso, babaen ti bileg ti pirak, ti nanggun-od iti saad na, ket idi addan ditoy Pilipinas, iso ti inaramatna a kasla bulsek a kasangkapan, ket inna induron a nagaramid iti amin a kita ti killo nga inaramatna daydi saan a mapedped nga agom na iti balitok.

Ti panagkonpesar, nabayag ket nadagsen, ngem iti kabayatan na, daydi apo padi awanen inpadlawna a kigtot na ket manmanon ti panangguped na iti panagsao ti masakit. Rabiin idi inlinteg ni Padre Florentino ti bagi na, a pinunasna ti linget ti rupa na, ket nagpanunot. Nalmeng a sipngget ti nangabbuyot iti siled, a dagiti sinsinamar ti bulan a sumbrek iti tawa, pinunnuda iti apagapaman a lawag ken raniag a kas alibuyong.

Iti let-ang daydi nga ulimek, ti timek daydi apo padi immaweng a naladingit, nabannayat, ngem makaliwliwa:

—Ni Apo Mugna innakayto pakawanen, apo... Simoun, —kinunana; ammuna nga agrirutayo, nakitana dagiti linaklak-am yo a rigrigat, ket iti panangipalubos Na nga inkay masarakan ti dusa dagiti basbasol yo, babaen ti panangawat yo ken patay iti ima dagiti inab-abuyan yo met laeng, mabalintay a makita ti di mabubos a Kaasi Na! Iso inna winasakwasak a sinaggaysa dagiti pangpanggep yo, dagiti kasyaatan ti inda pannakapanunot, umuna, gapo iti ipapatay ni Maria Clara, maikadua, gapo iti maysa a kurang ti annad. sa man gapo iti di ammon no ania... ¡pagraemantay ti Nakem Na, ket agyamantay kenkuana!

—Iti panagkuna yo, —insungbat a sikakapoy ti masakit, —ti Nakem Na a maaramid kadagitoy a purpuro, iso ti...

—¿Inda panagtaginayon iti kasasaad a sangsangitanda? —intuloy daydi apo padi idi makitana a nagsardeng ti masakit. —Diak ammo, apo; diak mabasa ti panunot ti Di Matukod nga Apo! Ammok a saan Na a binaybay-an dagiti il-ili a kadagiti kankanito a kangitingitan inda nagtalek kenkuana ket Iso ti inda pinagbalin a Ukom iti pannakaidadanes da; ammok a ti Ima Na saan a nagkurang kaano man no, naibadbaddek ti linteg ket naibos aminen a pamuspusan, ti maidadanes alaenna ti buneng ket makibakal gapo iti balay na, gapo iti asawa na, gapo kadagiti annak na, gapo kadagiti maiwagsik a kalkalintegan na, a, kas kuna ti dumadaniw nga aleman, agraniagda a di marupsa ken di maan-ano sadi ngato a kas kadagiti agnanayon a bitbituen! Saan, ni Mugna, ti Dios, a Iso ti Linteg, saan Na a mabalin a baybay-an ti paringgor Na, ti paringgor ti Wayawaya, a, no awan, saan a mabalin nga adda Linteg!

—¿Apay, ngarod, a inpaidamna kaniak ti Tulong Na? —sinaludsod ti timek ti masakit, timek a sipupunno iti napait nga asog.

—Wen, ta dakayo inkay pinili ti maysa a pamuspusan a Iso saan Na a mabalin nga anamungan! —insungbat daydi apo padi, a timek na ti nadeggang: —ti dayaw a ited ti panangispal iti maysa nga ili, saan a magun-od ti nakiraman a nagaramid iti pannakarba na! Dakayo inpagarupyo a ti minulitan ken dinadael ti biddot ken ti dakes, mabalin a pasudien ken subbuten ti sabali a biddot ken sabali a dakes! Dakkel a riro! Ti gura awan sabali a pataudenna no di dakes; ti biddot, tao a managdakdakes; ti laeng ayat ti maitungpal kadagiti ar-aramid a nakaskasdaaw iti kinasayaat; ti laeng imbag ti makabalin a mangispal! Saan; no ti Ili tayo into agwayawaya, saanto a gapo iti dakes nga aramid ken iti biddot, saanto a maipoun iti pannakadadael dagiti annak na, iti panangallilaw kadagiti dadduma, iti pananggatang kadagiti sabsabali, saan; ti pannubbot kayatna a sawen imbag, ti imbag, panagrigat, ket ti panagrigat, ayat!

Ala wen! annugutek ti panangilawag yo, —insungbat ti masakit, kalpasan ti nabiit a ballayat; —nagriruak; ngem gapo ta nagriruak, ¿dayta a Dios inna ipaidam ti wayawaya iti maysa nga Ili ket inna ispalen dagiti dadduma a nagperribo a dakdakes ngem siak? ¿ania met aya ti rirok, no mayabay kadagiti bidbiddot dagiti agturturay? ¿Apay a dayta a Dios adadda pay met a inna kitaen ti kinadakes ko ngem dagiti as-asog dagiti nagado nga awanan basol? ¿Apay a dinak sinugat, sana kuma pingballigi ti Ili? ¿Apay a baybay-

anna nga agtutuok dagiti nagado a maikari ken nasingpet ket buybuyaenna, a di aggunay, dagiti laklak-amenda a rigrigat?

—Dagiti nasingpet ken dagiti maikari rebbengda ti agtuok, tapno dagiti panpanunot da inda maammuan ket inda agsaknap! Masapol a kutugen wenno buungen dagiti basbaso tapno agadiwara ti banglo da, masapol a pingkien ti bato tapno tumaod ti apoy! Adda sangkabassit a nakem ti langit kadagiti dakes nga ar-aramiden dagiti naranggas, apo Simoun!

—Ammok, —indayamudom ti masakit, ket iso ti gapo na nga inabuyak ti kinaranggas. . .

—Wen, gayyem ko unay, ngem ad-ado ti danom a nabungsot a naibelleng! Dakayo inkay inkalikagom ti panna-kaderder ti pagilian, nga awan ket inkay intukit a panunot. Iti dayta a panagbangles ti dakes, awan sabali a rumsua no di ti pannakasuya, ket no adda tumaod iti bayat ti nagbaetan ti rabii ken ti bigat, saan a sabali no di u-ong, no kas pagarigan, ta u-ong laeng ti mabalin a tumaod iti yan dagiti nabunton a rugrugit. Pudno a dagiti kinkinadakes ti maysa a Turay nadagsenda unay kenkuana, inda ited ti patay na, ngem itedna met ti patay ti Ili, nga iti sidong na iso ti inda pagtaudan. Iti maysa a Turay a dakes maitutop ti maysa nga Ili a dakes met; iti maysa a Turay nga awanan puso, maitutop dagiti umili nga agtaktakaw ken adipen kadagiti pagpagilian, agag-agaw ken agbirbirkog kadagiti banbantay! No kasano ti apo, kasta met ti tagabo. No kasano ti Turay, kasta met ti Ili.

Nagari ti nabiit a ulimek.

—No kasta, ngarod, ¿ania ti aramiden? —sinaludsod ti timek ti masakit.

—¡Aganos ken agaramid!

—¡Aganos. . . agaramid. . .! —inulit ti masakit a sipapait; ¡a! nalaka a sawen no saan tayo nga agrigrigat. . . no ti aramid magunggunaan! . . . No dayta Dios yo sapulenna iti tao dagiti rigrigat a kasta unay, iti tao nga apaman la ta mabalinna a panginanamaan ti agdama ket inna pagdua-duaan ti bigat; no nakitayo kuma ti nakitak, dagiti nakakaasi, dagiti daksanggasat nga agsagsagaba kadagiti di masao a tutuok gapo kadagiti bidbiddot a saan da met a gapuanan, dagiti panagpappapatay a pinangkalubda kadagiti basbasol wenno ti kinaawan a kabaelan dagiti sabsabali, dagiti naka-kaasi nga amma, a naakkal kadagiti balbalay da a mapan agbannog nga awan pagpapaayan na kadagiti daldalan a

binigat a madadael ket kas da la itay maikasta tapno adda rigat a pakaidagelan dagiti tattao... ¡a! aganos... agaramid... iso ti nakem ti Dios! Sawenyo man kadagita a ti pannakapapatay da iso ti pakaispalan da, a ti panagaramid da iso ti rang-ay ti balay da! Aganos... agaramid... ¿Ania a Dios dayta?

—Maysa a Dios a Nalinteg unay, apo Simoun, —insungbat daydi apo padi; —maysa a Dios a mangdusa iti kurang ti pammati tayo, kadagiti kinkinadakes tayo, iti bassit a panangilala tayo iti kinadayag, kadagiti nasayaat nga ar-aramid ti tao... Baybay-an ket rumamantay nga agaramid iti dakes, pasaray pay intay idayaw; nalinteg, nalinteg unay, a intay lak-amen dagiti bungbunga na ket inda met lak-amen dagiti annak tayo. Iso ti Dios ti wayawaya, apo Simoun, a mamilit kadatayo a mangayat iti wayawaya, babaen ti panangaramid Na a dumagsen kadatayo ti singkaw; maysa a Dios ti kaasi, Dios ti linteg, a no innatay dusaen, innatay met pasayaaten, ket isuna la a parangkapanna iti nam-ay ti maikari a gapo kadagiti ar-aramid na: ti pagsursuruan iti panagrigat mangtenneb, ti pagbabakalan pabilgenna dagiti karkararua. Saanko a kayat a sawen a ti wayawaya tayo intay gun-uden iti tadem ti buneng; ti buneng saan unay a maaramaten kadgitoy nga al-aldaw, a mangituyang iti gasat dagiti il-ili, ngem, kunak, a intay gun-uden ti wayawaya babaen ti intay panangitan-ok iti isip ken iti kinadayag ti tao, babaen ti intay panangayat iti nalinteg, iti naimbag, iti naindaklan, uray mataytayo a gapo kenkuana, ket no ti maysa nga Ili dumanunen iti dayta a kinapantok, ni Apo Mugna iso ti mangted iti igam, ket marpuog dagiti sinandidios, marpuog dagiti nadangkis a kasla maysa a sinanbalay a nipis, ket ti wayawaya agraniag a maikuyog iti umuna a bannawag! Ti kinadaksanggasat tayo, datay met la ti mamatpataod, awan pabasulentayo a sabali. No ti Espania innatay kuma makita a nakurkurang ti intay yaannugot iti kinadangkis, no inna kuma makita a sidadaantay a makidangadang ken agrigat a gapo kadagiti kalkalinteg tayo, ti Espania iso kuma ti umuna a mangted iti wayawaya tayo, tano ti bunga ti ayat madatnganen ti inna panagluom, ¡daksanggasat ti ina a mayat a manglemmes kenkuana! Ket, inggana iti di maddaan ti Ili a pilipino iti umanay a bileg a mangipukaw, a sitatangad ti musing na ket siuuyos ti barukong na, iti kalinteg na nga agbiag a kas Ili ken mangsaluad babaen ti inna panagrigat, babaen ti inna panangted iti dara na met laeng; inggana iti intay makita dagiti kakailian tayo,

nga iti uneg da met laeng inda riknaen ni bain, inda denggen nga agungor ti timek ti puso da a sumupiat ken sumalungasing, ngem iti napatak, inda agulimek, inda danggayan ti aglaw-as a mangatkatawa iti pagaramidan na iti law-as; ingga na iti intay ida makita a kumleb iti kinamanagbukbukod da ket inda idayaw a umisem iti mapilpilit dagiti kadadaksan a maar-aramid, a inda idawdawat dagiti matmata da a maibingayda sangkabassit iti bunga ti inagaw da, ¿ania ti pangtedan kadakuada iti wayawaya? Adda man ken awan ti Espania, kaskasdidanto met laeng, ket nalabit, a dakdakedanto pay! ¿Ania ti pagpapaayan ti panagwaywayas, no dagiti adipen ita, isudanto dagiti nadangkes, inton bigat? Ket awan duadua a kastadanto, ta ayatenna ti kinadangkes ti umannugot iti kinadangkes! Apo Simoun, ingga na iti saan a sisasagana ti Ili tayo, ingga na iti mapan iti pagbabakalan a naallilaw wenno naiduron, a dina ammo a silalawag ti inna aramiden, malpaydanto dagiti kasasayaatan a gaggakat ket naim-imbag no malpayda, ta piman, ¿ania ti pangyawatan iti balasang iti lalaki a mangasawa kenkuana, no dina met ayaten a pudpudno, no di met sisasagana a matay gapo kenkuana?

Ni Padre Florentino nariknana a ti masakit iniggaman-na ti ima na ket inna pinetpetan; iti kasdi, nagulimek, ta inurayna nga agsao, ngem isuna la nga inna narikna a namindua pay a pinetpetanna, sa adda nangngegna a sennaay, ket nabayag a ulimek ti nangabbuyot iti balay. Isuna laeng ti taaw, a dagiti daldalluyon na dimmadakkelda gapo iti puyupoy ti rabii, a kasla no itay piman inda nagriing iti pudot ti aldaw, ti mangibaon iti natbag a danarudor na, iti agnanayon a daniw na, no madungparna dagiti nakatakder a batbato. Ti bulan, a saan a sallinanen ti init, nagballigi a sitatalna sadi langit, ket dagiti kaykayo iti bakir nga aggiinnaagek, inda man paggiinallawatan dagiti lallakayen a sarsarita a naitalek kadakuada, iti di maaw-awatan nga anasaas, a ti angin inna ipanaw kadagiti paypayak na.

Idi makitana a ti masakit awan sao na, ni Padre Florentino a kasla nasneban a mangpanpanunot iti maysa a banag, indayamudumna:

—¿Adino ti yan aya dagiti agtutubo a mangipaay kadagiti nalibnos a kakanito da, kadagiti ar-arapaap ken rugrugso ti nakem da iti pagimbagan ti Daga a nakayanakanda? ¿Adino ti yan aya ti umay mangibukbok a sibubuslon iti dara na a mangugas kadagiti ado a pakaibabainan, kadagiti ado a bidbiddot, kadagiti ado a nakarurrurod? Masapol a

ti daton nadarisay, awan mulit na, tapno maikari a maawat! . . . ¿Adino ti yan yo, dakay nga agtutubo, a mangibugas iti bagi yo iti pigma ti biag a nagpanawen kadagiti ur-urat mi, iti kinadalos dagiti panpanunot a namulitanen kadagiti ut-utek mi ken iti apoy ni rugso a naiddepen kadagiti puspuso-mi? . . . Ur-urayendakayo, o, dakay nga agtutubo, umaykayo ta ur-urayendakayo!

Ket piman ta nariknana a nababasa dagiti matmata na, insinana ti ima na iti ima ti masakit, timmakder ket immasideg iti tawa, ta inna kinita ti nalawa a rabaw ti taaw. Nainayad a tuktok iti ruangan ti nangaon kenkuana iti inna panagpanpanunot. Iso ti ubing na a nagsaludsod no seggedanna ti silaw.

Idi immasideg ti apo padi iti masakit ket inna nakita, iti lawag ti silaw, a saanen nga aggaraw, sikikidem dagiti matmata na, daydi ima a nangpetpet iti ima na, siuukrad ken siuunnat iti igid ti pagiddaan, inpapanna iti apagbiit a matmaturog; ngem idi mapaliiwna a saanen a umanges, sinagidna a siinayad ket iso di nadlawna a nalpasen a natay: mangrugi idi nga aglamiisen.

Idi ta kasta, nagparintumeng, ket naglualo.

Idi timmakder ket inna miningmingan ti bangkay, a iti rupa na mabasa ti napalalo a liday, ti tuok ti maysa a biag nga awan inna nagpapaayan, a ikuyugna man iti labes ni patay, daydi lakay nagkintayeg ket intanamitimna:

—Ni Apo Mugna ti mangngaasi kadagiti nangkillo iti dalan na!

Ket idi ta madama dagiti ububbing na, nga inna inayaban, nga agparparintumeng ken mangilulualo iti natay, a sigagagar ken sabasabali ti yan dagiti naknakem da, a kumitkita iti pagiddaan ken mangulit-ulit kadagiti REKIEM a kasta unay, ni Padre Florentino innalana iti maysa a pagidulinan daydi agdindinamag a *maleta* a paslep a yan dagidi saan a nakappapati a gamgameng ni Simoun. Nagngata iti nabiiit; ngem, saan a nagbayag; idi agduyos ti nakem nan, binagkatna nga inyulog, napan iti daydi dili a masansan a pagtugtugawan ni Isagani a mangan-anninaw iti tukok ti taaw.

Ni Padre Florentino kinitana ti sakaanan na. Sadi baba makita dagiti nalidem a daldalluyon ti taaw a Pasipiko a mangsipatsipat kadagiti lukong-lukong ti dili, a kasta unay pigma ti danarudor da; idi ta inna ida inagkan ti maysa a sinamar ti bulan, nagraniag dagiti daldalluyon ken dagiti sibsi-bo da, a kasla rissik ti apoy, kasla rinakem a birbrilyante nga inpuruak iti tangatang ti maysa a di makitkita nga agin-

deg iti mangliwengliweng a tukok ti taaw. Kinitana ti law-law na. Maymaysa piman. Ti waywayas a igid ti taaw ag-pukaw sadi adayo a kas la nakudrep nga angep, a ti bulan inna pukawen ingga na iti maitipon iti pagpatinggaan ti ma-kita. Ti bakir ar-arasaas na dagiti sasao a di maaw-awatan. Idi ta kasta, daydi lakay, iti pigsa dagidi nabaneg a taktakiag-na, inbatuna daydi *maleta* iti tangatang a inpuruak na iti taaw. Namin-ado a nagpulpuligos, ket nakaparpardas ti pa-nagbaba na nga agarop pay nagkiet-bassit, adda nagsilap iti nalinis a rabaw na a sumagmamano a nabessag a sinsinamar. Daydi lakay nakitana nga addada naiwarwarsi a tedtedted ti danom, adda nangngegna a naguped nga aweng, ket ti taaw nagtangep a tinilmunna daydi gameng. Naguray iti sumag-mamano a kanito, ta kinitana no ti taaw adda inna isubli, ngem dagiti daldalluyon nagsublida man a naglukuten a kas met la idi punganay ti kinalimed da, a di man nanayunan iti uray apagbassit ti kasla natikaptikapan a rabaw da, a kas no maysa la a bassit a bato ti natinnag iti taaw a mangliweng-liweng.

—Ti Nakaparsuaan iso ti inda kenka mangitallimeng iti nauneg a tukok ti taaw, iti yan dagiti perperlas ken korkorales ti agnanayon a danom! —kinuna iti nadeggang daydi apo padi, nga inwayatna a siraranga dagiti taktakiag na. —Inton dagiti tattao inda ka masapol a ipaay napateg ken nasudi a banag, ni Apo Mugna ammunakanto nga aunen iti sidong dagiti daldalluyon. . . Ngem inggana iti saan a dumteng dayta, dita saanmunto nga aramiden ti dakes, saanmunto a killuen ti linteg, saanmunto a yubyuban ti agom! . . .

LIST OF PUBLICATIONS

As of December 1963 of the
NATIONAL HEROES COMMISSION

TITLE OF PUBLICATION	Selling Price	
	Excluding Postage	Postage
SPANISH EDITION		
Diarios y Memorias por José Rizal, 339 pp.	₱ 7.90	₱13.25
Cartas Entre Rizal y los Miembros de la Familia, Part I, 285 pp.	9.20	11.70
Cartas Entre Rizal y los Miembros de la Familia, Part II, 276 pp.	9.20	11.70
Cartas Entre Rizal y el Prof. Fernando Blumentritt, Part I, 301 pp.	15.40	21.10
Cartas Entre Rizal y el Prof. Fernando Blumentritt, Part II, 310 pp.	15.80	21.50
Cartas Entre Rizal y el Prof. Fernando Blumentritt, Part III, 304 pp.	6.10	11.50
Cartas Entre Rizal y sus Colegas de la Propaganda, Part I, 442 pp.	9.20	11.60
Cartas Entre Rizal y sus Colegas de la Propaganda, Part II, 873 pp.	9.20	11.60
Cartas Entre Rizal y Otras Personas, 360 pp.	8.30	10.70
Poesías por José Rizal, 171 pp.	2.50	8.00
Prosa por José Rizal, 339 pp.	4.40	9.40
Noli Me Tángere por José Rizal, offset of the 1887 edition, 354 pp.	6.10	8.30
Noli Me Tangere por José Rizal, offset of the ori- ginal manuscript, 465 pp.	—	27.60
El Filibusterismo por José Rizal, offset of the 1891 edition, 286 pp.	4.40	6.60
El Filibusterismo por José Rizal, offset of the original manuscript, 279 pp.	—	25.20
Sucesos de las Islas Filipinas del Dr. Morga anotada por Rizal, 374 pp.	5.50	7.40
Escritos Políticos e Históricos por José Rizal, 379 pp.	6.50	11.50
Escritos Varios por José Rizal, Part I, 315 pp. ...	4.10	5.30
Escritos Varios por José Rizal, Part II, 338 pp. ...	4.10	5.30
Facsimiles de los Escritos de J. Rizal, Part I, 554 pp.	8.30	10.70
Facsimiles de los Escritos de J. Rizal, Part II, 1106 pp.	9.30	9.60
Pensamientos de Rizal, 104 pp.	1.70	4.10
Rizal Ante los Ojos de sus Contemporaneos, 244 pp.	4.60	5.90
Poesías Dedicadas a José Rizal, 152 pp.	4.30	6.10
ENGLISH EDITION (regular edition)		
Reminiscences and Travels of José Rizal, 374 pp.	9.20	11.00
Letters between Rizal and Family Members		

	Selling Price	
	Excluding Postage	Postage
	Paper	Cloth
Rizal-Blumentritt Correspondence, Part I, 313 pp.	7.45	9.85
Rizal-Blumentritt Correspondence, Part II, 572 pp.	7.45	9.85
Letters between Rizal and the Reformists		20.05
Miscellaneous Correspondence	9.55	12.90
Rizal's Poems, 182 pp.	2.20	4.10
Rizal's Prose, 226 pp.	3.50	5.90
Historical Events of the Philippine Islands, by Morga anotated by Rizal, 353 pp.	3.80	6.20
Political and Historical Works		
Miscellaneous Writings		
Quotations from Rizal's Writings, 374 pp.	1.70	4.10
Pictorial Album on Rizal, 155 pp.	—	15.30
Proceedings of the International Congress on Rizal, 496 pp.	8.40	11.00
International Congress on Rizal, 311 pp.	3.60	—

ENGLISH EDITION (popular edition)

Reminiscences of José Rizal, 179 pp.	.50	
Letters Between Rizal and the Members of his Family, 119 pp.	.65	
The Rizal-Blumentritt Correspondence, 251 pp.	.65	
Letters Between Rizal and the Reformists, 124 pp.	.65	
Miscellaneous Correspondence of Rizal, 150 pp.	.65	
Rizal's Poems, 174 pp.	.60	
Rizal's Prose, 190 pp.	.65	
Political and Historical Writings of Jose Rizal, 144 pp.	.55	

TAGALOG EDITION

Mga Tala sa Paglalakbay, Mga Ala-ala at Iba pa ni Jose Rizal, 420 pp.	6.50	8.75
Pakikipagsulatan ni Rizal sa kanyang mga Kasambahay, 674 pp.	12.55	23.20
Pakikipagsulatan ni Rizal kay Dr. Blumentritt		
Pakikipagsulatan ni Rizal sa mga Kasama niya sa Pagpapalaganap, 696 pp.	7.00	8.80
Pakikipagsulatan ni Rizal sa mga Kasama niya sa Pagpapalaganap	13.85	25.75
Pakikipagsulatan ni Rizal sa Iba't Ibang Tao, 390	5.80	7.60
Pakikipagsulatan ni Rizal sa Iba't Ibang Tao	7.15	13.25
Mga Tula ni Jose Rizal — V. de Jesus, L. Dianzon at A. Cruz, 181 pp.	3.20	8.00
Mga Akdang Pampanitikan sa Tuluyan ni Jose Rizal, 332 pp.	5.90	7.70
Mga Akdang Pampanitikan sa Tuluyan ni Jose Rizal, 332 pp.	5.15	9.50
Noli Me Tangere ni Jose Rizal, (P. Mariano) 550 pp.	1.80	

	Selling Excluding Paper	Price Postage Cloth
El Filibusterismo ni Jose Rizal, Tinagalog ni P. Mariano, 339 pp.	1.80	
Ang Mga Pangyayari sa Sangkapuluang Pilipinas ..		
Mga Akdang Pampulitika at Pangkasaysayan ni Rizal	5.35	8.00
Mga Iba't Ibang Sinulat ni Rizal		
Si Rizal sa Harap ng Kanyang mga Kapanahon, 327 pp.	3.65	6.05

TAGALOG (Popular Edition)

Talaarawan at mga Ala-ala ni Rizal, 159 pp.	.60	
Pakikipagsulatan ni Rizal sa kanyang mga Magulang at Kapatid, 150 pp.	.70	
Pagsusulatan nina Rizal at Blumentritt, 131 pp. ..	.65	
Pakikipagsulatan ni Rizal sa mga Tagapagpalaganap, 218 pp.	.65	
Pakikipagsulatan sa Iba't ibang tao, 200 pp.	.65	
Mga Tula ni Rizal, 165 pp.	.65	
Mga Akdang Pampanitikan sa Tuluyan ni Rizal, 197 pp.	.55	
Pampulitika at Pangkasaysayan, 163 pp.	.55	
Iba't ibang Sinulat ni Rizal, 176 pp.	.65	
Guillermo Tell (William Tell) Rizal	.55	

BICOL TRANSLATION

Mga Rawitdawit ni Jose Rizal, 101 pp.	1.00	3.40
Hare sa Sakó Pagdoot—Noli Me Tangere, 487 pp.	8.10	10.00
El Filibusterismo, 355 pp.	6.55	8.35

CEBUANO TRANSLATION

Mga Balak ni Jose Rizal, 139 pp. — (Poesias de Rizal)	3.10	4.80
Noli Me Tángere, 545 pp.	8.05	14.95
El Filibusterismo		

ILONGO (Hiligaynon) TRANSLATION

Mga Binalaybay ni Jose Rizal, 170 pp.	3.10	4.80
Noli Me Tangere	12.55	15.35
El Filibusterismo		
Mga Sinulatan sa Panghimanwa ni Rizal, 409 pp. (Political and Historical Works)	7.60	9.50

SAMAR-LEYTE TRANSLATION

Mga Siday ni Jose Rizal, 128 pp.	3.10	4.80
Noli Me Tangere	7.70	9.60
An El Filibusterismo, 353 pp.	6.80	8.60

Acc. no. 35

HISTORICAL DATA BANK

N H I

Excluding	Postage
Selling	Price
Paper	Cloth

PAMPANGO TRANSLATION

E Mu Ku Tagkilan, 505 pp. (Noli Me Tangere)	9.20	17.00
---	------	-------

ILOKO TRANSLATION

Dinak Sagiden (Noli Me Tangere)	8.75	13.10
Ti Pilibusterismo (El Filibusterismo)		

PANGASINAN TRANSLATION

Agmoak Didiwitin (Noli Me Tangere)	11.65	17.45
Say Isusungpad Uley (El Filibusterismo)		

PAMPHLET

Rizal, as an Internationalist, 84 pp.	.80	
Rizal, in Spanish	1.80	
Rizal in English	1.80	
Rizal, the National Hero of the Philippines	.50	
Rizal, El Heroe Nacional de Filipinas	.50	
The Rizal Shrine at Fort Santiago	.70	

NATIONAL HEROES EDITION

The First Filipino (Rizal biography) by León Ma. Guerrero	6.20	
Rizal Anthology (In Spanish, English and Filipino)		
Memoirs of General Artemio Ricarte	4.80	8.95

